

**ЗАБОНИ АДАБИИ
ҲОЗИРАИ ТОҶИК**

Синтаксис

қисми 2

1994

Бармын
Салмын

25.7.97

20344

Угчанде

Шүзгэ ою шогорго дм

Уифогу арзангад
Уүрадоого У.

7.11.97.

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

СИНТАКСИС

ҚИСМИ 2

КИТОБИ ДАРСИ БАРОИ ФАКУЛТАҲОИ
ФИЛОЛОГИЯИ МАКТАБҲОИ ОЛИ

НАШРИ СЕЮМИ ТАКМИЛЕФТА

Дар зери таҳрири профессор *Шарофиддин Рустамов*

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1995

Муаллифон:

Шарофиддин Рустамов — Муқаддима; Воситаҳои грамматикӣ алоқа дар ибора ва ҷумла; Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати маъно ва интонация; Баёния; Ҳол; Ҳоли макон, замон, сабаб, мақсад, шарт, ҳилоф; Ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, пуркунанда, мубтадо, хабар; Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб.

Назаршоҳ Бсзидов — Пуркунандаи бевосита; Фарҳод Зикриёев—Мухотаб; Аъзоҳои туфайлии ҷумла; Воҳидҳои эзоҳи;

Муҳаммади Исмаилов — Пуркунандаи бевосита; Ҳилол

Каримов — Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда; Бобоҷон

Ниёзмухаммадов — Мубтадо; Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба;

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои пайрави ҳол; Бобоҷон

Ниёзмухаммадов ва Салом Абдурахимов — Ҳолҳои тарзи амал, микдору дараҷа, монандӣ; Раззоқ Ғаффоров — Хабар; Шавкат Ниёзӣ ва Фарҳод Зикриёев — Ҷумлаи мураккаби пайваст; Раззоқ Ғаффоров — Ибора; Муайянкунанда.

Муҳаррир Г. Асророва

Н 13. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис.

Қисми 2. Китоби дарсӣ барои факултаҳои филологияи мактабҳои олии. — Душанбе: Маориф, 1995—342 сах.

ISBN 5—670—000234—2

ББК 81.2. Тоҷик—923

Китоб бо такмили таҳрири нав ба нашр омода шуда, баъди донишҷӯёни факултаҳои филологияи донишқадаҳо равона шудааст.

Н $\frac{4309000000 - 366}{М 504(12) - 95}$ 84—95

ISBN 5—670—0234—2

© Рустамов Ш. ва дигарон,
«Маориф», 1995

МУҚАДДИМА

1. **Грамматика** илмест, ки калима, ибора ва ҷумларо ме-омӯзад. Вай ба 2 қисм: *морфология* ва *синтаксис* ҷудо мешавад.

Дар **морфология** шакли калима, қоидаҳои тағйир ёфтани он, инчунин сохту таркиби калима мавриди баҳс қарор мегирад. Калимасозӣ ҳам ба лексикология, ҳам ба морфология алоқаманд аст, бинобар ин ҳангоми муайян кардани хусусияти ҳар як ҳиссаи нутқ ҷиҳати калимасозӣ ҳам ба назар гирифта мешавад.

Синтаксис аз омилҳои ифодаи фикр баҳс мекунад. Дар ин қисми грамматика ибора, ҷумлаҳои соддаю мураккаб аз ҷиҳати сохту таркиб, алоқои маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳои шон, восиҳои ифодаи муносибати онҳо, ҳелҳои ибораю ҷумла ва мавқеи ҳар кадоми онҳо дар системаи сохти синтаксисии забони тоҷикӣ омӯхта мешавад.

2. Морфология ва синтаксис ҳодисаҳои гуногуни грамматикиро омӯзанд ҳам, бо яқдигар алоқои мустақкам доранд ва ду қисми таркибии як сохти грамматикӣ том ба шумор мераванд. Аз ҳамин сабаб баъзе аломату хусусиятҳои грамматикӣ забонро бидуни алоқамандӣ шарҳ додан маҳол аст. Масалан, проблемаи артикль, ки ба категорияи грамматикӣ муайяниву но-муайянии исм мансуб аст, бе синтаксис пурра ҳал карда намешавад. Хусусияти ишоратии артикли *e*, ки дар ин маврид ҳамчун муродифи калимаҳои ишоратӣ зоҳир мешавад, танҳо аз рӯи муносибати ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо калимаи эзоҳшаванда таъин мегардад. Ҳамчунин алоқамандии морфология ва синтаксисро дар мутобиқати шаклҳои феълӣ ҳабари ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб низ дидан мумкин аст.

Дар ифодаи муносибатҳои замон, модалият ва шахс, ки асоси маъноӣ грамматикӣ ҷумларо ташкил медиҳанд, категорияҳои сифа, замон ва шахсу шумораи феъл роли асосӣ мебозанд. Дар забони тоҷикӣ аломатҳои морфологии баъзе ҳиссаҳои нутқ чандон барҷаста нестанд. Табиати лексикӣ грамматикӣ ва муносибати ҷунин калимаҳо маҳз дар синтаксис равшан аён мешавад.

Ибора, чумлаи содда ва чумлаи мураккаб воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд. Калима воҳиди асосии синтаксис набошад ҳам, дар сохтани ибораю чумлаи содда иштирок мекунад. Калимаи мустақил мувофиқи имконияти луғавию грамматикаш дигар калимаҳоро ба худ тобеъ мекунад ва худаш ҳам ба калимаҳои дигар тобеъ шуда, ибораю чумла месозад.

3. Ибора аз ду ё зиёда калимаи мустақил бо алокаи тобеъ ташкил меёбад ва дар чумла ҳамчун материал истифода мешавад. Аз ин рӯ, ибора мисли калима танҳо ба воситаи чумла ба системаи воситаҳои коммуникативии забон дохил мешавад. Ибора чун калима воситаи номинативии забон буда, мафҳуми нисбатан муфассали предмету ҳодиса ва аломату амалро мефаҳмонад. Ибора бар акси калима мафҳуми ба қисмҳо ҷудошавандаро дар бар мегирад. Ҳиссаҳои калимаи мураккабро морфемаҳо ташкил диҳанд, ҷузъҳои ибора дар шакли калима воқеъ мешаванд, ки ҳар қадом ба аломатҳои грамматикӣ калима моликанд. Ин мустақилияти грамматикӣ имконият медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои ибора дигар калимаҳои эзоҳдиҳанда дохил шаванд. Инчунин абстракцияи калима нисбат ба абстракцияи ибора як дараҷа баланд аст.

4. Ибораҳо ба ду гурӯҳи қалон тақсим мешаванд: ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Ибораҳои озодро ибораҳои синтаксисӣ ва ибораҳои рехтаро ибораҳои фразеологӣ меноманд. Ибораҳои озод мавзӯи баҳси синтаксис бошанд, ибораҳои рехта дар боби фразеология омӯхта мешаванд.

Ибораҳои фразеологӣ аз ибораҳои озод бо хусусияти рехтагӣ фарқ мекунанд. Ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ бо ҳар гуна калима намеоянд, онҳо дар доираи қолибҳои муайян маҳдуд мемонанд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати мафҳум ба калима наздик буда, ба қисмҳо тақсим намешаванд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт зоҳиран ба ибораҳои озод монанд бошанд ҳам, аз ҷиҳати хусусияти муносибати маъно ва грамматикӣ фарқ мекунанд: байни калимаҳои таркиби ибораҳои озод алокаи зинда ва возеҳ мушоҳида шавад, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ калимаҳои таркиби ибораҳои фразеологӣ ба дараҷаи гуногун тира шудааст. Ибораи фразеологӣ дар чумла яқлухт ба вазифаи як аъзо меояд, вале ибораҳои озод вазифаи аъзоҳои гуногунро адо мекунанд. Масалан, ибораи фразеологии **абраю астари касеро чаппа кардан** ба маънои танқид кардан, сирри касеро фош намудан ба вазифаи хабар меояд:

Пас аз се рӯз дар газетаи районӣ «Пиёлаи қадоқин» ном фелъетоне баромад, ки дар он абраю астари Усмонқулат чаппа карда шуда буд (Б.Ортиқов).

Доираи имконияти васлшавии ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ хеле маҳдуд аст. Масалан, феъли **чаппа кардан** маҷозан танҳо бо **абраю астар** васл шуда метавонад. Доираи васлшавии калимаҳо дар ибораҳои озод хеле васеъ аст. Калимаи асо-

сии ибора маънои худро таъбир надода, бо калимаҳои гуногун муносибати зиёди синтаксисиро ифода мекунад: *коргузрезро танқид кардан, саҳт танқид кардан, аз минбар танқид кардан, дар газета танқид кардан, шаб танқид кардан, доим танқид кардан* ва ғайра. Масалан, дар порчаи зерин калимаи *моҳ* бо калимаҳои гуногун алоқаманд шуда, чанд иборати озод сохтааст:

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшоишу мағфират ба шумор мерафт...

Аз тарафи дигар, ин моҳ барои одамони шикамсер ва ё сарсаригард моҳи беморӣ, моҳи шикамсеркунӣ, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи ҷангу ҷидоли байни худ ҳисоб меёфт...

Агар ин маъниро хулоса карда ифода намудан хоҷем, «моҳи рамазони Бухоро моҳи риё, моҳи фитнаву фасод, моҳи беморӣ ва азобу машаққат буд» гуфтан лозим меояд (С. Айнӣ).

5. Ибора аз рӯи тааллуқи морфологии калимаи асосӣ (тобеъкунанда) тасниф карда мешавад. Аз ин ҷиҳат хелҳои ибора ба ҳиссаҳои мустақили нутқ мувофиқат мекунад: **ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ.**

Воситаҳои асосии алоқани грамматикӣи ҷузъҳои ибора бандаки изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, тартиби калима ва интонация аст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик доираи истифодаи бандаки изофӣ ва пешояндҳо хеле васеъ ва муносибати синтаксисие, ки ба воситаи онҳо ифода мешавад, гуногунанд. Таҷқиқи ибора ва муайян намудани муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣи ҷузъҳои таркиби он бисёр хусусиятҳои грамматикӣи забони миллии тоҷикро ошкор месозад. Дар ташаккули ибораҳои феълӣ пешояндҳо, аз ҷумла пешояндҳои номӣ, фаровон истифода мешаванд. Пешояндҳои изофӣ ва таркибии изофӣи номӣ шаклан ба исми муайяншаванда монанданд.

Дар забон исмҳои мавҷуданд, ки дар ҷумла бе эзоҳдиҳанда ё артиклу бандакҷонишинҳо истифода намешаванд. Онҳоро калимаҳои ёридиҳанда ҳам гуфтан мумкин нест, чунки дар ҷумла аломатҳои исро қабул карда, ба саволи исм ҷавоб мешаванд ва ба вазифаи синтаксисии исм меоянд.

Дарачаи вобастагии калимаҳо дар ибораҳои пешояндӣ ва пасояндӣ як хел нест: алоқани баъзеи онҳо хеле мустақкам буда, калимаҳои таркиби ибораро дар ҷумла аз ҳам ҷудо кардан мумкин нест ва баръакс, алоқани гурӯҳи дигар суст буда, ҳангоми истифодаи он ибора дар ҷумла калимаи тобеъро мустақило кардан мумкин аст. Дар забон чунин ибораҳои феълӣи пешояндӣ низ вучуд доранд, ки дар онҳо калимаи асосӣ зикри ҷузъи тобеъро умуман талаб намекунад.

Навъи алоқа ва омилҳои ифодаи он дар ҳамаи хелҳои ибора баробар нест. Масалан, алоқани изофӣ асосан дар ибораҳои

исмӣ, алоқаи пешояндию пасояндӣ бештар дар ибораҳои феълӣ мушоҳида мешавад. Зарфҳо бо ҷузъи асосӣ одатан дар алоқаи ҳамроҳӣ меоянд.

Ҷузъҳои ибора мисли аъзоҳои пайрави ҷумла муносибатҳои умумии муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ ва холиро ифода кунанд ҳам, ҳар кадоми он муносибатҳо зимни маъноҳои конкретии гуногун падидор мегарданд. Чунончи, дар ибораҳои исмӣ, ки калимаи тобеашон ҳам исм аст, маънои умумии муайянкунандагӣ **муносибати соҳибият** (хонаи Нодир), **замонӣ** (борони баҳор), **маконӣ** (сайри Ширбадан), **таъинот** (корди ош, микдори шамъ), **субъектӣ** (хониши булбул), **объектиро** (химояи Ватан) низ дар бар мегирад.

6. Қоидаи иборасозӣ ба табиати морфологӣ ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ки вазифаи ҷузъи асосӣ ё тобеи ибораро адо мекунанд, алоқаманд аст, чунки ҳар кадоми онҳо аломату категорияҳои грамматикӣ ва шаклҳои хоси ифода доранд. Масалан, сифат аломату хосияти предметро мефаҳмонад ва бештар бо бандаки изофӣ ба исм тобеъ мешавад: *осмони соф, гули хушбӯй, роҳи дур, одами раҳмдил, ғалабаи дурашон*. Ё ин ки феълҳои гузаранда объекти бевосита талаб мекунанд. Ҷузъи тобеи иборай феълӣ бо пасоянди -ро (ё бе он) алоқаманд шуда, ҳамин эҳтиёҷи феълҳои гузарандаро конё мегардонанд: **обро дидан, меҳмонро пешвоз гирифтан, планро иҷро кардан, хезумро арра кардан, либос шустан** ва ғайра. Азбаски масдармонанди исм номи амалро мефаҳмонад, дар алоқаи изофӣ ҳам ибора сохта метавонад: **пешвоз гирифтани меҳмон, шустани либос** ва ғайра.

Дар ташкили ибора ва ба ҳамдигар алоқаманд шудани калимаҳо на танҳо мансубияти морфологӣ калимаҳо, балки муносибати маънои луғавӣ онҳо низ аҳамият дорад. Аз ҳамин сабаб калимаҳое, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубанд, аз ҷиҳати маъно ба якдигар наздикӣ зоҳир намуда, бо гурӯҳи муайяни калимаҳо бо воситаҳои муштараки грамматикӣ алоқаманд мешавад. Масалан, ибораҳои исмӣ **сӯҳбат бо шоир, ҳисобот аз равиши кор** бо ибораҳои феълӣ **бо шоир сӯҳбат кардан, аз равиши кор ҳисобот додан** бо як хели алоқаи грамматикӣ сохта шудаанд. Ҳарчанд дар ибораҳои мазкур муносибатҳои муштараки маъноӣ ва грамматикӣ ифода ёфтаанд, баъзе тафовутҳо боқӣ мемонанд: масдар номи амалу ҳолати конкрет аст, аммо дар исмҳо ба тариқи умумӣ ифода кардани амалу ҳолат мушоҳида мешавад. Иборай **бо депутат вохӯрдан** пеш аз ҳама маъноӣ бо депутат рӯ ба рӯ омадан, **вохӯрӣ бо депутат бошад**, чамъомади интиҳобкунандагонро мефаҳмонад.

Дар роҳҳои гуногуни ифодаи як муносибат низ фарқият дида мешавад. Масалан, дар ибораҳои исмӣ изофӣ **сайри кӯҳсор, тамошои шаҳр** ва ғайра муносибатҳои муайянкунандагӣ ҳолӣ ё муайянкунандагӣ объекти якҷоя ифода шуда бошанд,

дар ибораи феъли кӯхсорро сайр кардан ва шаҳро тамошо кардан муносибати объектӣ бо маконӣ омехта ифода шудааст.

Дар вазифаи чузъи асосии ибора феълҳои монда омада бошанд, дараҷаи алоқамандии калимаҳо сустрар мегардад. Дар ин гуна ҳолатҳо дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ калимаҳои тобеъ ва воситаҳои грамматикӣ алоқа роли калон меобзанд: **бо падар фуромадан, аз ағба фуромадан, аз тарс фуромадан, ногоҳ фуромадан, ларзида фуромадан** ва ғ. Дар ибораҳои феълӣ, ки чузъи тобеи онҳо бо пешояндҳои номӣ алоқаманд шудааст, дар ифодаи муносибати маъноӣ ва ташкили ибора воситаҳои грамматикӣ эътибори калон пайдо мекунанд: **дар назди падар сухан гуфтан, дар вақти мулоқот хомӯш мондан, ҳангоми гап задан ишора кардан, баъд аз кор омадан** ва ғайра.

Дар ташкили ибораҳои номӣ мақоми бандаки изофӣ бузург аст. Бо бандаки изофӣ алоқаманд шудани калимаҳо тарзи маъмули иборасозӣ буда, аз табиати забони миллии тоҷик сар мезанад. Дар ибораҳои изофӣ калимаи тобеъкунанда бандаки изофӣ гирифта, дар аввали ибора меояд. Дар ибораҳои дигар чузъи тобеъ (бо пешоянду пасоянд ё дар алоқаи ҳамроҳӣ) асосан пеш аз калимаи тобеъкунанда меояд. Дар ибораҳои изофӣ муносибати муайянкунандагӣ маъноӣ асосӣ буда, объектӣ, замонӣ, маконӣ ва ғайра маъноҳои иловагии ибора ба шумор мераванд. Муносибати маъноӣ чузъҳои ибораи изофӣ ду хел мешавад: 1) аломат ва 2) соҳибият. Дар хели аввал калимаҳои тобеъ бо сифат, сифати феълӣ, шумораҳои тартибӣ ва як микдор исмҳое, ки ба нисбати предмет далолат мекунанд, ифода мешаванд: **ниҳоли сабз, сафедори баланд, марди нотарс, ғунҷаи ношукуфта, асри бистум, соати тилло, нони гандум**. Чузъҳои тобеъ вобаста ба тарзи ифодаашон бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, бо калимаи асосӣ ва байни худ муносибати гуногун зоҳир мекунанд:

а) Чузъҳои тобеи ибора бо сифат, сифати феълӣ, шумораи тартибӣ ифода шуда бошанд, ба тадриҷ мукамал гардидани маъноӣ калимаи асосии ибора мушоҳида мешавад: **чанори баланди сершоҳу барг, насими форами баҳорӣ**.

б) Чузъҳои тобеи ибора бо исму калимаҳои мафҳуми предметӣ дошта ифода ёфта бошанд, калимаҳои эзоҳдиҳанда силсилавор ба якдигар тобеъ шуда, танҳо маъноӣ чузъи пеш аз худ омадаро шарҳ медиҳанд: **гулҳои хиёбони шаҳр**.

в) Ҳар кадом чузъҳои тобеъ ба калимаи асосии ибора тобеъ шуда, аломатҳои ҳамчинси онро ҷудоғона эзоҳ медиҳанд: **садбаргҳои сурх, зард ва сафед; овези паст, вале форами; чамъомади студентону муаллимони ва ғ.**

7. Забоншиносон дар хусуси муносибати ибораву ҷумла, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо бисёр баҳс кардаанд. Академик В. В. Виноградов тафовути онҳоро дар вазифаҳои гуно-

гуни номинативӣ (танҳо ном бурдан мафҳумҳои нисбатан мукаммали ашъе, аломат, ҳолат, воқеаю ҳодиса) ва коммуникативии онҳо (ифода кардани фикр ва имконпазир гардондани мубодилаи афкор дар байни одамон) дидааст. Ибораҳо ба мисли калимаҳои барои сохтани ҷумла хизмат мекунанд. Чунон ки калимаҳо муносибати предикативиро ифода карда, ҷумла мешаванд, ибораҳо низ қодиранд, ки хусусиятҳои ҷумларо молиқ гардида, ба воҳиди коммуникативии забон табдил ёбанд. **Аввалҳои декабрь, ҳаво на гарми гарм, на хунуки хунук** (X. Карим).

Ибораҳо дар таркиби ҷумла вазифаи аъзоҳои гуногунро адо карда, чун сараъзо ё аъзои пайрави тафсилии ҷумла падидадор мегарданд. Мувофиқи талаботи созмони ҷумла ва таносуби сухан дар сохти ибора тағйироти ҷузъӣ рӯй диҳад ҳам (дар тартиби ҷойгиршавии ҷузъҳои ибора: баъд аз ин китобро хонданам — баъд аз хонданам ин китобро...), ба тарҳи структурии ҷумла таъсири ҷиддӣ расонда наметавонанд.

Ибора ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд, аммо ин вазифаи ибора аз рӯи калимаи асосии он муайян карда мешавад. Дар таркиби ҷумла ҷузъи асосии ибора вазифаҳои гуногунро синтаксисиро адо мекунад, дар вазифаи ҷузъи тобеъ бошад, дигаргунӣ рӯй намедиҳад. Масалан, дар ҷумлаи **Деҳқонони асил аз ҳар гектар замини пахта 40 центнерӣ ҳосил бардоштанд** иборати деҳқонони асил ба вазифаи мубтадо (аслан мубтадо-калимаи деҳқонон, асил — муайянкунандаи он) омадааст. Иборати мазкур ба вазифаи аъзоҳои дигар низ омада метавонад: **Ҳотам деҳқони асил аст. Ба деҳқони асил ин қадар ҳосил гирифтагӣ ҳам писанд нест. Дар назди деҳқонони асил сари таъзим фуруд меоранд. Анвар мисли деҳқонони асил дар замин кор мекунад.**

Иборати феълии **китоб хондан** низ ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд. Албатта, дар ин сурат ҷузъи асосии ибора мисли калимаҳои мустақили ҷудогона аз рӯи талаботи созмони ҷумла шакли синтаксисии худро тағйир медиҳад, вале муносибати объектии ибора ҳамчунон боқӣ мемонад: **Китоб хондан шараф аст. Вазифаи мо китоб хондан аст. Шаби китоб хондан хаста менамуд. Барои китоб хондан вақт надорад ва ғайра.**

Дар таркиби ҷумла маъно ва муносибати грамматикӣ ибора маҳфуз мемонад, аммо бо тақозои вазифаи ахбор муносибати онҳо ҳар хел зоҳир мешавад. Дар ин гуна мавридҳо калимаи тобеъ ба воситаи калимаи асосӣ ба тамоми ҷузъҳои воҳиди ахбор муносибати маъноӣ пайдо карда метавонад. Масалан, иборати **дашти тафсон** муносибати муайянкунандагӣ ифода карда, дар ҷумлаи **Дар дашти тафсон ба назар ҷонзоде наменамуд** ба вазифаи ҳоли макон омадааст. Аммо дар ин ҷумла муносибати муайянкунандагӣ иборати **дашти тафсон** боиси ба

амал омадани маъноӣ ахбории ҷумла гардидааст ва ба муносибати сабаби пайвасти ифода шудааст (Аз сабаби тафсонии дашт ба назар ҷонзоде наменамуд). Ин хусусият иборати **дашти тафсонро** ба ҳиссаи аз ҷиҳати шакли маъноӣ ягона ва таърирнопазири структураи синтаксисӣ табдил додааст.

8. Ҷумла воҳиди асосии синтаксис мебошад. Қалимаю ибораҳо ба ҳам алоқаманд шуда ҷумларо ташкил медиҳанд.

Забон ҳамчун олоғи мубодилаи фикр ва омилҳои алоқии аъзоӣ ҷамъият вазифаи асосии коммуникативии худро ба воситаи ҷумла адо мекунад. Ҷумласозӣ ва ҷумлабандӣ масъалаи асосии баҳси ин боби грамматика буда, қонуниятҳои таърихӣ забонро дар бар мегирад. Ҷумла дар навбати аввал аз се ҷиҳат — маъноӣ, вазифа (функция) ва созиш (структура) омӯхта мешавад. Ҷумла маъноӣ грамматикӣ ва омилҳои хоси ифода дорад. Структураи маъноӣ ва таҷзияи актуалӣ ҷумлаҳои забони тоҷикӣ ҳанӯз тадқиқ нашудааст.

Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт, структура ва вазифаашон ба хелҳо ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои соддаю мураккаб; яктаркибаю дутаркиба; ҳулласу тафсилӣ; пурраю нопурра; тасдиқию инкорӣ; хабарӣ, саволи, амрӣ, хитобӣ аз ҳамин қабиланд. Ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъноӣ ва оҳанги гуфтор кам тадқиқ шудааст. Ҳангоми мубодилаи афкор гӯянда метавонад дар ягон бора маълумот диҳад, хурсандӣ изҳор намояд, амру фармон диҳад, ба амале даъват кунад ва ҳоказо. Вобаста ба мақсаду оҳанги гуфтор ҷумлаҳои содда хабарӣ, саволи, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Дар қисми ҷумлаҳои мураккаб тарзи ташаккул, муносибати ҷумлаҳои содда ва воситаҳои алоқии грамматикӣ онҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва муродифоти онҳо аз муҳимтарин масъалаҳо ба шумор мераванд.

Интонацияи хабарӣ ва **хусусияти предикативӣ** аломатҳои асосии ташаккули ҷумла ҳисоб меёбанд. Қалимаву ибора дар ҷумла алоқаманд шуда, ба интонацияи хабарӣ молик мегарданд. Интонация ҳамчун воситаи барҷастаи грамматикӣ ба сифати ҷумлаи мустақил истифода шудани қалимаҳои алоқидаро низ имконпазир мегардонад. Ҷумла ба василаи интонацияи хабарӣ доштани ҳам аз ибора ба қуллӣ фарқ мекунад.

Бояд гуфт, ки дар ҷумла мақоми феъл хеле бузург аст, чунки вай ба вазифаи хабар омада, бо ёрии категорияҳои грамматикӣ сифа, замон ва шахсу шумора ба воқеияти амалу ҳолат далолат мекунад ва ба тӯфайли ифодаи муносибати предикативӣ меҳвари бунёди ҷумларо ташкил медиҳад. Аммо замону модалият дар хабарҳои номӣ ҳам ифода мешаванд.

Категорияи модалият муносибати мундариҷаи ҷумларо нисбат ба воқеият, ки аз тарафи гӯянда муқаррар шудааст, ифода менамояд. Модалияти ҷумла на танҳо ба воситаи сифаи феъл, инчунин бо қалима ва ҳиссаҳои модалӣ ва интонация ифода мешавад.

Воқеияти амалу ҳолати ҷумла бо категорияи замон алоқаманд аст. Маъноӣ синтаксисии замон дар ҷумла зохир мешавад. Ҷумлаҳои унвонӣ ҳам ба замон далоят мекунанд.

Муносибати предикативӣ, ки бо категорияҳои замон, модалит ва шахс ифода мешавад, хоси ҳама гуна вохидҳои коммуникативӣ аст.

9. Дар ифодаи аъзоҳои ҷумла муносибати наздики ҳиссаҳои нутқ бо аъзоҳои ҷудоғона аён мегардад. Масалан, мубтадо ва пурқунанда дар навбати аввал бо исм, ҷонишин ва масдар, хабар бо феъл ва ҳол бо зарфу исмҳои замону макон ифода мешавад. Бо вучуди ин дар таснифоти аъзоҳои ҷумла ва муайян кардани хелҳои онҳо танҳо ба ҳиссаҳои нутқ такъя кардан дуруст нест. Дар ин маврид муносибати синтаксисии аъзоҳои ҷумла низ ба эътибор гирифта мешавад.

Дар сурат гирифтани ҷумла роли сараъзоҳо басо калон аст, вале аъзоҳои пайрав низ дар ин ҷиҳат сахме доранд. Ҳолҳои замон, макон, сабаб, мақсад ва ғайра на танҳо ба яке аз сараъзоҳо, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқаманд шуда метавонанд ва аз ин сабаб як ҳиссаи созмони ҷумла ба шумор мераванд. Бинобар ин бо ҷудо кардани ҳамаи аъзоҳои ҷумла ба гурӯҳи мубтадо ва хабар таҷзияи синтаксисӣ хотима намеёбад. Дар забон ҳодисаи ба аъзоҳои пайрав тобеъ шудани аъзоҳои пайрав низ маъмул аст.

Ҷумлаҳои содда баъзан хеле сертаркиб мешаванд: дар дохили ҷумла аъзоҳои ҷида ва истисноӣ, мухотаб, калимаву ибораҳои туфайли омада метавонанд. Аъзоҳои ҷида, ки як маркази предикативӣ доранд, ҷумлаҳои соддаро ба мураккаб табдил намедиҳанд. Хабарҳои ҷида ба як мубтадо муносибати якхелаи маъноӣ ва грамматикӣ дошта, як маркази предикативӣ ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаҳо аз рӯи иштироки сараъзоҳо яктаркибаю дутаркиба мешаванд. Таҳлили ҳаматарафаи аъзоҳои ҷумла ва муносибати маъноӣ ва грамматикӣ онҳо дар ҷумлаҳои дутаркиба ба амал меояд. Мувофиқати хабар бо мубтадо на танҳо аз лиҳози аломатҳои грамматикӣ (шахсу шумора), балки аз ҷиҳати маъно ҳам воқеъ мегардад. Дар ин бобат бо кадом категорияҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо ифода шудани мубтадо аҳамият дорад. Категорияи шахсу ғайришахси исм маҳз дар ҳамин ҷо эътибор пайдо мекунад; мубтадо бо исмҳои шахс ифода шуда бошад, мувофиқати пурра, вале бо исмҳои ғайришахс мувофиқати пурраю нопурра зохир мекунад. Ҳангоми бо исмҳои ҷомеъ ифода шудани мубтадо низ исми шахсу ғайришахс ба ҳисоб гирифта мешавад.

10. Аъзоҳои пайрави ҷумла аз рӯи он ҷиҳатҳо тасниф карда мешаванд, ки бо ҷузъи эзоҳшаванда ҷӣ гуна муносибати маъноӣ ва грамматикӣ доранд, онро аз кадом ҷиҳат эзоҳ медиҳанд ва бо кадом ҳиссаи нутқ ифода гардида, бо кадом во-

ситаи грамматикӣ алоқаманд шудаанд. Албатта, мавқеи ҳамаи омилҳои зикршуда дар таснифоти аъзоҳои пайрав як хел нест.

Аъзоҳои пайрав аз рӯи аломатҳои боло ба се гурӯҳ чудо мешаванд: **муайянкунанда**, **пуркунанда** ва **ҳол**. Ҳаингоми муайян кардани хусусиятҳои синтаксисӣ ҳамаи омилҳо (лексикӣю грамматикӣ, муносибати калимаҳои тобеъкунандаву тобеъшаванда ва воситаҳои алоқани онҳо) ба эътибор гирифта мешавад. Бояд қайд кард, ки муайянкунанда дар грамматикаи забони тоҷикӣ чун анъана аз рӯи як воситаи алоқа ба **изофию беизофа** чудо карда мешавад. **Муайянкунандаи беизофа** аслан ба ягон навъи алоқани синтаксисӣ далолат намекунад. Бинобар ин муайянкунандаҳоро аз рӯи муносибати муайянкунандаву муайяншаванда ва тарзу воситаи грамматикӣ ифодаи он ба хелҳо чудо кардан лозим аст. Маълум аст, ки муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ на танҳо ба алоқани изофӣ, инчунин дар алоқани ҳамроҳӣ (*ин ҳавлӣ, ду даста гул, зеботарин кишвар*), вобастагӣ (*Раҳимбегимро ягона орзу, ҷонишин оид ба корҳои илмӣ*) ба муайяншаванда тобеъ мешаванд. Меъёри асосии таснифоти пуркунанда муносибати амалу объект ба шумор меравад. Ба пуркунандаи суратёфта (бо пасоянди **-ро**) ва суратнаёфта чудо кардани пуркунандаи бевосита ба маънои умумӣ ва ё конкретии предмет ва мавқеи он асос ёфтааст. Чунончи, *Чамшед китоб хонд ва Чамшед китобро хонд* гуфтан мумкин, вале *Китобро Чамшед хонд* гуфтан мумкин бошад ҳам, *Китоб Чамшед хонд* гуфтан мумкин нест. Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати ифода ҳам фарқ мекунанд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо ҳамаи навъҳои исм, ҷонишин, масдар ва калимаҳои исмшуда ифода мешавад, вале пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исми ҷинс ва ҷонишини саволи **чӣ** ифода мегардад ва ҳамеша дар паҳлӯи феъл меояд. Исм, ҷонишин ва масдар бо ёрии пешояндҳо ба вазифаи пуркунандаи бавосита омада метавонад. Таснифоти дохилии пуркунанда аз рӯи муносибати амалу предмет воқеъ мегардад. Пешояндҳо барои возеҳ ифода ёфтани он муносибат ёри мерасонанд. Чунончи, пуркунандаҳое, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд, ба феълҳои нутқ (**гуфтан, хондан, фаҳмондан, сухан рондан, нақл кардан, ҳикоя кардан, маъруза кардан, ҳисобот додан, сӯхбат кардан, маълумот додан, дарс гуфтан, арз кардан, шикоят кардан...**) ва ба воситаи пешояндҳои аз, аз рӯи, дар бораи, дар хусуси, дар бобати, дар ҳаққи, доир ба, оид ба ва ғ. алоқаманд мешаванд: *Аз рафти кишти пахта ҳам гап заданд. Нотиқон дар бораи тараққиёти иқтисодии Тоҷикистон маълумот доданд.*

Заминаи асосии ифодаи морфологияи ҳол зарф аст, вале азбаски микдори зарфҳо дар забони тоҷикӣ хеле кам аст, иҷрои вазифаи синтаксисии вай ба зиммаи дигар ҷиссаҳои нутқ меафтад. Бинобар ин бо феълҳои ҳол, исм, масдар, сифат ва воҳид-

ҳои фразеологӣ ифода шудани ҳол маъмул аст. Бештар исмҳо ба вазиҳои ҳол меоянд, ки ин ба маъноҳои гуногуни луғавии онҳо вобаста аст.

Ҳол аз рӯи вазиға ва муносибати маъноӣ грамматикӣ бо амалу ҳолат ба ҳелҳои зерин ҷудо мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдору дараҷа, макон, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф. Таснифоти дохилии ҳелҳои гуногуни ҳол ба муайян кардани аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва нишон додани хусусияти грамматикӣ онҳо низ ёрӣ медиҳад. Дар як ҷумла омадани якчанд ҳоли макон имконпазир аст, вале ин ҳамеша боиси ҷида шудани онҳо намегардад. Маълум аст, ки ҳоли макон муносибати гуногуни макониро ифода карда, ба панҷ ҳел ҷудо мешавад ва ҳар кадом аз ҷиҳати муносибат ва воситаҳои грамматикӣ ифода фарқ мекунанд. Масалан, дар ҷумлаи *Уро аз қишлоқ то истоғоҳи роҳи оҳан рафиқонаш гуселониданд* (Раҳим Чалил) ҳолҳои аз қишлоқ ва то истоғоҳи роҳи оҳан ба ибтидои макони шаршагии ҳаракат ва ба интиҳои он далолат мекунанд, бинобар ин ҳолҳои мазкурро ҷида номидан мумкин нест. Маъноӣ он ҳолҳои макон ва воситаи алоқаи онҳо ба хабар як ҳел нест; дар байни ҳуди аъзоҳои ҷида ҳам муносибати пайвастӣ дида намешавад.

11. Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба аз ҷиҳати сохт, таркиб ва ифодаи маъно баробари баъзе аломатҳои муштарак тафовути муайяне доранд. Умумияти ҳамаи ҷумлаҳои соддаи яктаркиба, ки боиси дар як гуруҳ муттаҳид шудани онҳо гардидааст ва бо ҷумлаҳои дутаркиба оппозицияи грамматикӣ ташкил менамоянд, аз он иборат аст, ки дар ташаккули онҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла иштирок намекунад. Ин гуруҳи ҷумлаҳо қонуниятҳои хос дошта, дар тӯли таърихи забон ба вучуд омадаанд ва тадриҷан ба шаклу қолиби муайян даромадаанд.

12. **Ҷумлаи мураккаб** аз ҷумлаҳои содда ташаккул меёбад. Аммо ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро ба ҷумлаҳои соддаи мустакил баробар дониста, дар қиёси онҳо таҳлил кардан мумкин нест. Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб мустакилияти интонационии худро таъбир дода, шаклу структураи худро ба сохти грамматикӣ онҳо мувофиқ намуда, ба ҷузъи воҳиди мукаммали синтаксисӣ табдил меёбанд. Алоқаи маъноӣ ва синтаксисии ҷузъҳои таркибии ҷумлаҳои мураккабро пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, калимаҳои ҳамнисбату нисбӣ, интонация, тартиби ҷойгирии ҷузъҳои ҳарин воситаҳои грамматикӣ таъмин мекунанд.

Дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва таснифоти ҷумлаҳои пайрав муносибати шакливу маъноӣ ҳиссаҳои онҳо, воситаҳои грамматикӣ алоқа аҳамияти махсус доранд.

13. Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак хусусияти хоси грамматикӣ доранд ва бо ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор хусу-

сияти синонимӣ зоҳир мекунад. Дар байни онҳо баъзан қор фармудани ягон пайвандаки пайваструнанда ё тобеъкунанда имконпазир мешавад, вале ин на ҳамеша муяссар мегардад, чунки пайвандак на танҳо барқароркунандаи робитаи ҷумлаҳои содда, инчунин нишондиҳандаи муносибати онҳо ба шумор меравад. Барои алоқаи ҷумлаҳо на танҳо пайвандак, балки калимаҳои ҳамнисбат, шаклҳои феълӣ, воситаҳои лексикӣ забон (ба ҷои исмҳои таркиби ҷумлаи яқум омадани ҷонишинҳо, бандакҷонишинҳо, ҳиссаҷоҳо ва калимаҳои дигари ишоратӣ) ва интонация иштирок менамоянд, ки вазифаи ҳамаи онҳоро ба ҳисоб нагирифта, муносибатҳои маъноиву грамматикӣ ҷумлаҳо, алоқаи дутарафаи онҳоро таъин кардан имконнопазир мегардад.

14. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвастро одатан мустақил ва баробарҳуқуқ меноманд. Ин ҳулоса аз муқоисаи ҷумлаҳои мураккаби пайвастр бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баромадааст, чунки бар хилофи ҷумлаҳои мураккаби пайвастр дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ тобеъияти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла басо барҷаста зоҳир гардида, ҷои ҷумлаи пайрав тобеъияти вайро таъбир намедихад.

Дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайвастр ҷумлаи яқум озодаст, вале ҷумлаи дуюм мувофиқи мазмун ва тақозои ҷумлаи яқум шакл гирифта, ба вай як андоза вобаста аст. Дар ҷумлаи дуюм такрори баъзеи аъзоҳои ҷумлаи яқум, омадани ҷонишинҳо ва таркибҳои ҷонишинӣ, ки ба ягон аъзо ё ки тамоми ҷумла ишора мекунад, низ имконпазир аст. Муносибати ҷумлаҳо на танҳо ба шакли ҷумлаи дуюм, балки ба сохти умуман ҷумлаи мураккаби пайвастр таъсир мерасонад.

Маълум аст, ки муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвастр як ҳел нест. Пайвандакҳо ҳам воситаи алоқа ва ҳам нишондиҳандаи муносибати ҷумлаҳои содда ба шумор мераванд. Аммо дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳо, ки бо пайвандакҳои пайҳам алоқаманд шудаанд, эҳтиёт кардан лозим аст, чунки дар ин гуна ҷумлаҳо ҳамаи муносибатҳои синтаксисиро дарёфттан мумкин аст. Масалан, ба воситаи пайвандаки ва ҷумлаҳо алоқаманд мешаванд, ки ҳам муносибати ҳамзамонӣ пайҳамзамонӣ, ҳам муносибати сабабу натиҷа, ҳам муносибати хилофӣ ва ҳам муносибати ҳамроҳиро ифода карда мегарданд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвастр ва ҷумлаҳои соддаи ҷидааъзо аз ҷиҳати имконияти дар таркибашон омадани ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои ҷумла ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: қушода ва баста. Ҷумлаҳои бепайвандак бештар қушода мешаванд, чунки дар таркиби онҳо ду ва зиёда ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои якхела нисбатан зиёдтар мушоҳида мешавад. Ҷумлаҳои қушода ва баста дар ҷумлаҳои пайвандакдор барҷаста зоҳир мешавад. Ҷумлаҳои пӯшида бештар ҷумлаҳоеро фаро меги-

ранд, ки муносибати хилофӣ, қиёсӣ ва сабаб-натича доранд. Дар таркиби ин гуна чумлаҳо ҳиссаҷаҳои маҳдудӣ, калимаҳои инкорӣ, антонимӣ меоянд. Дар аввали чумлаҳои пушида интонация тадриҷан боло рафта, дар ҳиссаи дуюм паст мешавад.

Мубоҳиса дар атрофи масъалаҳои чумлаҳои мураккаби тобеъ, таснифоти чумлаҳои пайрав, яқаззоӣ ва дуаъзоии чумлаҳои мураккаби тобеъ, муносибати чумлаи пайрав бо аъзоҳои чумла дар забоншиносӣ давом дорад. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз чумлаҳо аз ҷиҳати маъно ва структура ба дигаре тобеъ мешавад ва ин тобеият бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ сурат мегирад. Сарчумлаю чумлаи пайрав аз рӯи маъноӣ вазифа ва мавқеи синтаксисии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби тобеъ муайян карда мешавад.

Пайвандакҳои тобеъкунанда воситаи асосии алоқаи чумлаи пайрав ба сарчумла буда, дар таснифоти чумлаҳои пайрав низ ёри мерасонанд. **Калимаҳои ҳамнисбат** аъзои чумла ба шумор мераванд, онҳо ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрави чумла меоянд. Калимаҳои ҳамнисбат дар алоқаи сарчумлаву чумлаи пайрав ва таснифоти чумлаҳои пайрав ёри мерасонанд. Калимаҳои ҳамнисбат маъноӣ умумӣ ва ишоратӣ дошта, омадани чумлаи пайравро ногузир мегардонанд ва маъноӣ конкретии онҳо ба воситаи чумлаи пайрав ошкор мешавад.

Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат бештар ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд, вале ҳама гуна ҷонишини ишоратии таркиби сарчумларо бо чумлаи пайрав ҳамвазифа пиндоштан дуруст нест. Ҷонишинҳо бештар ба калимае ишора мекунанд, ки дар чумлаҳои гузашта истифода шудаанд. Дар таркиби сарчумла метавонад ду ҷонишини ишоратӣ ояд, ки яке ба чумлаи гузашта ишора кунад дигаре ба чумлаи пайрав: *Инро ман аз ҳамин ҳис кардам, ки ӯ дар вақти харид ҳисобҳо ва нархи чизҳоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти ҳисобӣ бо хӯҷаи онҳо тезу тунд мешуданд* (С. Айни).

Дар таҳлили чумлаҳои мураккаби тобеъ ба муносибати синтаксисӣ ва лексикӣ на танҳо сарчумлаву чумлаи пайрав, инчунин унсурҳои ҷудогонаи забон: муносибати калимаҳои ҳамнисбат ва пайвандакҳо, муносибати калимаҳои ҷудогонаю пайвандакҳо (қариб... буд, ки..., ҳанӯз... буд, ки...), муносибати исму ҷонишинҳои ишоратӣ (одаме, ки онро, одамоне, ки онҳоро, мактабе, ки дар он ҷо ва ғ.), муносибати ҷонишинҳо (ҳар қадар... ҳамон қадар) махсус эътибор додан лозим аст. Ин тарзи таҳлил бо нишон додани моҳияти семантикӣ маҳдуд нашуда, ба кушодани механизми сохти чумлаҳо ва алоқаи синтаксисии онҳо имконият медиҳад. Аз ҳамин нуқтаи назар, ҳар як чумлаи пайравро аз рӯи қолибҳо ба гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1) чумлаи пайраве, ки танҳо ба воситаи пайвандакҳои синтетикӣ тобеъ шудаанд (чун, чунки, агар ва ғ.); 2) чумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои аналитикӣ омадаанд; дар

ин гуна чумлаҳо пайвандакҳои аналитикӣ вобаста ба муносибати чумлаи пайраву сарчумла вазифаҳои гуногунро адо мекунанд, гоҳо аз он ба кулӣ фарқ мекунанд, чунки ин пайвандакҳо аз ду қисм иборат буда, ҳиссаи номии онҳо вазифаи аслии худро адо кунанд, пайвандак ҳамчун воситаи грамматикӣ хизмат менамояд: **пеш аз он ки, баъд аз он ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, аз сабаби он ки, ба мақсади он ки, қатъи назар аз он ки, мисли он ки** ва ғ.; 3) дар таркиби сарчумла истифода шудани калимаи ҳамнисбат: **барои он омадам, ки..., ба шарте розӣ мешавам, ки...** ва ғ.; 4) дар аввали охири чумлаи пайрав омадани пайвандаки **тобеъкунанда: агарчи... ҳам, агар... ҳам** ва **то... ки**; 5) дар синтаксиси чумлаҳои мураккаби тобеъ ба зами пайвандакҳои тобеъкунанда истифода шудани дигар воситаҳои грамматикӣ мумкин аст. **Чунончи, дар аввали ҷузъи дуюми чумлаи мураккаб омадани пайвандакҳои пайваस्तкунанда: гарчи... аммо, ҳарчанд... вале**; 6) дар аввали ҳиссаи якум пайвандак, вале дар аввали ҳиссаи дуюм омадани калимаҳои дигар: **агар... он гоҳ, агар... пас** ва ғ.

ВОСИТАҲОИ ГРАММАТИКИИ АЛОҚА ДАР ИБОРА ВА ЧУМЛА

Ибора ва чумла воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд, аммо воситаҳои грамматикӣ алоқаи онҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Алоқаи калимаҳо дар ибора ба табиати луғавию семантикӣ ва грамматикӣ калимаи асосии он марбут буда, онро алоқаи наздикалимагӣ меноманд. Аз ҷаҳин ҷиҳат алоқаи ибора ва воситаҳои он вобаста ба қобилияти калиमतобеъкунии ҳиссаҳои мустақили нутқ омӯхта мешавад. Дар ибораи калимаҳо бо алоқаи тобеъ меоянд. Аммо дар чумла ҳам алоқаи тобеъ ва ҳам алоқаи пайваस्त вучуд дорад. Дар забон воситаҳои гуногуни грамматикӣ алоқа мавҷуданд.

Бандакҳо. Дар алоқаи калимаҳо дар ибора ва чумла бандакҳои изофӣ, феълию хабарӣ истифода мешаванд.

Бандакҳои феълӣ ва хабарӣ. Дар забоншиносии тоҷик муносибати маъноӣ ва грамматикӣ мубтадою хабарро алоқаи мувофиқат меноманд, ки ба воситаи бандакҳои феълию хабарӣ ифода меёбад. Хабар бо мубтадо дар шахсу шумора мувофиқат мекунанд, ки нишондиҳандаи грамматикӣ он алоқаи ҳамчун бандакхост: *Ман омадам. У омад. Шумо омадед. Ту коргарӣ. Мо коргарем. Онҳо коргаранд.*

Хабарҳои феълие, ки аз асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, (-ям), -ӣ, -ад (-яд) ва -ем, -ед (-етон), -анд (-янд), хабарҳои феълие, ки аз асоси замони гузашта сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, -ӣ (шахси сеюми танҳо ба асоси замони гузашта баробар аст) ва -ем, -ед (-етон),

-а н д ва хабарҳое, ки бо шакли нақлии феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ ифода мешаванд, бо бандакҳои хабарӣ меоянд. Бандакҳои хабарӣ аз бандакҳои феълӣ танҳо дар шахси сеюми танҳо фарқ мекунад. Шакли феълӣ шахси сеюми танҳо ба асоси замони гузашта баробар буда, бандаки хабарии он аст мебошад.

Сифати амрӣ танҳо ба шахси дуҷуми танҳою чамъ далолат мекунад: *Ту рав. Шумо равед.* Ҳамаи сифаҳои дигар дорони се шахсу ду шумораанд.

Бандакҳо соҳиби амалу ҳолат ва шумораи танҳою чамъи онро мефаҳмонанд: *Ман хондам. Мо хондем. Шумо муаллимед. Гул сурх аст. Гулҳо сурханд.*

Дар хабарҳои феълӣ иштироки бандакҳои феълӣ ҳатмист, вале дар хабарҳои номӣ наомадани бандакҳои хабарӣ мумкин аст. Масалан, аз ҷумлаҳои **Ман омадам** ва **Ту омадӣ** бандакҳои феълӣро истисно кардан мумкин нест, вале ҷумлаҳои *Ман коргарам. Ӯ коргар аст. Шумо коргаред* бе бандакҳои хабарӣ низ меоянд: *Ман — коргар. Ӯ — коргар. Шумо — коргар.* Дар ин маврид мавқеи интонацияи хабарӣ калон аст, вай дар ташкили ҷумла роли асосӣ мебозад. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи мувофиқат дар ифодаи муносибати синтаксии мубтадову хабар бо мувофиқати шаклии хабар бо мубтадо маҳдуд намешавад, бандакҳои хабарӣ бо интонацияи хабарӣ якҷоя дар ташкили ҷумла иштирок менамоянд.

Дар мувофиқати хабар бо мубтадо қоидаи зерин мавҷуд аст.

1. Хабар дар шахс ҳамеша бо мубтадо мувофиқат мекунад. Агар мубтадо шахси якумро далолат кунад, хабар низ шахси якумро, мубтадо шахси сеюмро фаҳмонад, хабар ҳам шахси сеюмро мефаҳмонад: *Ман дидам. Ӯ муаллим аст.*

2. Хабар бо мубтадоҳои ифодакунандаи шахсҳои якуму дуҷуми танҳою чамъ ва шахси сеюми танҳо аз ҷиҳати шумора ҳам ҳамеша мувофиқат мекунад: *Ман дигар тоқат карда наметавонам. Мо имсол аз ҳар гектар 50 центнерӣ ҳосил гирифтём. Ту ҳамаро мешиноӣ. Шумо занони хушиқболед. Китоб сарчашмаи дониш аст.*

Агар мубтадои шахси сеюми танҳо бо исми шахс ифода шуда бошад, гоҳо хабар дар шакли чамъ меояд ва муносибати эҳтиромро мефаҳмонад: *Устод фармуданд. Падарам ҳамин тавр насиҳат карда буданд. Муаллим Мирзо Турсунзода дар оғози нутқи худ дар маҷлиси ботантанаи расми кушоди Рӯзҳо ба аҳли зал ва тамошобинони телевизион муроҷиаткунон аз ҷумла гуфтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. Бо шахси сеюми чамъ мувофиқати хабар як хел нест. Агар мубтадо бо исми шахс ифода шуда бошад, хабар бо мубтадо пурра мувофиқат мекунад: *Духтарон ба пахтачинӣ баро-*

маданд. Агар мубтадо бо исми ғайришахс ифода шуда бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо меояд: Барғҳои дарахтон рехт (С. Айнӣ, Куллиёт). Пахтаҳо саросар шукуфтаанд. Ин гапҳо ҳоло дар ҳамин ҷо мемонанд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

4. Мувофиқати хабар ба мубтадоҳои чида мувофиқи қондаи зерин воқеъ мегардад:

1) Агар яке аз мубтадоҳои чида шахси якумро фаҳмонад, агарчи мубтадоҳои чидаи дигар шахси дуюму сеюмро фаҳмонад ҳам, хабар дар шакли чамъ омада, шахси якумро далолат мекунад: *Ману ту дар ин хусус аҳду паймон доштем (Р. Ҷалил, Маъвои дил). Ману шоира Озод Аминова вазифаи намояндагиро ба қадри тавон ба адо қардан мекушидед (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ман, ту ва муаллима пагоҳ ба назди ӯ меравем («Машғал»).*

2) Агар мубтадоҳои чида шахси дуюму сеюмро ифода намоянд, хабар дар шакли шахси дуюми чамъ воқеъ мегардад: *Туву бародарат ҳамроҳ равед («Машғал»).*

3) Агар мубтадоҳои чида шахси сеюмро ифода намоянд, хабар ба онҳо дар шахс мувофиқат мекунад, вале дар шумора чунин ҳолат ба назар мерасад:

а) бо мубтадоҳои чидаи бо исми шахс ифодашуда дар шакли чамъ меояд: *Падару модараш дар хона набуданд («Машғал»);*

б) бо мубтадоҳои чидае, ки бо исми ғайришахс ифода шудаанд, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо воқеъ мегардад: *Ба назар кӯху пушта, дараву тангено даҳшатнок менамоянд (Саттор Турсун, Сукути қуллаҳо). Қарнаю сурнай, дойраву думбаки истиқболгирандагон, доду фаръеди шодиомези атрофиён чунон баланд буд... (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ин бачаро ғурури ҷавонӣ, хумори шӯҳрт ва наваҳлавонӣ саргаранг қардааст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Хабар дар тарзи пасивии ифода бештар дар шакли танҳо меояд: Пагоҳии рӯзи дигар аввал ба пояи ҳайкали В. И. Ленин гулдаста ва гулчанбарҳо гузошта шуд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Клуб, китобхона, бинои идора, шипанҳои мудавзари кунгуракори, чойхонаи пурнақшунигор — ҳамааш бо меҳру муҳаббат оро дода шудааст (Ф. Муҳаммадиев).*

Бандаки изофӣ (-и). Алоқаи изофӣ ҳосил ибораҳои исми мебошад. Бандаки изофӣ (-и) ҳамеша бо калимаи асосии ибора омада, дигар калимаҳоро ба он тобеъ менамояд: *гули сурх, дили модар, синфи якум, падари ӯ, шаби омадан, меҳмони ноҳонда.*

Ба вазифаи калимаи асосии ибораҳои изофӣ исм, ҳамчунин ҷонишин ва калимаҳои исмшуда ва ба вазифаи калимаи тобеъ сифат, исм, ҷонишин, шумора, масдар, сифати феълӣ меояд: **боғи дилоро, боғи колхоз, модари мо, мани мискин, хондани**

донишчӯ, рӯзи рафтан, сеи онҳо, ошъёнаи сеюм, чои нишаст, гулҳои шукуфта.

Муносибати асосии ибораҳои изофӣ муайянкунандагӣ буда, вобаста ба маънои лугавию грамматикӣ калимаҳои асосию тобеъ тобишҳои объектӣ, субъектӣ ва ҳолӣ низ ифода мешавад: **ичрои супориш, таърифи шумо, хониши булбул, сафари Ҳиндустон.**

Ба воситаи бандаки изофӣ ибораҳои тафсилӣ низ ташкил меёбанд: **духтари соҳибчамол — духтари соҳибчамоли сарвақд, ошъёнаи сеюми бинои мактаби мо.**

Калимаҳои ёридиҳанда. Дар алоқаи аъзоҳои ҷумла пешоянд пасояндҳо ва пайвандакҳо воситаҳои муҳим ба шумор мераванд.

Пешоянд. Пешояндҳо дар алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла мавқеи бузург доранд, ки он аз табиат ва соҳти аналитикии забони тоҷикӣ сар мезанад. Исмҳои ҷонишинҳои исмӣ ва калимаҳои исмшуда ба воситаи пешояндҳо ба феъл, сифат ва исм тобеъ шуда, муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ифода менамоянд. Пешояндҳо бештар дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд: **ба писар фармудан, аз модар илтимос кардан, бо меҳмон сӯҳбат кардан, дар даст доштан, аз хона пеш кардан, то рӯз навиштан, аз пагоҳ сар кардан, барои хондан омадан.**

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои сифатӣ низ серистеъмоланд: **зиндагии аз асал ширин, одами дар шаҳр машҳур, бачаи дар хондан танбал, меҳмони ба мо ношинос, либоси барои сафар нобоб.**

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои исмӣ кам иштирок менамоянд. Ба воситаи пешоянд исмҳои амалу ҳолат дигар исмҳои тобеъ менамоянд: **мубориза бо босмачиён, мулоқот бо шоирон, ҳалосӣ аз марг, шиносӣ бо раис, ҷудой аз рафикон, вокиф аз ҳама, воҳурӣ дар Москва, гуфтугӯ дар беша, маълумот доир ба ҷумла.**

Алоқаи калимаҳо бо пешоянд дар доираи ибора маҳдуд намешавад. Бо пешоянд дар таркиби ҷумла воҳидҳои синтаксисе меоянд, ки ба яке аз аъзоҳо ё гурӯҳи аъзоҳои ҷумла не, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқа доранд. Ин гуна аъзоҳои ҷумларо детерминант меноманд: *Бегоҳии ҷумъа бо вучуди навкор ва ноомил буданамон ҳар кадомамон дувоздаҳ-поздаҳтоғӣ кор баровардем* (X. Ирфон, Дар кулбаи қосибон).

Пасоянд. Дар забони адабии тоҷик пасояндҳо зиёд нестанд. Пасояндҳои **-ро, барин, боз, замон, ҳамоно** ва ғайра дар ифодаи муносибатҳои гуногун истифода мешаванд.

Пасоянди **-ро** бо исм, ҷонишинҳои предметӣ ва калимаҳои исмшуда меояд. Вай барои алоқаи феълӣ гузаранда ва пуркунандаи бевосита хизмат мекунад. Ин алоқаи наздиқалимагӣ буда, муносибати объектиро ифода мекунад ва мансуби ибор-

ра аст: падарро дидан, Хотамро гусел кардан ва ғ. Пасоянди -ро дар ибораҳои амсоли модарро дил, маро ягона орзу, ки мансуби услуби мутантани бадеист, дар алоқамандии ҷузъҳои иборан исмӣ барои ифодаи сохибият омадааст.

Пасоянди -ро дар ибораҳои феълӣ, ки аз феълҳои монда ва ҳиссаҳои номии нутқ ташкил ёфтаанд, омада, бо пешоянд ҳам-вазифа мешавад: падарро гуфтан — ба падар гуфтан, туро гуфтан — ба ту гуфтан, даръёро гузаштан — аз даръё гузаштан.

Пасоянди барин бо исму ҷонишин омада, дар ибораҳои феълӣ номӣ муносибати қиёсро ифода мекунад: оху барин давидан, пахта барин сафед.

Пасояндҳои боз, замон, ҳамон асосан дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд. Пасоянди боз бо исм ва ибораҳои исмӣ, замон ва ҳамон бо масдар меояд: шаб боз надидан, се рӯз боз хоб рафтан, омадан замон ба кор сар кардан, дидан ҳамон шинохтан.

Пайвандак. Пайвандакҳо муҳимтарин воситаи алоқаи калимаҳо ва ҷумлаҳо мебошанд. Пайвандакҳо пайваस्तкунанда ва тобеъкунанда мешаванд. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда дар алоқаи калимаҳову ҷумлаҳо, вале пайвандакҳои тобеъкунанда танҳо дар алоқаи ҷумлаҳо хизмат мекунанд. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда ба се гурӯҳи калон: паиҳам, ҷудой ва хилофӣ ҷудо мешаванд. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда аъзоҳои ҷидаи ҷумларо ба ҳам пайваст менамоянд ва нишондиҳандаи муносибати синтаксисии онҳо мебошанд:

Падару писар ба сайри саҳро баромаданд. Ҷавон каланд ҳам мезад, пахта ҳам мечид (С. Улуғзода, Навобод). *Нуралӣ шитоб дошт, вале ӯро ёфта натавонист* (С. Улуғзода, Навобод). *Ба ин замин ҷав мекоранд ё гандум?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пайвандакҳои пайваस्तкунанда ҷумлаҳои соддаи таркибӣ ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои пайрави ҷидаи таркибӣ ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркибро низ мепайванданд:

Дилбар аз хона баромаду модараш омад. Шодӣ рафтани шуд, вале дигарон намонданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аз ҳамин дам сар карда ман ба ту ака ва ту укаи ҷониш ман ҳастӣ* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ё ғӯзаи бой баркашида додагӣ аз як ман кам, ё ба ғӯза ғӯзаи паст ҳамроҳ шудааст* (С. Айни, Ғуломон). *Азбаски ӯ аз ман калон буд ва ман ӯро ҳурмат мекардам, дар неши мардум ӯро дастгирӣ кардам* («Садои шарқ»).

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд. Ин пайвандакҳо ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: муштарақвазифа ва хосса. Пайвандакҳои муштарақвазифа барои ба сарҷумла тобеъ намудани ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун истифода мешаванд, пайвандакҳои хосса танҳо бо як хели ҷумлаҳои пайрав меоянд. Масалан, пайвандакӣ ки ба сарҷумла ҳамаи навҳои ҷумлаи пайравро то-

беъ мекунад, дар алокаи чумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда ва натиҷа ба сарчумла танҳо пайвандаки **ки** истифода мешавад. Пайвандакҳои **чун, то, то ки, модом ки, барои он ки, барои ин ки** низ муштарақвазифа мебошанд.

Чумлаҳои пайрави тарзи амал, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, замон, макон, шарт, хилоф дорой пайвандакҳои хосса мебошанд, ки онҳо танҳо чумлаҳои пайрави алоҳидаро ба сарчумла тобеъ мекунанд ва дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ ва таснифоти чумлаҳои пайрав ёри мерасонанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо чумлаи пайрав меоянд. Азбаски ин пайвандакҳо чумлаҳои пайравро ба сарчумла тобеъ мекунанд, ҷои онҳо асосан аввали чумлаи пайрав аст. Вобаста ба услуби нутқ, оҳанги чумла, таъкиди ягон аъзои чумла ва ё ифодаи тобишҳои иловагӣ пайвандак гоҳо дар байни аъзоҳои чумлаи пайрав низ меояд: *Латофат ки кампир: барҷомонда буд, наберааш аз назди ӯ дур намешуд* («Машъал»).

Тартиби калима. Тартиби калима чун воситаи грамматикӣ дар ташкили ҳамаи навъҳои ибора иштирок менамояд, вале доираи он дар ибораҳои феълӣ васеътар аст. Ҳам дар ибораҳои феълӣ ва ҳам дар ибораҳои номиву зарфӣ калимаи тобеъ пеш аз калимаи асосӣ меояд. Бо ин усули алоқа ба феъл, зарф, сифат ва исмҳои ифодакунандаи муносибат (**имрӯз омадан, зуд рафтан, тез хондан, хуб ҷавоб додан, тобистон дидан, шаҳр рафтан**), ба исм ҷонишинҳои ишоратӣ, шумораҳои миқдорӣ, калимаҳои ифодакунандаи миқдор ва сифати асли (ин асар, он одам, ҳамин қор, қор китоб, панҷ дафтар, се дона себ, зеботарин рақс), ба сифат ва зарф зарфҳои дараҷа (биеъёр зебо, ниҳоят мушқил, андаке кам, хеле далерона, басо нотарсона) тобеъ мешаванд.

Тартиби калима барои муайян намудани вазифаи синтаксисии аъзоҳои чумла ёри мерасонад. Чунон ки ишора шуд, хабарҳои номӣ бар хилофи хабарҳои феълӣ бе бандаки хабарӣ низ омада метавонанд. Дар чумлаҳои, ки ҳам мубтадо ва ҳам хабар бо исму ҷонишин ва масдар ифода шудаанду хабар бе бандаки хабарӣ омадааст, дар муайян намудани сараъзоҳои чумла роли тартиби калима калон аст, чунки дар нутқи муқаррарии забони тоҷикӣ хабар ҳамеша дар охир меояд. Мувофиқи ҳамин қоида дар чумлаҳои зерин калимаю ибораҳои якхела дар як ҳолат мубтадо ва дар ҳолати дигар хабар шудаанд: *Падарам — қорғар. Қорғар — падарам. В. И. Ленин — доҳии пролетариати ҷаҳон. Доҳии пролетариати ҷаҳон — В. И. Ленин. Сулҳ — орзуи мо. Орзуи мо — сулҳ. Вазифаи мо — хондан. Хондан — вазифаи мо. Бародари ман — ту. Ту — бародари ман.* Албатта, аз ҷиҳати ифодаи маъно ва маркази коммуникационӣ он чумлаҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Дар нутқи муътадил маълумоти нав дар ҳиссаи дуҷумла чумла меояд. Дар чум-

лаҳои соддаи дутаркибаи забони тоҷикӣ таркиби мубтадо ода-
таи факти маълум — темаро, ташкили хабар ҳодисаи тоза ва му-
ҳим — ремаро дар бар мегирад: *Ба мактаби деҳаи дурдаст (т)
муаллими нав омад (р). Вай (т) муаллими суруд буд (р).* Муко-
иса: *Муаллими нав (т) ба мактаби деҳаи дурдаст омад (р).* Дар
забоншиносии умумӣ дар таҷзияи маъноӣ истилоҳоти **тема** ва
рема истифода мешавад. **Тема** чизи маълумро, **рема** маълум-
моти навро дар бар мегирад. Масалан, дар ҷумлаи *Падарат
аз саёҳат кай меоянд* ба саёҳат рафтани падар маълум аст, ки
он **тема** мебошад, кай омадани падар маълум нест, бинобар
ин маркази ахбор, яъне **рема** ба шумор меравад. Вобаста ба
ҳамин дар ҷумлаи зерин ҳам, ки ҷавоби ҷумлаи мазкур аст,
ҳоли замону хабар **рузи якшанбе меояд** **рема** мебошад: *Падар-
рам аз саёҳат рузи якшанбе меоянд.*

Ин қоидаи тартиби муқаррарии калима аст. Аммо дар забон
тағйир ёфтани тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумла низ дида
мешавад, ки **инверсия** ном дорад. Инверсия хусусан дар гуфту-
гӯ бештар воমেҳурад. Дар назм инверсия бо тақозои вазну
қофия ва барои қувват додани ҷиҳати ҳиссаи нутқ хизмат ме-
намояд:

Шукр гӯям ҳар дарахтеро, ки бошад дубара,
Шукр гӯям ҳар ниҳолеро, ки навгонӣ диҳад.

(Лоик)

Дар насри бадеӣ ҳам барои таъкиди мағлаб, риояи оҳанги
гуфтор ва ҷалб намудани диққати хонанда аз ҳодисаи инвер-
сия истифода мешавад. Ин ҳолат ҳангоми ба ҷои аввал, пеш
аз мубтадо омадани хабар барҷастиатар зоҳир мегардад. Дар
ҷунин усули тасвир **рема** ба ҷои аввал меояд: *Солҳои вазнин
буданд он солҳо* (С. Турсун, *Аз субҳ то шом*). *Заб феъли ҳа-
ринае дорад Исфандиёр* (Кӯҳзод, Кини Хумор).

Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ муайянкунандаи сифа-
тӣ пас аз муайяншаванда меояд ва ба он бо бандаки изофӣ
алоқаманд мегардад. Аммо ҳодисаи пас аз хабар омадани му-
айянкунандае, ки тобеи ҳиссаи номии хабар мебошад, дида ме-
шавад. Ҷунин муайянкунандаҳо маркази коммуникативии гуф-
тор — **рема** ба шумор меравад: *У духтаре буд сарвақду оф-
тобталъат* (Ҷ. Икромӣ, *Духтари оташ*).

Интонация. Интонация, оҳанги гуфтор аз унсурҳои зарурии
ташкили ҷумла ба шумор меравад. Интонацияи ҷумлаи хаба-
рии муқаррарӣ бо оҳанги паст оғоз ёфта, тадриҷан баланд ме-
шавад ва дар ҳиссаи дуюми ҷумла зина ба зина паст шуда ме-
равад. Интонацияи хотимаӣ аз анҷоми ҷумла дарак медиҳад.
Дар ҷумлаҳои хабарии мубтадил интонацияи хотимаӣ аз мар-
кази ахбор (**рема**) будани хабар башорат медиҳад. Дар ҳанго-
ми инверсия аъзои ҷумла бо оҳанги баланд ва шиддатнок та-

лаффуз мешавад, ки задаи мантиқӣ гирифтааст: *Дар ин вақт ба кучо рафтан мумкин аст. Наход Ҳотам ба ӯ монев шуда бошад!* («Садои Шарқ»).

Аъзоҳои чида, ҷумлаҳои пайрави чида ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ба воситаи интонация ва тартиби ҷойгир шудани калимаҳои ҷумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд мешаванд. Албатта, дар ин гуна мавридҳо, алаҳусус дар алоқамандии ҷумлаҳо, воситаҳои лексикӣ, аъзоҳои умумии ҷумлаҳои содда низ ёри мерасонанд:

Мӯйсафед аз ҷояш нахест, ҷизе нагуфт, хомӯш нишаст («Садои Шарқ»). *Мардум ҷамъ шуданд, лектор ба минбар баромад* («Тоҷикистони советӣ»). *Бригадир фармуд, тракторчиён ба замини боло рафтанд, мактаббачагон ба тозакунии ҷӯйбор даромаданд* («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ҷумлаҳои, ки ҳиссаҳои онҳо муносибати якхелаи шумурдоранд, интонация низ як хел давом мекунад: *Дар боғи онҳо олу ҳаст, себ ҳаст, анор ҳаст* («Маъшғал»). *Соли 1919 дар Фронти Шарқӣ Фрунзе буд, Куйбышев буд, дигар ҳамсафони Ленин бо супориши ӯ омада рафтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Интонация дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак мавқеи бузург дорад. Роли интонация дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ба таркиби синтаксисии ҳиссаҳои он ва муносибати маъноии онҳо низ вобаста аст. Дар ҷумлаҳои мураккабе, ки дар алоқаи ҳиссаҳои онҳо шаклҳои феълӣ ҳам иштирок менамоянд, интонация дар охири ҳиссаи якум баланд шуда, тадриҷан паст мегардад: *Наравем, намешавд. Гуфта бошад, ихтиёр дорад. Омада бошад, қабул мекунем* («Садои Шарқ»).

ИБОРА

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ИБОРА

Ибора яке аз воҳидҳои синтаксисӣ буда, дорои хусусиятҳои махсусест, ки барои фарқ кардани вай аз воҳидҳои дигари забон имконият медиҳанд. Ин хусусиятҳо ба тарзи зерин нишон додан мумкин аст.

1) Ибора асосан аз ду калимаи мустақил, ки ҳар кадом дорои маънои алоҳидаи луғавӣ буда, яке ба дигаре тобеъ аст, ташкил меёбад.

2) Калимаҳо дар ибора, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати маънӣ ва хосияти грамматикӣ алоқаманд мегарданд. Ин нуқта чунин маънӣ дорад, ки паҳлу ба паҳлу истодани калимаҳо ҳанӯз ибораро ба вучуд намеорад. Чунинчи, аз паи ҳам истодани калимаҳои *об, ҷуй, офтоб, баҳор, бача, ин, мо* танҳо мафҳумҳои алоҳидаро мефаҳмем. Гуянда вобаста ба баёни мақсад аз байни

ин калимаҳо он калимаҳоеро, ки барои бо ҳам муносибати маъноӣ кардан мувофиқанд, интихоб намуда, бо ёрии яке аз воситаҳои синтаксисии алоқаи калима, дар айни замон ба воситаи бандҳои изофии «и» ва алоқаи ҳамроҳӣ, онҳоро бо ҳам пайванд менамояд, ки дар натиҷа калимаҳо аз ҷиҳати маъноӣ грамматикӣ бо ҳам вобаста шуда, мафҳуми мураккабро ифода менамоянд: *оби ҷӯй, офтоби баҳор, ин бача*. Пас, танҳо аз ҷиҳати маънӣ ва бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқаманд шудани калимаҳои мазкур барои ташаккули онҳо чун воҳиди махсуси синтаксисӣ имконият додааст. Маҳз барои ҳамин ҳам мо дар ин маврид бо исмҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача* ва ғайра калимаҳоеро, ки барои бо онҳо алоқа кардан имконият надоранд, оварда наметавонем. Масалан, *оби офтоб, офтоби* ях ва ғайра гуфтан ҳеч мумкин нест.

3) Азбаски ибораҳо дар натиҷаи ба ҳам пайванд шудани ду ё зиёда калимаҳо ташкил меёбанд, баръакси калимаҳо, мафҳумҳои зиёдтар, яъне мафҳуми мураккабро, ифода мекунанд. Масалан, *офтоб* гӯем, як мафҳум, *офтоби баҳор* гӯем, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо тақсимшаванда ифода мегардад.

4) Ибора хусусияти номинативӣ дорад. Ин таъриф чунин маънӣ дорад, ки ибораҳо ҳам монанди калимаҳо предметҳо, ҳосият ва амалиёти онҳоро номбар намуда, аммо дар хусуси онҳо ахбор намедиханд.

Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз рӯи қоида ва қонунҳои таърихӣ забон бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунанд, ибора номида мешавад.

Ибораҳо барои зоҳир шудани маъноҳои нав ё ҷилоҳои маъноии калимаҳо шароити мусоид муҳайё мекунанд. Ин ҳодиса дар навбати худ боиси он мешавад, ки як калима, шакли худро таъбир надода, вазифаҳои гуногуни грамматикиро адо менамояд. Дар ин маврид на танҳо шакли ибора, яъне он воситаҳои, ки калимаҳо ба ҳам пайванд кардаанд, балки муносибати маъноии ҳар кадоме аз ҷузъҳои он низ аҳамият дорад. Барои мисол калимаи *сарсариро* мегирем. Ин калима дар ду маврид ду маъниро ифода менамояд, ки ин маъниҳо ба мавқеи истеъмоли иборагии он алоқаманд мебошанд: *сарсарӣ дидан; бачагони сарсарӣ*. Дар мисоли яқум вай ба феъли *дидан* вобаста шуда, маънои сатҳӣ, рӯякиро, дар иборати дуюм бошад, аз рӯи вобастагиаш ба исми маъноӣ бепарастор, гапнодароро ифода кардааст: *Бештарини харидорони ӯ бачагони кӯчагарди сарсарӣ буданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Мисоли дигар. Калимаҳои *асабиёна, зоғона* ва амсоли инҳо зарф мебошанд ва дар ҷумла одатан ҳоли тарзи амал мешаванд. Аммо дар иборати изофӣ дар натиҷаи вобаста гардидан ба исми вазифаи муайянкунандаро адо намуда, ҳосияти предметро бо тобиши маъноӣ ҳоли шарҳу эзоҳ медиҳанд. Муқоисаи

мисолҳои зерин шаҳодати ин даъвоянд: *Аҳмад пичингзанона сукхани Ашӯрро бурид ва илова кард* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд). *Раҷаб зоғона қадам ниҳода меомад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *У мӯйлаби дамида истодаашро бо пушти нарангушташ калонона тоб дода монд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин ҳолатро дар калимаҳои *хуб*, *баланд* ва монанди инҳо, ки дар вақти тобеъ шудан ба феъл бо маҳфуз доштани хусусияти сифатии худ вазифаи холи тарзи амалро адо мекунанд, низ дидан мумкин аст.

Ҳамаи ин гуфтаҳо дар синтаксиси забони тоҷикӣ мавқеа бисёр барҷаста ва аҳамияти хеле бузург доштани ибораро собит менамоянд. Агар ба ин аз ҷумлаи забонҳои аналитикӣ ба шумор рафтани забони тоҷикӣ зам карда шавад, қимат ва аҳамияти омӯхтани ибора, ҳамчун воҳиди махсуси синтаксиси забонамон, боз ҳам меафзояд. Ба ин маънӣ омӯхтани ҳелҳои ибора, шаклҳо ва қоидаҳои ташкил ёфтани он қисми зарурии таълимоти грамматикиро ташкил медиҳад.

МУНОСИБАТИ ИБОРА БА КАЛИМА ВА ҶУМЛА

Дар боло вобаста ба шарҳи муҳимтарин хусусиятҳои ибора, баракси калима, аз ду воҳиди луғавӣ, яъне аз ду калима сохта шуда, барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби ба ҷузъҳои ҷудошаванда хизмат кардани ибора гуфта шуд. Дар қатори фарқҳои асосии ибора аз калима боз ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки дар таркиби ибора калимаҳо ҳатман алоҳида воқеъ мегарданд. Ҳамин ки онҳо бо тақозои қонунҳои забон ба ҳам яқҷоя шуданд, чун қоидаи умумӣ аз ибора, яъне воҳиди синтаксисӣ, соқит шуда, ба калима, яъне воҳиди луғавӣ-морфологӣ, табдил меёбанд. Инро дар мисоли ибора ва калимаҳои зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *оби-гул — гулоб, пораи оҳан — оҳанпора, китоб хондан — китобхонӣ* ва м. инҳо.

Ибораҳои синтаксисӣ ҳамеша ба воҳидҳои луғавию морфологии забон таъсир расонида, бо имкониятҳои бепоеи худ барои пайдоиши калимаҳои мураккаб ва ибораҳои фразеологӣ замина мегузоранд. Ин ҳодиса ба яке аз қонунҳои умумии таракқи забон — майли доимии вай дар бобати ҳарчӣ мӯъҷаз шудани тарзи ифода марбут аст.

Калимаҳои, ки аз рӯи ягон қоидаи грамматикӣ дар як ҳайат муттаҳид омадаанд, на ҳамеша ибораҳои синтаксисиро ташкил медиҳанд. Як қисми чунин ҳодисаҳои забонӣ ба фразеология дахлдоранд. Қисми дигарашон феълҳои таркибиро фаро мегиранд, ки дар онҳо ҳиссаи феълӣ мустақил набуда, балки ҳамчун калимаи ёридиҳанда воқеъ мегардад. Чунинки, *кор кардан, тоза кардан, баҳравар гаштан, озод шудан, тамошо кардан,*

*роҳ рафт*ан ва м. инҳо. Дар мисолҳои мазкур, чунон ки мебинем, дар байни ҷузъҳои таркиби феълӣ муносибати синтаксисӣ, яъне ба калима тобеъ ё вобаста будани калимаи дигар, вучуд надорад. Аз ҳамин сабаб онҳо яққоя як вазифаи грамматикиро адо намуда, як мафҳумро ифода менамоянд.

Ибораро бо таркиб низ як чиз доништан дуруст нест: ибора танҳо дар хусуси алоқамандшавии калимаҳои мустақилмаъно баҳс мекунад. Таркиб алоқамандшавии ҳама гуна калимаҳо — пешоянду исм (*дар хона, аз хона, пеши хона, рӯи бом*), исму феъли ёридиханда (*дӯст доштан, ғалаба кардан*), калимаҳои ҷуфт ва такрорро (*тохту тоз, оҳиста-оҳиста*) дар бар мегирад.

Ибора ҳам, ки монанди калима хусусияти номинативӣ дорад, вазифаи коммуникативиро танҳо дар ҷумла ва ба воситаи он иҷро мекунад. Ба ин маънӣ, вай аз замон, сифа, шахс, модалият барин категорияҳои синтаксисӣ, ки яққоя хусусияти асосии ҷумла — хусусияти хабарӣ — предикативии онро ташкил медиҳанд, озод аст.

Далели дигар ин аст, ки як феъл метавонад: калимаҳои гуногунро тобеъ намуда, ибораҳои нав ба вучуд оварда, вобаста ба ин хусусиятҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ зоҳир намояд. Масалан, феъли *баромадан* чунин ибораҳои феълиро ташкил медиҳад: *аз хона баромадан, аз роҳ баромадан, аз ғор баромадан, аз ҳабс баромадан, боло баромадан* ва м. ин. Табиист, ки дар чунин мавридҳо агар ҳиссаи асосии ибора — феъл дар шакли масдар дода нашавад, калимаи *баромадан* маҳз дар як ибора маҳдуд мемонад.

Аммо ин гуфтаҳо ҳангоми тадқиқ дар шакли тасрифӣ зикр кардани ибораҳои феълиро аз байн намебаранд. Сабабаш дар он аст, ки ибораҳо аслан дар таркиби ҷумла ба вучуд омада, бо вучуди хусусияти номинативӣ гирифтани имконияти худро дар бобати таъдиль ёфтани ба шакли ибтидоӣ тамоман аз даст намедиҳанд. Маҳз барои ҳамин ҳам академик В. В. Виноградов гуфтааст: «Табиист, ки ба системаи шакли ибораҳои феълӣ *философияро омӯхтан, бо сурудхонӣ шуғл кардан, ба рафиқ ҳамдари шудан* ва ғайра шакли предикативии онҳо — *философияро меомӯзем, бо сурудхонӣ машғул мешавем* ва монанди инҳо низ дохил мешаванд, аммо ҳамчун материали потенциалӣ (билқувва, имконпазир) барои сохтани ҷумла дохил мешаванд, зеро ибора интонацияи хабарӣ надорад ва категорияҳои нисбии мубтадо, хабар ва дигар аъзоҳои ҷумла ба вай бегонанд. Проблемаи ба ҳам пайвандшавии предикативии калимаҳо на ба назарияи ибора, балки ба таълимоти онд ба ҷумла дахл дорад.¹

¹ Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. II, изд. АН СССР, Москва, 1960, стр. 11.

Аз ин нишондоди академик В. В. Виноградов фарқи дигари ибора аз чумла, яъне баръакси чумла аз интонацияи хабарӣ маҳрум будани ибора, равшан мегардад. Инро мо дар мисоли чумлаҳои унвонии ду-се калимагӣ, ки аз ибораҳои номӣ ба вучуд омадаанд, ба хубӣ муонна менамоем: *Доманаи кӯҳ, замини ҳамвори фарох, дар миёнаҳои ин ҳамворӣ қишлоқи И... воқеъ буд* (С. Айни, Куллиёт).

Аъзоҳои чидаи чумла низ ба ибора дохил намешаванд, зеро дар байни чузъҳои онҳо на муносибати тобеъ, балки муносибати баробарӣ, муносибати пайваст мавҷуд аст. Аз ҳамин сабаб дар ҳайати аъзоҳои чидаи чумла шумораи калимаҳо, бар акси шумораи калимаҳои таркиби ибора, метавонад пай ҳам афзояд. Мисол, мубтадои чумлаи зерин аз дуvozдаҳ исми иборат мебошад. Агар меҳост, нависанда ин микдорро боз ҳам зиёд карда метавонист. *Қасрҳо, кӯшкҳо, кохҳо, саройҳо, корвонсаройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, манораҳо, масҷидҳо — ҳама ва ҳама сӯхта хокистар гардида буданд* (С. Айни, Куллиёт).

Калимаҳои таркиби ибора аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ аз бисъёр ҷиҳат ба муносибати байни аъзоҳои чумла шабоҳат дошта бошанд ҳам, аммо онҳо бо хусусиятҳои махсус аз якдигар фарқ мекунанд. Ин хусусиятҳо имкон ме диҳанд, ки ҳар кадоме аз онҳо дар бобҳои алоҳидаи синтаксис омӯхта шаванд. Фарқҳои асосии онҳоро ба тарзи зер баён кардан мумкин аст.

1. Дар таҳлили ибораи калимаҳои тобеъ на аз ҷиҳати муносибати онҳо ба ин ё он аъзои чумла, балки аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ аз назар гузаронида мешаванд. Мисол: *У як духтари мешчашми сафедрӯи ҷингиламӣ миёнақомати пуррабадане буд* (С. Айни, Гуломон). Дар таҳлили ин чумла аз ҷиҳати аъзоҳои чумла забоншинос ду аъзои чумла — мубтадо (*ӯ*) ва хабарро (*як духтари мешчашми сафедрӯи ҷингиламӣ миёнақомати пуррабадане буд*) чун намуда, нишон медиҳад, ки хабари чумла таркибии номӣ буда, аз ҳиссаҳои номӣ ва бандаки хабарӣ ташкил ёфтааст. Аммо дар вақти аз нуқтаи назари ибора таҳлил намудан *ӯ* ба тарзи ифодаи мубтадову хабар кордор нашуда, балки ҷустуҷӯ менамояд, ки ин ҷо калимаи асосӣ, тобеъкунанда ва тобеъ кадом аст, онҳо ба кадом ҳиссаҳои нутқ мансубанд, чи тавр, ба кадом восита пайванд шудаанд, муносибати маъноӣашон чӣ хел аст. Аз ин ҷиҳат вай дар ин чумла як ибора — ибораи исмиро пайдо намуда, нишон медиҳад, ки ҳиссаи тобеи ибора, ки сифат буда, ба чузъи асосӣ бо бандаки изофӣ пайванд гардидааст, бо тобеъкунандаи худ муносибати муайянкунандагӣ дорад.

2. Аксар чузъҳои ибораи аъзоҳои ҷудогонаи чумларо ташкил менамоянд. Чунончи, дар ибораи феълии *қоидаро аз худ кардан* ҳиссаи тобеъкунандаи он — *аз худ кардан* — хабар ва

ҳиссаи тобеиаш — *қоидаро* пуркунанда ба шумор меравад. Бар акси ин ибораҳое низ ҳастанд, ки бо тамоми ҳайати худ яклухт дар ифодаи яке аз аъзоҳои ҷумла хизмат мекунанд. Масалан: *Вай одами калоншаванда аст* (Ч. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Ҷузъҳои таркиби ибора муносибати ду мафҳумро, ки муносибати маъноӣю синтаксисӣ ба шумор меравад, ифода мекунанд. Аз ин ҷиҳат бар акси аъзоҳои ҷумла, ки асосан ба маъноҳои умумӣ ва нисбатан муҷаррад сару кор дошта, аз маъноҳои ҷузъӣ сарфи назар мекунанд, калимаҳои таркиби ибора ҷузъитарин маъноҳоро ҳам аз назар дур намекунад. Тадқиқотчи хангоми таҳлили ибора тамоми муносибатҳои маъноӣю ҷузъӣю ҳатто ҷилоҳои маъноӣю онҳоро ҳам ба инобат мегирад. Барои тасдиқи ин маънӣ мисоли поёнро аз назар гузаронидан кифоя аст.

Дар се ибори зерини феълӣ муносибатҳои замони ифода гардидаанд: *дар асри бист зиндагӣ кардан, дар асри дигар зиндагӣ кардан, дар панҷ дақиқа хонда баромадан*. Дар вақти таҳлили аъзоҳои ҷумла ҷузъи ин ибораҳо ҳамчун ҳоли замони маънидод шуда, дар-хусуси тафовути маъноӣю онҳо аз ҳамдигар қариб чизе гуфта намешавад. Баръакс, дар вақти аз ҷиҳати ибора таҳлил намудани онҳо, фарқи маъноӣю ҳар як ибора, воситаи ифодаи онҳо бо диққат аз назар гузаронида мешавад. Масалан, гуфта мешавад, ки ибори *дар асри бист зиндагӣ кардан* вобаста ба исми *аср*, ки давраи муайянеро ифода менамояд, қисмати вақтеро ифода мекунад, ки амал дар тӯли он ба вуқӯъ пайваستاаст. Ибори *дар асри дигар зиндагӣ кардан* низ дар давраи муайян иҷро шудани амалеро ифода менамояд, аммо ин амал бо вақти дигар, яъне асри дигар алоқаманд мебошад. Дар ибори сеюм, ки исми замони бо муайянкунандаи миқдорӣ омадааст, ибора амал ва замони ифода кардааст, ки дар давоми он ин амал содир шудааст.

МУНОСИБАТИ СИНТАКСИСИИ ҶУЗЪҲОИ ИБОРА

Қалимаҳое, ки ба ҳайати ибора дохил мешаванд, байни худ муносибатҳои мухталифи маъноӣю синтаксисӣ доранд. Ин муносибатҳоро ба тарзи умумӣ ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст.

а) **Муносибати муайянкунандагӣ** (атрибутивӣ). Хусусияти ин гурӯҳ чунин аст, ки ҷузъҳои тобеъ сифат ва хосияти тобеъкунандаҳои худро ҳамачониба шарҳу эзоҳ дода, муайян менамоянд: *гули сурх, насими баҳор, нони Самарқанд, каллаи афлотунӣ, китфи рустамона* ва м. ниҳо.

б) **Муносибати пуркунандагӣ** (объектӣ). Ин муносибат дар хусуси муносибати амали феълӣ ба мафъул —

объекти ҷумла баҳс мекунад: *ба дарс даромадан, муаллимро дидан, китоб хондан, ба модар гуфтан* ва ғайра.

в) Муносибати ҳолий. Доираи ин муносибат васеътар буда, маъноҳои бештареро фаро мегирад. Чунончи, замон (дар баҳор шукуфтан, баъди як сол омадан), макон (ба мактаб рафтан, аз синф баромадан, дар курорт вохӯрдан), сабаб (аз хурсандӣ хандидан, аз шамол афтидан, бинобар касалӣ наомадан), мақсад (барои хондан рафтан, қасдан наомадан) ва м. инҳо.

Ин муносибатҳо гоҳо ба тарзи омехта низ воқеъ мегардад. Масалан, муносибатҳои муайянқунандагӣ-ҳолий (*фаръеди мастона, шӯҳихоӣ шӯрапуштона, саёҳати Фарғона, мулоҳизаи бисъёр, суҳанҳои пай дар пай*), муайянқунандагӣ-пурқунандагӣ (*тағбири либос, дидани бародар, хондани китоб*), пурқунандагӣ-ҳолий (*дар портфель нигоҳ доштан, дар пиёла гузоштан*) ва м. ин.

Маъноҳои иловагӣ дар ҷумла намоён мешаванд. Масалан, ибораи *андешаи додарамро* мегирем, ки дар ҷумла ба замми маъноӣ муайянқунандагӣ муносибати объектиро низ ифода менамояд. Инро дар қисми ду ҷумлаи зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Андеяи додарам дуруст баромад; Аммо агар андеяи додарам Мухтор намебуд, эҳтимол, ман бо вучуди ин ҳама мамониатҳо мегурехтам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Муносибати маъноӣ ибора на танҳо ба мансубияти онҳо ба ҳиссаҳои нутқ, балки ба маъноӣ луғавии ҷи ҷузъи асосӣ ва ҷи ҷузъи тобеъ низ алоқаманд аст. Чунончи, дар ибораҳои *бо падар гап задан, бо шавқ гап задан* ҷузъи тобеъқунандаи ибора — феъл як хел бошад ҳам, аз сабаби фарқ кардани исмҳои ҷузъи тобеъ аз ҷиҳати маъно, ибораҳо муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода кардаанд — дар ибора яқум муносибати пурқунандагӣ, дар дуҷум муносибати ҳолий ифода ёфтааст.

Аз ҳамин ҷост, ки дар баъзе ибораҳо, сарфи назар аз гуногунии хели онҳо калимаҳои асосӣ, тобеъқунанда ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ дошта бошанд ҳам, бо ҳам умумияти маъноӣ зоҳир менамоянд: *падарро дидан — дидани падар, бо рафиқон вохӯрдан — вохӯри бо рафиқон*.

Ин ҷо калимаҳои тобеъқунандаи ибораҳои номӣ, ки аслан феъланд, хусусияти феълӣ худро барҳам надодаанд. Аз ҳамин ҷост, ки онҳо муносибати объектиро ифода менамоянд. Ин маънӣ аз он ҷо бармеояд, ки онҳо дар ибораҳои феълӣ низ чунин маънӣ доранд. Дар ибораҳои номӣ бошад, муносибати пурқунандагӣ бо роҳи фаро гирифтани тобиши муайянқунӣ ифода гардидааст.

ХЕЛҲОИ АЛОҚАИ СИНТАКСИСИ ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОНҲО ДАР ИБОРА

Чунон ки дар боло гуфта шуд, калимаҳои таркибии ибора ва ҷумла байни худ алоқаи грамматикӣ доранд. Алоқаи байни калимаҳо дар таркиби ибора алоқаи тобеъ ба шумор меравад. Ин алоқаи тобеъ се хел мешавад: *изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ*. Интиҳоби яке аз хелҳои алоқа ба табиати морфологии калимаҳои таркиби ибора — чи калимаи асосӣ ва чи калимаи тобеъ — марбут аст.

Алоқаи тобеъ дар забони тоҷикӣ бо ёрии воситаҳои зерини грамматикӣ сурат меёбад.

1. Ба воситаи бандаки *изофӣ*, ки махсуси алоқаи *изофӣ* буда, барои ташкили ибораҳои номии *изофӣ* хизмат мекунад: *девори баланд, барги сабз, идораи колхоз, мани бечора, офтоби пешин, хонаи мо*.

2. Ба воситаи пешояндҳо, ки асосан дар сохтани ибораҳои феълӣ иштирок мекунанд: *ба қор рафтани, дар ҳавлӣ истодани, дар тирамоҳ пухтани, аз пагоҳ то бегоҳ нишастани* ва ғайра. Баъзе пешояндҳо — чи асли ва чи таркибӣ — барои сохтани ибораҳои номӣ низ хизмат мекунанд: *ғулғула дар шаҳр, воҳӯри дар қурорт, мулоҳизаҳо роҷеъ ба исм, баёнот дар бораи сулҳ, мулоқот бо Айни* ва амсоли инҳо.

3. Ба воситаи пасояндҳо: а) бо пасоянди «-ро», ки асосан барои сохтани ибораҳои феълӣ хизмат мекунад: *шаҳрро тамошо кардани, модарро истиқбол намудани, боғро давр задани* ва дигарҳо.

Пасоянди «-ро» гоҳо дар ташкили ибораҳои номӣ низ истифода мешавад. Дар ибораҳои номӣ вай муродифи *изофат* буда, мисли муродифи худ, мансубиятро нишон медиҳад. Фақат фарқ дар ин ҷост, ки дар ибораҳо, ки бо «-ро» сурат ёфтаанд, ҷузъи тобеъ — муайянкунанда қабл аз муайяншаванда воқеъ мешавад: *Темурмаликро ақида — ақидаи Темурмалик, занро ном — номи зан* ва амсоли инҳо: *Темурмаликро ақида ин буд, ки зану фарзанди худаи ҳам дар қатори чандин ҳазор зану фарзанди ҳамватанонаи дар қатли оми чингизийн талаф шуда рафтаанд* (С. Айни). *Иброҳимҷонро даст ба ногаҳ ларзид* (Ф. Муҳаммадиев).

б) бо пасояндҳои *барин, боз* ва ғ.: *тир барин рафтани, дер боз маҳрум мондани, чанд вақт боз мунтазир будани*.

Бандаки *изофӣ* ва баъзе аз пешояндҳо дар ташкили ибораҳои ҳаммаъно гоҳо ба тарзи мувозӣ истифода мешаванд. Ин ҳам хангоми ба ибораҳои номӣ табдил ёфтани ибораҳои феълӣ бештар ба назар мерасад, ки дар натиҷа вазифаи грамматикӣ бандаки *изофӣ* низ вусъат ёфтааст: *муаллимро дидани — дидани муаллим, боғро сайр кардани — сайри боғ, сафари Бухоро — ба Бухоро сафар кардани*.

ҚОИДАИ ТАШКИЛИ ИБОРА

Дар боло гуфта шуд, ки ибора аз ду калима, ки яке асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст, ташкил меёбад. Аммо ба ҳам пайвандшавии калимаҳо дар ибора тасодуфан воқеъ нашуда, аз рӯи қоидаҳои махсус, ки навъҳои гуногуни таъсири ҳамдигарии вазифаи синтаксисӣ ва маъноӣ луғавӣи калимаро инъикос менамоянд, ба амал меояд.

Дар ташкили ибора, сурат ёфтани тарҳи он, пеш аз ҳама, мансубияти калимаи асосӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқ аҳамияти ҳалқунанда дорад. Дараҷа ва имконияти алоқаи калимаҳо дар ибора маҳз ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ ба кадом ғурӯҳи луғавию морфологӣ тааллуқ дорад. Агар аз ин нуқтаи назар тарҳи ибораҳои забони тоҷикӣ аз назар гузаронида шаванд, маълум мегардад, ки онҳо таърихан аз рӯи имкониятҳои тафсилёбии ҳиссаҳои мустақили нутқ сурат ёфтаанд. Масалан, исм дар забони тоҷикӣ одатан бо сифат, сифати феълӣ, шумора ва ҷонишин тафсил меёбад. Ҷи бо ёрии воситаҳои алоқаи синтаксисӣ ва ҷи бе онҳо алоқаманд шудани ҷонишин ва исм бо феъл махсуси ибораҳои феълӣ аст.

Ҷар як калимае, ки маъноӣ мустақил дорад, аксаран ба шарҳу эзоҳи иловагӣ эҳтиёҷманд аст. Аз ҳамин ҷост, ки вай бо калимаи тобеи худ алоқа баста, тарҳу қолаби ибораҳои мухталифро сурат медиҳад: *хонаи мо, хонаи нав, хонаи хуб, хонаи ҷӯбин* ва амсоли инҳо.

Агар ба калимаи асосии ибора дар як вақт чанд калима тобеъ шуда ояд, қолаби ибораҳо ранги мураккаб мегирад. Чунончи, *ҳикояҳои ман* — иборан сода — *ҳикоятҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд* — иборан мураккаб аст: *Ошноӣ бо аскарони сурх, ҳикояҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд ва хубиҳои мактаби нав як қадар фикри Солеҳро кушод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). (Дар ин хусус дар поён муфассалтар суҳан хоҳад рафт).

Бо калимаҳои дигар пайванд гардида, ибора сохтани калимаҳои мустақилмаъно аз ҷиҳати ҳаҷм ва имконият дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқ як хел нест. Дар забони тоҷикӣ исм ва сифат дар ин бобат дорои имконияти бештаре мебошанд. Онҳо дар таркиби ибора маъноҳои ниҳони худро барҷаста зоҳир намуда, дар такмили доимии забонамон шароит ва имкониятҳои бузург фароҳам овардаанд.

Дар такмили ибораҳои номии исмӣ, инкишофи соҳту маъноӣ онҳо сифат ва сифати феълӣ роли калон бозидаанд. Сифат ҳам дар шакли сода ва ҳам дар шакли соҳтаву мураккаб ҷузъи тобеқунандаи худ — исро ҳартарафа тавзеҳ намуда, бо ин ба сифати феълӣ, ки дар бисёр бобатҳо бо вай ҳамвазифа мебошад, таъсир расондааст. Дар айни замон суҳан дар бораи ихтисор ва ихчам шуда ба сифат наздик гаш-

тани сифатҳои феълӣ меравад, ки дар натиҷа сохту маънои ибораҳои номӣ такмил ёфтааст.

Ибораҳои сифати феълӣ, ки ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда шабоҳат доранд, аз ҷиҳати доро будан ба баъзе хусусиятҳои феълӣ дар ибтидои ташкили сохти мураккаби худ пуркунанда ва ҳолҳои гуногунро ба худ тобеъ карда бошанд ҳам, дар давраҳои минбаъда бо тақозои майли мӯъҷазшавии забон дар баъзе ибораҳо дараҷа ба дараҷа ихтисор шуда, як қолаби махсуси ибораҳои номиро ба вуҷуд оварданд. Ихтисоршавии ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ ба тарзи зерин воқеъ мешавад.

1) Сифати феълӣ, ки дар дохили ибораи исмӣ аслан ҷузъи тобеъ буда, дар ибораҳои мураккаб ба худ ҷузъи тобеъ гирифтааст, меафтад. Дар натиҷа тамоми калимаҳои ибора ба калиман тобеъкунандаи он нигарон шуда, яққоя мафҳуми мураккаби яққултро ифода мекунад. Масалан: *суфаи дар таги сада, Дудкаши аз хишт... ..дар суфаи таги сада модаркалонам монанди ҳамеша танҳо нишаста ҷарх мересид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сахтии зарбаро аз ҳамин ҳам қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта аз миёнаш шикаста парида рафтааст* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Дар мисолҳои поён ибораҳои қировулхонаи назди анбор, бодҳои дар шитоб низ ба ҳамин қоида дохил мешаванд: *Командир моро ба хоначаи назди казарма даровард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо)... *Ҳамсафар бо бодҳои... дар шитоб* (М. Фарҳат, Мавҷҳо).

Эзоҳ: Ин ҳодиса дар забони мо нав нест. Мо онро дар осори классикони адабиётҳои наздиқ мекунем. Масалан:

*Агарчи оби гул пок асту хушбӯй
Набошад ташнаро чун оби дар ҷӯй.*

(Фахриддини Ғургонӣ)

Дар давраҳои минбаъдаи тараққии забони адаби ин тарзи иборасозӣ дар забонамон хеле инкишоф ёфтааст.

2. Исми ибора ё таркибҳои он, ки аз пешоянду пасоянд иборатанд, бо гирифтани суффикс ба сифатҳо табдил меёбанд. Дар баъзе ҳолатҳо дар ин маврид аз қолаби ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ сохта шудааст. Чунончи, *ҷӯйҳои сарироҳӣ — ҷӯйҳои дар сари роҳ буда, қасони пасидарвозагӣ — қасони дар паси дарвоза будагӣ, аробаҳои сари роҳӣ — аробаҳои дар сари роҳ буда, зани фаранҷидор — зани фаранҷӣ дошта* ва м. ин: *Ҷӯйҳои сарироҳӣ ҳам дамида ҷаромада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ман як бори дигар тақ-тақ кардам, лекин ин бор аз бори аввал настгар ва ба дараҷае, ки қасони пасидарвозагӣ мешунданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Аз роҳрав як зани фаранҷидор... бо рӯи хушода даромада омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ривочи тарҳу қолиб ва мундариҷаи ибораҳои номии

исмӣ махсусан таъсири ибораҳои феълӣ калон аст. Дар забонамон бисёр ибораҳои исмӣ вомехӯранд, ки бо вучуди ғайрфеъл будани калимаи тобеъкунандашон дар ифодаи муносибати грамматикӣ бо ибораҳои феълӣ баробар меоянд ё хушаманҳои ба онҳо наздикро дар бар мегиранд. Ин қабил ибораҳо, сарфи назар аз муносибати якхелаи маъноӣ бо ибораҳои феълӣ, ба гурӯҳи ибораҳои феълӣ дохил намешаванд, зеро чузбӣ тобеъкунандаи онҳо феъл нест, балки масдар ё исми амал аст, ки аз ҷиҳати ифодаи маънӣ бо феъл мутобиқадорад.

Исм ва масдари тобеъкунандаи ибораҳои гурӯҳи мазкур бо феълҳои содда ва феълҳои таркибии номии гуногун алоқаманд буда, онҳоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) Исм ва масдарҳое, ки ба феълҳои гузаранда нисбат доранд. Ин хусусият ба калимаҳои мазкур имконият медиҳад, ки пуркунандаҳоеро, ки тобиши муайянкунандагӣ доранд, тобеъ намоянд. Аммо фарқ дар ифодаи ҳақиқат, ки онҳо на ба воситаи пасоянди **-ро** ё бо роҳи алоқаҳои **ҳамроҳӣ**, балки бо бандҳои **изофӣ**, ки махсуси ибораҳои номинист, сурат меёбанд. Аз ҳамин сабаб тафовути ин ибораҳо бештар дар шакл — қолиби онҳо зоҳир мегардад. Чунончи **китобро хондан** — **хондани китоб**, **ҳатро хондан** — **хондан ҳат**, **шаклро тағйир додан** — **тағйири шакл**, **қарзро адо кардан** — **адои қарз** ва амсоли инҳо.

Ҳиссаи тобеъкунанда дар ин қабил ибораҳо се хел мешаванд:

а) масдар: *хондани китоб*, *дида баромадани шаҳр*;

б) исму масдар: *кор фармудани луғатҳо*, *манъ намудани шоҳзодагон* ва м. ин: *Аз ин гувоҳии Бобур маълум мешавад, ки Навоӣ дар кор фармудани луғатҳои туркӣ ва забони зиндаи ӯзбекии замони худ дур нарафта будааст* (С. Айни, Куллийет). *У нуфуз ва эътибори ба дарбор доштаи худро барои манъ намудани шоҳзодагони темирӣ аз ҷангҳои хунрезона байнихудӣ... сарф менамуд* (С. Айни, Куллийет);

в) исм: *ривоҷи забон*. Ин ҳол бештар бо исмҳои рӯй медиҳад, ки худ исми амал буда, бе масдар ҳам процесси амалро ифода мекунанд. Ибораҳои исми *таслими Наршах*, *мудофиаи ватан*, *ташаккули Ғазнавиён* дар мисолҳои поён ба ҳамин қорда мансубанд: *Баъд аз таслими Наршах ва кушта шудани бисёре аз сафедҷомагон, исъёни Суғди Самарқанд фурӯ нишонда шуд* (С. Айни, Куллийет). *У дар бораи мудофиаи ватан шеърҳои ҳаяҷоновар ва ғайратбахш дорад* (С. Айни, Куллийет). *...Дар вақти процесси инқирози Сомониён ва ташаккули Ғазнавиён... якчандсола вуқӯи фосила табиист* (С. Айни, Куллийет).

Ибораҳое, ки чузбӣ тобеъкунандашон исм ва исму масдар аст, дар шакли мувозӣ истифода мешаванд. Инро дар мисолҳои ибораҳои *табдили хонадон* ва *табдил ёфтани хонадони ҷумла*

хон зерин равшан мушохида намудан мумкин аст: *Ин исбён дар соли 750 (132 ҳиҷрӣ) бо табдил ёфтани хонадони хилофат аз Умавиён ба Аббосиён фурӯ нишаст* (С. Айнӣ, Куллиёт). Аммо ин табдили хонадон на танҳо ба оммаи халқ, ҳатто ба сардори исбён — Абӯмуслим ҳам ғоидае нарасонд (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Исмхое, ки ба феълҳои мондаи ибораҳои феълӣ нисбат доранд. Ин исмҳо ҳол ва пурқунандаҳои бавоситаро бо тобиши муайянқунандагӣ тобеъ менамоянд. Аммо фарқ дар он аст, ки ин ҳол ва пурқунанда на бо пешояндҳо, балки ба воситаи бандаки изофӣ ба ҷузъи асосии ибора тобеъ мешаванд. Аз ин ҷост, ки бандаки изофӣ дар чунин ибораҳо ба вазифаи пешояндҳои гуногун воқеъ мешавад.

а) Ба вазифаи пешоянди **ба**: *Ҳама хурсандона мунтазири фармоишоти устод шуда гӯшу чаширо ба ӯ дӯхтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қасоне, ки сафари Ҳиндустон қардани ӯро инкор мекунанд, ба ҳамин ҳодиса такъя қардаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Сабр кун, шояд ту мӯҳтоҷи ёрмандӣ боӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ба вазифаи пешоянди **бо**: *Дар саҳни ҳавлиҳои поён... як тӯда бачагони хурдсол машғули бозӣ буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вақте ки мо саргарми сайри боғ будем, устод ҳам ба тарафи боғ майл намуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Темур... дар ин қасру боғҳо машғули кайфу сафо мегардид* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Дар ибораҳои номие, ки исми тобеъқунандаи онҳо аз ҷиҳати пайдоиш бо ибораҳои феълӣ алоқаманд аст, ду тарзи ифода дида мешавад.

а) Исмҳо, мисли он ки дар ибораҳои номист, бо унсурҳои тобеъқунандаи худ танҳо бо бандаки изофӣ пайванд мешаванд, яъне пешоянд ва пасояндҳо, ки ҳоси ибораҳои феълӣанд, дигар қор фармуда намешаванд: *ба Ҳиндустон сафар қардан — сафари Ҳиндустон, мамлакатро тарк қардан — тарки мамлакат ва ғ.*

б) Баъзе аз чунин исмҳо дар баробари бандаки изофӣ пешояндҳо низ доранд: *ошхӯрии аз хона, ҷанги бо ғайримусулмонҳо: Қорӣ-Исмаи... ҳиммат ва ғайраташро бо ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳуҷранишинонаш сарф қард* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). ...дар вақти *ҷанги бо ғайримусулмонон асир афтода буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Аён аст, ки иборани **ошхӯрии аз хонаи қарздорон** дар ҷумлаи яқум аз рӯи таърихӣ пайдоиш бо иборани феълӣ аз **хонаи қарздорон ош хӯрдан** алоқа дорад. Азбаски феълӣ таркибии иборани феълӣ — **ош хӯрдан** дар иборани номӣ ба ҳам муттаҳид шуда, исми амал сохтааст, объекти иборани феълӣ ҳам бидуни тағйири шакл — яъне бо пешоянди худ боз ба ҳамон исм нигаронида шудааст. Исми иборани номӣ бошад, дар шароити нави алоқа, аз рӯи табиати иборани номӣ талаб қар-

дааст, ки калимаҳои ба он тобеъшаванда бо ёрии асоситарин воситаи ташкилкунандаи ибораҳои номӣ — бандаки изофӣ сурат ёбанд.

Дар мисоли дуюм ҳам айни ҳамин ҳодиса дида мешавад: *чанги бо ғайримусулмонон — бо ғайримусулмонҳо чанг кардан.*

Аз ин параллелҳои синтаксисӣ ҳоло навъи дуюм беш аз пеш ранги умумӣ гирифта истодааст.

ХЕЛҲОИ ИБОРА

Тақсими ибора ба гурӯҳҳо, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ, тобеъкунандаи он ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад. Тарзи пайвандшавӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҷузъҳои ибора, ки аз зарурати тафсир ёфтани калимаи асосӣ ба миён меояд, дар муайян кардани хелҳои ибора чун омилҳои иловагӣ ба назар гирифта мешаванд. Аз ин нуқтаи назар, аз рӯи шакл, яъне воситаҳои грамматикӣ, тасниф намудани ибораҳо чандон ба матлаб мувофиқ нест.

Ин иддаоро дар асоси чунин далелҳои оддӣ собит намудан мумкин аст. Дар забони тоҷикӣ дар ибораҳои номии исм бо сифат ҳодисаҳои ҳастанд, ки дар ду шакл — ҳам бо изофат ва ҳам бе ин сурат ёфтани ибораҳо имконнопазир мебошад. Масалан: *бештарини иштироккунандагон — бештарин иштироккунандагон.* Айни ҳамин ҳодисаро дар ибораҳои феълӣ ҳам دیدан мумкин аст: *мактаб рафтани — ба мактаб рафтани.* Ё гирем пасоянди «ро»-ро, ки ғайр аз вазифаи асосии худ — ташкили пуркунандаи бевоситаи суратёфта — ба вазифаи пешоянд ва бандаки изофӣ омада, дар сохтани ибораҳои феълӣ ва номӣ хизмат мекунад: *маро ҳикоят кардан: Маро рӯзе ҳикоят кард бобо* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб); *маро мӯи сар: ...фармуд, ки маро даррав мӯи сар тарошонанд ва либоси тоза пӯшонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Табиист, ки ибораҳои гурӯҳи мазкур ва ба онҳо монандро аз рӯи шакли ифода — бандаки изофӣ, пасоянд ва пешояндҳо, инчунин алоқаи ҳамроҳӣ ба гурӯҳҳо тақсим намудан тақрори бемаврид ва дар таснифот мубҳамӣ ба миён меорад. Ҳол он ки аз рӯи калимаи тобеъкунандаи ибора ба гурӯҳҳо ҷудо намудан ин нуқсонро рафъ намуда, бо таълимоти ибора, ки дар он ба ҳам пайвандшавии калимаҳо ҳамчун воҳиди номинативӣ ба ҳисоб гирифта мешавад, қомилан мувофиқ меояд.

Пас, вобаста ба калимаи асосӣ ва тобеъкунанда ба хелҳо тақсим намудани ибора ягона назарияи дуруст аст. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои забони тоҷикӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд.

ИБОРАҲОИ ИСМӢ

Дар забони мо доираи бо исм пайванд шуда, ибора сохтани ҳиссаҳои мустақили нутқ хеле васеъ аст. Вай аз ҳама бештар бо сифатҳо пайванд мегардад. Зотан сифат ҳам барои он ба вучуд омадааст, ки ҳосият ва аломати предметҳоро тавзеҳ намояд. Аз ин нуқтаи назар сифат ҳамеша тобеи исм буда, дар иборани исмӣ, ҳамчун ҷузъи тобеъ, аломат ва ҳосиятеро нишон медиҳад, ки ҷузъи асосии ибора — исм дорои он аст: *ҷавои соф, барги сабз, баҳори дилфиреб, холи сиёҳ* ва ғ. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои номие, ки бо роҳи алоқаманд гаштани исм бо исм сурат меёбанд, низ зиёда истифода мешаванд.

Дар сурати ҷузъи тобеъ шуда омадани исмҳо ифодаи муносибати муайянкунандагии ибора васеътар гашта, вай ба замми аломати предмет чандин муносибатҳои дигари грамматикӣ, аз ҷумла муносибати замонӣ (*абри баҳор*), маконӣ (*саёҳати Москва*), муносибати субъектӣ (*омӯзиши Қодир*), муносибати объектӣ (*тағбири ақида*), муносибати ҷузъ ба кулл (*донаҳои ашк*) ва амсоли инҳоро низ ифода мекунад.

Дар ҳамаи ин мисолҳо ҷузъҳои тобеъ хусусияти исми худро нигоҳ доштаанд. Ҷиҳати атрибутивӣ бошанд, аз моҳияти дохилии алоқан изофӣ ба амал омадааст, ки дар он як калима бинобар доро будан ба ҳосияти муайяншавӣ, молик будан ба сифат ва аломате, шарҳу тафсири калимаи дигар — калимаи муайянкунандаро талаб кардааст. Масалан, дар иборани *абри баҳор* калимаи баҳор, ки исми замон мебошад, барои ифодаи муносибати замонӣ хизмат кардааст, яъне вай ҷузъи тобеъкунандаи худро аз ҷиҳати замон муайян намудааст. Ё ки дар иборани *фишори мустамликадорон* калимаи *мустамликадорон* субъектӣ амалро ифода намояд ҳам, мавҷудияти муносибати атрибутивӣ-муайянкунандагии байни ҷузъҳо равшан намоён аст: амал ба мустамликадорон мансуб мебошад. Аз ҳамин ҷост, ки дар ибораҳои гурӯҳи мазкур баробари ҷиҳати муайянкунандагӣ ҷиҳатҳои ҳоли ва фоилӣ-субъектӣ онҳо низ маънидод карда мешавад.

Ғайр аз ин шумора, ҷонишин, сифати феълӣ, масдар низ ба исм тобеъ шуда, иборани исмӣ месозанд.

Ибораҳои исмӣ аз ҷиҳати истифодаи веситаҳои грамматикӣ ҳам мавқеи аввалиндараҷаро ишғол менамоянд. Аммо кор фармуда шудани онҳо дар ҳамаи ибораҳои исмӣ як хел нест. Масалан, агар дар ибораҳои исм + сифат танҳо бандаки изофӣ ва алоқан ҳамроҳӣ ба кор бурда шавад (либоси тобистонӣ, дурӯза хӯрок), пас, дар ибораҳои исм + исм ҳам бандаки изофӣ (свати тилло, оби чашм), ҳам пешоянд (корнамоӣ дар киштӣ, вохӯрӣ бо артистон), ҳам пасоянд (Фирӯза барин занҳо, Собирро хоб) истеъмоли меёбад. Аз рӯи ҳамаи ин гуфтаҳои ибораҳои исмӣ ҷи аз рӯи ҷузъҳои тобеъ ва ҷи аз ҷиҳати веси-

таҳон нфодан муносибатҳои синтаксисӣ ба гурӯҳҳои зерин тақсим мешаванд:

1. **Исм + сифат.** а) Бо бандаки изофӣ: гули сурх, мухаббати фарҳодӣ, оби соф, ҷураи ҷоноҷон, бели оҳанин, косаи мисин, қоғази рафғанин сари афлотунӣ, столи хатнависӣ, чашмҳои бодомӣ, даҳлезии ҳафтболор, маҷлиси дӯстона, маҷлиси ғайрирасмӣ, зинаи чандинпоғундадор, суҳанҳои марворидмонанд, хабари даҳшатасар, ҳаяҷони тӯфонмонанд, ҳазлҳои намакин.

Дар иборати исми сифатҳои дараҷаи олӣ пеш аз исм омада бошанд, бо ҷузъи тобеъкунандаи худ ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам бе он пайванд мешаванд: *Замони Сяъдӣ яке аз пурӯшбтарин ва серфоҷиатарини замониҳои гузашта аст* (С. Айни, Куллиёт). *Яке аз бузургтарин, пурқувваттарин ва дарозумртарини ин гуна ҳукуматҳои ҳукумати Сомониён буд* (С. Айни, Куллиёт). *Боғи мо яке аз ободтарин ва хуррамтарин боғҳои он маҳал буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Исм гоҳо бо аломати «е» воқеъ мешавад, ки дар ин ҳол сифати тобеъ бевосита баъди он меояд. Ин ҳодиса баръакси анъана дар забони имрӯзаи адабии камтар дучор мешавад: *Абӯалӣ бо ҳолате бадтар аз марг... худро ба Абевад расонд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба умеди чизе хӯрдани ёфтан пештар рафт* (С. Айни, Ятим). *У ба даште дуртар аз қаравулхона гови худро ба чаро бурда буд* (С. Айни, Ятим). *Аз шавҳари якумаш писаре ба ман баробар дошт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Акнун усто Оқилро гуё бо он шахсе роҳгумкарда муқоиса мекунад* (журн. «Шарқи Сурх»).

*Набошад орзуе хубу хуштар аз дунё,
Ба ғайри дидаи бино барои нобино.*

(А. Деҳотӣ)

б) Бо роҳи алоқан ҳамроҳӣ: бечора Одина, сад гуна корҳо, мискин ҳарак, пора-пора чағбут, як соата ҷанг, имрӯза бӯрон, якчандмоҳа фосила. Дар натиҷаи **яксоата ҷанг** ба бисёр кам босмаҷиён гурехта ҳалос шудан насиб шуд (С. Айни, Ятим). Дар натиҷаи **имрӯза бӯрон...** дар дашт ҳеҷ ҷонзоде ба назар наменамуд (С. Айни, Ятим). Аз ҷоҳои даридаи ҷомаҳишон **пора-пора чағбут** баромада меистод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

2) **Исм + исм.** а) Бо бандаки изофӣ: соати тилло, дафтари талаба, оби чағм, шоҳи бодом, сафари Қўлоб, таслими шаҳр, орзуи саводомӯзӣ, забони араб, мӯҳтоҷи навозиш, ашки олам, даръеи Оҳангарон, ҳонаи Каримино, тамошои шаҳр, тӯшаи роҳ, ҷомакӯзнаи алоча, андешаи модарам, тайёрии сафар, олами сиёсат, саёҳати Ҳиндустон, мутолиаи китоб, мулоқоти Горький, хӯриши паррандагон, ороиши боғ, хурсандии дӯстон, вазнинии бор, дӯстдории китоб, гуруснагии роҳ.

Дар забони тоҷикӣ қолиби ибораҳои исму исме низ маъмул аст, ки ба воситаи бандаки изофӣ аз такрори айнан як калима сохта мешавад. Исмҳои таркиби чунин ибораҳо номи чини нисон (мард, зан) ё сифатҳои исмгардида мебошанд, ки хосият ва хислатҳои шахсро (далерӣ, паҳлавонӣ ва ғ.) ифода мекунанд: *зани занон, марди мардон, далери далерон, паҳлавони паҳлавонон*. Дар байни ҷузъҳои ин қабил ибораҳо муносибати ҷудой мавҷуд буда, ҳиссаи тобеъ тобеъкунандаи худро аз он ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ки вай беҳтарини ҳамчинсонӣ худ мебошад: *Инак, дар майдони машқи сарбозон Ёдхишетаки паҳлавони паҳлавонон ва Виркани ҷўяндаи ин номи фоҳира аз аз ду ҷониб баромаданд* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

б) Бо пешоянд. Бо пешоянд омада бо ҳам пайванд гардидаи исмҳо дар сайри таърихӣ тақомулоти забони адабии тоҷикӣ ҳодсаи дертар буда, бо таъсири ибораҳои он ибораҳои номӣ, ки ҷузъи тобеашон сифати феълӣи дорой пуркунанда ва ҳолҳои тобеъ мебошад, қалон аст.

Бо пешоянди **аз**: *халосӣ аз марг, шикоят аз пирӣ, як қисм аз шарикдарсон: Агар мо шеърҳои Рӯдакиро аз рӯи мавзӯӣ ва мундариҷа тақсим намоем, тақрибан ба тарзи зерин мешавад: ҷўшу хурӯши ҷавонӣ... шикоят аз пирӣ ва афтодагии худ...* (С. Айни, Қуллӣёт).

Бо пешоянди **ба**: *Аз муроҷиат ба ягон идора ва мададпурии дар бобати дохил шудан ба интернат шарм медоштам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сулҳ, албатта, пештар аз ҳуҷҷи Чингиз ба Осиеи Миёна барпо шудааст* (С. Айни, Қуллӣёт). *Хизмати содиқона ба халқу Ватан... ин таронасароӣ ишқу озодиро ба қуллаҳои шаъну шараф бардоштааст* (Н. Маъсумӣ, Суханҳои вирди забон).

Бо пешоянди **бо**: *шиносии ман бо Горький хеле дер ба ҳам расид* (С. Айни, Қуллӣёт). *Оббозии бо собун дар ҳузурӣ худӣ тўта Люба ба амал омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар зиндагӣ, дар муомила бо мардумон хоксор ва содда буд* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Бо пешоянди **дар**: *Қорнамоӣ дар қоинот, қаҳрамонӣ ва ҷасорате, ки рафиқон П. И. Беляев ва Н. А. Леонов зоҳир намуданд, дили одамони советиро бо ҳисси шодию хурсандӣ ва ифтихор пур мекунад* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бо пешоянди **бар**: *Зафар бар Ёдхишетақ ўро паҳлавони лашкари подшоҳ хоҳад кард* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Пешоянди **бар** дар сохтани ибораҳои номӣ бо калимаҳои **зидди**, **муқобили** дар шакли таркибӣ низ ба қор бурда мешавад: *Онҳоро ба отрядчиён бурда дода, фахр мекардем, ки дар мубориза бар зидди босмачиён ба қалонсолон мадад мерасонем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо изофат ва пешояндҳои аслӣ (аз то, бо), пешояндҳои номӣ (назди, таги, пешӣ) ва пешояндҳои таркибӣ (оид ба, доир ба, дар боран, дар хусуси

баъд аз, пас аз, пеш аз ва ғ.). *Тазкиранависон мегӯянд, ки Фирдавсӣ барои додхоҳии аз залама, дар хусуси андози хи-роҷ аз Тӯс ба Ғазнин рафт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо намунае аз айёми бачагиҳош ва ҳаёти то дарбориаш дида намешавад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Масофаи то ҳаёт аз хонаи деҳагии мо як чақрим ҳам намеомад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ту-раи валиаҳд ғайр аз кўпкоритозӣ ва шикори бо шоҳин, бедо-набозиро ҳам дўст медошт. Боре яке аз китобҳои оид ба ман-тиқи Абӯалӣ Сино ба Шероз расид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин ривоят росттарин нақлҳои оид ба Рӯдакӣ ва Рӯдак мебошад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Беҳтарини ровиҳои дар бораи Фирдавсӣ Низомии Арӯзии Самарқандист* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Устод Рӯ-дакӣ, Муқоҷиб Бухорӣ, Дақиқӣ ва дигарҳо... сардафтари адабиёти баъд аз исломии форс-тоҷик ба шумор мераванд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *С. Айнӣ дар тамоми мuddати зиндагии пас аз революционии худ, тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати тамои хондааст* (Р. Ҳошим, Айнӣ ва адабиёти рус). *Иброҳим-бекро дар сари дастаи дуздони пеш аз инқилоб нишон додан дуруст нест* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ман дар мамлакат расм ни-ҳодаам, ки кўчагардони баъд аз хуфтаниро бидустанд* (С. Улуғ-зода, Ривояти суғдӣ).

Пешояндҳои мисли, монанди, чун, ҳамчун ва муридиф-хон онҳо низ ду исрои ба ҳам пайванд намуда, ибораҳои исмӣ месозанд, ки муносибати қиёсро бо тобиши муайянкунанда-гӣ ифода мекунад: монанди **Рустам паҳлавонон, рӯи чун моҳ, мисли Камол шоирон**. Ҳиссаи асосии ибора гоҳо бо артикли -е низ воқеъ мегардад. Дар ин ҳол хусусияти номуайянии исм равшан зоҳир шуда, таркиби пешояндӣ чигунагии онро таъин менамояд: **чўбдасте монанди ҳалкачўб, давлатманде чун Ку-фарн, ҷавонмарде чун Виркан: Ҳайф аст, ки ҷавонмарде чун Виркан кушта шавад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Баъзе исмҳо, хусусан исмҳои ҳос бо исмҳои ҷинс, бо тар-киби пешояндии **ба номи** ва пасояндии **номи** бо ҳам пайванд мегарданд. Аз инҳо таркиби **ба номи** ҳам пеш аз ҷузъи тобеъ ва ҳам пас аз он баробар истеъмол мешавад. *Дар ин бора му-қаддима гӯён як маҷмӯаи ба номи «Намунаи адабиёти тоҷик» нашр кардани шуда, ҷамъ ва тартибашро ба фақир ҳавола на-муд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Баъд аз он Абӯалӣ дар луғат ба но-ми «Лисон-ул-араб» як китоби 19 ҷилдӣ таълиф кард* (С. Ай-нӣ, Куллиёт). *Пасояндии номи бошад, ҳамеша пас аз ҷузъи то-беъ, дар байни ҳар ду ҷузъ воқеъ мегардад: Дуюм ин, ки дар наздикиҳои Панҷоб «Рӯдак» ном деҳае нест* (С. Айнӣ, Кулли-ёт). *Ба ман Серёжа ном писари шаробпази дуюми завод бисёр маъқул буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. **Исм + шумора**. Ин гурӯҳи ибораҳои исмӣ нисбат ба ду гурӯҳи боло маҳдудтар буда, ба изофа ва алоқаи ҳамроҳӣ су-рат меёбад.

а) Ба воситаи бандаки изофӣи и: *соати даҳ, раҷами се, асри бист, синфи даҳ, лампаи даҳум, синфи панҷум, лампочкаи яксаду бистум, соли ҳафтум*; б) Бо роҳи алоқан ҳамроҳӣ; *панҷ мард, даҳ дафтар, шаш-ҳафт маротиба, чорьяк аср, бист нафар талаба, як даста гул ва м. ин.* Аз шумораҳои тартибӣ шуморае, ки бо суффикси **-умин (-юмин)** сохта шудааст, бо исм ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам ба воситаи алоқан ҳамроҳӣ омада метавонад: *Соли дуюмин аст, ки мо мехонем... Вай дар дуюмин соли таҳсилаш хатнавис шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

4. **Исм + ҷонишин:** а) Ба воситаи бандаки изофӣ: *житоби ман, шеърҳои шумо, забони вай, дӯстдориҳои онҳо.*

б) Ба воситаи алоқан ҳамроҳӣ: *ҳама гап, ҳама сол, ҳамин мактаб, он китоб* ва м. ин.

5. **Исм + сифати феълӣ.** Сифатҳои феълӣ бо ҳар се замон ба исм тобеъ шуда, ибораҳои исмӣ месозанд: *Дар рангу рӯйи осори тарсидагӣ набуд* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд). *Ғоиб амак як чойник оби нӯшиданӣ овард* (С. Улуғзода, Навобод). *Реваҳишён, ки дар маърака... гӯштигирии писарашро бо дил-тапон назора карда буд, ба андеша рафт* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Азбаски сифатҳои феълӣ хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибораҳои исмӣ ба худ хиссаҳои тобеъ қабул намуда, шаклан тафсил меёбанд. Аз ин нуқтаи назар иборати содаи **одами омадагиро** чунин тағйир додан мумкин аст: *одами нав омадагӣ, одами нав аз Москва омадагӣ, одами нав аз Москва барои лексияҳои омадагӣ, одами нав аз Москва даҳрӯза барои лексияҳои ба Душанбе омадагӣ* ва амсоли инҳо. Дар ҳамаи ин ибораҳо сифати феълӣ ҷузъҳои ҷав ба навро ба худ тобеъ карда бошад ҳам, аммо асли муносибати тобеии вай бо исми одам ҳамеша барқарор аст. Бе ин исм ҳамчун ҷузъи тобеъкунандаи калимаҳои дигар барҳам мехӯрад.

Хиссаҳои нав ба навро тобеъ намуда, шаклан тафсил ёфтани сифати феълӣ мувофиқи қоидаи ибораҳои феълӣ ба амал меояд. Бинобар ин масъалаи мазкур одатан дар ҳаминаи фасл — фасли ибораҳои феълӣ омӯхта мешавад.

Як хусусияти ҷолиби диққат дар ибораҳои исму сифати феълӣ аз он иборат аст, ки сифатҳои феълӣ дорои ҷузъҳои тобеъ бо талаби ихтисори сухан ба ихтисор ва мӯъҷаз шудан майл намуда, барои ба вучуд омадани ибораҳои номиӣ сода ё мураккаби на чандон тафсилӣ имконият фароҳам овардаанд. Чунончи, *шаҳси ҷомаи дарози озода дар тан — аз шаҳси дар тан ҷомаи дарози озода нӯшидагӣ, селоби хонахаробкун — аз селоби хонахаробкунанда, ҳаёлотӣ пешиоинагӣ — аз ҳаёлотӣ дар пеши оина буда, кордҷаи қаламтарош, — аз кордҷаи қаламтарошанда, одами ҷоғардор — аз одами ҷоғар доштагӣ, ҷӯраҳои гапхӯр — аз ҷӯраҳои гапхӯранда, одами кор — аз одами коркунанда;*

Як шахси ношиноси... чомаи дарози озода дар тан берун омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз санглохҳо ва наҳрҳои кӯҳӣ селоби хонахаробкун бо тундии боду тезии тир меомад* (С. Айни, Куллиёт). *Мададгори оҳангарони мо ба ман як кордчаи қаламтарош... бахшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар паҳлуи ӯ... як одами ғафси ҷоғардор нишаста буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба хона даромадани Истамзани хурдиро аз ҳаёлати нешиошнағӣ боздошт* (С. Айни, Ятим). *Дар меҳмонхона... ҷураҳои гапхӯр ҷамъ шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман дар он зиёфат фаҳмидам, ки Горький чӣ гуна одми кор ва маҷлисоро будааст* (С. Айни, Куллиёт).

6. Исм + масдар. Танҳо бо бандаки изофӣ сурат меёбанд: *сабаби омадан, боиси афтидан, қасди газидан, муддати хондан, тақозои бозгаштан.*

ИБОРАҲОИ СИФАТИ

Ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ нисбат ба ибораҳои исмӣ ва феълӣ каммаҳсултаранд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он аст, ки худӣ сифат табиатан хусусияти тобеъшавӣ дошта, ҳамеша ба исм тобеъ шуда меояд. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои сифатӣ чун қоидаи маъмул дар дохили ибораҳои номӣ сурат ёфта, маҳз дар ҳамин ҷо хосияти тобеъкунии худро зоҳир менамоянд. Ба ин маънӣ, ҳатто дар сурати аз исм қанда шудан ҳам бо исме муносибат доштани онҳо дар назар дошта мешавад.

Дар дохили ибораҳои исмӣ ташкил ёфтани ибораҳои сифатӣ ба қоидаи ташкили ибора муқобил нест: дар ин ҷо сифат хусусияти тобеъкунии нишон дода, бо роҳи тобеъ намудани исм, ҷонишин, зарф ибораҳои месозад, ки муносибатҳои хеле гуногуни маъноиро ифода мекунанд. Дар ин гуна ибораҳо сифат ба исм тааллуқ дошта, калимаҳои дигар ба он тобеъанд. Барои мисол иборати *забонҳои ба вай мафҳум* ва *боғчаи як вақтҳо хуррамро* аз назар мегузаронем. Дар ин ибораҳо асли ибора *забонҳои мафҳум*, *боғчаи хуррам* буда, таркибҳои *ба вай* ва *як вақтҳо* на ба исм, балки ба сифат тобеанд. Таркиби *ба вай* сифатро аз ҷиҳати муносибати пурқунандагӣ шарҳ дода бошад, таркиби *як вақтҳо* бо сифат дар муносибати ҳоли воқеъ шудааст. Воқеа ба ин хусусияти худ ибораҳои *ба вай мафҳум*, *як вақтҳо хуррам* ва амсоли онҳо мафҳуми мураккабро ифода намуда, ҳамчун воҳиди номинативии забон дар сохтани ҷумла иштирок мекунанд: *Айни... тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати تامом хондааст* (Р. Ҳошим, Айни ва адабиёти рус). *Боғчаи як вақтҳо хурраму дилқушои мо ба ҳолате омада буд, ки гумон мекардед, ба он тараф даҳҳо сол гузори одамизод наафтадааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои сифатӣ ҳам монанди ибораҳои исмӣ ба воситаи бандакӣ изофӣ, пешояндҳо ва алоқаи ҳамроҳӣ ташкил меёбанд, ки истеъмоли ҳар яки онҳо ба мансубияти ҷузъи тобеъ ба ин ё он ҳиссаи нутқ алоқаманд аст.

1. **Сифат + исм.** а) Бо бандакӣ изофӣ. Бо бандакӣ изофӣ ба сифат тобеъ шуда ибораи сифатӣ сохтани исмҳо ниҳоят каммаҳсул аст. Онро мо, асосан, ба гурӯҳи ибораҳои мушобеҳи **пури об** мебинем, ки аз ибораҳои сифатии бо пешоянди аз суратёфта муродиф доранд: **пур аз об. Дар ин** қабил ибораҳо, сарфи назар аз тарзи ташкили онҳо (бо изофат ё пешоянд), муносибати пуркунандагӣ ифода меёбад, ки дорои тобиши маъноии дарун, дохил мебошад: аломате, ки бо сифати аслии ифода ёфтааст, бо ишорат ба предмете, ки ин аломат ба он тааллуқ дорад, **пурра ва аниқ карда мешавад.. Масалан,** муқоиса кунед: *кузаи об, кӯзаи пури об, кӯзаи аз об пур:*

б) Ба воситаи пешояндҳо. Ибораҳои сифатие, ки ба воситаи пешоянд ташкил меёбанд, миқдоран бештар буда, пешояндҳои зеринро дар бар мегиранд:

Пешоянди **аз** дар сохтани ибораҳои сифатӣ серистеъмом аст. Иборасое, ки ба воситаи он сурат меёбанд, муносибатҳои пуркунандагӣ, сабабӣ, қиёсӣ, масоҳатӣ, замонӣ, маҳрумиятро ифода мекунанд.

Қисми зиёди ин ибораҳо муносибати сабабино ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифати аслии ифода шудааст, ба воситаи исм аз ҷиҳати сабаби рӯй додан равшан ва пурратар шарҳ дода мешавад: *аз арақ тар, аз хунук сурх, аз серҳосилӣ ҳам, аз касали камқувват* ва ғайра.

Дар ифодаи муносибати қиёсӣ бартарии аломати ҷузъи тобеъкунанда дар муқоиса бо предмете, ки аз ҷиҳати хосияти асосии худ бо ин аломат монандӣ дорад, таъкид мегардад. Ин гурӯҳи ибораҳои сифатӣ дар синтаксиси забони мо мавқеи бештаре доранд: *аз гул нозук, аз санг сахт, аз булӯр соф, аз ақиқ турчило, аз чон беҳ, аз оҳан матин, аз шафақ оташин.*

Дар ибораҳои гурӯҳи мазкур сифат одатан пас аз ҷузъи тобеъ меояд. Аммо баъзан пеш аз исм омадани сифатҳо низ дида мешавад. Ин ҳол бештар дар услуби бадеӣ барои таъкид воқеъ мешавад: *Ҳамин тавр он зани ҷавони кулфатзадаи ноком, он қурбони зиндагии талхтар аз захр дар биёбон аз гушнагию ташнагӣ ва гармою сармо ҳалок гардид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ибораҳои сифатӣ бо пешоянди **аз** ифода ёфтани муносибати масоҳагӣ бисёр кам дучор мешавад. Дар ин гуна ибораҳо сифат аломати масоҳагино ифода намояд, исм мавзеоро нишон дода, бо ин барои равшантар зоҳир шудани маъноии масоҳагии сифат кӯмак мерасонад: *Баъд аз тахминан 200 соли истилои араб Эрон ва Осиёи Миёнаро, дар канорҳои мамлакат — дар ҷоҳои дуртар аз маркази хилофат ҳукуматҳои феодалии миллӣ ташкил ёфтаанд* (С. Айни, Куллийет).

Калимаҳое, ки бо пешоянди **аз** ба сифат тобеъ шуда, якҷоя муносибати замонӣ ва маҳрумиятро ифода менамоянд, аз ҷиҳати луғавӣ маҳдудтаранд: *аз бачагӣ шӯх, аз хурдӣ беқарор, аз мӯҳтоҷӣ озод, аз ақл бегона, аз касофат дур, аз маҳбас озод* ва монанди инҳо.

Пешоянди **то** барои нишон додани муносибати замонӣ ва масоҳагӣ хизмат менамояд: *то пиоӣ бақувват, то охир қатъӣ, то оринҷи сиёҳ, то нисф ҳолӣ, то замин овезон, то шифт сиёҳ* ва ғайра.

Пешоянди **дар**. Ибораҳои сифатӣ бо ин пешоянд муносибати пурқунандагӣ ва маҳдудқуниро ифода менамоянд. Исм дар ин қабил ибораҳо сифатро аз рӯи ҳудуди зоҳиршавӣ шарҳу эзоҳ медиҳад: *дар суҳан ҳасис, дар амал бепарво, дар борикӣ шамшермонанд, дар зоҳир зебо, дар ботин пуч* ва амсоли инҳо. Чунин вазифаро пешоянди **ба** низ адо карда метавонад. Чунинчи: *ба тамъ талх*.

Пешоянди **дар** дар ибораҳои *дар тобистон хунук, дар зимистон заҳ, дар баҳорон сабз, дар баҳор сафед* ва монанди инҳо барои нишон додани муносибатҳои замонӣ хизмат карда бошад, дар мисолҳои *дар шаҳр номаълум, дар қаҳр ноором* ва ғайра аломатеро, ки ба воситаи сифати аслии ифода ёфтааст, аз ҷиҳати муносибати он ба макон ифода кардааст.

Пешоянди **ба** ва **барои**. Вазифаи асосии ин пешояндҳо дар ибораҳои сифатӣ ифодаи таъинот аст: *ба ҳаёт бепарво, барои қор омода, ба муаллим наздик, ба илм зарарнок, барои сафар ношоям, ба студент ғоиданок*.

Агар исм маънои предметӣ дошта бошад сифат аломати масоҳагиро ифода намояд, ибора маънои масоҳагӣ дар бар мегирад: *райони ба шаҳр наздик, ҳавзи ба қишлоқ наздик* ва монанди инҳо.

Ғайр аз ин баъзе аз пешояндҳои дигари аслий, таркибӣ ва номӣ барои ташкили ибораҳои ҷудогонаи сифатӣ хизмат мекунад. Аз пасояндҳо дар ин вазифа пасоянди **барин** хеле серистеъмоли аст. Ин пасоянд монанди пешояндҳои **мисли, чун, монанди** ва муродифҳои онҳо барои ифодаи муносибати киёсӣ, сохтани ибораҳои ташбеҳӣ хизмат мекунад: *табъи чун ғунча хандон, руҳсори чун себи сурх тобон, замини мисли дашт ҳамвор, оби нуқра барин соф, дасти оҳан барин сахт..* Мисол: *Шодӣ панҷаи шохчаи марҷон барин сурх ва нозуки худро пеш бурда, мӯҳои бузчаро мекашид* ва *нохунҳои чун барги ғунҷаи ношуқфта нарм* ва *нимранги худро ба лаб ва дандонҳои вай расонида қитиқ мекард* (С. Айни, Ятим).

Дар ташкили ибораҳои сифатии қолиби исму сифат пешояндҳои номии таркибии изофӣ низ фаровон истифода мешаванд: *қоғази ба монанди шир сафед, амаки дар назди сардор обрӯманд, дастони дар зери остин ниҳон* ва монанди инҳо.

2. **Сифат + сифат**: *сафеди сафед, сурхи сурх, калони калон, нағзи нағз, сурхи баланд, зарди паст*. Дар баъзе аз ибораҳои

сифатии гурӯҳи мазкур ҷузъи тобеъ хусусияти исмӣ дорад: *пирри хирадманд, ҷавони доно, кари ботил, кӯри модарзод*.

3. **Сифат + зарф.** Аломати предмет, ки ба воситаи сифатҳои асли ифода ёфтааст, аз ҷиҳати замон, дараҷа, андоза, тарз ва монанди онҳо низ пурра ва равшан карда мешавад.

Дар байни ин ибораҳо ибораҳои сифатии бо зарфҳои микдорни хеле, **бисъёр, бағоят, ҷудо, ниҳоят, зиёд, беҳад, басте** ва ғайра серистеъмолянд. *Дар даврае, ки Сомониён ҳукмронӣ мекарданд, маданияти Осиёи Миёна бисъёр боло рафт* (С. Айни, Қуллӣёт). *Саъдӣ, бешубҳа яке аз симоҳои бисъёр бузурги адабиёти классикии форс-тоҷик аст* (С. Айни, Қуллӣёт). *Агар ашӯр зиёда обдор бошад, бештар дарҷ кардан ҳам мумкин аст* (С. Айни, Қуллӣёт). *Шаҳр ба назарам басте зебо ва пуришқуқ менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шабона аз он рӯшноии ниҳоят заифи ҷароғ ба девори зиндон зада меистод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Таркибҳои **ба дараҷот, аз одат берун** низ барои шарҳи дараҷаи аломати предмет истифода мешаванд. *Шеърӣ касе, ки дар мавзӯи мубориза навишта шудааст, агар он кас дар мубориза феълан ва амалан иштирок карда бошад, аз шеърӣ касе, ки он муборизаро аз дур дида ва ё дар хона нишаста навиштааст... ба дараҷот самимонатар ва реалтар мебарояд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Шояд аз ҷиҳати аз одат берун олими бузурге буданаш бошад... дар бораи Абӯалӣ ибни Сино... афсонаҳои бисъёре паҳн шудааст* (С. Айни, Қуллӣёт).

Баъзе аз зарфҳои замон низ ба сифатҳои пайвандгардида, ибораҳои сифатӣ месозанд. Ин гуна ибораҳо одатан муносибати замонири ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифат ифода ёфтааст, бо роҳи нишон додани замони мавҷудияти он пурра ва аниқ карда мешавад: *ҳамеша хушҳол, доимо ғамгин, мудом сабз, гоҳо дуруст, баъзан хушҳол*.

Баъзан масдар низ бо сифатҳои иборан сифатӣ ташкил менамояд. Микдорни сифатҳои бо масдар оянда аз ҷиҳати луғавӣ ниҳоят маҳлуд буда, онҳо асосан бо пешояндҳои **дар** ва **ба** сурат меёбанд: *дар навиштан моҳир, дар хондан беҳамто, ба рафтани тайёр ё омода* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ШУМОРАГӢ

Дар байни ибораҳои забони тоҷикӣ ибораҳои шуморагӣ мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Аз шумораҳои шумораи тартибӣ, ҳамчун ибораҳои сифатӣ, танҳо дар дохили ибораҳои номӣ хусусияти тобеъкунӣ зоҳир намуда, дар мавридҳои дигар тобеи исм шуда мондан мегирад. Масалан, *иморати якум — иморати дар сарҳад якум*.

Ибораҳои шуморагии гурӯҳи мазкур муносибатҳои пуркунандагӣ ва ҳолиери ифода мекунанд, ки дар онҳо тобиши маъ-

нони махдуд ва ҷудокунӣ мавҷуд аст. Ҷузъи тобеи ин гуна ибораҳо аз зарф ва исмҳои мақон иборат буда, аз воситаҳои грамматикӣ пешоянди аз ва дар барои пайванд кардани онҳо бо ҳиссаи асосӣ — шумораи тартибӣ хизмат мекунад: *дар ри ҳат якум, аз поён панҷум, аз боло даҳум, аз паҳлӯ сеюм* ва ғайра.

Шумораҳои миқдори одатан ҳангоми ифодаи муносибати ҷудой ва махдудкунӣ исм ва ҷонишинҳоро ба худ тобеъ мекунад. Дар ин маврид барои пайванд кардани онҳо пешоянди аз ва ё бандаки изофии и ба қор бурда мешавад: *яке аз ишти-роккунандагон, панҷ нафар аз талабагон, яке аз муаллимон, даҳ нафари партизанҳо, панҷуми онҳо.*

Иборасозии шумораҳо дар вақти ба вазифаи исм истеъмоли ёфтани онҳо махсусан равшан намоён мегардад, ки инро дар ибораҳои ду алампасида, дуи дигар, дуи ман-и ҷумлаҳои поён мушоҳида кардан мумкин аст. *Баъд аз руз шудан пирамардон падару писарро ба як ҷаҳон шодӣ танҳо гузошта, худҳошон рафтанд, то ки ин ду алампасидаи ғами ҳичронкашида бо як-дигар дарди дилҳои ғамдидаи худро гуфта ва шунида, доди худро аз айёми дурӣ... ситонанд* (С. Айни, Куллиёт). *Дуи дигар аробакшон буданд, ба аробаҳошон такъя карда истода махорка мекашиданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сирри махфии дуи мо дар тирамоҳ... пайдо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ИБОРАҲОИ ҶОНИШИНИ

Ибораҳои ҷонишинӣ ҳам аз ҷумлаи ибораҳои каммаҳсул ба шумор мераванд. Калимаҳои дигарро тобеъ намуда, ибора сохтани ҷонишинҳо асосан дар ҷумла воқеъ мегардад, ки дар ин маврид онҳо барои равшантар зоҳир намудани маънои худ имконият пайдо мекунад. Ҷун калимаи асосии ибора истеъмоли ёфтани ҷонишинҳо ба ҳамаи калимаҳои ҷонишинӣ хос нест, фақат қисме аз онҳо ин вазифаро адо мекунад.

Ҷонишинҳои калимаҳои дигарро бо се роҳ — ба воситаи изофат, пешоянд ва бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мекунад. Бо бандаки изофӣ исмҳо (*мани олим, туи қорғар, ҳар кадоми бачагон, ҳамаи қолхозчиён, кадоми муаллимон*), сифатҳо (*мани мискии, шумои пир*), ҷонишинҳои алоҳида (*ҳар кадоми мо, баъзеи онҳо, кадоми инҳо*) ба ҷонишинҳои шахсӣ, таъинӣ, саволи ва ғайра вобаста мешаванд.

Доираи ташкили ибораҳои ҷонишинӣ басо махдуд аст. Аз пешояндҳо танҳо пешоянди аз ба қор бурда мешавад. Дар вазифаи ҷузъи асосӣ дар ҷунин ибораҳо ҷонишинҳои номуайянии (*баъзе, чанд (чанде), кадом (кадоме), дигар* ва мисли инҳо истифода шуда, муносибатҳои ҷудой (*кадоме аз бачагон, баъзе аз раисон*), ҳиссагӣ (*чанде аз шоирон, қисме аз китобҳо*),

пуррагию саросарӣ (*ҳар кадоме аз онҳо, ҳар яке аз нишастагон*) ва амсоли инҳоро ифода мекунанд.

Дар алоқаи ҳамроҳӣ бештар қонишинҳои ишоратии ин, он бо қонишини таъинии **ҳама** ибора месозанд. Онҳо одатан дар дохили ибораҳои исмӣ воқеъ мегарданд: *он ҳама гапҳо, ин ҳама маълумотҳо* ва ғ.

ИБОРАҲОИ ЗАРФӢ

Бо ду зарф сохта шудани ибораҳои зарфӣ маъмул аст: зарфи тарзи амал зарфҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибораҳоеро ташкил медиҳад, ки муносибатҳои ҳолиро ифода менамоянд. Чунончи: *хеле оромона, ниҳоят далерона, бисёр мардонавор, андак хӯрдагирона, басо ҷасуруна* ва м. инҳо.

Зарфҳои микдору дараҷа баробари тобеъ шудан ба калимаҳои дигар ҳамчунин баъзе калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои зарфӣ месозанд. Дар ин вазифа зарфҳои **беш, зиёд, кам** нисбатан саристеъмол буда, ҷузъи тобеи онҳо шумораҳои микдори ва калимаҳои **баробар, маротиба** мебошанд: *ду баробар беш, се баробар кам, чор бор зиёд, даҳ маротиба кам* ва ғайра.

Зарфҳои дараҷаи қиёсӣ баъзе зарфҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибора месозанд, ки ин гуна ибораҳо муносибатҳои муайянқунандагӣ-микдориро ифода менамоянд: *андаке сусттар, дучанд зиёдтар, каме сонитар*.

Дар сохтани ибораҳои зарфӣ зарфҳои замон низ иштирок мекунанд. Аммо микдори зарфҳои замон, ки ҳамчун калимаи асосии ибора воқеъ мешаванд, зиёд нест. Аз зарфҳои замон калимаҳои **барвақт, бевақт** бо тобеъ намудани зарфҳои микдории **хеле, ниҳоят** ва синонимҳои онҳо ибора месозанд: *хеле барвақт, ниҳоят бевақт* ва монанди инҳо. Гурӯҳи дигари ибораҳои зарфӣ аз зарфу исм иборат мебошад. Зарфҳои тарзи амал бо ёрии пешояндҳои **мисли, чун** ва синонимҳои онҳо исм-хоро тобеъ намуда, ибораҳои зарфие месозанд, ки муносибати муайянқунандагии дорон тобиши қиёсӣ, ташбеҳиро ифода менамоянд: *мисли шер далерона, чун рӯбоҳ маккорона, ҳамчун қудак шармгирона* ва ғайра. Тамоми ин қабил ибораҳо танҳо дар ҷумла ба амал омада, берун аз ҷумла вучуд надорад.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ

Ибораҳои феълӣ, монанди ибораҳои исмӣ, аз сермахсултани ибораҳои забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Феъл ба воқеаи алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ исм, қонишин, зарф, феъли ҳол ва масдарро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои феълие месозад, ки дар ифодаи муносибатҳои хеле мухталифи грамматикӣ хизмат мекунанд.

Дар ибораҳои феълӣ, агар баъзе лаҳзаҳои услубӣ ба назар гирифта нашаванд, ҷузъӣ тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи асосӣ воқеъ мегардад. Ҷиҳати дигари ибораҳои феълӣ аз он иборат аст, ки баъзе аз ҷузъҳои тобен онҳо, хусусан феъли ҳол ва масдар, сарфи назар аз тобеи худ ба феъл, калимаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли мураккаби ибораҳои феълиро ташкил медиҳанд. Ин ҳодиса барои такмил ва таракқии қолабҳои ибораҳои феълӣ имконияти муайяне муҳайё кардааст.

Шарҳи бисёр аз муносибатҳои грамматикӣ байни ҷузъҳои ибораҳои феълӣ дар бобҳои пурқунанда ва ҳоли ин китоб сабт шудааст. Бинобар ин ин ҷо танҳо қолабҳои асосии ибораҳои феълӣ, гоҳо аз рӯи зарурат баъзе аз муносибатҳои семантики грамматикӣ онҳо аз назар гузаронида хоҳад шуд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ИСМ

Исмҳо ба феъл бо ду роҳ пайванд мегардад: 1) Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ. 2) Ба воситаи алоқаи вобастагӣ.

Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ба феъл тобеъ шудани исмҳо аз ҷиҳати луғавӣ нисбатан маҳлудтар буда, гуруҳи муайяни калимаҳои исмиро дар бар мегирад. Ҷузъӣ тобеъқунандаи ҷуни ибораҳо микдоран кам аст.

а) Феълҳои гузаранда исмҳои конкретӣ ғайриҷондор, баъзан исмҳои ҷондор ва абстрактро низ тобеъ намуда, муносибати пурқунандагиро ифода менамоянд: исм объекти бевосита ро нишон медиҳад, ки амали бо феъли гузаранда ифодашуда ба он нигаронида шудааст: *ош хӯрдан, ҷой нӯшидан, китоб хондан, мол овардан, санг партофтан, гӯшфанд ҷаронидан, одоб ёд гирифтан* ва монанди инҳо.

Қолаби ҷуни ибораҳои феълӣ барои ба вучуд омадани як силсила ибораҳои фразеологӣ феълӣ замина гузоштааст: даст мондан, чашм дӯхтан, гӯш додан, қадам партофтан ва монанди инҳо.

б) Муносибатҳои замону маконро ифода менамоянд: *шаб омадан, баҳор рафтан, Кӯлоб омадан, кӯча баромадан, қишлоқ фаромадан, мактаб рафтан* ва ғайра. Дар ибораҳои мазкур ва амсоли онҳо ифодаи муносибати грамматикӣ замону макон ба маънои луғавӣ ҷузъҳои онҳо саҳт вобаста аст: муносибати замони бо исмҳои замонии **шаб, баҳор**, муносибати масоҳагӣ бо исмҳои макони **Кӯлоб, кӯча, қишлоқ, мактаб** ифода гардидааст.

Ба воситаи алоқаи вобастагӣ ба феъл тобеъ шудани исм бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянд ва пасояндҳо ба амал меояд.

1. Исмҳо ки ба воситаи пешоянд ба феъл пайванд шудаанд. Дар ин гуна ибораҳо пешоянд вазифаи дугоноро ифода мекунад: аз як тараф, ду калимаи мустақилмаъноро ба ҳам пайванд намояд, аз тарафи дигар, муносибати маъноии онҳо

ро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат пешоянд аз бандаки изофӣ, ки низ барои алоқаманд намудани ҷузъҳои ибора истемол мебард, фарқ дорад: бандаки изофӣ аз маъноӣ луғавӣ тамоман маҳрум буда, танҳо барои ба ҳам алоқаманд намудани калиҷарради грамматикӣ будани худ барои нишон додани муносибати маъноӣ калимаҳои таркиби ибора кодир нест. Хизмати пешояндҳо дигаргунтар аст. Пешояндҳо, махсусан пешояндҳои номӣ, ки ба ин ё он дараҷа маъноӣ луғавӣ худро маҳфуз доштаанд, баробари ба ҳам пайванд намудани ҷузъҳои таркиби ибора барои равшан гаштани муносибати маъноӣ онҳо низ кумак мерасонанд.

Исмҳои, ки ба воситаи пешоянд ба феъл тобеъ гаштаанд, муносибатҳои зерини грамматикиро ёфода менамоянд:

а) Муносибати пуркунандагӣ: аз муаллим гирифтани, аз китоб омӯхтани, аз мармар сохтани; ба мардум фаҳмондани, ба моҳ нигаристани, ба гулистон табдил додани, ба талабагон фиристодани; бо модар омадани, бо меҳмонон хайру хуш кардани, бо корд бурирдани, бо душман мубориза бурдани; дар таронаҳо тараннум намудани, дар ҳаёл омадани; барои халқ кор кардани, барои Ватан ҷон фидо намудани; бе душворӣ хондани, бе дафтар омадани; бидуни шубҳа амал намудани, бидуни ғараз суҳан рондани, дар бораи шаҳр ҳикоят намудани, роҷеъ ба сулҳ суҳан рондани, роҷеъ ба сафар навиштани, онд ба маҳорат маъруза кардани, доир ба исми маълумот додани ва амсоли инҳо.

б) Муносибати пуркунандагӣ-масоҳагӣ: аз ҷӯ гузаштани, дар каф ниҳодани, аз болон гилем партофтани, дар сӯ мондани ва монанди инҳо.

в) Муносибати замони: дар баҳор шукуфтани, дар тирамоҳ омадани, дар рӯзи бозор овардани, дар ҳафтаи оянда супоридани; аз ҷавонӣ омӯхтани, аз ҷубҳ хестани, аз соати даҳ сар кардани, аз субҳ то шом сӯхтани: то пирӣ мондани, рӯз то рӯз беҳтар шудани, баъди маҷлис вохӯрдани; пас аз борон омадани; пеш аз сафар рафтани ва ғайра.

г) Муносибати масоҳагӣ: дар хона истодани, дар мактаб барно гардидани, дар бомӯҳ баромадани; ба бозор рафтани, ба қишлоқ омадани, ба кӯҳ баромадани; аз сафар баргаштани, аз шаҳр баромадани, аз кӯча гузаштани; дар назди хона истодани, дар пеши чашма вохӯрдани, ба зери девор афғидани, ба даруни хона даромадани, рӯ-рӯи об рафтани, лаб-лаби ҷӯй гардиши кардани, тағ-тағи девор омадани ва ғайра.

д) Муносибати сабабӣ: аз сармо ях бастанани, аз гиря мондани шудани, аз серҳосилӣ ҳам шудани; ба сабаби серкорӣ фаромӯши кардани; аз ҷиҳати қаҳрамонӣ обрӯ ёфтани, бинобар беқуввати гашта натавонишани ва ғайра.

е) Муносибати мақсад: барои хайру хуш омадани, барои истироҳат рафтани, барои посбонӣ фиристодани, барои бозӣ баромадани, аз барои ханда гуфтани. Ин ибораҳо бештар дар

шакли секалимагӣ: исм + масдар + феъл воқеъ мешаванд: *Ревком хоҳиши аҳолиро қонё карда, барои ташкил додани дастаи худмуҳофизаткунӣ ба деҳаи мо намоянда фиристодааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Алишер... барои маълумоти олий гирифта ба Самарқанд кўчидаст* (С. Айни, Қуллӣёт). *Дар зимистони хунук ман бо бародарам... барои нон гирифта дар навбат меистодем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Он-ҳо барои хушбошӣ қардан бо меҳмонони худ омада буданд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя).

ж) Муносибати ташбеҳӣ-киёсӣ: *чун шер ҳамла овардан, монанди сағ газиданӣ шудан, чун парранда паридан, чун оҳу давидан* ва ғайра.

*Дар фазоят менарам чун паррандагон,
Медавам дар кўҳсори хурримат чун оҳувон.*

(М. Тирсунзода)

Ҳар яке аз ибораҳои мазкурӣ феълӣ дар дохили худ боз ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим шуда, бо фарқияти тобишҳои нозуки маъноӣ барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби хеле гуногун хизмат мекунанд. Дар ин ҳол, чунон ки дар боло гуфтем, пешояндҳо кўмаки ҷиддӣ мерасонанд. Ҳоло барои намуна иборан феълӣро, ки бо пешоянди аз сурат ёфтааст, дида мебароем.

1. Ибораҳои феълие, ки аз исм ба воситаи пешоянди аз ташкил меёбанд, пеш аз ҳама, тобишҳои гуногуни муносибати масохагиро ифода менамоянд. Дар онҳо калимаи асосӣ амалеро номбар менамояд, ки аз предмете (маконе), ки калимаи тобеъ ифода менамояд, ибтидо мегирад. Дар ин гуна ибораҳо ҷузъи тобеъ аз исми макон иборат буда, ҷузъи тобеъкунанда омадан, рафта, овардан, бурдан, фиристодан барин феълҳои ҳаракатро дар бар мегирад: аз *Москва омадан, аз Москва рафта, аз Москва овардан, аз Москва бурдан, аз Москва фиристодан* ва монанди инҳо.

2. Ибораҳои феълӣ бо пешоянди аз амалеро нишон медиҳанд, ки он дар назди предмет ё худ аз болои он содир мешавад. Дар ин гуна ибораҳо одатан феълҳои *гузаштан, рафта, убур қардан, дароз қардан* ва монанди инҳо ба қор бурда мешавад: аз *кўча гузаштан, аз пайраҳа рафта, аз дарё гузаштан, аз девор дароз қардан* ва амсоли инҳо.

3. Муносибати замонино мефаҳмонанд: калимаи асосӣ — феъл амалеро мефаҳмонад, ки баробари исм — ҷузъи тобеи ибора шурӯъ мешавад: аз *субҳ сар қардан, аз соли бист шурӯъ гардидан, аз баҳор оғоз намудан, аз хурдӣ ёд гирифта, аз ҷавонӣ омӯхта, аз соати даҳ сар қардан*. Дар ин қабил ибораҳо исмҳои, ки ба феъл тобеъ мешаванд, аз ҷиҳати лексикӣ нисбатан маҳдудтар буда, асосан бо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замонӣ — *соат, рӯз баҳор, ҳафта, субҳ, моҳ, сол, ҷавонӣ, хурдӣ, номи моҳҳо* ва монанди инҳо ба анҷом мерасанд.

4. Муносибати сабаби ро ифода менамоянд. Дар ин маврид амале, ки феъл номбар мекунад, вобаста ба мафҳуме, ки дар калимаи тобеъ ифода ёфтааст, ба вучуд меояд: аз *пурхӯри фарбеҳ шудан*, аз *тарс гурехтан*, аз *бекори дилгир шудан*, аз *хуниқӣ ларзидан*, аз *беобӣ хушк шудан* ва ғайра.

5. Ибораҳои феълии бо пешоянди аз махсусан дар ифодаи тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ хеле серистеъмолянд. Дар ин бобат тобишҳои маъноии зеринро нишон додан мумкин аст:

а) Феъл баҳравар шудан, ба даст дароварданро ифода менамояд, ҷузъи тобеъ-исм асос ва сарчашмаи ин маъниро нишон медиҳад. Феъли ҷунин ибораҳо аз калимаҳои **гирифтан**, **ёфттан**, **омӯختан**, **ёд гирифттан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *ҷӯ гирифттан*, аз *роҳ ёфттан*, аз *китоб омӯختан*, аз *падар ёд гирифттан* ва ғайра.

б) Феъл дар маънои дур шудан, ҷудо гардидан амалеро нишон медиҳад, ҳиссан тобеъ предметро мефаҳмонад, ки амал аз он дур ва ҷудо мегардад: аз *ҷанг даст кашидан*, аз *моҷаро худдорӣ қардан*, аз *бекори парҳез намудан* ва ғайра.

в) Калимаи тобеъ бо феълҳои ифодакунандаи мафҳуми пур ва лабрез қардан омада, предметеро нишон медиҳад, ки аз он ҷиҳе пур аст, ё пур қарда мешавад: аз *одам пур будан*, аз *об лабрез будан*, аз *май лаболаб қардан*. Дар ин маънӣ баъзан исмҳои абстракт низ истеъмоли меёбанд: аз *ғам пур будан*.

г) Калимаи тобеъ қисм ё ҳиссаи предметеро нишон медиҳад, амале, ки ҳиссаи асоси ифода менамояд, бевосита ба он предмет нигаронида шудааст. Ҷузъи асосии ин гуна ибораҳо аз калимаҳои **гирифттан**, **доштан**, **бардоштан**, **бӯсидан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *даст доштан*, аз *миён гирифттан*, аз *бех бардоштан*, аз *пешонӣ бӯсидан* ва ғайра.

д) Феъл амал, ҷузъи тобеъ масоляхеро мефаҳмонад, ки ба воситаи ин амал аз он предмете сохта мешавад: аз *хишт сохтан*, аз *пашм бофттан*, аз *мис рехтан*. аз *гелос пухтан* ва амали инҳо.

е) Феъл амалеро мефаҳмонад, исми шахсеро нишон медиҳад, ки аз ӯ ҷиҳе пурсида ё гирифта мешавад: аз *муаллим пурсидан*, аз *кассир гирифттан* ва ғайра.

ж) Феъл ҳиссиёт ва ҳаяҷонро ифода менамояд, исми шахс ва ё предметеро нишон медиҳад, ки сарчашмаи ин ҳиссиёту ҳаяҷон ба он вобаста аст: аз *ҷанг тарсидан*, аз *писар хавотир шудан*, аз *устод андеша қардан*, аз *падар тарсидан*.

з) Феълҳои сухан рондан, нақл қардан, ҳикоя намудан, сӯҳбат қардан, ривоят қардан, фикр қардан ва монанди инҳо ба воситаи пешоянди аз номҳоро ба худ тобеъ мекунанд, ки предмет ва мавзӯи суханро ифода менамоянд. Ҷунончи: *Аммо ҳикояташ бароям ҳеҷ шавқовар набуд*, *вай аз бозор*, аз *деғҳои палав*, аз *нонҳои сафеду ширмоли*, аз *кабобҳои хушбӯӣ сухан меронд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои феълие, ки аз исми ба воситаи пешоянди аз сурат

ёфтаанд, ғайр аз тобишҳои маъноии мазкур, боз чанд маъноӣ дигареро низ фаро мегиранд. Аммо шарҳи ҳамин маъноҳо ҳам нишон медиҳад, ки ибораҳои феълӣ вобаста ба маъноӣ ҷузъҳо ва пешоянд мафҳумҳои мураккаби ҳеле гуногунро ифода мекардаанд.

II. Исм ва ҷонишин ба феъл ба воситаи пасояндҳо низ тобеъ мешаванд:

а) Ба воситаи пасоянди **-ро**. Ин пасоянд асосан барои ифодаи объекти бевосита хизмат мекунад. Исме, ки бо ин пасоянд ба феъл тобеъ шудааст, баробари маъноӣ муайяни предметеро нишон медиҳад, ки таъғири амали феъли гузаранда бевосита ба он гузаштааст: *китобро хондан, падарро даъват кардан*. Исмиро бо феъл пайванд намуда, иборати феълӣ сохтани пасоянди мазкур бо ҳамин як далел равшан намоён мегардад, ки бо афтодани он аз исми ибора ба як шакли бемаъное табдил меёбад. Инро дар қисми иборати **падарро даъват кардани** ду ҷумлаи зерин мушоҳида намудан мумкин аст: *Шодӣ падарашро ба сари дастурхон даъват кард — Шодӣ падараш ба сари дастурхон даъват кард*. Аён аст, ки ҷумлаи софӣ маъно надорад.

Пас, пасоянди **-ро** ҳам яке аз муҳимтарин воситаҳои ташкилкунандан ибораҳои феълӣ ба шумор меравад. Пасоянди **-ро** гоҳо бо пешоянди **ба** ҳамвазифа шуда, барои нишон додани объекти бавосита хизмат мекунад: *Абӯалиро ин суҳан сарон омад* (С. Айни, Қуллӣёт). *Фууромадам ба ҷои ман харро бародарам савор шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин ҳукумат ҳамеша камбағалонро ёрӣ мерасонад* (С. Айни, Ятим)... *яке аз онҳо пурсиши қозиро ҷавоб дод* (С. Айни, Ғуломон).

б) Бо пасоянди **барин**, ки асосан муносибати қисмиро ифода мекунад: *жандарм, полиция ва казакҳо... гургони гурусна барин ба ҳар тараф нигоҳ мекардаанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Аз болои кӯҳ босмачиён тӯро малаҳ барин... фууромада меомаданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *...душманро алаф барин медаравид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

в) Бо пасояндҳои **боз**, **интараф**, **инҷониб**, **баъд**, **пас**, ки муносибати замони ро ифода менамоянд. Таркиби ин ибораҳо бештар мураккаб буда, ҷузъи тобеъ дар шакли иборати исмӣ, ки дар он исми шумора ё зарфӣ ба худ тобеъ кардааст, воқеъ мегардад: *се рӯз боз надидан, чанд сол инҷониб беҳабар будан, як моҳ пас хабар гирифтан*.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ЗАРФ

Зарф ба феъл ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ шуда, яқоя бо он муносибатҳои замонӣ, масоҳа, тарз, миқдор, сабаб ва мақсадро ифода менамояд, яъне ибораҳои феълӣ бо зарф амал ва шарҳи ҳоли онро дар бар мегиранд:

а) Муносибатҳои замони ро мефаҳмонад: *доимо мутолиа қардан, барвақт омадан, зуд хоб қардан, даррав рафтан, базудӣ баргаштан, минбағд омӯхтан, дер омадан, бе-гоҳӣ сар шудан* ва ғайра.

б) Муносибати масохаги ро ифода менамоянд: *инсӯтар истодан, онсӯтар рафтан, ҷо-ҷо намоён шудан* ва монанди инҳо.

в) Муносибати муайянкунандаи ҳоли ро мефаҳмонанд. Зарф дар ин гуна ибораҳо бештар бо суффикси **-она** сохта мешавад: *ошuftаҳолона нолиш қардан, мутеона рафтан, блоангезона нигоҳ қардан, намошиқорона вохӯрдӣ қардан, хавотирқашона нигаристан, калонворона рафтор намудан* ва амсоли инҳо.

г) Муносибати ташбеҳӣ-қиёси ро ифода менамояд: *лашқарвор саф қашидан, солдатвор пой кӯфтан, мағасвор тӯб шудан, зогвор ҷамъ омадан, тирвор паридан, барқосо ҷастан* ва ғайра.

д) Муносибати миқдорӣ. Ин гуна ибораҳои феълӣ амал ва характеристикаи миқдории онро номбар мекунанд: *хеле сӯхбат қардан, бағоят хушнуд шудан, бисъёр овора гаштан, кам-кам омӯхтан, як каф-як каф андохтан, тӯрба-тӯрба бурдан, як банд-як банд ҳаво додан*.

е) Муносибати сабабу мақсад. Ин гуна ибораҳо аз ҷиҳати камии зарфҳои сабабу мақсад каммаҳсуланд: *ночор сабр қардан, ноилоҷ омадан, қасдан ҳаво додан* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ФЕЪЛИ ҲОЛ

Ибораҳои феълӣ бо феълӣ ҳол муносибати ҳоли ро ифода менамоянд: феъл ифодан амал, калимаи тобеъ шарҳи тариқи воқеъ шудани онро дар бар мегирад: *тозон рафтан, хандон гап задан, нишаста хондан, табассумкунон кушодан, фаръёдкунон даромадан, роҳ рафта истода нигаристан, вохӯрдӣ қарда истода шиносондан*.

Дар бисъёр мавридҳо феълӣ ҳол ба калимаи **зада** дар шакли таркибӣ меояд, ки дар ин ҳол ин калима — **зада** аз маънои мустақили луғавӣ **фориг** буда, танҳо ҳамчун шакли грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешавад: *шилдиррос зада ҷорӣ шудан, ҷуррос зада давидан, хез зада савор шудан*.

Дар ибораҳои феълӣ бо феълӣ ҳол ҳам ҳиссаи тобеъ гоҳо ба тарзи такрор воқеъ мегардад, ки дар ин маврид такрори тарзи воқеъ шудани амал ифода мегардад: *зада-зада пеш қардан, дармонда-дармонда гап задан, ҷудо қарда-ҷудо қарда бофтан, тоб хӯрда-тоб хӯрда пинҳон шудан, дашином дода-дашином дода рафтан*.

Феълҳои ҳол, ки хусусияти феълӣ дсранд, дар дохили ибо-

раҳои феълӣ тобеяти худро ба феъл тарк накарда, каллмаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунанд. Ин ҳол боиси ба вучуд омадани шаклҳои мураккаби ибораҳои феълӣ мегардад: *такъякунон сухан гуфтан — ба девор такъякунон сухан гуфтан; ишоракунон гап задан — ба сӯи ҳамён ишоракунон гап задан; Қозикалон баъд аз он ки лабонашро лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Онҳо дандонҳояшонро кофта-кофта бо камолӣ виқор ва тамкин қаддам мепартофтанд* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Аз хона зани қоқинаи гандумгуне дасташро ба пешдоманаш поккунон даромад* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Хусусияти тобеъкунии феъли ҳол танҳо дар ҷумла ба вучуд меояд, бинобар ин берун аз ҷумла ибораҳои феълӣҳоли ҳамчун воҳиди номинативии нутқ вучуд дошта наметавонанд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО МАСДАР

На ҳамаи феълҳо, балки гурӯҳи муайяни онҳо масдарро ба худ тобеъ менамоянд. Ба ин гурӯҳ феълҳои ифодакунандаи мафҳумҳои имконпазирӣ, зарурӣ, орзуву омол, саъю кӯшиш, инчунин феълҳои, ки ибтидо, интиҳо ва идомаи амалро мефаҳмонанд, дохил мешаванд.

Масдар берун аз ибора амалеро мефаҳмонад, ки шахс ва замони он муайян нест. Аммо вақте ки вай ба феъл тобеъ шуд, маънои шахс ва замоне, ки дар феъл мавҷуд аст, ба он низ мегузарад: *ба рафтан тайёр шудан, ба хондан омадан, барои дидан кӯшиши намудан, аз мурдан натарсидан, барои мондан ҳаракат кардан*.

Ибораҳои феълӣ бо масдаре, ки муносибати замони ва мақсадро ифода менамоянд, аксаран дар шакли мураккаб воқеъ мешаванд: *чузъи тобеъ — масдар ба худ калимаҳои дигарро тобеъ менамояд: аз омадани падар хурсанд будан, аз фуру рафтани офтоб беҳабар мондан, бо баромадани офтоб ба роҳ даромадан*.

Дар ҳамаи мисолҳои мазкур масдар ба воситаи пешояндҳо ба феъл пайванд шудааст. Дар баробари ин бо пасоянд низ пайванд гардидани масдар дида мешавад. Дар ин вазифа асосан пасояндҳои **замоно** (замон), **ҳамоно** (ҳамон), **боз**, **инчониб**, **баробар** ва ғайра ба қор бурда мешаванд: *дидан замона гурихтан, омадан замон шурӯъ кардан, рӯз сафед шудан боз истодан, шунидан инчониб интизор будан* ва амсоли инҳо.

Дар ибораҳои феълӣ бо масдар *чузъи тобеъ* — масдар хусусияти тобеъкунӣ зоҳир намуда, калимаҳои дигарро тобеъ менамояд, ки дар натиҷа шакли мураккаби ибораҳои феълӣ ба вучуд меояд. ...*Пешрафти таҷрибаи эҷодии ман ба омӯхтанам Максим Горькийро вобастагӣ дорад* (С. Айни, Куллиёт). *Абӯалӣ ва Абӯсаҳл пеш аз расидани қосиди султон аз Хоразм ба-*

ромада гурехтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Султон ӯро бо андохтан дар таги пои фил таҳдид менамояд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз ҳамроҳонам ман ба ҷўрагӣ кардан бо Одил моил будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Инро вай аз мондан дар деҳаи гурусна беҳтар медонист* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман аз нишастан дар синф дилгир мешудам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳиссаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли тафсилӣ гирифтани масдар, монанди сифати феълӣ ва феъли ҳол, аз табиати феълии он ба миён меояд. Ин аст, ки тарзи пайвандшавии калимаҳои дигар ба масдар мисли он аст, ки дар феъл ё исмҳои амал мебинем.

СОХТИ ИБОРА

Ибора аз ҷиҳати сохт ду хел мешавад: содда ва мураккаб.

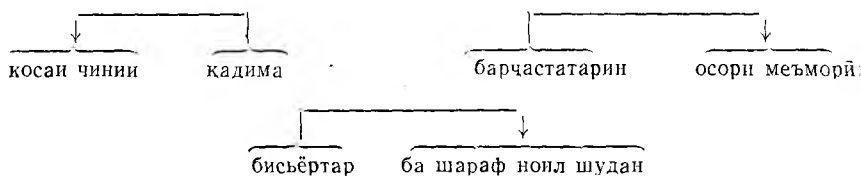
Ибораҳое, ки бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ аз калимаи мустақилмаъно ташкил ёфтаанд, **ибораҳои содда** номида мешаванд: *ҳавзи васеъ, соати тилло, хеле зебо, зуд рафтан, аз мактаб омадан, ба саёҳат рафтан* ва монанди инҳо. Сохта шудани ибораҳо аз ду калима аз ҳодисаҳои асосӣ ва маъмули ибора ба шумор меравад.

Ибораҳое, ки аз се ё бештар калимаҳои мустақилмаъно сохта шудаанд, ибораҳои мураккаб номида мешаванд. Дар ташкили ибораҳои мураккаб, бар акси ибораҳои содда, камаш ду воситаи грамматикӣ иштирок мекунад.

Ибораҳои мураккаб асосан аз рӯи се қоидаи зерин ташкил меёбанд:

1. Ба иборан содда калимаи мустақили дигаре илова мегардад. Ин калима гарчи ба калимаи асосӣ тобеъ бошад ҳам, моҳиятан тамоми иборан соддаро яклухт шарҳу эзоҳ медиҳад: *косаи чинии қадима, барҷастатарин осори меъморӣ, бисъёртар ба шараф ноил шудан* ва амсоли инҳо.

Ин гурӯҳи ибораҳои мураккабро дар схема ба тарзи зайл нишон додан мумкин аст:

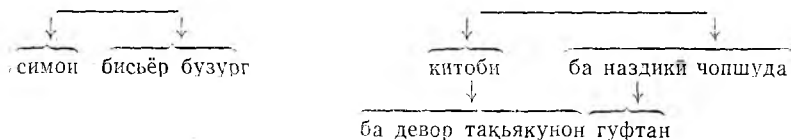

Дар мисолҳои мазкур дар натиҷаи бо калимаи дигар тафсил ёфтани иборан содда иборан нав — иборан мураккаб ба вуҷуд омадааст, ки мафҳуми нисбатан мураккабтареро ифода менамояд.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи ибораҳои мураккаби гурӯҳи якум аз инҳо иборат аст: а) Қалимаи тобеъ иборои содда ро шарҳ медиҳад, бинобар ин вай мазмунан на фақат ба қалимаи асосӣ, балки ба ҷузъи дуёми он низ дахл дорад; б) Қалимаи нави тобеъ аз рӯи имконияти тафсилӣ каллимаи асосӣ ба миён омада, бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ бо вай алоқаманд мегардад; в) Қалимаи нав ва қалимаи тобеи иборан содда берун аз ин ибора аз ҷиҳати грамматикӣ ва маъно бо ҳам алоқаманд нестанд. Масалан, *барҷастатарин меъморӣ* намегуянд. Барои ҳамин ҳам дар ибораҳои гурӯҳи мазкур вариантҳои ва ҷойивазкунии қалимаҳои гурӯҳи тобеъ имконпазир аст. Чунончи: *қосаи чинии қадима — қосаи қадимаи чинӣ, бисъёртар ба шараф ноил шудан — ба шараф бисъёртар ноил шудан, барҷастатарин осори меъморӣ — осори меъморӣ барҷастатарин.*

2. Сохти ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуум чунин аст: қалимаи асосӣ + иборан тобеи содда: *симои бисъёр бузург, рӯи доим хашмолуд, шафаи пур аз китоб, пайраҳаҳоро пур карда рафтунӣ намудан, китоби ба наздикӣ ҷопшуда, ба девор тақьякунон гуфтан.*

Муносибати ҷузъҳои иборани мураккаби гурӯҳи мазкурро дар схема ин тавр тасвир кардан мумкин аст:

Ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуум дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) Ибораҳои, ки ҳамеша сеқалимагинанд. Сабаби ин дар он аст, ки қалимаҳои тобеъкунандаи таркиби ибораҳои содда бидуни қалимаи эзоҳдиҳанда аз ҷиҳати маъно ноқис мекунанд: *то рӯзи ҷашн омадан, аз моҳи май шурӯъ намудан, дар ҳафтаи оянда барпо намудан* ва монанди инҳо; б) ибораҳои, ки дар шакли содда, дуқалимагӣ низ метавонанд истеъмол ёбанд: *сахари барвақт омадан — сахари омадан, обҳои булӯрвор шаффоф — обҳои шаффоф.*

Ба ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуум ибораҳои аз қабилҳои *марди шамшер ба даст, зани фаранҷӣ бар сар* низ дохил мешаванд, ки баъзе аз онҳо хусусияти устувор гирифта, ба ибораҳои фразеологӣ табдил ёфтаанд. Чунончи, *ғуломи ҳалқа бар ғӯш* ва монанди ин.

Хусусияти фарқкунандаи ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуум чунин аст: а) Дар онҳо ба сифати ҷузъи тобеи қалимаи асосӣ на қалимаҳои алоҳида, балки иборани содда ба қор бурда мешавад. Ибораҳои содда дар ин маврид ягонагии маъно ва ху-

сусияти номинативии худро барҳам намендиҳанд, балки яклухт хиссаи асосии ибораро тавзеҳ намуда, яқҷоя бо он маънои мураккаби конкретиро ифода менамоянд.

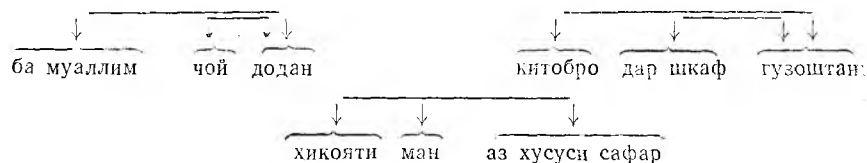
б) Дар ин ибораҳо калимаи тобеи таркиби иборани содда маҳз дар ҳамин маврид бо калимаи асосӣ аз ҷиҳати грамматикӣ тобеъ буда, маҳз дар ҳамин таркиб ва ба воситаи он ба калимаи асосии тамоми ибора алоқаманд мегардад. Аз рӯи ин хусусият фарқи ибораҳои гуруҳи дуюм аз яқум хеле равшан намоён мегардад: дар ибораҳои гуруҳи дуюм, бар акси ибораҳои гуруҳи яқум, на ҳар қадом калимаи алоҳида, балки тамоми калимаҳо яқҷоя калимаи асосиро шарҳу эзоҳ медиҳанд.

в) Дар ибораҳои гуруҳи дуюм, бар акси ибораҳои гуруҳи яқум, вариантнокӣ ва ҷойивазкунии хиссаҳо аз имкон берун аст. Масалан, *симоҳои бузург бисъёр, китоби чоп шуда ба наздикӣ намегӯянд.*

г) Ин ибораҳо низ дар қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ бунёд шудаанд, бинобар ин онҳо низ моҳиятан ҷуфтанд: *китобҳои ба наздикӣ чопшуда — китобҳои чопшуда, симои бисъёр бузург — симои бузург.*

3. Гуруҳи сеюми ибораҳои мураккаб ин тавр сохта мешаванд: калимаи асосӣ + ду-се калимаи тобеъ, ки баъзи худ алоқа доранд: *ба муаллим чой додан, китобро дар шкаф гузоштан, ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар, шиносони ман бо Горький, хизмати содиқона ба Ватан.*

Дар схема тасвири ин ибораҳои мураккаб чунин аст:

Ин ибораҳо аслан дар қолаби ибораҳои дукалимагӣ ташақкул ёфтаанд: *ба муаллим чой додан — чой додан, ба муаллим додан; ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар — ҳикоятҳои ман, ҳикоятҳо аз хусуси сафар.*

Дар боло танҳо он ибораҳои мураккаб аз назар гузаронида шудаанд, ки аз се калимаи мустақилмаъно сохта шудаанд. Аммо соҳт ва ҳаҷми ибораҳои мураккаб фақат бо ҳамин анҷом намеёбад. Микдори калимаҳои ибора аз се зиёд шуда менамояд, ки як намунааш иборани дар зераш хат кашидашудаи ҷумлаи поён аст: *Устоди бузурги адабиёти пролетарӣ, аксунандаи ҳамаи хислатҳои пурқимати халқи кабири рус дар худ ва дар кори худ — Алексей Максимович Горький симои бузурги фаромӯшнашудани аст* (С. Айний, Куллийёт).

Иборани мазкур ва амсоли он, сарфи назар аз сераъзогии худ, аз қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ берун на-

меравад: дар асоси ташкили онҳо низ қолаби ибораҳои дука-
лимагӣ меистад. Фақат фарқ дар он ҷост, ки дар онҳо бинобар
сераъзогии таркибашон ду ё се қондаи ташкили ибораҳои му-
раккаб ба тарзи омехта зоҳир мешавад. Аз ин нуқтаи назар,
ибораи мураккаби сертаркиби мазкур дар шакли ибораҳои
содда ва мураккаби секалимагӣ ин тавр ба ҳиссаҳо тақсим ме-
шавад: *акскунандаи хислатҳо, акскунандаи ҳамаи хислатҳо,*
хислатҳои халқ, хислатҳои пурқимат, халқи рус, халқи кабири
рус, дар кори худ акс кардан ва монанди инҳо. Тафсил ёфта
ҳаҷман бузург шудани ибораҳои мураккаби сертаркиб беохир
нест. Азбаски ибора аз ҷумлаи воситаи номинативии забон ба
шумор меравад, ҳудуди вай бо он муайян карда мешавад, ки
дар кадом шакле, ки ифода ёбад, предмет, сифат ва амалро
танҳо номбар менамояду бас. Ин хусусият ҳам барои ибораҳои
содда ва ҳам барои ибораҳои мураккаб умумӣ буда, муҳимтарин
аломати таъинқунандаи ҳудуди ибораҳои мураккаб ба шу-
мор меравад.

Дар ташкили ибораҳои мураккаб чунин воситаи алоқа низ
ба кор бурда мешавад, ки дар ибораҳои содда ба назар наме-
расад. Чунончи, ба тарзи ҷида омадани ҷузъҳои тобеъ: *духтар-*
чаи зирак ва маҳмаддоно, байтҳои гуногунвазни маснавишак-
ли дostonмазмун, ба болои дарахту бому деворҳо баромадан
ва монанди инҳо.

ҶУМЛАИ СОДДА

МАЪЛУМОТИ УМУМИ

Ҷумлаи содда категорияи махсуси синтаксисӣ буда, ало-
матҳои хоси грамматикӣ дорад, ки тафовути онро аз дигар ка-
тегорияҳои синтаксисӣ нишон медиҳанд. Вазифаи асосии ҷум-
ла хусусияти коммуникативӣ ба шумор меравад, маҳз ҷумла
вазифан хабардиҳӣ, маълумотдиҳиро адо менамояд. Предика-
тивӣ ва интонацияи хабарӣ аломатҳои хоси ҷумла мебошанд.

Ҷумлаи содда фикри томо ифода мекунад, вале ҳамаи
ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати мустақилияти ифодаи фикр як хел
нестанд. Масалан, ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мурак-
каб аз ҷумлаҳои соддаи алоҳида фарқ мекунанд. Инҳо интона-
цияи махсус дошта, мустақил нестанд, мавҷудият ва истифодаи
онҳо ба робитаи дутарафа ё ки чандтарафа вобаста мебошад.
Воситаҳои грамматикӣ ва лексикӣ дохили ҷумлаҳои соддаи
таркиби ҷумлаҳои мураккаб номустақили ва ба туфайли ҳам-
дигар воқеъ гардидани ин гуна ҷумлаҳои соддаро равшан ни-
шон медиҳанд.

Ҳамаи ҷумлаҳои соддае ҳам, ки алоҳида, берун аз таркиби
ҷумлаҳои мураккаб омадаанд, аз ҷиҳати мустақилият дар як
пора намеистанд. Як гурӯҳ ҷумлаҳои содда дар алоҳидагӣ, бе-

рун аз матн маънии матлубро ифода мекунанд, вале гуруҳи дигар маънии заруриро танҳо дар матн, дар нутки алоқаманд мефаҳмонанд.

Чумлаҳои содае низ ҳастанд, ки на танҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно, балки аз ҷиҳати таркиб ҳам берун аз матн, мустақилона истифода намешаванд, маъно ва сохти грамматикӣ онҳо ба воситаи матн, ба туфайли чумлаҳои дигар муайян карда мешавад. Мисол:

I. 1) *Хизмати қўрбоширо ба ту кӣ мондааст?* 2) *Асадулло-бек писари Мулло Хизир-Тўқсабо аст, ки давлаташ дар ҳафт қишлоқ намеғунҷад.* 3) *Вай барои давлати падараш меҷангад.* 4) *Ту, ятимча, барои чӣ милтиқи ўро бардошта, кўҳ ба кўҳу дашт ба дашт гаштай?* 5) *Ту бо кӣ меҷангӣ?* 6) *А?* 7) *Бо ман?* 8) *Бо Низомиддин?* 9) *Ё бо командир Караваяев?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. 10) *Хў-ў болотар аз кўчаи Дўстии халқҳо наҳрае мегузарад.* 11) *Ба ҳамон ҷо бурда, нағзакак мешўям.* 12) *Собун катӣ* (Ҳамон ҷо).

III. 13) *Пешопеши гуруҳ ба номи кўчаҳо ва рақами хонаҳо нигоҳ карда, Сафо мерафт.* 14) *Аз паси ў Яъқуб ва ҷаҳор мутриби ҷавон.* 15) *Вафо аз қафо меомад, ҳамчунон ошuftаву парешон буд.* 16) *Сумкаи чармин дар дасташ* (Ҳамон ҷо).

IV. 17) *Баъди ош Нодир аз бзгалкислаш гиреҳакеро бароварда, аз як тарафаш бо дандон газида, яла кард.* 18) *Дар латтапора ним каф ҷои кабуд баста шуда буд.* 19) *Ҷои кабуди асил* (Ҳамон ҷо).

Аз 19 чумлаи ин чор порча 18-тоаш чумлаҳои сода мебошад. Аммо маъно ва таркиби чумлаҳои 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16 ва 19-ро бе матн муайян намудан ва матлаби нависандаро фаҳмидан имконнопазир аст. Ин хусусият ба чумлаҳои содаи диалогӣ бештар хос аст. Аммо ҳамаи чумлаҳои содаро хусусияти умумӣ ва асосии чумла — категорияи предикативӣ муттаҳид менамояд. Категорияи предикативӣ ва интонацияи хабарии чумла ифодаи фикр ва маънои модалияти чумларо дар яке аз замонҳои имконнопазир мегардонад. Маъно ва тарзи ифодаи замони синтаксӣ аз маъно ва тарзи морфологӣ замон фарқ дорад, аз он хеле васеъ мебошад. Категорияи замони синтаксӣ ба воситаи 1) сохти ҳуди чумлаи сода, 2) феълҳои мустақил, ки хабари чумла шуда меоянд, 3) феълҳои ёридиҳанда (дар чумлаҳои ғайрифеълӣ) ва 4) бандакҳои хабарӣ ифода мешавад:

1) *Фарзанд — меваи ширин* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ман — як духтари оддӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

2) *Дар майдони лаби санғоб устои мўсафед назди устохонаи настаки худ ҷувозкунда метарошид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Саидалӣ бо як гуруҳ одамонаш дар сари ҳавзи қалон нишаста буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Шамоли саҳт мевазид* (Р. Ҷалил,

Маъвои дил). *Автобус омад* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

3) *Вай то синни чиҳилсолагиаш полвон будааст* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Номи ӯ Абӯ буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ализода ҳамкасби мост* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

4) *Вай ҳам одами мустақил аст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Таснифоти чумлаҳои содда

Чумлаҳои содда аз ду ҷиҳат тасниф карда мешаванд: аз ҷиҳати таркиб ва аз ҷиҳати мақсаду интонация. Ҳангоми таснифи таркибӣ иштироки аъзоҳои чумла, вале дар вақти таснифи чумлаҳои содда аз ҷиҳати мақсаду интонация матлаб, тарзи ифода ва интонацияи чумла ба ҳисоб гирифта мешавад.

Чумлаҳои содда вобаста ба иштироки сараъзоҳои чумла *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд.

1. Чумлаҳои соддае, ки дар ташкили онҳо сараъзоҳои чумла — мубтадо ва хабар иштирок менамоянд, *дутаркиба* ном доранд. Ин гуна чумлаҳо аз ҷиҳати интонация ба ду тақсим мешаванд:

Офтоби оламоро саховатмандона нурпоиш мекард («Садои Шарқ»). *Модар писарро гуселонд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Чумлаҳои соддае, ки дар таркибашон танҳо яке аз сараъзоҳои чумла мавҷуд аст, *яктаркиба* ном доранд. Дар чумлаҳои яктаркиба ҳамаи калимаҳо дар атрофи ҳамон як сараъзо муттаҳид мешаванд. *Шутурро бо кафлес об намедиҳанд* (Зарб.). *Илоҷи воқеа неш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарб.). *Ба ҳеч кучо намеравай* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои содда мувофиқи иштирок кардан ва ё иштирок накардани аъзоҳои пайрав низ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд — *хуллас* ва *тафсилӣ*.

1. Чумлаи соддае, ки танҳо аз сараъзоҳои чумла иборат аст, *хуллас* ном дорад. Чумлаҳои хуллас низ *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд:

Баҳор. Ҳаво соф (П. Толис, Повесть ва ҳикоятҳо). *Дилбар омад. Падарам хурсанд шуданд* («Садои Шарқ»).

2. Чумлаи соддае, ки дар таркиби он ғайр аз сараъзоҳои аъзоҳои пайрав низ мавҷуданд, *тафсилӣ* ном дорад. Чумлаҳои соддаи тафсилӣ низ *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд. Аъзоҳои пайрав бар эзоҳи яке аз сараъзоҳо ва ё ҳар дуи онҳо омада метавонанд:

Шамолӣ саҳт вазид (П. Толис, Повесть ва ҳикоятҳо).

Чумлаҳои содда аз ҷиҳати иштироки аъзоҳои *пурра* ва *но-пурра* мешаванд.

Чумлаи соддае, ки дар таркиби он ҳамаи аъзоҳои зарурӣ

мавчуданд, *пурра* ном дорад. Чумлаҳои соддаи *пурра* хулласу тафсилӣ ва дутаркибаву яктаркиба мешаванд:

Падарам касал шуд (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Баҳори имсола сернозунуз омад. Мо киштро дертар сар кардем* («Садон Шарк»). *Роҳи маҳаллаи акаи Баракаро аз нав сохта, васеътар мекарданд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон).

Чумлаи соддае, ки дар он яке аз аъзоҳо ва ё якчанд аъзоҳои он зикр нашудааст, *нопурра* ном дорад. Аъзон зикрнашудаи чумлаи соддаи *нопурра* аз матн ва вазъияти суҳан тасаввур карда мешавад. Чумлаҳои *нопурра* бештар дар гуфтугӯ истифода мешавад.

Дар чумлаҳои соддаи *нопурра* зикр нашудани ҳама гуна аъзон чумла, ҳамчунин омадани танҳо яке аз аъзоҳои чумла мумкин аст:

- Ба он чо кӣ рафт?
- Падарам...
- Ту худро чӣ тавр ҳис мекуни?
- Бад не...
- Вай бояд дар ин чо монад.
- Ман медонам...
- Шумо, домолло, палавро бо қошук меҳӯред ё бо даст?
- Албатта, бо қошук (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАҲОИ СОДДА АЗ ЧИҲАТИ МАЪНОВУ МАҚСАД ВА ИНТОНАЦИЯ

Чумла воҳиди асосии нутқ ба шумор меравад. Мубодилаи афқор танҳо ба воситаи чумла ба амал меояд. Ҳангоми мубодилаи фикр гӯянда дар назди худ метавонад ҳар гуна мақсад гузорад: доир ба ягон чиз маълумот диҳад, ягон ҳолисаро нақл кунад, фикреро тасдиқ ё рад намояд, ё ки баръакс, ягон чизро пурсад, шубҳаашро бартараф кунад, хурсандиашро изҳор намояд, амру фармон диҳад, тарсонад, ба хушбӯри даъват намояд, изҳори миннатдорӣ кунад, ҳамду сано гӯяд, ҳиссиёташро ифода кунад ва ғайра. Аз чихати мақсаду ният ва интонация чумлаҳои содда ҳикоягӣ, саволи, амрӣ ва хитобӣ мешаванд.

ЧУМЛАИ ҲИКОЯГӢ

Чумлаҳои ҳикоягӣ дар боран ягон чиз маълумот медиҳанд, гӯянда ба воситаи онҳо ягон ҳодисаю воқеаро нақл мекунад, муҳокима, хулоса ва андешаҳои худро пешниҳод менамояд, фикрро тасдиқ ва ё рад менамояд:

Қалам устоди дostonи ман аст, — Қалам озода тарҷумони ман аст (П. Сулаймонӣ, Қалам). *Яке аз рӯзҳои якишанбеи ба-*

ҳори соли 1960 буд. Тақрибан соати 10 нагоҳӣ барои гирифта-ни кадом як қоғазе ба идораи журнал омадам. Шоир Мӯъмин Қаноат, мунаққид Масъуд Муллоҷонов ва ман одатан дар хонаи калони редакция менишастем. Толис муҳаррир буд ва дар хонаи тангари дигар менишаст (Ф. Муҳаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). Боз каланд гирифта азми кучо доред? — Ба тоқ камтар об кушоям (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои ҳикоягӣ ба таври мӯътадил ва оҳанги на баланду на паст талаффуз карда мешаванд. Чумлаҳои ҳикоягӣ интонацияи махсус доранд: чумла бо оҳанги оромона сар шуда, дар яке аз аъзоҳои он овоз баландтар мешавад ва дар охири чумла интонация хеле паст мефарояд. Оҳанги аз ҳама баланд ба калимае меафтад, ки задаи мантиқӣ қабул кардааст. Дар чумлаҳои хуллас задаи мантиқиро бештар хабар қабул мекунад. Аъзон пайраве, ки задаи мантиқӣ қабул намудааст, бештар пеш аз хабар ҷой мегирад ва кашидатар талаффуз меёбад. Калимаи дорон задаи мантиқӣ бо воситаҳои дигари лексикиву грамматикӣ низ ҷудо карда мешавад.

Чумлаҳои ҳикоягӣ аз ҳамдигар бо паузаҳои кӯтоҳақоқ ҷудо мешаванд, дар нутқи экспрессивӣ ин фосила дарозтар мега-рад:

Дар кӯҳистони Кӯлобу Балҷувон водиҳои хурд-хурди Хин-гоб, Сурхоб, Оби мазор аҷаб ҷоҳои хушбоду ҳавое мебошанд. Бештаринашон тағоб, яъне обшор ва сердон дароҳтанд.

Кӯҳистон фақат аз замин камбағал аст. Қитъаҳои калони заминҳои қорам аҳён-аҳён вомерҷанд. Пора-пора киштзорони сабзгун монанди дарбеҳҳои ҷомаи камбағали кӯҳистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд. Гандум, ҷав, арзан, ҷувориро аксари деҳқонон дар тоқиҳо баркашида мекоранд. Фалонӣ имсол даҳ тоқи ғалла коштааст, бисмадонӣ понздаҳ тоқи... (С. Улуғзода, Восеъ). Шахсе одати газидан дошт. Сиву ду дандонашро зада ба ҳалқаш равонданд. Дандонҳои оҳанӣ шинонду газандатар шуд (С. Сафар, Пьесаҳо).

Категорияи модалият ба ҳама гуна чумлаи сода мансуб буда, бо категорияи замон зич алоқаманд аст. Модалияти чумла хусусияти объективӣ ва субъективӣ дорад. Хусусияти объективии модалият дар он ифода мешавад, ки ба воситаи чумла дар бораи предмет ва ҳодисаҳои олами ҳастӣ, ки ба таври реалӣ дар яке аз замонҳо мавҷуд мебошад, хабар дода мешавад. Категорияи модалияти объективӣ асосан хоси чумлаҳои ҳикоягӣ буда, хабари онҳо одатан бо сифати хабарии феъл ва ҳиссаҳои номии нутқи бевосита ва ё бавосита ифода мешавад:

Одина ба синни дувоздаҳсолагӣ аз падар ва модар ҷудо шуда, ятим ва бекас монда буд. Падари Одина камбағал ва бечиз буд. Бибиюша Одинаро муддати се сол парвариш карда, ба синни понздаҳсолагаш ба хизмати Арбоб Камол сунурд (С. Айни, Қуллӣёт). Мо — ҳамсоии девордармӣён (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Модалияти субъективӣ муносибати гӯяндаро ба фикр нишон медиҳад. Маъно ва ҷилоҳои маъноии зарурат, имконпазирӣ, хоҳиш, орзуву ният, шубҳаву гумон, тахмин, боварию нобоварӣ, баҳодихӣ, ҳаяҷон, афсӯс, дарег, аҳсану офарин ба категорияи модалияти субъективӣ дохил мешаванд. Тарз ва воситаҳои ифодаи маъноии модалияти субъективӣ гуногун мебошад.

Интонацияи воситаи умумии ифодаи маъноҳои мухталифи модалияти субъективӣ ба шумор меравад. Ба воситаи интонацияи хама гуна ҷумла тобишҳои гуногуни модалӣ пайдо карда метавонад. Масалан, ба воситаи интонацияи муносибати экспрессивӣ, таъкид, шубҳа, боварию нобоварӣ, киноя, розигию норозигӣ ва ғайра баён карда мешавад. Хама гуна ҷумла ба воситаи интонацияи хитобӣ маъноии қатъият ва экспрессивӣ гирифта метавонад.

Воситаҳои маъмули дигари ифодаи модалияти субъективӣ сифаҳои феълӣ, таркиби ҷумла, ҳиссаҷа, нидо, калимаҳои модалӣ, воҳидҳои туфайлӣ мебошанд.

Ифодаи модалияти субъективӣ дар ҷумлаҳои, ки хабарашон бо сифаи хабарӣ ифода шудааст, ба омилҳои зиёди луғавию грамматикӣ вобаста мебошад. Ин ҳодиса пеш аз ҳама ба сохт ва таркиби ҷумла алоқаманд мебошад.

Феълҳои модалии **хостан**, **тавонистан**, **ёрастан**, **бояд**, **шояд** чи дар шакли тасдиқ ва чи дар шакли инкор дар таркиби хабарӣ ҷумлаҳои ҳикоягӣ меоянд. Албатта, дар ҳамин маврид ҳам онҳо маъноҳои модалии худро нигоҳ медоранд ва ҷумла ба туфайли онҳо тобиши маъноӣ пайдо мекунад:

Эътироз кардан мехоҳед (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Воқеан, аз сӯҳбати мо ба худи шумо низ суде хоҳад расид* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Лекин банда низ акнун мисли пешина бепарво нахоҳад буд* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Рӯзи дигар ба кор баромада натавонистам* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Чекистро сари баҳушу дили гарму дасти пок мебояд* (Саодӣ Шарқ).

Касеро ёроӣ наздик рафтан набуд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Лекин ба одамизод, бигуздор он шахси маҳбубат бошад, фақат аз нафосати гулу ҳаловати навои танбӯр лаққидан нашоёд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Ҷумлаи ҳикоягӣ, ки хабараш бо шакли маҳсули сифаи хабарӣ — **хоҳам рафт** ифода мешавад, низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад.

Дар ҷумлаҳои зерин феълҳои ёридиҳандаи **намудан** ва **намондан** ба ҷумла тобиши гумону тахмин ва хоҳиш бахшидаанд:

Ба назарам ӯҳдабаро менамой (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Аз духтурхона баромада рафтаниам намеомид* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Хабари ҷумлаҳои содда инчунин бо феълҳои таркибӣ ифо-

да мешавад, ки чузъи номии онҳо маънои модалӣ дорад. Калимаҳои **орзу кардан, умед доштан, тахмин кардан** ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳои содда объекти амал бештар дар шакли масдар меояд:

Аз ҷанг сарбаландона баргаштани туро орзу дорам (Ф. Ниезӣ, Вафо). *Ҳамин тавр шуданиширо умед доштам* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Ман ҳам имшаб омадани ӯро тахмин карда будам* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Ҷумлаҳои соддае, ки хабарашон бо сифати феълӣ замони оянда (бо суффикси **-и**) ифода шудааст, хоҳиш ва орзуву ниятро ифода мекунад:

Пагоҳи дигар корвон ба роҳ баромаданӣ буд (С. Улуғзода, Восеъ). *Маълумоти ғуншударо вай дар фабрика ба кор бурданист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ману бародарам бо корҳои худамон ба Туркистон, яъне Қошғар рафтани* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Сифати шартӣ-хоҳишмандӣ ба вазифаи хабари ҷумлаҳои содда бевосита қамтар, вале бо калимаҳои модалӣ ва дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ басо фаровон меояд. Ҷумлаҳои, ки хабарашон бо ин сифа ифода шудааст, маъноҳои шарт, хилоф, мақсад, гумон, шубҳа, имконпазирӣ ва амсоли инхоро мефаҳмонанд:

Наход Шумо ҳам маънии гапи вайро нафаҳмида бошед (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Падараш омада бошад, масъала ҳал мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Сифати эҳтимоли ба ҷумла маънои гумону шубҳа ва тахмин мебахшал:

Дар ин ҷо ҳам сарвати эшонӣ ҳоҷӣ, мааттаассуф, ба тороҷ рафтагист (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ба одам кори хайр ҳам даркор будагист* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Шумо, албатта, китоби бисёр доштагистед* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ҳоло барф кӯрпа шуда хобидагист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Охир дар муддати ин сеюним сол вай кӯҳ барин калон шудагист* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Дар ифодаи модалияти субъективӣ структураи ҷумлаи роли калон мебозад. Ин маънӣ на танҳо дар ҷумлаҳои соддаи феълӣ, балки дар ҷумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ низ мушоҳида мешавад. Дар ифодаи модалияти субъективӣ ҷумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ маънои луғавӣи калимаҳои, ки ба вазифаи хабар омадаанд, аҳамияти калон дорад.

1. Ҷумлаҳои соддае, ки зарурат ва ногузириро ифода менамоянд. Дар ин гуна ҷумлаҳо ба вазифаи хабар калимаҳои **ҳатмӣ, зарур, лозим, даркор, ногузир, матлӯб, шарт, ҷоиш, фарз** ва ғайра ҳам дар шакли ҳолис ва ҳам бо бандакҳои хабариву феълҳои ёридиҳанда меоянд:

Аввало, барои исботи сӯст будани савияи назарии мақолаҳо далелҳои бозғаймӣ заруранд (Садои Шарқ). *Хеле вақт боз шуморо надидаам. Лекин як диданам даркор буд* (Р. Ҷа-

лил, Маъвои дил). *Ба назари ман, масъалаи халқ ва назро ҳамеша дар мадди назар доштан матлуб аст* («Садои Шарқ»). *Ба ғайри нуқсони мақолаҳо тарафҳои мусбати онҳоро низ дастгирӣ кардан ва нишон додан ҷои аз аст* («Садои Шарқ»). *Ба Зӯҳраҷон тӯҳфа тайёр карданам шарт буд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ризои модар ҳам фарзу ҳам суннат* (Р. Чалил, Маъвои дил).

2. Чумлаҳои соддае, ки маънои эътимоду боварӣ доранд. Ба вазифаи хабари ин гуна чумлаҳо калимаҳои **бешубҳа, яқин, аниқ, бебаҳс, бегумон** ва амсоли инҳо меоянд.

Ғалабаи Помир аниқ аст (Тоҷикистони советӣ).

3. Чумлаҳои соддае, ки шубҳа, гумон ва тахминро мефаҳмонанд. Ба вазифаи хабари ин гуна чумлаҳо калимаҳои **мумкин, аҷаб нест, эҳтимол, гумон, шубҳа, тахмин ва таркибҳои гуногун** бавосита ё бевосита истифода мешаванд:

Ин тавр ҷавоб додани ӯ гумон аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба дурӯғ гуфтани мардони мансабдор то андозае тоқат овардан мумкин* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Аз ин суҳанони ширини пирамардаш шарм доштани ӯ аз эҳтимол дур набуд* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Калимаи **мумкин** дар шакли инкор маънии тахмину гумонро не, балки имконпазирӣ, зарурат ва ҳукмро ифода мекунад:

Бо эҳроми юбкашакл дигар хел нишастан мумкин ҳам набуд (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). Дар сахни телевизион сар хоридан, пашша киш гуфтан ва дигар ҳаракатҳои ба ин монанд мумкин нест (Ф. Муҳаммадиев).

4. Муносибатҳои гуногуни маъноӣ, аз чумла хурсандӣ, болдаҳотирӣ, норозигӣ, ё розигӣ, баҳо додан, хафагӣ, ҳайрат ва ғайра бо ёрии воситаҳои зиёди луғавӣ, ки ба вазифаи хабар омадаанд, ифода мешаванд:

Мудири шӯъба будани ӯ барои беморон хуб аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба хонаи каси ноозмуда, боз калоншаванда, дар ин аҳвол рафтан хуб нест* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Бе мардина ҳӯронида пӯшонидан кори ҳазл нест, албатта* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ростӣ ҳам, бо чунин қаду қомати расо, чеҳраи сафеди зебо мавзӯи ғайбати мардҳои густох нашудан аҷаб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Дар ифодаи маъноӣ модалияти субъективӣ мавқеи ҳиссаҷаҳо, калимаҳои модалӣ ва воҳидҳои туфайлӣ калон аст. Албатта, мақоми онҳо дар ҳамаи чумлаҳо як хел нест. Масалан, роли калимаҳои модалӣ дар чумлаҳои соддае, ки бо сифат шартӣ — хоҳишмандӣ ифода шудаанд, ин аст, ки маъно ва тобишҳои модалии онҳоро қувват медиҳад ва барои мустақилона истифода гардидани чумлаҳои содда имконияти грамматикӣ фароҳам меорад:

Бигуздор, даруни салон аз мусофирон молмомол бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мо бояд ҳар чизро ба*

дил нагирем (Ф. Мухаммадиев, Одамони кӯҳна). *Шояд аз рағъиш нагашта бошад* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Духтарчаи кенчаи онҳоро Иброҳимҷон мебоист ба мактаб месупорид* (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар чумлаҳое, ки хабарашон бо сифаи хабарӣ ё ки ҳиссаҳои номии нутқ ифода шудааст, ифодаи маънои модалияти субъективӣ танҳо ба зиммаи ҳиссачаҳо, нидо, воҳидҳои модалӣ ва туфайлӣ меафтад. Ба туфайли калимаҳои модалӣ ин гуна чумлаҳои содда зарурат, ногузирӣ, хоҳиш, орзу, ният, таҳмин, боварӣ, афсӯс, таачҷуб, хурсандӣ ва ғайраро ифода менамоянд:

Шояд сабаб ҳам дар ҳамин ҳайси ашғорашон буд. (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Пагоҳ ин айвон, ин хонаҳо, тамоми ҳавлию боғ ва шояд ҳавлии Сайёра низ аз меҳмон пур мешавад* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Аз афташ, пирамард нафақахӯр аст* (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳайрият, дар ин ҳангом аз кӯча сигнали мошине баланд шуд* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Лутфу марҳамати ту дар ҳақиқат поён надоштааст* (Ф. Мухаммадиев, Одамони кӯҳна). *Тали Заргарро, албатта, медонед* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

ЧУМЛАИ САВОЛИ

Дар чумлаҳои саволӣ фикр ва мақсади ғӯянда ба тарикӣ пуршиш ифода мешавад. Чумлаи саволӣ аз дигар хели чумлаҳои содда бо он фарқ мекунад, ки шунавандаро ба додани маълумот водор менамояд. Дар ин гуна чумлаҳо ғӯянда аз ҳамсӯхбати худ ягон чизро фаҳмидан мецоҳад:

— *Чаро ин қадар ҳаял кардед? Аз Пётр-акаам ягон хабар ҳаст? Акбарро дидед ё не? Оё хонаи моро кофтуков накарданд? Одамони подшоҳ аз Шӯроб рафтанд ё не? Шумо сабр кунед, сабр кун, духтари Александр, ман аз як сар ҷавоб мегӯям* (Р. Чалил, Шӯроб). *Чормағз? Қадом чормағз? Қанӣ чормағз?* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Боз чӣ хел таклиф лозим?* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба ҷоҳои мо аз ин пеш омада будед, ё ин сафари аввалинатон?* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Дадо, вай ангиштиро чӣ хел меҳӯрад? Дандонаш дар кучояш?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаҳои саволӣ аз рӯи маънову мазмуни умумнашон ба чумлаҳои саволини хоcса, саволини риторикӣ ва саволини водорӣ тақсим мешаванд.

Гуруҳи асосӣ ва сермаҳсули чумлаҳои саволиро *чумлаҳои саволини хоcса* таъкил менамоянд. Саволи чумлаҳои саволини хоcса хатмаи ҷавоб талаб мекунад:

— *Ту аз ман хафа нести?* (Н. Толс, Повесть ва хикояҳо).

Оё шуморо боре аз минбар фурувардаанд? (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷақӣ). Чаро ин бача аз ту шарм карда рӯяшро мепӯшад? (С. Улуғзода, Восеъ). Дар кучо истиқомат карданӣ ҳастӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ту магар Ҷамолхоҷа най? (Р. Ҷалил, Маъвон дил).

Чумлаҳои саволи хосса ғайр аз савол тобишҳои модалии таъҷуб, ҳайрат, шубҳа, таҳмин, нобоварӣ, гумон, катъият, боварӣ, муҳокима ва ғайра дошта метавонад:

Чаро аз онҳо хабар нест? Чаро ягон ҷопар нафиристоданд? Чӣ шуд? Магар ба даст қизилбош афтода шахид шуданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Чи бояд кард? (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Мард маъно ҳам ин хел сернозунуз мешавад? (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷақӣ). Наход ки вай дар ҳақиқат ҷосуси бек бошад? (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаҳои саволи риторикӣ. Саволи ин навъ чумлаҳо рамзӣ, рӯйпӯш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар ин гуна чумлаҳо тасдику инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риторикӣ ҳамчун воситаи услубии ифодаи образноки нутқи бадеӣ истифода мегардад:

Дех кучову дарахтон кучо? (Зарб.). Кӣ канад ҷон, кӣ хӯрад нон (Зарб.). Нокардакор, туро ба ин кор чӣ кор? (Зарб.). То кай мо ҷафо мекашем? (С. Улуғзода, Восеъ). То кай бағали моро бо чормағзи пуч пур карда мегардад? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Саволҳои риторикӣ гуногунанд. Як навъи онҳо маънии инкор дорад. Дар ин гуна чумлаҳои саволи инкор ба таври рамзу киноя ифода мешавад:

— Барои ояндагон пешкаш тайёр карда мондагянд?
— Кӣ медонад (С. Айнӣ, Куллиёт). — Ту кай боз духтур шудӣ? Мо туро нағз медонем! (Р. Ҷалил, Шӯроб). Дар ҳақиқат, чӣ лозим модагов (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Саволҳои риторикӣ ҳамчун ҷавоби инқории савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа чумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» хеле серистеъмоланд:

— Шумо вайро медонед? — ғўён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.

— Кӣ медонд, монанди ана ин пойлуҷо ягон худобехабар будагист-дия, — ҷавоб дод ӯ ва бо ҳамин гази саволу ҷавобро кӯтоҳ кард (Р. Ҷалил, Шӯроб).

— Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Гулфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?

— Ман чӣ донам?

— Ҷӣ, одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад мегӯям?

— Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку (С. Айнӣ, Куллиёт).

Агар хабари чумлаҳои саволи риторикӣ дар шакли инкор омада бошад, маънии тасдиқ медиҳад:

— Ман дигар ба рӯи вай нигоҳ намекунам, ки гунаҳгор на-
шавам, — ҷавоб дод оҳиста модар.

— Айб аст. Чӣ хел нигоҳ намекуни? Инҳо хафа шаванд,
домодат, духтарат хафа мешаванд (Р. Чалил, Шӯроб).

Чумлаҳои саволие ҳастанд, ки ҷавоб талаб намекунанд,
фикрро тасдику инкор намекунанд, балки шунавандаро ба
амале, иҷрои коре водор менамоянд. Ин гуна чумлаҳои содда
чумлаҳои саволии водорӣ ном доранд.

Холо ҳам нарафтаӣ? Магар то нагоҳ хоб мекуни (Р. Ча-
лил, Маъвои дил).

Тарзу воситаҳои ифодаи чумлаҳои саволи гуногун аст. Во-
ситаи асосии ифодаи чумлаҳои саволи интонация ба шумор
меравад. Интонация унсурҳои ногузирӣ ташаккули ҳамаи навъ-
ҳои чумлаи саволи мебошад. Интонацияи саволи аз интона-
цияи хабарӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар чумлаҳои саволи
калмае, ки савол ба вай мансуб аст, пурқувваттар талаффуз
карда мешавад. Дар чумлаҳои саволи калмаҳои, ки задаи мантиқӣ
гирифтанд, нисбатан озод аст. Бинобар ин интонацияи чумлаи
саволи дар забони тоҷикӣ як хел нест. Агар калмаи заданок
дар охири чумла ояд, интонацияи саволи ором оғоз ёфта, дар
охир қувват мегирад ва баландтар мегардад:

Маро ба галабонӣ намегирфта бошад? (С. Улуғзода, Во-
сеъ). Кӯрбошиҳо ин панҷ сол боз ба ғайр аз ғорату бедодгарӣ
ба халқ чӣ оварданд? Гапи дар Самарқанд гуфтагитонро ба
ёд доред? (С. Улуғзода, Восеъ). Шумо одами каппа-калон шу-
да истода ба ҳамин сафсата бовар мекунад? (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавони мо). Акнун ба шумо ҳам пандёи шудагист?
(Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Синни ӯ дар пеши ум-
ри одамони рӯзгордида чист? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кун-
ҷакӣ).

Агар калмаи заданок дар аввали чумлаи саволи воқеъ
шуда бошад, чумла бо оҳанги баланд оғоз ёфта, тадриҷан паст
мешавад. Ҳамаи аъзоҳои чумла дар аввали чумлаҳои саволи
омада метавонанд, вале ин ҷо барои хабар муқаррарӣ нест.
Агар хабар дар аввали чумла ояд, ҳатман задаи мантиқӣ қа-
бул мекунад:

— Чӣ лозим вай ба шумо? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мун-
тахаб). Кистанд онҳо? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).
Кист он ҷо? Кист вай? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Агар калмаи заданок дар мобайни чумлаи саволи ҷой ги-
рифта бошад, чумла бо оҳанги паст оғоз ёфта, дар мобайни
чумла баландтар мешавад ва дар қисми дуҷумла боз тад-
риҷан паст мефарояд:

Ба меҳмонон кӣ хизмат мекунад? (Ф. Муҳаммадиев, Асар-
ҳои мунтахаб). Ту магар ҳаминро ҳам нафаҳмидӣ? (Р. Чалил,
Шӯроб).

Дар ташаккули чумлаҳои саволи ба зами интонация во-
ситаҳои зиёди дигар низ истифода мешаванд. Дар ифодаи чум-

лаҳои саволи калима, таркиб ва ҳиссаҳои саволи мақоми хосса доранд. Истифодаи онҳо ба мақсади саволдихандаи ҷумла вобаста аст. Дар ҷумлаҳои саволи ҷонишинҳои саволи ва зарфҳои ҷонишинӣ фаровонтар истифода мешаванд. Ин воҳидҳои саволи мувофиқи аъзоҳои ҷумла сурат мегиранд.

Ҷонишинҳои саволи **кӣ?**, **чӣ?**, **киҳо?**, **чиҳо?** барои муайян намудани субъекти грамматикӣ истифода мешаванд ва худ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:

Дарвоқеъ, ҳамон кори шуморо ба амлоқдор кӣ хабар дода буд? (С. Айни, Куллиёт). *Ба ту кӣ иҷозат дод, ки обро бандӣ?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Кӣ менавозад?* — *пурсид Саид Амон аз соҳиби хона* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба онҳо чӣ лозим будааст?* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Ба хонаат имрӯз киҳо омада буданд?* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Ҷонишинҳои саволи **кист?**, **чист?**, **кӣ буд?**, **чӣ буд?**, **кӣ?**, **чӣ?**, ва калимаҳои **чӣ шудааст?**, **чӣ кор мекунад?** ва монанди инҳо барои муайян намудани амали субъект истифода шуда, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд:

Шумо кистед? (Р. Чалил, Шӯроб). *Пас, ин кас кист?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Бародарҳо! Асли мақсади мо чист?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба шумо чӣ шудааст?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *...ту ин ҷо чӣ кор мекуни?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ин кӣ буд, Даша?* (Р. Чалил, Шӯроб). *Худи ту кӣ?* (Р. Чалил, Шӯроб). *Он корҳо чӣ буданд?* (С. Айни, Куллиёт).

Калима ва таркибҳои саволи **киро?**, **чиро?**, **аз кӣ?**, **бо кӣ?**, **бо чӣ?**, **ба кӣ?**, **ба чӣ?** ва амсоли инҳо барои муайян намудани объекти ҷумла истифода мешаванд ва худашон дар ҷумла вазифаи пурқунандаро адо менамоянд:

Киро кофта гаштед, писар? (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Вай чиро дар назар дорад?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ман аз кӣ забонкӯтоҳ?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Калимаву таркибҳои саволи **кадом?**, **чӣ хел?**, **чӣ гуна?**, **чӣ** ва ғайра барои муайян кардани аломати предмет истифода мешаванд ва худ ба вазифаи муайянқунандаи калимае меоянд, ки задаи мантиқӣ қабул намудааст:

Кадом кори большевикон ба шумо форида? (С. Айни, Куллиёт). *Сардори ин хел хоҷагӣ бояд чӣ гуна одам бошад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Боз чӣ хел шарт?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Барои дуруст кардани инҳо шумо чӣ маслиҳат медиҳед?* (С. Айни, Куллиёт).

Як гурӯҳ калимаву таркибҳои зарфии саволи барои муайян намудани детерминатҳои ҷумлаи саволи истифода мешаванд ва мутаносибан ба вазифаи хабар ва ҳолҳои гуногун: замон, макон, тарз, миқдори дараҷа, сабабу мақсад меоянд.

Даҳаи якуми адабиёти тоҷик дар Қирғизистон кай буд? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Дар кучост худи раисатон?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Кай ман даркор*

будаам? (Р. Чалил, Маъвои дил). *Дод гуфта кучо ҳам мераф-
тӣ?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Корхотон чӣ тавр рафта истодааст?*
(С. Айнӣ, Куллиёт). *Инро ба олимони арҷманди тиб чӣ навъ
фаҳмонам?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Пас, барои
чӣ модагов нигоҳ дорад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунта-
хаб).

Дар як чумла ду воҳиди ифодакунандаи савол омада, дар
як вақт ду саволро пеш гузоштанишон мумкин аст:

Аз кӣ ва чӣ гуна сирро фаҳмидӣ (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин
оини савоби дар сари қабри шаҳидон машъала афрӯхтан кай
ва аз кучо расм шудааст?* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунча-
кӣ). *Кӣҳо ба муқобили кӣ ошӯб тайёр мекунанд? Кӣҳо ба му-
қобили кӣ мешӯранд?* (Р. Чалил, Шӯроб). *Аз шумо чӣ гуна
андоз ва чӣ қадар мегиранд?* (Ч. Чалил, Шӯроб). *Худи шумо
кӣ ва дар ин ҷо чӣ кор мекунед?* (Р. Чалил, Шӯроб).

Дар ташаккули чумлаҳои саволӣ ҳиссаҷаҳои саволӣ низ
фаъолона иштирок менамоянд. Ҳиссаҷаҳои саволӣ ҳам аз чи-
хати ифодаи маъно ва ҳам аз чиҳати вазифаашон дар чумла
аз ҷонишинҳои саволӣ фарқ мекунанд. Аксарияти ҳиссаҷаҳо
ба замми маънои саволӣ тобишҳои гуногуни модалиро ифода
мекунанд. Ҳиссаҷаҳо аз ҷонишинҳои саволӣ инчунин бо он ху-
сусияти худ фарқ мекунанд, ки дар чумла ба вазифаи аъзои
чумла намеоянд.

Ҳиссаҷаҳои саволи **оё**, **магар**, **наход**, **на ин ки** хоси забони
адабӣ буда, ҳиссаҷаҳои **-чӣ**, **-а** дар гуфтугӯ ва ҳиссаҷаи **-мӣ**
дар шева истифода мешавад.

Ҳиссаҷаи саволи **оё** маънои саволро бо тобиши модалии
шубҳа ифода мекунанд. Вай бештар дар аввали чумла ва гоҳо
дар мобайни аъзоҳои чумла, пеш аз калимае меояд, ки задаи
мантиқӣ гирифтааст:

Оё сангрезакашониатонро дар хотир доред? (Ф. Муҳамма-
диев, Асарҳои мунтахаб). *Оё ба ӯ ҳақин нуктаро гуфтан ҷоиз
бошад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Оё аз ин бад-
бахтӣ ва мусибатҳо ягон роҳи халосӣ ҳаст ё не?* (С. Улуғзода,
Восеъ). *Шумо оҳу нолаи кирмаки гуруснаро оё шунидает?*
(Р. Чалил, Маъвои дил).

Ҳиссаҷаи **магар** саволро бо тобиши тахмин ва шубҳаву гу-
мон ифода мекунанд. Ин ҳиссаҷа бештар дар аввали чумла во-
қеъ мегардад, ходисаи дар байни аъзоҳо ва дар охири чумла
омадани вай низ мушоҳида мешавад:

Магар ту ашӯлаи грамафонро нашонидай (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавонии мо). *Онҳо магар бисёрранд?* (Р. Чалил, Шӯ-
роб). *Охир, дар он мусофирати душвори нур аз хорию зори
магар Ниёз мӯнисӣ ӯ набуд?* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мо ҳазл-
бозӣ карда истодаем магар?* (С. Улуғзода, Субҳии ҷавонии мо).

Ҳиссаҷаи **наход** (наход ки) саволро бо тобиши тааҷҷуб, но-
боварӣ ва норозигӣ ифода мекунанд. Ин ҳиссаҷа асосан дар ав-
вали чумла меояд.

Наход ки мо минбаъд дар ҳамин ҷо зиндагӣ кунем? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ки хондан ва маълумот гирифтан ба ман насиб нашуда бошад? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ки аз шӯриш пушаймон шуда бошанд? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ҳамин хел сахт гап зананд? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Хиссаҷаи **на** ин ки дар ифодаи савол ва тобиши маъно ҳамчун синоними хиссаҷаи **наход** истифода мешавад:

На ин ки шумо ҳам ба ҳамин гапҳои вай бовар карда бошед! (Р. Чалил, Маъвои дил).

Хиссаҷаи саволи **чи** ду мавриди истифода дорад: 1) ҳамчун калимаи иловагӣ пеш аз ҷумлаи саволи омада, маънои саволро пешакӣ огоҳу таъкид мекунад. Дар ин маврид ҷумлаи саволӣ бо дигар воситаҳои саволӣ меоянд:

Чӣ, магар аз омадани мо хабар надоштааст? (Р. Чалил, Маъвои дил);

2) баъд аз ҷумла ва ё калимаи алоқаманд омада пурсиширо ифода мекунад. Ин савол маънои муҳокима ва таклифро низ дорад. Дар ин гуна мавридҳо ҷумлаи саволӣ аксар вақт аз як калимаву хиссаҷаи саволӣ иборат мешавад:

— *Сеялқаро вайрон карда пахтаи чанд гектар заминро холибех кардӣ, лекин дар сояи меҳнати пай дар пай ин корро безарар карда гузарониданд.*

— *Пунбадонаҳои сараро дуздида ба ҷои онҳо пунбадонаи пучак ҳамроҳ карданам-чӣ?*

— *Илоҷи онро ҳам ёфтанд...*

— *Кильтиватор-чӣ?*

— *Вай ҳам безарар гизашт...*

— *Чӯй-чӣ?*

— *Дар ин ҷо ҳам ғайр аз меҳнати имумии якҷояи колхозчиён зарари дигаре нлшуд.*

— *Қорҳои бар болои поруи маъданӣ кардагиам-чӣ?*

— *Аз ин ҷиҳат қадре зарар расид...*

— *Хуб, фалокатҳои ба сари Ҳасан бархезондаам-чӣ? (С. Айнинӣ, Қуллӣёт). Шумо хонед-чӣ? Айнаки ман дар хона мондааст (С. Айнинӣ, Қуллӣёт).*

Хиссаҷаи саволи **-а** саволи иловагиро ба тобишҳои муҳокима ва гумон мефаҳмонад. Бинобар ин ҳамчун воситаи дуоимӣ ифодаи маънои савол воқеъ мегардад:

Ба ин таклифи ман розӣ шудӣ-а? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Наход ягон тир холӣ накарда таслим шуданд-а? (Р. Чалил, Шодӣ).

Хиссаҷаи **-мӣ** пурсиширо ба таври муҳокимаю таклиф мефаҳмонад:

Ҳой, Собир, ту ба мактаб намеравӣ-мӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун ту мулло шудам, доно шудам гуфта,

аз хӯроки мо ҳазар мекунӣ-мӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Як маслиҳат диҳам-чӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Модарҷон, ман ҳам олу чинам-мӣ? (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАИ АМРӢ

Чумлаҳои амрӣ фармон ва супоришро мефаҳмонанд, ҳамчунин маънои даъват, хоҳиш, илтимос ва маслиҳатро ифода мекунанд. Ба кадоме аз ин маъноҳо омадани чумлаҳои амрӣро вазъияти нутқ ва матн нишон медиҳад. Хабарҳои чумлаҳои амрӣ бо феъли фармоиш ифода мешавад, ки он бо сифати амр баробар аст.

1) Чумлаҳои амрӣ фармон, амр ва супориш доранд, гурӯҳи асосии чумлаҳои амрӣро ташкил медиҳанд:

Ҳозир ба он ҷо баргард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дастҳои якдигарро бандед, овозхотонро набароред (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳатман ба дасти муаллима Аҳмадова супоред (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Шумоён ҳам бароред, ба молҳо хӯрок диҳед. Қулф задани дарвозаро аз хотир набароред (С. Айнӣ, Куллиёт). Ту, Давлат, дар ҳамин ҷо мон, ту, уқо, ба дами дари берун баромада ист ва ба ҳеҷ кас гирифта бурдани ягон ҳасро ҳам намон (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Дар чумлаҳои зерин амр бо лутфу марҳамат, хеле нарм ифода шудааст:

Рав, барраҷаи оҷа, кордро оварда харбузаашро куш. Биё, оҷаат гардад, даррав биё, маро оғӯш кун (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сифати амр гоҳо бо префикси **би-** меояд. Ин префикс ба амр оҳанги катъият мебахшад. Ин шакли амр асосан дар назм истифода мешавад. Дар забони насри бадеӣ камтар, вале дар нутқи намоёндагонӣ лаҳҷаи ҷанубӣ бештар ба назар мерасад:

Агар наҳобида бошед, бихобед (С. Айнӣ, Куллиёт). Табару теши бигир. Теғ ба даст бигир. Аз золим қасос бигир (С. Улуғзода, Восеъ).

2) Чумлаҳои амрӣ, ки таъкиди матлабро ифода мекунанд:

Бойҳо чизи нағзашонро ҳадья нахоҳанд кард. Инро доништа мон, ҳазрат (С. Айнӣ, Куллиёт). Дидед, начаконида бурда расондаанд (Р. Ҷалил, Шӯроб).

3) Чумлаҳои амрӣ, ки даъватро ифода мекунанд:

Мардум, ҷамъ шавед, ғазот кунед (С. Улуғзода, Восеъ). Ба даст дароред, ба даст наафтед; паҳш кунед; паҳш наша-вед! — гӯён халифа дастони худро бар рӯи кашид (С. Айнӣ, Куллиёт). Маро кушед, ё зиндаву зор ба мазорам гӯронед, аммо ба дасти ин одам насупоред (С. Айнӣ, Куллиёт). Эй калон шав, пири бадавлат шав, чароғам (Р. Ҷалил, Шӯроб).

4) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои маслиҳату насихат доранд:

Ака "Ўрун, ин тавр накунад, ба мо ҳамроҳ шавед (С. Айнӣ,

Куллиёт). Ягон духтари бечораро ёфта, хонадор шав. Чуфти говро кор фармуда деҳқонӣ кун (С. Айнӣ, Куллиёт). Духтари Александр, дилатро танг накун ва ба ҳар чиз хафа нашав (Р. Ҷалил, Шӯроб). Эҳтиёт шав, Давлат, ба шахта оҳиства оҳиства фуру, аз бағалпанҷара дастатро асло накан. Дар вақти сутунмонӣ ҳушёр шав, ки вай кори хатарнок аст (Р. Ҷалил, Шӯроб).

5) Ҷумлаҳои амрӣ, ки илтимосро ифода мекунанд:

Дар намонда биёед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Бигиред, Дашаҷон дастӣ маро барнагардонед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хайр, аз ман ба оилаатон салом расонед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хуб, хуш равед, Арслоналӣ, саломат бошед, боз биёед. Салому миннатдорӣ ману Давлатро ба она расонед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ҳаял накун, дада (Р. Ҷалил, Шӯроб).

6) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои таскинуну тасалло доранд:

Парво накунед, тӯрам. Эб мекунам (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ором шав, духтарҷон, осуда бош (Р. Ҷалил, Шӯроб). Не, Дашаҷон, хавотир нашавед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ҳеҷ натарс дигар, — дилдорӣ дод Холи ворухӣ (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хафа нашав, ҷӯра (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ором шав, Даша, — таскин дод Пётр (Р. Ҷалил, Шӯроб).

7) Ҷумлаҳои амрӣ, ки навозиширо ифода мекунанд:

Гирья накун, додарҷон (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хоҳарҷон, гирья накунед (Р. Ҷалил, Шӯроб).

8) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои узр доранд:

Ҷаноби оӣ, аз гуноҳи ман гузаред (Р. Ҷалил, Шӯроб). Маро мебахшетон (Р. Ҷалил, Шӯроб). Аввалан, маро, олиҷоҳ авф мефармоед, дар наздатон беодобӣ ва густоҳӣ кардам (Р. Ҷалил, Шӯроб).

9) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои таклиф доранд:

Марҳамат карда нишинед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Канӣ, аз боло гузаранд ҷаноби волостной, шумо ҳам ҷаноб (Р. Ҷалил, Шӯроб). Омадӣ, Давлатҷон, канӣ, ин ҷо биё, азвал як шустушӯ карда гир (Р. Ҷалил, Шӯроб).

10) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои зорӣ ва илтиҷо доранд: Ҷон бобо, ман ҳамроҳи ӯ равам (Р. Ҷалил, Шӯроб). Аминҷон, ақаллан як пиёла чой нӯшед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Моро сар диҳед, илоҳӣ умри дароз бинед (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Хабари ҷумлаҳои амрӣ ҳамчун қоида бо сифаи амрии феъл ифода мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо сухан ба шахси дуюм нигаронида мешавад, ки он асосан иҷроқунандаи супориш ва амру фармон аст. Ба ин вазифа ҳар ду шакли сифаи амр — ҳам танҳоӣ ҳам ҳамчун баробар кор фармуда мешаванд. Дар назм бо префикси ме- омадани сифаи амр мумкин аст:

*Мебош табиби исавиҳуш,
Аммо на табиби одамикуш.*

(Н. Ганҷавӣ)

Дар забони адабии тоҷик гоҳо мурочиат ба шахси дуҷум тааллуқ дошта бошад ҳам, иҷрои супориш ҳам ба шахси яқум ва ҳам ба шахси дуҷум мансуб аст. Дар ин гуна мавридҳо хабарӣ ҷумлаи бо шахси яқуми ҷамъӣ сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад, ки ба феълӣ фармониш ҳаммаъност:

...*биё, ба сари дастархон бо ҳам нишинем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Марҳамат кунанд, ҷову гандумҳоро аз назар гузаронем* (С. Айнӣ, Куллиёт): *Фикри мутаваллиро ҳам шунавам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Канӣ гузаред, дӯстам, ба назди меҳмонҳоятон дароём* (Р. Чалил, Шӯроб). *Гардед, рафтём* (Р. Чалил, Шӯроб).

Маъноӣ амру даъват бо шакли шухудӣ замони гузаштаи сиғаи хабарӣ низ ифода мешавад: *Рафтём, дӯстон, хун ба хун, ҷон ба ҷон* (С. Улугзода, Восеъ). *Хуб шудааст, ман рафтам* (Р. Чалил, Шӯроб).

Ба вазифаи амр омадани шакли шумораи танҳои шахси яқуми сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ мумкин аст:

Ман ҳам ба сари кӯра рафта бихобам, — гуфт, — вақти омадани гулҳо наздик расидааст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин тавр бошад, ин хизматро ман кунам, — гуфта арбоб аз ҷояш хест, ҷомаашро кашида ба як сӯ партофт, ғалберро гирифта ба сари ҷош рафта нишаст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Сабр кун, — гуфт, — ту зудтар ягон хӯрок тайёр кун, ман коҳдонро кушода ба хару гов хӯрок диҳам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ ду шакли сиғаи амр — шахси дуҷуми танҳову ҷамъӣ (**рав, равед, раветон**) зикр шудааст. Маъноӣ модалӣ ин ду шакл — шаклҳои ҷамъу танҳои сиғаи амр ба ҳам комилан баробар нест. Шахси дуҷуми ҷамъӣ ин сиға аз ҷиҳати шакл ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ як аст. Барои ба маъноӣ амр, ё шарт ва ё дигар маъноҳои омадани ин шакли феълӣ сохти ҷумла ёрӣ мерасонад. Масалан, дар ҷумлаи «Аз ин ҷо тезтар равед» маъноӣ амру илтимос, вале дар ҷумлаи «*Равед, ҷомаашро мебинед*» маъноӣ шарт ифода шудааст.

Ин ҳолат моро водор менамояд, ки шакли шахси сеюми танҳову ҷамъро ҳам, ки маъноӣ амр дораду аз ҷиҳати шакл аз сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ фарқ надорад, ба ҳамин гурӯҳ дохил намоем. Тафовути ин шакл низ дар мавриди истифода ва ифодаи маъноӣ модалӣ мушоҳида мешавад. Ин шакл ҳам мисли шахси дуҷуми ҷамъӣ сиғаи амр, ҳам ҷун сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меояд ва тобишҳои зиёда маъноиро ифода мекунад. Аммо ба маъноӣ амру илтимос дар таркиби ҷумлаҳои содда низ бе ягон воситаи луғавӣ меояд:

Ба мазор падару модарат равад, душманҳои синфӣ раванд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҷамаашон ба пахтачинӣ раванд. Ҳеҷ кас дар идора наистад* (Ю. Ақобиров, Замини падарон). *Рафиқон, биёетон, ғаллаҳотонро гиретон, дар навбати аввал зарбдорон*

қатор шаванд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Падару акаҳои маро гардонда биёранд* (Р. Чалил, Шӯроб).

Ин шакли феълӣ мисли шахси дуҷум гӯҳо бо префикси **би-**меояд:

Майлаш, Зайнаб биравад (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба ошпаз биғӯ, барои инҳо ҳам таом бипазад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Шаклҳои феълӣи шахси дуҷуми ҷамъ ва шахсҳои сеҷуми танҷову ҷамъ як хел бошанд ҳам, супориш дар онҳо ба тарзи гуногун воқеъ мегардад. Фармону супориш ба шахси дуҷум бевосита, вале ба шахси сеҷум бавосита ба амал меояд, воситаи байни шахси якуму сеҷум шахси дуҷум ба шумор меравад. Ин восита гсҳо номбар шуда, гӯҳо номаълум менамояд. Ба вазифаи воситаи супориш гӯҳо калимаҳои ҷудогона ва гӯҳо сарҷумлаҳои ҷумлаи пайрав омада, супориши дараҷанокро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа феълӣи **гуфтан** хеле серистеъмол аст.

Ба Бобоғулом гӯӣ, акнун барои худ ҷои дигар ёбад (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рафта ба онҳо гӯӣ, дароянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Зуд рав, Ҳасан Эргаш, ба падарат хабар деҳ, бо Сафар амакат ва дигарон зуд оянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба Эрназари Танбал гӯед, ки ӯ ба тарафи ман ном қадам намонад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пошобибӣ ба сухани ӯ бовар накарда, фармуд, ки Истадро ба назди ӯ биёранд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Ҷумлаҳои амрӣ интонацияи махсус доранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ фармону супориши қатъӣ, таъкиди матлаб ва даъватро ифода кунанд, шиддатноктар гуфта шуда, оҳанги хитобӣ мегиранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ маънои ниёту орзу, маслиҳату навозиш, узр, таклиф ва зориву илтиҷо дошта бошанд, одатан бо оҳанги пасттар талаффуз мешаванд.

ҶУМЛАИ ХИТОБИ

Дар ҷумлаҳои хитобӣ фикр бо ҳиссиёти баланд ва ҳаяҷон ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷумлаҳои амрӣ, ҳикоятӣ ва саволӣ ҳангоми бо ҳиссиёти баланд ва оҳанги нидову хитоб талаффуз шуданашон ба ҷумлаи хитобӣ табдил меёбанд:

Наравед, гузашта наметавонад, об гирифта мебарад! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бачагонатонро ба мактаб фиристонед! Дар таги қалъа мактаб кӯшода шуд!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Минбаъд дар ин ҷоҳо ба ҷашми ман нанамой!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чӣ қадар роҳҳоро якҷоя тай карданд!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳой гарданшикастаҳо! Ба як вачаб қадатон аллакай тамоқукаш ҳам шудед?!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Барои бо оҳанги махсус ва пуршиддат ифода кардани ҷумлаҳои содда ва ифодани тобишҳои гуногуни маъноӣ воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ истифода мешаванд. Мухотаб, ҳиссаҳои қувватдиҳанда, калимаҳои модалӣ аз муҳимтарини ин воситаҳо ба шумор мераванд:

*Эй ситамдидагон, эй асирон,
Вақти озодии мо расид!
Муждагонӣ диҳед, эй фақирон,
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид!*

(С. Айни)

*Восеъ! Аз тарафи Кангурт сарбози бисъёре омада истода-
аст! (С. Улуғзода, Восеъ). Фуқаро, бихез, ғазот бикун!
(С. Улуғзода, Восеъ). Алвидоъ, қабри мубораки модарам!
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вой, мурдам! (С. Айни, Кул-
лиёт). Вой садқаатон, шавам, духтарҷон, ба хона дароед!
(Р. Чалил, Шӯроб). Хайр, шаҳри азиз! (С. Улуғзода, Субҳи
ҷавонии мо). О, ин қисса дафъаи гузашта сар шуда буд-ку!
(Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Охир, дар дохили ҳар
як фасл аломатҳои фасли дигар ҳаст! (Ф. Муҳаммадиев, Па-
латаи кунҷакӣ). Ёрӣ диҳед, илоҳӣ барака ёбед! (Ф. Муҳам-
мадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ту ҳам бояд бимири! (С. Улуғзода,
Восеъ).*

Яке аз воситаҳои ифодаи хиссиёту ҳаяҷон ва шиддат ги-
рифтани оҳанги гуфтор инверсия мебошад:

*Ҷои мунозира нест ин ҷо! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кун-
ҷакӣ). Э, ба инсофатон қоил ман! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ). То чӣ андоза ба сирати аҷдодони худ қариб аст ти-
нати баъзе нусхаҳои бани-башар! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ).*

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои хоси хитобӣ низ мавҷу-
данд, ки онҳо дар шакли шиору даъват ифода мешаванд:

*Зинда бод Революцияи Кабири Социалистии Октябр!
Ҷамду сано бод ба зан! — Пионер, барои кори Ленин бош
тайёр! — Доимо тайёр! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба
ҳукумати коргару деҳқони мо урра! (С. Улуғзода, Субҳи ҷа-
вонии мо).*

*Ёдгори Айниву ин кӯҳсорон зинда бод!
Шеъри Турсунзодаву ин обшорон зинда бод!*

(Лоиқ)

Ҷумлаҳои нидой, ки дар онҳо хиссиёту ҳаяҷон ба тарзи
махсус ифода мешавад, низ ба гурӯҳи ҷумлаҳои хитобӣ дохил
мешаванд:

Вой, падарҷонам, падари меҳнатрӯзиам! (Р. Чалил, Шӯроб).

*Охир задӣ ба ҳастии ман пушти пой, вой!
Вой аз сиёҳбахтизм, эй бахт, вой-вой!*

(Р. Чалил)

Вой, вой миёнакам!

(С. Айни)

ИНКОР ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОН

Чумлаҳои инкорӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно, мақсаду муносибат ва интонация аз чумлаҳои тасдиқӣ тафовут надоранд ва мисли онҳо ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Албатта, дар ин ҷо ҳам доираи истифодаи чумлаҳои ҳикоягӣ васеъ аст, чунки инкор ба маънои аслиаш асосан хоси ҳамин гуруҳи чумлаҳои содда мебошад. Дар чумлаҳои саволӣ, амрӣ ва хитобӣ тарзҳои махсуси инкор низ ба назар мерасад. Шаклҳои инкор дар чумлаҳои амрӣ ва хитобӣ барои ифодаи боздоштани амали субъект, илтимосу хоҳиш, нияту орзу ва ҳиссу ҳаяҷон истифода мешаванд:

Ваъда дода наметавонам (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Вай ба ин аҳамият надод* (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Асло рӯзи нек набинӣ!* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба хонааш надаро* (Раҳим Чалил, Маъвои дил). *Гапа дароз накун, бефаҳм* (Улуғзода, Восеъ). *Магар падараш ҳоло ҳам наомадааст* (Раҳим Чалил, Ҳикояҳо).

Тасдиқ ва инкор ҳодисаҳои ба ҳам алоқаманд мебошанд. Аз ҷиҳати маъно ҳар гуна инкор тасдиқи акс аст. Чунончи, инкори мавҷудияти ягон предмет тасдиқи набудани он аст. Тасдиқи он, ки касе хоб рафтааст, ба инкори он, ки ваъда нест, баробар мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат инкори инкор ҳам тасдиқ аст.

Маълум аст, ки хабар маркази ташкилкунандаи чумла, воҳиди предикативии он, воситаи асосии ахбор ба шумор меравад. Ин аст, ки инкори инкор бештар дар хабарҳои мустақил ва чумлаҳои мураккаб, ки ду маркази предикативӣ доранд, мушоҳида мешавад:

Ин воқеаро батафсил нагӯям, намешавад (Раҳим Чалил, Маъвои дил). *Навоғ, мақоме нест, ки бо танбӯр навохта нашавад* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Онҳо ҳеҷ дашнома намонд, ки надода бошанд* («Садои Шарқ»). *То нагирӣ ҷӯби тар, фармон нагирад гову хар* (Зарб.).

Маълум аст, ки дар чумлаҳои саволӣ инкор дар шакли тасдиқ низ ифода мешавад, ки онҳоро инкори саволӣ, пушида, рамзӣ ва ғайримуқаррарӣ меноманд. Дар забони тоҷикӣ ҳар ду тарзи инкор — ҳам инкори муқаррарӣ ва ҳам инкори ғайримуқаррарӣ, яъне саволӣ ҳамчун инкори инкор истифода мешаванд. Дар забони адабии тоҷик аксар инкори саволӣ инкори муқаррариро инкор мекунад:

Сурататро чӣ кунам, бо ту набошад сират? То нагирьяд духтари ҳалвофурӯш, баҳри бахшоиш кай ояд ба ҷӯш? То ҷон наканӣ, руҳи ҷонона кучост? Он, ки ҳоли худ надонад, чӣ дондад ҳоли кас? Гар ба дил завқе надорӣ, синаҷунбонӣ чӣ суд?

Инкори инкор дар хабарҳои таркибии чумлаҳои содда низ мушоҳида мешавад. Дар ин гуна чумлаҳо ҳам калимаи асосӣ ва ҳам калимаи ёридиҳандаи хабар дар шакли инкор меоянд:

Вале гаштугузори нобарор ёро ноумед накаро (Раҳим Чалил, Маъвои дил). ...вақтамон беҳуда наравад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Аммо одам бояд ноумед нашавад? (Раҳим Чалил, Шӯроб). ...ҳеҷ кас маро нотинҷ карда наметавонад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Рӯи мӯйсафед пахтаи кӯҳнаро мемонд, ҳеҷ вақт мисли имрӯза бенур набуд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Аздусар-ку ягон хонавода беоб намемонад, ҳама об меҳӯранд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). ...ба онҳо кӣ буданашонро нишон надода намемонанд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Ба шодии Сайфиддин шарик нашудан мумкин набуд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Ва ҳол он ки ин гап беҳуда набудааст (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом).

Инкор умумӣ ва ҷузъӣ мешавад. Инкори умумӣ ба тамоми ҷумла мансуб буда, хабари ин гуна ҷумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мешавад:

Ба ҳеҷ бало гирифтгор намешавад (Раҳим Чалил, Шӯроб). Падарам имрӯз намераванд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба ин замин пахта коридан мумкин нест (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат). Дар он ҷо касе нест (Ч. Икромӣ, Ман гунаҳорам).

Носир Аббос чизе нагуфт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Чӣ гуфтанаширо намедонист (Сорбон, Ҷўғӣ).

*Надонам дар қучои синаи ман дарди ширине
Аёну ноаён месӯхт ҳамчун ёри дерине...*

(М. Қаноат)

*Дарёест пуробу масту беҳуд,
Дар соҳили хештан нағунҷад.
Ҷони мани беқарору бедил
Дар маҳкамаи бадан нағунҷад.*

(Лоик)

*Бад мабар, дигар наёзорам ту ро,
Рӯи хоки хорӣ нағзорам ту ро.*

(Лоик)

Дар услуби мутантани адабӣ, алалхусус дар назм, префикси инкории ма- низ истифода мешавад:

Шоиро, аз сӯхтан ҳаргиз манол (М. Турсунзода, Ҷони ширин). Чашмо, эй ҷони ман, аз сӯи ман ҳаргиз макан (М. Турсунзода, Куллиёт).

Бо সিғаи амр ва калимаи бод (бодо) омадани ма- маъмул аст:

*Бе рӯи ту хуршеди ҷаҳонсӯз мабод,
Ҳам бе ту ҷароғи оламафрӯз мабод,*

*Бо васли ту кас чу ман бадомӯз мабод,
Рӯзе, ки туро набинам, он рӯз мабод.*

(Рӯдакӣ)

Дар хабарҳое, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода шудаанд, префикси инкории **на-** бо феъли ёридиҳанда меояд:

Ман шуморо як умр фаромуш намекунам (Р. Чалил, Маъвои дил). *Онҳо ба ҳам ваъдаи мулоқот надода буданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Овозаш ҳоло шираи худро гум накарда буд* (С. Турсунзода, Модар).

Агар дар таркиби ҷумла феълҳои модалӣ омада бошанд, аффикси инкориро асосан онҳо қабул мекунанд:

Дар сари роҳи соҳибистеъдодон набояд монесе бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Одамони хуб набояд би-миранд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ту набояд дар пеши дигарон ин гапро такрор кунӣ* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). *Ману ту набояд аз дигарон қафо монем* (Ю. Ақобиров, Норақ).

Ҳолати бо феъли модалӣ наомада, бо феъли асосӣ омадани префикси инкорӣ низ мушоҳида мешавад:

Ман дигар дар ин ҷо монда наметавонам (Раҳим Чалил, Шӯроб). *Ту намедонӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вай на мӯҳтоҷи сабру тоқат аст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Инкори ҷузъӣ ба яке аз аъзоҳо ва ё ба яке аз аъзоҳои чидаи ҷумла тааллуқ дорад:

*Бипазад з-оташи ишкаш на ҳама ошиқи хом,
На ҳама марди харидор сазозори зан аст.*

(Лоиқ)

Аҳмад-махдум ба нучум дар аввали кораиш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Марҳамат, як пиёла не, як коса об нӯшед* (Ю. Ақобиров, Водии мухаббат). ...*ба нигоҳи баҳаё ва бисёр ғамноки ӯ на ҳар кас метавонад тоб орад* (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом).

Дар ҷумлаҳое, ки дорони инкори ҷузъӣ мобошанд, мутақобилаи тасдику инкор барҷаста зоҳир мешавад. Ҷунончи, ҷумлаи инкории «Ба пахтачинӣ танҳо Мунаввара наомадааст» моҳиятан ба ҷумлаи тасдиқии «Ба пахтачинӣ ба ғайр аз Мунаввара ҳама омадаанд» ва ҷои задаи мантиқӣ аз якдигар фарқ мекунанд.

Барои таъкиди маҳдудияти инкор дар забони тоҷикӣ воситаҳои зиёди луғавию грамматикӣ истифода мешаванд, ки ҳиссаҳои маҳдудии **танҳо**, **фақат** аз маъмулу мушхуртарини онҳост. Аммо агар пеш аз ҳиссаҳои маҳдудӣ ҳиссаҳои инкории **на** ва ё пас аз он **не** ояд, инкор бо аъзои таъкидшуда маҳдуд намешазад. Ҷунончи, муқоиса кунед:

Ба он ҷо танҳо наомадед (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Модарҷон, гап на танҳо дар омадан ё наомадани вай аст (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо).

Дар забон аксар барои тафсили воқеа пас аз ҳиссаҷаҳон инкориву маҳдудӣ аъзоҳон ҷида ва ё ҷумлаҳои дигар истифода мешаванд, ки аз ҷиҳати маъно ва муносибаташон бо воҳиди маҳдудӣ як хел нестанд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳо дар ду шакл: тасдиқ ва инкор омада метавонад:

Тарбияи фарзандон қарзи на фақат падару модар, балки тамоми ҷамъият аст (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). Ин қадар ангишт на фақат ҷамъи шуда мондааст, балки худ аз худ отаи гирифта сӯхта ҳам истодааст (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). Ба висоли маъшуқа на танҳо шумо, балки бисёр ошиқони шайдо ҳам нарасидаанд («Садои Шарқ»). Фақат ҳосилро не, балки худӣ заминро ҳам рӯфтаву лесида бурд (Раҳим Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои инкорӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд:

1) ҷумлаҳои инкории ҳоса; 2) ҷумлаҳои инкории ғайриҳоса.

Ба гурӯҳи якум ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки табиатан маъноии инкор доранд. Микдори ин гуна ҷумлаҳо зиёд нест. Ба вазифаи хабарии ин гуна ҷумлаҳо асосан калимаҳои **нест, не, на** меоянд, инчунин чанд калимаи дигар ҳаст, ки маъноии лугавиашон инкор буда, ҳамчун ҷумлаҳои нопурраи инкорӣ истифода мешаванд: **ҳаргиз, асло, ҳеч.**

У дар хона нест (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

— *Ин аспатон магар хоназод аст?*

— *Не!* (С. Айнӣ, Осори баргузида).

— *Ман бекасам? На!* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх).

Магар колхоз ба ин розӣ шуда метавонад? Ҳаргиз! (С. Улуғзода, Навобод).

— *Ҳа, чӣ воқеа? — пурсид Исрофил, ки маро дар он тарафи куча мунтазир буд.*

— *Ҳеч (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).*

Ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ҳоса ҷумлаҳои оро низ дохил кардан, мумкин аст, ки дар таркибашон ҳиссаҷаҳон инкории **ҳеч не ки** доранд. Ҳиссаҷаҳон инкории **ҳеч не ки** хусусияти гуфтугӯӣ дорад ва дар ҷумлаҳои, ки бо ин ҳиссаҷаҳон омадаанд, хабар дар шакли ғайриинкор, бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шуда, нияту хоҳишро ифода мекунад:

...ҳеч не ки он қарз тамои шавад (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). Ҷомъи сабили садьямоқ ҳеч не ки бо дӯхтан буд шавад (Ҷ. Икромӣ, Тирмор). Мӯйсафед ҳеч не ки сари асо шавад («Садои Шарқ»).

Дар таркиби ҷумлаҳои содда калимаҳои инкории **ҳеч, ҳаргиз, дигар, ба ҷуз, бе** низ меоянд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳо, ки ба воситаи морфемаҳо аз шакли тасдиқи он сохта шудааст, дар шакли инкор меояд, бинобар ин онҳоро ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ҳоса дохил кардан ҷои нест. Дар ин қабил ҷумлаҳои калимаҳои инкории зикршуда вазифаи услубиро адо кар-

да, тобишҳои модалии онро қувват медиҳанд, инкорро таъкид намуда, маънои иловагӣ мебахшанд ва матлабро конкреттар менамоянд, вале ба сохти ҷумла таъсир намерасонанд. Бинобар ин аз истисноии онҳо сохти ҷумлаи инкорӣ тағйир намеёбад. Муқоиса кунед...

Ба гапҳои вай ҳеҷ бовар намекардам (Ҳаким Қарим, Ҳикояҳо). *Овози падарҷонамро дигар нашунидам* (Ҳаким Қарим, Ҳикояҳо). *Ман инро ҳаргиз фаромӯш намекунам* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Ба гурӯҳи дуҷумлаи ҷумлаҳои инкорӣ ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки бо воситаҳои гуногуни грамматикӣ аз ҷумлаҳои тасдиқӣ сохта шудаанд.

Чунон ки зикр шуд, хабар маркази предикативии ҷумла ба шумор меравад. Тасдиқи инкорро ифода намудани ҷумла асосан ба хабар вобаста аст. Хабарҳои ҷумлаҳои, ки дар бораи набудани чизҳо, ҳодисаву воқеаҳо ва инқори фикр маълумот медиҳанд, дар шакли инкор меояд, ки аз шакли ғайринқорӣ он сохта шудааст.

Хабарҳои соддаи феълӣ инкорӣ аз хабарҳои тасдиқӣ ба воситаи префикси шаклсозии **на-** сохта мешаванд:

Ту бояд одамони обрӯнокро наранҷонӣ (Х. Назаров, Дар ҷустуҷӯи Қарим-Девона). *Патруле сояи моро бояд набинад* (Р. Чалил, Шӯроб).

Бо хабарҳои таркибии феълӣ ду тарзи истифодаи префикси **на-** ба назар мерасад:

1) Префикси инкорӣ ҳамчун қоида бо феълӣ ёридиханда меояд:

У мактубро хонда надод (П. Толис, Повесть ва хикояҳо). *Хуруфоти печ дар печи арабиро то ҳанӯз дуруст хондаву навишта наметавонист* (Р. Чалил, Шӯроб).

2) Ҳангоми ба вазифаи ёридихандаи феълҳои таркибии феълӣ омадани феълҳои **истодан**, **будан** ва **мондан** префикси **на-** бо феълӣ асосӣ, яъне бо шакли ғайритасрифӣ меояд:

Он вақт ба маънии гапҳои вай нарафта будем (Р. Чалил, Маъвои дил). *Одамони ҳоло нарафта истодаанд* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Ҳеҷ кадоме дар умраш қалам ба даст нагирифта буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳангоми бо сифати хоҳишмандӣ (бо суффикси **-ӣ**) ифода шудани хабар ду ҳолат мушоҳида мешавад: префикси инкорӣ ҳам бо феълӣ асосӣ ва ҳам бо феълӣ ёридиханда омада метавонад, аммо бо феълӣ ёридиханда омадани он серистеъмол аст:

Аммо Коля ҳаргиз бас карданӣ набуд (Ю. Ақобиров, Норақ). *Лекин Зулфия ҳам асло сусти омаданӣ набуд* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Муҳаррам пулро нагирифтани буд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Тарзи дигари ифодаи инкор дар ҷумлаҳои содда ба усули калимасозӣ алоқаманд аст. Дар забони тоҷикӣ якҷанд префикси-

хое ҳастанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати манфӣ ме-
созанд. Ба ин гурӯҳ префиксҳои **но**, **бе-**, **ғайри** дохил меша-
ванд. Префикси **но-** бо сифати феълӣ низ меояд. Ҳангоми ба
вазифаи хабар омадани ин гуна калимаҳо ҷумла маънои инко-
рӣ мегирад:

Ин гапат нодуруст! (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Мулоқот душвор ва ҳатто номумкин буд* (С. Улуғзода, Мунтахабот). — *...сари он кӯҳ дар даруни туман нопадид буд* (С. Улуғзода, Навобод). *...табассум аз рӯяи нопадид гашт* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Дарди вай ҳамеша бедавою бедармон аст* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Шиносоии ин ду марди наҷиб барои ҳарду... ғайричашидошт буд* (Ю. Ақобиров, Водии мухаббат).

Як гурӯҳ ҷумлаҳои соддаи инкорӣ ба воситаи ҳиссаҳои ин-
кории **на**, **не** сохта мешаванд. Ҳиссаҳои инкории **на** дар шакли
алоҳида хеле кам истифода мешаванд. Ин ҳиссаҳо одатан пеш
аз калимае меояд, ки инкор ва заҳди мантқӣ ба вай мансуб
аст. Дар ин гуна мавридҳо на танҳо маънои инкору таъкид,
инчунин хосияти маҳдудкунӣ ва муқобилгузори ин ҳиссаҳо
равшан мегардад. Хабарҳои ин гуна ҷумлаҳои инкорӣ дар шак-
ли тасдиқ, яъне ғайриинкор меояд:

— *Дуруст гуфтед, дар хазинаи китоби мо баробари дурру
ғавҳар сангу сафол ҳам ҳаст. Лекин ҳозир на ҳама фарқ ме-
кунанд* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Лекин онро на дар ҳама ҷо ба
ҳисоб мегирифт* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Охир тарбия наму-
дани одамон кори ҳазл нест ва на ҳар кас ба ин қор қобилият
дорад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Ҳангоми муқобилгузори ҳиссаҳои **на** бо аъзои ҷидаи аввал
не, балки бо аъзои ҷидаи дуюм меояд. Дар ин гуна ҷумлаҳои
ҷидааъзо хабар дар шакли тасдиқ пеш аз аъзои муқобилисто-
да ҷой мегирад, ки ба ҳар ду аъзои ҷида баробар мансуб аст:

*Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол,
Бузургӣ ба ақл аст, на ба сол.*

(зарб).

Дастони кушташавандагонро ба пеш мебанданд, на ба пушт
(С. Айни, Еддоштҳо). *Дусти чонӣ бош, на дӯсти нонӣ!* («Садои
Шарқ»). *Онҳоро вай дар аввал фақат барои обшӯй кардани
замини нав оварда буд, на барои пахтакорӣ* (Ю. Ақобиров, Во-
дӣи мухаббат).

Ҳиссаҳои **на** (**не**) дар таркиби хабар ҳамчун калитмаи ёри-
диҳанда низ истифода шуда, бо ёридиҳандаи нест муродиф
ва ҳамвазифа мегардад.

*Баҳор, боз омадӣ? Биё! Марҳабо! Биё, ман акнун душмани
ту наям* (Х. Карим, Ҳикояҳо).

Ман шоири навҷавону маддох наям,
Монанди рақиб зишту бадхоҳ наям!
Ҷонона, қасам бар ту, нахоҳӣ дарёфт,
Ҷуз дар раҳи рост, дар дигар роҳ наям.

(X. Юсуфӣ).

На шӯрӣ, бенамак ҳам нестӣ ту,
На раҳҷӯӣ, наӣ ҳам марди гувроҳ.

(Лоик)

...одами дӯстдоратро фаромӯш кардан хуб не (X. Назаров, Мирзо Ризо).

Агар хабарҳои номӣ замони ҳозираро фаҳмонанд, шакли инкории онҳо ба воситаи ҳиссаҷаи инкории **не** ва феъли ёридиҳандаи **не**ст сурат мегирад:

Дар *Панҷу Қумсангиру Ёвон ҳам замин кам не* («Садои Шарк»). *Водии Ваҳш калон, аммо беҳудуд не* («Садои Шарк»). *Қай рафтаниш маълум нест* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Дили ман ҳам санг нест* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳангоми ба вазифаи хабар омадани шаклҳои ғайритасрифӣи феъл низ шакли инкории онҳо ба воситаи **не**ст ва ё **не** сурат мегирад:

Мӯйсафед аз қасди худ даст кашидани нест (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Он кас ба он тараф рафтагӣ не* (Р. Чалил, Маъвои дил).

Дар ҷумлаҳои ҷидааъзо як қолиби маъмул аст, ки аъзои ҷидаи якум одатан дар шакли инкор омада, ногузирии пайвандаки **балки** ва дар шакли тасдиқ омадани хабари дуҷумро тақозо мекунад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ҳиссаҷаҳои инкорӣ фақат аз рӯи тартиби ҷой гирифтанишон тафовут доранд. Шакли маъмули ин гуна ҷумлаҳо чунин аст: ҳиссаҷаи инкории **на** пеш ва **не** пас аз аъзои ҷидаи якум воқеъ мегардад ва пайвандаки **балки** дар байни аъзоҳои ҷида омада, онҳоро ба ҳам муқобил мегузорад:

...*лекин на ба тарзи ҳазлу шӯхӣ, балки ба тарзи ҷиддӣ ва қатъӣ тақлид кардааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аҳмад-махдум ба нучум дар ааввали қораи на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...дар паси ин бозии чашмону дастон дилсӯзӣ, не, балки ҳасад ниҳон аст...* (Ҷ. Қўҳзод, Қини Хумор). *Ва дар он вақт шумо каналро танҳо не, балки бо ҳамроҳии колхозҳои дигар мекобед, бо даст не, балки бо экскаватор* (С. Улуғзода, Навобод).

Дар ин қолиб бе пайвандак омадани аъзоҳои ҷидаи хилофӣ низ мушоҳида мешавад:

Ман *на нури хираи тиреза, бештар ба ҳамин сояи наҳифи гули айвон чашм дӯхта будам* (Р. Ходизода, Сапедадам). *тӯйдорон тиро барои ман на, барои бефаровезии даҳонат ба тӯяшон хабар надоданд* (Ҷ. Қўҳзод, Қини Хумор). *...ӯ дилдори*

худо беандоза пазмон шуда буд. Ончунон пазмон шуда буд, ки як рӯз не, як соат қафо мондан ҳам гаронӣ мекард (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Айб ба ту не, ба домуллот, ба халифаат аст* (С. Айни, Осори баргузида).

Баъзан дар байни аъзоҳои чидои хилофӣ калимаҳои дигар омада, мохияти асосии онҳоро қувват медиҳанд:

... ҳунарнамоиҳои футболбозон бадтар шуда истодааст, ки беҳтар не (Тоҷикистони советӣ). *Аслан аз даст доданам беақлӣ не, баръакс рафтори олицаноб буд...* («Садои Шарк»).

Ҳиссаҳои инқории на бештар ба тарзи такрор меояд. Такрори ин ҳиссаҳо бо аъзоҳои чидои ҷумла воқеъ мегардад. Ҳангоми чидо шудани аъзоҳои ҷумла бо ҳиссаҳои на хабари ҷумлаи содда дар ду шакл: тасдиқ ва инкор меояд. Агар хабари ҷумла чидо шавад, ҳиссаҳои инқорӣ пеш аз хабарҳо (агар хабар тафсилӣ бошад, пеш аз аъзоҳои тобеи хабар) омада, маънои инқорро қомилан ифода мекунад ва хабарҳо морфемаи инқорӣ қабул намекунанд:

Ин на дoston аст, на очерк аст, на муболиға (С. Айни, Қуллиёт). *Манзарҳои ҳузновари он на дар дида бино менишаст, на дар ақли солиме ҷой мегирифт* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ман, ростӣ, на розӣ шуданамро медонистам, на барои рад қардани таклиф далели мантиқдори эътимодноке оварда тавонистам* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Касе на талаб мекунад, на маслиҳат медиҳад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар ин гуна ҷумлаҳо аз хабарҳои якхела ва ё феълҳои ёридиҳанда гоҳо дуҷумӣ ихтисор мешавад ва ҳиссаҳои инқорӣ бо аъзон тобеи он хабар меояд:

Дар ин ҷо ғайр аз чор-панҷ чанори кӯҳансол на хиёбоне диданд ва на ягон майдони обода (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша гумон мабар, ки холист). *Онҳо на зар доштанд, на зӯр* (Ҷ. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз). *Дареғо, ки на фикр дорем, на ҳаё, на орзу дорем, на омом* (Ҷ. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз). *Не дар дег меистад, не дар кафлез* (зарб.).

Ҳангоми бо дигар аъзоҳои чидои ҷумла такрор омадани ҳиссаҳои инқории на хабар дар шакли инкор меояд, ки таъкиди инкор пурқувваттар мегардад:

... ба фаҳмидани ин гуна ҳисобиҳо на ақли ман ва на ақли ту намерасид (С. Айни, Қуллиёт). *Гӯё на таклиф, на савол ба гӯшаи надаромада буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *На вай, на янгам як тин харҷ қарданӣ намемонанд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *На комбат ва на комиссар аз хатти пеш як қадам қафо намегаштанд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). *Аммо Ҳӯҷаназарбой... на дар вақти кишту қор, на дар вақти хишоа ва на дар вақти чинак ба роиши пахта қадам намондааст* (С. Айни, Қуллиёт).

Дар таркиби як ҷумлаи содда аъзоҳои гуногуни ҷумла чуфт-чуфт ё гурӯҳ гурӯҳ ба тарзи чидо омада метавонанд, ки

бо ҳамаи онҳо тақрор омадани ҳиссаҷаи инқории **на** мумкин аст:

Ягон нафар духтар ё зан на дар ФЗУ ва на дар сари даст-гоҳ, на аз муаллим ва на аз устоён рӯ пинҳон намекунад (Р. Чалил, Маъвои дил).

Агар ҳиссаҷаи инқории **на** бо аъзоҳои гуногуни ҷумла тақрор ояд, ҳабаб дар шакли мусбаб воқеъ мегардад ва ин ҳолат ҳангоми бо ҳоли мақону замон омадани вай бештар ба назар мерасад:

Тағофул на дар ҳама ҷо ва на ҳамеша судманд аст (Р. Чалил, Маъвои дил).

Азбаски ҳиссаҷаҳои инқории **на** ва **не** муродифи ҳамдигар буда, дар бисёр мавридҳо якдигарро иваз карда метавонанд, дар як ҷумлаи содда ба таври мувозӣ омадани онҳо низ мумкин аст. Ин ҳолат асосан дар назм мушоҳида мешавад, ки албатта ба талаби вазну қофияи он вобаста мебошад:

*Диламро ин қадар мафшор, охир,
На сурбин асту не рӯин дили ман.*

(А. Лоҳитӣ)

Не шиква зи чарху на зи бедоди ту дорам...

(Неъматхони Олӣ)

*Не ҳуриву не малак, на одам, на парӣ,
Худ гу, ки чӣ чинсию чӣ ном аст туро?*

(Шоҳин)

*На аз меҳнат, на аз кулфат нақоҳад,
Натарсад не зи гармо, не зи сармо.*

(Ҳабиб Юсуфӣ)

Ифодаи инқор дар ҷумлаҳои саволӣ бо як махсусияти худ фарқ мекунад: маълум аст, ки ҷумлаҳои саволӣ хоҳ дар шакли тасдиқ оянд ва хоҳ дар шакли инқор, ҷавоб талаб менамоянд. Аммо ҷумлаҳои саволие ҳастанд, ки ҷавоб талаб намекунад, саволи онҳо бо интонацияи махсус, ба таври риторикӣ ифода мешавад. Ин гуна ҷумлаҳо шаклан ғайриинқорӣ намоянд ҳам, моҳиятан инқорӣ мебошанд. Барои ифодаи маънои инқории ҷумлаҳои саволи риторикӣ интонация, воҳидҳои луғавие, ки бо онҳо ҳабаб ифода шудааст, муносибати аъзоҳои ҷумла, вазияти нутқ ва матн ёри мерасонанд. Ҷумлаҳои саволи риторикӣ одатан бо калимаҳои саволӣ меоянд ва вобаста ба маънои луғавии онҳо тобишҳои дигари модалиро ҳам ифода мекунад. Дар ҷумлаҳои саволи риторикӣ инқор ба таври махсуси ҳиссиву эмоционалӣ ифода мешавад:

Шундан кай бувад монанди дндан (Зарб.). Касе аз некӣ осебе надидаст, Қадомин бори қач ҷое расидаст? (А. Шукӯ-

хй, Чормағз). *Макун бовар суханҳои шунида, Шунида кай бувад монанди дида!* (Зарб.). *Аз ман мепурсед, ки ман Анварро дӯст медорам ё не. Ман ба ғайр аз шумо каси дигарро надида бошам, чӣ тавр дӯст медорам?!* (Ч. Икромӣ, Ман гунаҳорам).

Саволи ин навъ чумлаҳо рамзӣ, рӯйпӯш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар онҳо инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риторикии ҳамчун воситаи услубии ифодаи образноки нутки бадеӣ истифода мегардад. Саволҳои риторикии гуногунанд. Дар чумлаҳои саволи инкор ба таври киноя, тааччубу хайрат, норозигӣ, нописандӣ, таънаву маломат, истехзо, шубҳа, таассуф ва ғайра ифода мешавад:

Маро дар республика ҳама медонад. Туро кӣ мешиносад? (М. Наҷмиддинов, Даръё маҷрои нав меҷӯяд). *Ту мехоҳӣ ҳаёти маро аз ман бигирӣ? Дер мондӣ! Ҳаёти ман кайҳо ба ашъорам, ба китобҳоям гузаштааст, ту аз ман чӣ мегирӣ?!* (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Саволҳои риторикии ҳамчун ҷавоби инкории савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа чумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» сериестемол ва маъмул мебошанд:

— *Шумо вайро медонед? — Ғўён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.*

— *Кӣ медонад, монанди ана ин пойлӯчҳо ягон ҳудобеҳабар будагист-дия, — ҷавоб дод ӯ... (Р. Ҷалил, Шӯроб).*

— *Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Ғулфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?*

— *Ман чӣ донам?*

— *Ҷа одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад мегӯям?*

— *Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Дар забони тоҷикӣ чумлаҳои соддае низ ҳастанд, ки ҳабарашон дар шакли инкор омада бошад ҳам, маъноии инкор надоранд. Ин гуна чумлаҳои содда одатан тафсилӣ мешаванд ва дар таркиби онҳо ҷонишини саволи чӣ ба маънии ғайрисаволи, ҳамчун муайянкунандаи исми чамъ воқеъ мегардад:

Чӣ зарарҳое ки ба мардум намерасанд, чӣ офатҳое ки намеоваранд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ). *Кас чӣ воқеаҳо, чӣ одат ва анъанаҳоро намедидаст* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Ман ҳам дар синни ту дар сарам чӣ воқеаҳое, дар дилам чӣ ҳавою ҳавасҳое ки надоштам* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

АЪЗОҲОИ ЧУМЛА

Мубтадо ва ҳабар аъзоҳои муҳимтарин ва асосии чумла ба шумор мераванд. Ба воситаи онҳо чумлаи соддаи ҳулласи дутаркиба ва ҳелҳои дигари чумлаҳои содда ба вучуд меояд ва

моҳияти ҳар гуна чумлаи содда ба ҳамин ду аъзо вобаста аст. Аз ин ҷост, ки мубтадо ва хабар сараъзоҳои чумлаи номида мешаванд.

Мубтадо сараъзои мустақили чумлаи мебошад. Хабар тобеи мубтадо буда, онро аз ягон ҷихат шарҳ медиҳад.

Мубтадо ва хабар ба якдигар алоқаи зич доранд. Ҳамаи аъзоҳои пайрави чумла ба ҳамин ду сараъзо тобеъ ва вобаста шуда меоянд.

МУБТАДО

Мубтадо сараъзои чумлаи буда, предметеро, ки дар чумлаи сухан дар бораи он меравад, ифода мекунад.

Мубтадо ба воситаи исми, ҷонишини, мафҳумҳои предметонидашуда (сифат, шумора, сифати феълӣ, масдар, ҳиссаҳои дигари нутқ) ва ибораҳои ифода меёбад.

Ифодаи мубтадо ба воситаи исми. Ҳамаи хелҳои исми дар чумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) **Исми ҳос:** *Қодиров Назаровро саҳт ба оғӯи гирифта бӯсид* (Р. Чалил, Шӯроб). *Ҳоҷиумар нӯги ришаширо ба миёни ангиштониаш гирифта, ба Юнусбой нигоҳ кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Акбар ба муроди худ расид* (Р. Чалил, Шӯроб). *Абӯ-алӣ аз ёд мехонад* (С. Улуғзода, Ибни Сино).

б) **Исми ҷинс:** *Ҳаммомӣ аз паси вай давида рафтани мешавад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ҳавлӣ се хонаю як ошхона ва саҳни хурде дошт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Телефон дуру дароз ҷирингос зад* (Р. Чалил, Шӯроб). *Маҷлис қариб ду-се соат давом кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Варақа бо ҳамин китоб сар мешуд* (С. Улуғзода, Дирри Навобод). *Модар як бӯсаро аз рӯи духтар ва дигарашро аз рӯи писар мегирифт* (Р. Чалил, Шиксти тилисмот).

в) **Исми ҷомеъ:** *Мардум рост хеста ба боғ даромаданд* (С. Айни, Куллиёт).

Даста ба тарафи дигар нигоҳ карда ба роҳ даромад (С. Айни, Куллиёт). **Тӯда** аз ҷунбиш бозистод (С. Айни, Куллиёт). Омадагонро дида **мардум** хомӯш монданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Сифатҳои мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меоянд: *Оқил ҷоҳилро мешиносад, лекин ҷоҳил оқилро намешиносад* (Фольклор). *Бадгуҳар ба кас вафо накунад* (Фольклор). *Мӯйсафед ҳайрон шуду аз ҷояш сар бардошт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пир завқиду во намуда лаб:

— Духтарам,— гуфт,— дил — дили Зайнаб.

(М. Тирсунзода)

Бемор дасту по мезад, гоҳ-гоҳ чашми худро кушода, ба ка-

сонн дар он чо буда теғ кашида нигоҳ мекард (С. Айнӣ, Куллиёт). **Нодон айб мекунад, доно худаш мефаҳмад** (С. Улуғзода, Навобод).

Шумораҳо низ маҳфуми предметӣ пайдо карда, бо нумеративҳо ва баъзан бе нумератив дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) Шумораи микдорӣ: **Ду понздаҳ** — як сӣ (Фольклор). **Чил** — камоли ҷавонӣ (Фольклор). **Шаст** — камоли мардиш (Фольклор).

б) Шумораи микдорӣ бо ҷонишини таъинии «ҳар», ба вазифаи мубтадо меояд: **Ҳар ду одамдуст, меҳмоннавоз** (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Ҳар ду бо хурсандӣ, беихтиёр ба якдигар нигоҳ карданд** (П. Толис, Ҳикояҳо). **Ҳар ду хомӯш мерафтанд** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Баъзан ба шумора бандаки соҳибии шахси сеюми ҷамъ васл шуда меояд:

Ҳар сеяшон ба роҳ даромаданд (С. Улуғзода, Навобод). **Ҳар дуяшон дар тағи бед ба рӯи алаф нишастанд** (С. Улуғзода, Навобод).

Гоҳ шумораи як суффикси -е гирифта, маҳфуми предметӣ пайдо мекунад ва ба вазифаи мубтадо меояд:

**Яке гапгир, ногапгир — дигар,
Яке пурзӯр, дигар нотавонтар.**

(Ғ. Мирзо)

Яке аз Ашад, дигаре аз Машҳад (Фольклор). **Яке аз боғ, дигаре аз роғ** (Фольклор). **Яке курсӣ оварда ба мобайни дукон гузошта ва ба нишастан таклиф намуд** (Ғ. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Агар шумора тартиби предметро далолат кунад, мубтадо шуда метавонад:

Сеюм Мирзо Иброҳим ном ҷавоне буд, ки падараш мактабдор буда, ҳавлиаш танг, бинобар ин ӯ яке аз ҳуҷраҳоро таъмир карда, дар вай зиндагонӣ менамуд...

Чорум Қорӣ Шариф ном дошт, ки падараш коргарӣ мекард...

Панҷум Ашрафҷон ном сандуқсоз буд, ки ӯро Мирзо Ашраф ҳам меғуфтанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Шумораи тартибӣ баъзан суффикси исмсози -ӣ қабул карда, ба вазифаи мубтадо меояд:

Дуюмӣ: — **Имрӯз фардо ҳам дорад. Агар ягон кор шавад, фардо ба хешу таборҳои Аҳмад ҷӣ ҷавоб меғӯем, — гуфт** (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

Сеюмӣ: — **Агар пул бошад, халосӣ оппа-осон, ҳама гап ба сари пул, — гуфт.**

Чорумӣ: *Пас аз қоҳ-қоҳ хандидан гуфт:— Хуб илоқи осон ёфтӣ* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи ҷонишин. Ҷонишинҳое, ки ба ҷои исмҳо қор фармуда мешаванд, дар ҷумла мубтадо шуда меоянд:

а) Ҷонишинҳои шахсӣ: **Вай** ба *Нуралӣ салом дода, нишаст* (С. Улуғзода, Навобод. *У ду писар дошт* (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ман** ҳам дар *рӯ ба рӯи ӯ ба суфаи як дӯкони дарбаста нишастам* (С. Айни, Марғи судхӯр). **Онҳо** соатҳои дувоздаҳи шиб ба даромадгоҳи қишлоқ наздик шуда, дар он ҷо қарор гирифтанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ту** ҳавлаширо медонӣ? (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Мо** ҳам ба онҳо наздиктар рафтем (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ману шумо** ин рӯзи фирӯзро мебинем (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Моён** дар коза то дере чақ-чақ карда нишастем (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавонии мо*). **Шумоён** то ҷамъ омадани талабагон ва сар шудани таҳсил ана дар ҳамин ҷо истиқомат мекунад (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавонии мо*).

б) Ҷонишинҳои номуайяни: **Ким-кӣ** омада, аз *Нуралӣ пурсид* (С. Улуғзода, Навобод). **Кадоме** моро кофта омадааст (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавонии мо*).

в) Дар ҷумла ҷонишинҳои ишоратии **ин**, **ҳамин**, **он**, **ҳамон** ба ҷои исм омада бошанд, мубтадо шуда метавонанд: **Ин** ҳеч боке надорад,— тасалли дод *Пӯлод*,— *ду-се моҳ ҳеч гап нест* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Он** коргаре буд (С. Айни, Дохунда). *Духтари парипайкари моҳсимоеро дид*, ки ба лаби чашмае нишаста, *қаду обкашии худро аз оби чашма пур мекунад: Ин* — на хоб аст ва на ҳаёл. *Ин ҳақиқатест, ки ба пеши чашми худ дар рӯзи равшан мебинед* (С. Айни, Дохунда). **Ин** ҳам хато мекард. *Сангинов ба ин гуна «мароқоваркунӣ»-ро эҳтиёс надошт* (П. Толис, Ҳикояҳо).

г) Ҷонишини **ҳама** ва ҷонишини нафсии **худ** ҳам дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд: **Ҳама** қоҳ-қоҳ хандиданд (С. Улуғзода, Навобод). **Ҳама** аз ҷо бархоста, *дуру дароз чапак заданд* (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавонии мо*). **Худам** мебарам, *Ҳоҷиҷамак, шумо рафта гиред*,— *ҷамадонро надода гуфт Нуралӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Не, худам мебардорам*,— *табассум кард* (П. Толис, Ҳикояҳо).

д) Ҷонишинҳои саволии **кӣ** ва **чӣ** низ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:— **Кӣ** аз дастамон инро гирифта мебарад? (С. Айни Куллиёт).

— *Дар воқеъ, ҳамон кори шуморо ба амлоқдор кӣ хабар дода буд?*

— **Кӣ** хабар меод? *Ҳамин оқсаққоли хонасӯхта медиҳад-дия* (С. Айни, Ғуломон).

Таркибҳои инкории **ҳеҷ кас** ва **ҳеҷ чиз** ҳам ба вазифаи мубтадо меоянд: *Соат ёздаҳ шуд, ҳанӯз ҳеҷ кас наомад* (С. Айни, Ятим). *Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамуд* (С. Айни, Ятим).

Гўё аз деҳқонон ҳеҷ кас ҷурғати пеш аз ҳама баромада чизе гуфтанро надошт (Р. Чалил, Ҳикояҳо). Дар миёнаҳафта аз ин ҷо ҳеҷ кас ба шаҳр намеравад,— гуфт Салимбой (Р. Чалил, Ҳикояҳо). Дар рӯи ҳавлӣ *Ҳеҷ кас набуд* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Ҳеҷ кас аз ҷой намеҷунбид* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Аз дур ба назарам ҳеҷ чиз наменамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи сифатҳои феълӣ. Баъзе шаклҳои сифати феълӣ, махсусан сифати феълӣи замони ҳозира, мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меояд: *Равандагон барои аз ташнагӣ ҳалос кардани аспҳосон боз бароҳ даромаданд* (С. Айни, Ғуломон). *Раванда дар панҷ дақиқа ба пеши аспи худ расид* (С. Айни, Ғуломон). *Ояндагон торафт зиёд мешуданд* (С. Айни, Одина). *Ҷўянда ёбанда аст* (Фольклор).

Ифодаи мубтадо ба воситаи масдар. Масдар дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонад. Мубтадо шудани масдар бештар дар зарбулмасал ва мақолҳо характернок мебошад: *Омадан бо иродат, рафтан бо иҷозат. Шунидан кай бувад монанди дидан* (Фольклор). *Хобидан ҳоло барвақт буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАРКИБИ МУБТАДО

Мубтадоҳо содда, таркибӣ ва чида мешаванд:

1. **Мубтадои содда.** Мубтадои содда, одатан, ба воситаи як калимаи мустақилмаъно ифода меёбад. *Пирак дар асл сдами хурдҷусса, борикбадан ва қоқ буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Вай зани ҷавони хушрӯй ва нозукандом буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Овозҳо Маҳмудхўҷаро саҳт тарсонданд* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Мотарҳо якзайл ғуррос мезаданд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Бобо зери лаб табассуми базӯр намоене кард* (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Барака ҳам хомӯш монд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Машинаҳо дар ин ҷо аз тарафи чапи кўча мегаштанд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Онҳо ҳамдигарро дар оғӯш гирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Духтарон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар хона модарам ўро дида ҳайрон монд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Одамҳо баромада ўро таъриф мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Ҳикоя ва очеркҳо).

2. **Мубтадоҳои таркибӣ.** Мубтадоҳои таркибӣ ба воситаи ибораҳои гуногун ифода меёбанд. а) Ибораҳои изофии устувор: *Революцияи Кабири Социалстии Октябрь ғалаба кард. Комитети Марказии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ қарор қабул намуд.*

б) Ибораҳои, ки аз масдар ва калимаҳои дигар ташкил ёфтаанд: *Хонда шудани нақш аз тарафи як тоҷик тантанавӣ ин ҷашни зафарро ду боло кард* (С. Айни, Ҷашни таърихӣ). *Кўфта шудани дари хона гапи Павелро бурид* (Р. Чалил, Одамо-

ни ҷовид). *Расидани ҷунин зарба ба падарам бисъёр гарон омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Нобуд шудани китоб барои ман аз ғорат шудани ҳамаи чизҳои дигарамон аламноктар буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дидани аҳволи Зебӣ дили ҳар касро ҳам реш мекард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Ибораҳо ба вазифаи мубтадо ҳам дар шакли изофӣ ва ҳам беизофа меоянд: *Ду муосир бо ҳам ба сафар мерафтанд* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Чор нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани хамидақомат мисли парвона давр мезаданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар поён ду сағи ҳалқадуми дарозгӯи буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Чор кас ба пеши ҷойхонаи сурх омада, аз асп фуромаданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

г) Ибораҳои, ки қисм ё ҷузъи миқдори муайяни предметҳои умумиро ифода мекунанд, низ дар ҷумла мубтадо шуда меоянд: *Яке аз колхозчиён аз ҷой хеста дасташиро боло кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз шогирдпешагони бухороии амлокдори сари ҷӯй аз ин фикри Бозор воқиф шуда, Едгорро соли бист танга ба хидмат гирифтани шуд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Гурӯҳе аз аҳолии марду зани Сангдара аз дур саворони ношиноро дида, ба майдончаи пеши деҳа баромаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз онҳо ҳамон ҷавони шинельпӯш буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

д) Шумораҳои тахминӣ бо исмҳо (дар шакли ибора) ба вазифаи мубтадо меоянд: *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (. Деҳотӣ, Хикояҳо ва шеърҳо). *10—12 нафар мардон хобиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

е) Ибораҳои, ки аз зарфи миқдорӣ ва исм ташкил ёфтаанд, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: *Чанд нафар муллобачагон хеста ба ӯ ҳамроҳӣ карданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Чанд кас ҳар хел талаб ва орзуҳои худро гуфтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Чанд дақиқа аз муддат гузашт* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Дар меҳмонхонаи бомаш насти ин ҳавлӣ чанд нафар касони аз ҳар ҷо ҷамъомада нишаста, оҳиста-оҳиста сӯҳбат мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3. **Мубтадоҳои чида.** Дар ҷумла ду ва ё зиёда мубтадоҳо бо як хабар омада бошанд, мубтадоҳои чида ба шумор мераванд. Ҷунончи: *Рӯ ва ҷашмони Ҳоҷиумар сурх гашта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Саркардагон, шоҳбачагон, амалдорон ва элнавкорон дар Кӯрғони Бойсун ба сари дастархон ҷамъ шуда, ба ошхӯрӣ машғуланд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Гӯсфандон, бузон баррагон ба хобгоҳи худ даромада, осуда хобида буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ғуломон, ятимон, батракон ва безаминони пештара, ки аз канори Ҷилвон замин гирифта, дар ин ҷо киштукор карда буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧОИ МУБТАДО ДАР ЧУМЛА

I. Мубтадо дар забони адабии ҳозираи тоҷик асосан дар аввали ҷумла меояд: **Корвонбошӣ** дар зери **шипанг сар хам қарда, хомӯш менишаст** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Кампир** дар сари **Зебӣ бедор нишаста, ба Нурали интизорӣ мекашид** (С. Улуғзода, Навобод). **Нормурод** аз **рост истодан ба ҷон омада, ба ҷояш нишаста, бо Содиқ пичиррос зада истода буд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Абӯалӣ** хомӯш истода **ғӯш мекунад** (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Акаам** ба ин савол ҷавоб **ёфта натавониста сун-сурх шуд** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Муқим** ҳайрон-ҳайрон **нигоҳ мекард** (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

II. Мубтадо дар ҷои дуҷум ва ё сеҷум низ омада метавонад: **Дар ошхона Ризвон** **ош мекашид** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Дар Ҳамин вақт Шодигул** **баромада омад** (С. Улуғзода, Навобод). **Аз пушти девор овози гирьяолудӣ модарон** **баланд шуд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Дере нагузашта ман** **сахт касал шуда мондам** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

III. Дар назм ва нутқи гуфтугӯи мубтадо баъзан баъд аз хабар меояд:

*Фарёд бардошт
Он шеру ғуррон:
— Ин хонаи кист?*

(М. Миршакар)

*Кӯфт ногоҳ кесе дари моро,
Аз паси он майор шуд пайдо.*

(М. Тирсиззода)

ХАБАР

Хабар амал, аломат ва ҳолати мубтадоро мефаҳмонад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати маъно ва шакл ба мубтадо вобаста аст. Тобеин хабар ба мубтадо бо ёрии воситаҳои гуногун: шаклҳои калима, калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация ифода меёбад. Хабар бо вучуди вобаста будан ба мубтадо дар ҷумла хизмати асосиро адо мекунад; хосияти хабарӣ, ки моҳияти асосии ҷумла ба шумор меравад, аз сиға ва замонҳои хабар ташкил меёбад. Маънои синтаксисии хабар дар алоқаи ногустаниии он бо мубтадо таъин мешавад, зеро мубтадо предмет — соҳиби амалро фаҳмонад, хабар аломатеро ифода менамояд, ки вобастаи ин предмет — мубтадо аст.

Хабар аз ҷиҳати ифодан маъно ба ду гурӯҳ: а) хабари феълӣ ва б) хабари номӣ тақсим мешавад.

Хабарҳои феълӣ. Хабари феълӣ амалеро мефаҳмонад, ки мубтадо содир мекунад. Маънои синтаксисии хабари феълӣ ва

воситаҳое, ки барои ин хизмат мекунанд, як хел нест. Барои ҳамин ҳам хабарҳои феълӣ содда ва таркибӣ мешаванд.

1) **Хабарҳои феълӣ содда.** Заминаи морфологии ифодаи чунин хабарҳои феълӣ содда мебошанд. Хабарҳои феълӣ содда ба воситаи шаклҳои сифаи феълӣ ифода меёбанд.

а) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи хабарӣ:

*Пои пиёда меравам,
Роҳ кушода меравам,
Даст набода меравам,
Дохунда қаҳрамон мешам.*

(С. Айнӣ)

Вай пичирросзанон аз ҳамнишиниаш мепурсад (С. Улуғзода, Навобод). *Онҳо ба ҳавличаи даруни манзили Абӯалӣ медароянд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Вай боз китоби дигареро ба даст мегирад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Мо ба сайргоҳ рафтем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи амрӣ: *Ту минбаъд ба пеши Султонпоширо нарав...* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — *Шумоён ба дӯкони то раветон* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Бубин, шӯълаҳои алаводар санҷо бозӣ мекунанд* (П. Толис, Ҳикояҳо).

в) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи эҳтимолий:

Корашон нашудагист ё ягон кори дигар бармадагист (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳозир баъд аз як-ду дақиқа меодагист* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

г) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ:

*Гар биравӣ ту ба тамошои боғ,
Мекуни аз бӯй муаттар димоғ.*

(М. Турсунзода)

Охир, хона равам, мӯйсафед хеле тагин карда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Гӯед, ба рафиқ, капитан ҳам хӯрок биғранд* (Ф. Ниёзи, Вафо).

2) **Хабарҳои феълӣ таркибӣ.** Хабарҳои феълӣ таркибӣ бо ду калимаи феълӣ ифода меёбанд. Ҷузъҳои ёридиҳандаи онҳо маънои ибтидоии худро қисман маҳфуз дошта, ба ҷузъи асосӣ тобишҳои иловагии маъноӣ зам мекунанд.

Хабарҳои феълӣ таркибӣ маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Муҳимтарини ин маъноҳо ба тарзи зер тасвир кардан мумкин аст:

1) Имкониятро мефаҳмонанд. Ҷузъи асосии чунин хабарҳо аз масдар (чи шакли пурра ва чи шакли нопурраи он), ҷузъи ёридиҳандашон аз феълӣ модалии **тавониш** иборат мешавад: *Ман ӯро шинохта натвонишам* (С. Айнӣ, Куллийет):

*Дарёи азимем, ки бастан натавонӣ!
Аз сарҳади хуршед гузаштан натавонӣ!*

(М. Раҳимӣ)

2) Хоҳиш ва ниятро ифода мекунанд. Ҳиссаи тобен ин гуна хабархоро калимаи **хостан**, ҳиссаи асосиашонро масдар ташкил мекунад: *Як чизеро аз Максим Горький нақл кардан мехоҳам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо султон Маҳмуд халифаро бедин эълон кард, на танҳо ӯро, балки тамоми хонаводаи аббосиро... аз хилофат маҳрум кардан хост* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Таркибхое ҳастанд, ки дар онҳо феъли тавонистан дар шакли тасрифӣ (метавон гуфт, метавонӣ баст) воқеъ мешавад. Феъли асосии чунин таркибҳо низ бо масдарҳои мухтасар (баъзан пурра) меояд ва онҳо якҷоя хабари бешаҳсро ташкил менамоянд. Хабарҳои мазкур одатан дар ҷумлаҳои яктаркибӣ бешаҳс истифода мешаванд: *Ҳатто онро сароғози дафтари умраиш метавон доист* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Ишқ мушк аст, пинҳон натавон кард* (С. Улуғзода, Восеъ).

3) Манъу рад ва муқобил буданро ба чизе, ҳодисае баён мекунанд. Дар вазифаи ҷузъии тобен чунин хабарҳо феълҳои **нахостан**, **намондан**, **нагузоштан** ва мисли инҳо истифода мешаванд: *Бидон, ки ман ғунҷинамонро фурӯштан намемонам* (С. Улуғзода, Восеъ).

ХАБАР ШУДА ОМАДАНИ СИФАТҲОИ ФЕЪЛИ

Шаклҳои гуногуни сифати феълӣ бо феълҳои ёридиҳанда ё бандакҳои хабарӣ ва ё бе онҳо хабар шуда меоянд. Ин гуна хабарҳо одатан ҳолати предмети шарҳбандаро ифода мекунанд.

Сифати феълӣ замони гузашта: *Заминҳо шудгор кардагӣ, порухҳои маъданӣ ва маҳаллӣ андохтагӣ, пунбадона кашондагӣ ва тоза кардагӣ, молаю сихмслаҳо дар сари замин ба кор ҳозир, фармалин дар зарфҳо андохта мондагӣ, сеялкаҳо ҳама тахт* (С. Улуғзода, Навобод). *Чаро қавоқҳоятон гирифтагӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар як-ду соат анборхона ранги хонаи истиқоматӣ гирифт, намаду гилем, андохтагӣ, сандук ва кӯрпаю болиштҳо дар кунҷак ҷо кардагӣ, сӯзанин тиллоранг дар девор ва чакману ҷомаи нави падарам дар мехҳо овехтагӣ, ҳама чиз тахт ва ҷо ба ҷо, хона озода ва гарм* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хели дигари сифати феълӣ замони гузашта ҳам дар ҷумла ба вазифаи хабар омада метавонад. Ин ҳол асосан махсуси назм аст:

— Дар кӯҳу дар дашт
Лола расида
Дар боғу дар кишт
Сабза дамида.

(С. Айни)

Камоли тоҷикистонӣ расида,
Ба боғаш лолаҳои нав дамида,
Бадахшонӣ рубобаш ҷӯр карда,
Ғами дерина аз дил дур карда...

(М. Турсунзода)

Сифати феълии замони ҳозира:

То даме ки башар бувад зинда,
Ту намирандаӣ, намиранда.

(М. Турсунзода)

Сифатҳои феълии замони оянда. Хабар бо ин шакл хоҳиш ва азму продаро ифода менамояд: *Посбонҳо пеши роҳи «ҳезум-каши саҳархез»-ро доштани мешаванд*, вай аз болои ҳезум як халтачаро гирифта *гурехтани мешавад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Духтари шумо хаппак гаштани* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Вақте ки Норбой Каркӣ рафтани шуд, инро тағин кард* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Амир бо муллоҳои калон маслиҳат карда, мардумро шӯрондани шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Масдар. Масдар бо гирифтани пешоянди дар ба вазифаи хабар омада, нишон медиҳад, ки амали субъект дар ҷараён аст: *Борон дар боридан буд*, аммо *колхозчиён аз пахтачини сар намебардоштанд* (С. Айни, Ҷашни таърихӣ). *Ҷӯпонбачагон дар давидан, оҳубаррагон дар рамидан* (С. Айни, Ғулумон).

ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номӣ ба воситаи ҳиссаҳои номии нутқ ва ёридиҳандаҳои феълии ифода меёбанд. Онҳо ба ин вазифа ба ёрии бандакҳои хабарӣ ё ёридиҳандаҳои феълии (аксаран) ва ё бе ин воситаҳои ёридиҳанда истифода мешаванд.

1. **Бо бандакҳо хабар шуда омадани исмҳо дар забони адабии ҳозира хеле бисёр дучор мешавад:** *Онҳо студентонеганд*, *ки ҳар сол ба ғунуҷини пахта ёри медиҳанд* («Тоҷикистони советӣ»).

Исмҳои хос ва ҷинс дар якҷоягӣ бо ёридиҳандаҳои феълии гурӯҳи калони хабарҳои номӣро ташкил медиҳанд.

а) Ба воситаи феълии ёридиҳандаи «будан» ва исми хабарҳои номӣ ташкил меёбад: *Дасташ даст набуд*, *оҳан буд* (С. Улӯғ-

зода, Навобод). *Оянда Қорӣ-ишкамба буд* (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). *Ин саройбони сарои «Кавказ» буд* (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). *Салим аъзои комсомол мебошад. Ин мард Амонов буд* (С. Улуғзода, Навобод).

б) Бо феъли ёридиҳандаи «шудан» хабар шуда омадани исмҳо:

*Ду-се рӯзе шудам меҳмони Дарвоз,
Намудам, сайри ҳар бӯстони Дарвоз.*

(А. Дехотӣ)

Бисёр колхозҳо миллионер шуданд.

в) Бо феъли «ҳаст» хабар шуда омадани исмҳо ва дигар ҳиссаҳои нутқ:

Ман муаллими мактаби миёна ҳастам (Х. Карим, Ҳикояҳо).

*Шумо, эй навҷавонони зафарманд,
Ба мулки худ чу чон ҳастед пайванд.*

(Р. Озод)

Исмҳо ба вазифаи хабар дар шакли ибораҳои номӣ низ воқеъ мешаванд. Чунин хабархоро ба ду гурӯҳи калон тақсим кардан мумкин аст.

1. Хабарҳое, ки ҷузъи таркиби онҳо ҷудоинопазиранд. Дар ин гуна хабарҳо исми ибора бо вучуди сустии маъноӣ луғавӣ бо роҳи ифодаи мафҳуми кулл нисбат ба мубтадо бо муайянкунандаи худ ягонагии синтаксисӣ ташкил намуда, дар шакли яклухт бо мубтадо алоқа мебандад. Исми ин гуна хабархоро калимаҳои *одам, шахс, ҷавон, мард, зан, ҳайвон* ва мисли инҳо ташкил менамоянд: *Шарифҷон-махдум одами баландқома, сафедрӯй мешчашм, хурмоириш буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шокирҷон ҷавони хушрӯй ва хушқаду баст буд* (Х. Карим, Ҳикояҳо). *У ҷавони кӯтоҳқади ғалча буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Хабарҳое, ки ҷузъи тобеи исмашон имконияти ҷудошавӣ дошта, тарки он асоси хабарии ҷумларо ҳалалдор намекунад: *Вазифаи ӯ нигоҳубини аспон буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Муҳаммадмурод... ба ҳар сӯ нигоҳҳои довталабона мекард* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. Хабар шуда омадани сифат. Сифатҳо ба вазифаи хабар ҳам ба сурати ҳолис ва ҳам бо бандак ё феълҳои ёридиҳанда меоянд.

Шакли бе бандак ҳодиса ё аломатеро мефаҳмонад, ки ба замони ҳозира тааллуқ дорад: *Ҳаво соф* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳавлӣ калон ва иморатҳои зебо* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Қишлоқ хурдак* (С. Улуғзода, Навобод).

Ин хели хабарҳои номӣ дар услуби бадеӣ бештар истифода мешаванд. Баъзан чанд ҷумла пай дар пай дар ҳамин шакл воқеъ мегардад, ки дар натиҷа тарзи баён як навъ хусусияти

муассир касб менамояд: *Хаво тару тоза ва бисъёр форам, сада-ҳо, бедҳои қади ҷуйбор сабз, дарахтони бодому зардолу сапсафед гулпӯш* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоб ба қиём, ҳаёо гарм, хоку реги роҳ ва санғо тафсон* (С. Улуғзода, Восеъ).

Шакли бандакдор ба се замон: хозира, гузашта ва оянда далолат мекунад: *Хаво гарм буд; Хаво гарм аст; Хаво гарм мешавад. Чашмонаш калони гӯсфандӣ, пешонааш кушоди бз очинг буд* (С. Улуғзода, Навобод).

III. **Хабар шуда омадани шумора.** Шумораҳои микдорӣ ва тахминӣ дар якҷоягӣ бо нумеративҳо, ёридиҳандаҳои феълӣ ва бандакҳо хабар шуда меоянд. Аммо доираи ба вазифаи хабар омадани шумора нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ тангтар аст: *Хозир онҳо шаш нафаранд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Аспакиҳои туркман тахминан даҳ-дувоздаҳ нафар буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ду понздаҳ — як сӣ* (Зарбулмасал). Соат *ёздаҳ шуд...* (С. Айнӣ, Ятим).

IV. **Хабар шуда омадани ҷонишин.** Ҷонишинҳои шахсӣ дар ҷумла гоҳо ба бандак ва гоҳо бо бандак хабар шуда меоянд: *Сардори бригадаи чорум — ман* («Газетани муаллимон»).

*Эй лолани боғу сарви озоди чаман,
Ширини ҳунари тую Фарҳоди ту — ман.
Маҳбубаи шӯхи ман, Ҳабиби ту манам,
Дилдодаи чеҳраи базеби ту манам!*

(Х. Юсуфӣ)

Он гунаҳкоре, ки ман ба талаби вай омадам, туй (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ҷумла ҷонишинҳои саволии **кӣ** ва **чӣ** низ ба вазифаи хабар меоянд: *Ин қиёфаи табассумомези Латифро дида, аспашро андак суст кард ва бо чӣ гуна хаёле наздик шуд.*

— *Ту кистӣ?*

— *Одам (Х. Карим, Ҳикояҳо).*

— *Мағлум мешавад, ки шумо ҳам монанди мо канизаки бекас шудаед? — гуфт соҳиби хона ва боз пурсид:*

— *Номатон чист, холаҷон?* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ТАРКИБИ ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номи аз бобати таркиб ба ду гурӯҳ — содда ва таркибӣ ҷудо мешаванд.

1. **Хабарҳои номи содда.** Хабарҳои содда бо як калима ифода меёбанд: Ризо ин туй. Ёбой уст (С. Улуғзода, Восеъ). Онҳо студентанд (Тоҷикистони советӣ). Мо аз қадим ошноем.

2. **Хабарҳои номи таркибӣ.** Хабарҳои таркибӣ бо феълҳои ёридиҳанда, ки маънои луғавии худро ё қисман ва ё тамоман гум карда, ба вазифаи бандакҳои хабарӣ меоянд, ташкил меё-

банд. Фарқи бандаки ин хели хабарҳои номӣ аз бандаки хабарҳои содда ин аст, ки онҳо ҷудо талаффуз шуда, алоҳида навишта мешаванд. Феълҳои ғридиҳанда баробари ифодаи маъноҳои модалии замонӣ дар шарҳи гуногуни муносибати аломат ва соҳиби он — мубтадо низ хизмат мекунанд: *Вай юрист буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ҷӯбдорҳо ба ӯ наздик мешаванд* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). *Салим азъои комсомол мебошад* (С. Улуғзода, Навобод).

ХАБАРҲОИ ЧИДА

Дар ҷумла ду ва ё зиёда хабарҳо ба мубтадо тобеъ шуда бошанд, хабарҳои чида номида мешаванд. Хабарҳои чида аз рӯи тарзи ифода ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: хабарҳои чидани феълӣ ва хабарҳои чидани номӣ.

1. **Хабарҳои чидани феълӣ.** Агар дар ҷумла хабарҳо ба воқитан шаклҳои гуногуни феъл чида шуда бошанд, хабарҳои чидани феълӣ номида мешаванд:

*Аз ду сӯ абрҳои пурдаҳшат
Омаданду заданд саҳт ба ҳам.*

(А. Қаҳорӣ)

Дар ин ҷо одам чизи надидагиашро дид ва омӯхт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мавлон аз ҷояш давида хест ва ба пойгаҳ фаромад* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар теппаҳои бекас танҳо мерафт ва менолид* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан хабарҳои чида ба воқитан феълӣ ҳол ифода меёбанд: *Ҳалим аз хоб бедор шуда, ба берун баромада, ба тарбиячи ҷисмонӣ машғул шуд.*

2. **Хабарҳои чидани номӣ:** *Мусобиқа васеъ, оммавӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Мунира ҳайрон, оқиз ва парешонҳол* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳаво тару тоза ва бисёр форам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ба ҷунбии мавҷи дарёӣ, ба лағжиш реғи саҳроӣ,
Хунарманду хунарпеша зи сар то ноҳуни пой.*

(М. Тирсунзода)

Хабарҳои номии чида бо ғридиҳандаҳои будан (буд), шудан (шуд) ва ғайра низ меоянд. Ғридиҳандаи феълӣ «будан» баъзан бо хабарҳои номии чида такроран зикр меёбад ва баъзан такрор наёфта, бо хабари чидани охири якҷоя меояд, ки дар ҷунин маврид вай ба ҳамаи хабарҳои номии чида мансуб мебошад:

Осмон *кабуд ва соф буд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ин ҳам талх ва ҳам бадмаза буд* (С. Айнӣ, Одина). *У сурхчарӯӣ, мешчашм, хурмоириш, бадабрӯӣ ва дарозмижгон буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Об хунук ва соф буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳам мубтадо ва ҳам хабар баробар чида шуда меоянд:

Занон, духтарон, канизон, ғуломон гӯсфанд медӯшиданд, гулӣ мезаданд, маска ҷудо мекарданд ва равған мегудохтанд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶОИ ХАБАР ДАР ҶУМЛА

1. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар одатан дар охири ҷумла меояд: *Падари вай юрист буд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Собир аспро ба саисхона дароварда баст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Хаво боронӣ ва дим буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла омадани хабарҳо асосан барои асарҳои манзум характернок мебошад. Баъзан дар нутқи мазмунан нақлшудаю диалогҳо ҳам дар ҷои яқум омадани онҳо мушоҳида мешавад:

*Шуд баланд оҳанги шӯхи дойра,
Ҷӯр шуд қарсақзаниши мо ба он.*

(А. Баҳорӣ)

*Омаданд одамон гурӯҳ-гурӯҳ
Чун сипоҳи азими пур зи шукӯҳ.*

(М. Турсунзода)

3. Дар байни ҷумла омадани хабарҳо низ бештар ба асарҳои манзум хос аст:

*Аспи оҳантан равон шуд боз дар раҳ барқвор,
Он чу сарбозу қўшунаш ин вагонҳои қатор.*

(А. Деҳотӣ)

*Халқи тоҷик, бишнава аз шоир
Қиссаи Тешабои боғайрат.*

(М. Миршакар)

МУВОФИҚАТИ ХАБАР БО МУБТАДО

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар бо мубтадо, одатан, аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад.

Мувофиқати хабар бо мубтадо ба таври гуногун ифода меёбад.

Чонишинҳои шахси якум, дуҷум ва сеҷуми чамъ мубтадо шуда омада бошанд, хабарҳо ба онҳо мувофиқат мекунад: *Мо бо Ерматов нигоҳ карда нишастем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Онҳо ба лаби лойдони қушишгоҳ расиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Шумоён ба дӯкунатон раветон, ман ҳозир расида меравам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Баъзан ба ҷои ҷонишини шахси дуҷуми танҳои ту барои эҷиром шакли чамъи он — **шумо** ҳамчун мубтадо кор фармуда мешавад, ки дар ин ҳолат хабар низ дар шакли чамъи меояд: — *Шумо ба киштзорҳо як назар андозед, хеле нағз мешуд*, — *ба саволи Юнусбой ҷавоб нигаронда суханаширо давом дод* (С. Улуғзода, Навобод). *Шумо ба ин нону об, коғазу қалам оварда диҳед* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Агар дар ҷумла ҷонишини **ҳама** ба вазифаи мубтадо омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъи меояд:

Ҳама аз оқибӣ Пулод рафтанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳама қоҳ-қоҳзанон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳама хоҷагон монданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар ҷумла мубтадо шахсро далолат карда, дар шакли чамъи омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъи омада, ба мубтадо мувофиқат мекунад:

Пахтакорони мутахассис ниҳолҳои навхези пахтаҳо, ки акнун себарга ва чорбарга шуда буданд, дугона ва ягона мекарданд. Деҳқонон, ки он анбори пурборро دیدанд, харчанд сухани Сафар Ғуломро бовар накарда бошанд ҳам, як дараҷа таҷаллий ёфта, ғур-ғурқунон баромада рафтанд (С. Айнӣ, Ғуломон). *Калонсолон оҳишта-оҳишта, бачаҳо давон ба тарафи ҷӯйбори калон рафтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Сиёсатдонҳои Бухоро ҳам ҳамин фикри охириро қувват меоданд* (С. Айнӣ, Еддошҳо).

3. Агар дар ҷумла исми ҷомеи **мардум** мубтадори ифода намояд, хабар ҳам дар шакли чамъи ва ҳам дар шакли танҳои меояд:

Мардум ба пахтакорӣ одат карда, роҳҳои ҳосилёбиро нағз омӯхта буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мардум, ки аз охири Эргаш ба раҳм омаданд, давида рафта, аз ҷилави аспӣ Ғулом-Полвон гирифта хоستانд, ки аз сари Эргаш ӯро дуртар кашанд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

**Мардуми водии Ҳисор онро
Ҳасани асптоз мегуфтанд.**

(М. Турсунзода)

Мардум мегурехт ва фаръед мекашид (С. Айнӣ, Ғуломон).
Қалимаҳои халқ, отряд, гурӯҳ, даста, тӯда, бригада ва ғайра низ ба гурӯҳи исмиҳои ҷомеа дохил мешаванд ва дар сурати

мубтадо шуда омадани онҳо хабарҳо баъзан дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо ифода меёбанд:

Тӯдаи коргарон ҳанӯз ба дари идора нарасида буд (С. Айни, Одина). *Кисса кӯтоҳ, гурӯҳе ба хоки Фарғона расид* (С. Айни, Одина). *Даста ба ҳаракат даромад* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Даста ба тартибе, ки мардуми мо домодеро ба хонаи арӯс ё арӯсера ба хонаи домод мебурданд, аз сарой баромада рафтанд* (С. Айни, Фуломон). *Гурӯҳе дар ҷое ки Азимшоҳ истода буд, расида омаданд* (С. Айни, Одина). *Халқи қишлоқ ид мекард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

4. Ибораҳо аз исм ва шумораи микдорӣ ташкил ёфта, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада бошанд, хабарҳои онҳо дар ду шакл — ҳам чамъ ва ҳам танҳо воқеъ мешавад:

Ду бача гапзанон ба сӯи ҳавли Муқим равон шуданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шаш бародари падарам аз модари дигар, аз зани якуми бобоям буда, ҳамаашон солхӯрда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Се ҳазор аҳолии деҳаи мо оби чашма менӯшанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар ду тарафи гурӯҳи мардум ду ҷавони барҷастақомате буд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Ба назди Иван-амак дирӯз ду нафар зан омади буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

5. Агар шумораҳои тахминӣ бо исму нумератив ҳамчун ибора ифода ёфта, мубтадо шуда оянд, хабар ҳамеша дар шакли чамъ омада, бо мубтадои худ аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад:

Чор-панҷ нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани ҳамидақомат мисли парвона давр мезаданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (А. Дехотӣ, Шеър ва хикояҳо). *10—12 нафар мардон хобиданд* (С. Айни, Фуломон).

6. Дар ҷумла мубтадоҳои мансуб ба шахс чида шуда бошанд, хабар дар шакли чамъ ифода гардида, бо мубтадоҳои чидаи худ аз ҷиҳати шакл ва мазмун мувофиқат мекунад: *Падару писар — Шодӣ ва Бобосафар аз аввали рӯз қарор доданд...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Темир ва Каробой ба якдигар нигоҳ карданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ману Азизхон бошем, бисёр шод шудем* (С. Улуғзода, Навобод). *Азизхон, Зебӣ ва ман бо шавқу ҳавас гӯш меандохтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

7. Исмҳои ҷондор ғайриинсон (номҳои ҳайвонот, паррандагон, ҳашаротҳо) дар шакли чамъ ва чида мубтадо шуда омада бошанд, хабар дар шакли чамъ бо мубтадоҳои чида мувофиқат мекунад: *Гӯсфандон, бузон, баррагон ва бузғолагон ба хобгоҳи худ даромада осуда хобида буданд* (С. Айни, Фуломон). *Буз ва гӯсфандони сершуда ба «кавш» кардан машғул буданд* (С. Айни, Одина). *Хорпуштҳо, морҳо ва каждӯмҳо ҷонварҳои аз паи ҳаёт давандаи ин саҳро ҳисоб меёфтанд*

(С. Айнӣ, Фуломон). *Аспҳо дам гирифта фарбеҳ шуданд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Харҳои ҳезумкашон чунон лоғар ва заиф буданд, ки аз пиёдагон пеш гузашта наметавонистанд* (С. Айнӣ, Фуломон).

8. Агар дар чумла мубтадо ба воситаи исмҳои ифодакунандаи предметҳои бечон дар шакли чамъ омада бошад, хабари чумла дар бисёр мавридҳо дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо меояд: *Суханҳои мӯсафед ҳаёлҳои Шодиро зеру забар карданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шабҳо ҳоло хунук шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Яроқҳо дар ҷояшоч, дар гӯшаи хона истода буданд* (Х. Карим, Хикояҳо). *Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва таҷрибакор карда буд* (С. Айнӣ, Одина).

9. Дар чумла мубтадо ба воситаи номҳои узвҳои инсон дар шакли чамъ ифода шуда бошад, хабари чумла бештар чамъ ва баъзан танҳо меояд: *Чашмони калони вай аз таъсири беҳобӣ андаке хурд шуда буданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Мӯйҳои дарози сиёҳи маҳин бофтагии вай дар вақти гулпизанӣ ба пеш меафтаданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Мӯйҳо, ришҳо ва нохунҳои ин бандиён хеле баланд шуда рафта буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Чашмони аҳли сӯҳбат бо тааҷҷуб ба тарафи Алихон дӯхта шуд* (С. Айнӣ, Фуломон).

МУЙЯНКУНАНДА

Муайянкунанда яке аз аъзоҳои пайрави чумла буда, ҳосият ва аломати предметро мефаҳмонад. Аз рӯи ин вазифа муайянкунанда ҳамеша вобастаи исми — предмети шарҳбанда мебошад. Азбаски ифодаи аломат ва ҳосият махсуси сифат аст, муайянкунанда бештар аз ҳама бо ҳамин ҳиссаи нутқи ифода меёбад: ҳавои *соф*, хонаи *баланд*, бачаи *зирақ*. Дар баробари ин муайянкунанда бо исми, ҷонишини, шумора ва сифати феълӣ низ ба тарзи фаровон ифода меёбад: қулфи *дар*, дарахти *себ*, хавлии *мактаб*, хонаи *мо*, он қишлоқ, *ду* китоб, дарси *якум*, аспид *даванда*, чашми *гирён*, бачаи *омадагӣ* ва ғайра. Ба вазифаи муайянкунанда масдар низ истифода мешавад: майли *рақсидан*, орзуи *дидан*, хоҳиши *хондан* ва мисли инҳо.

Алоқаи грамматикӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ду хел сурат мегирад: 1) бо роҳи алоқаи вобастагӣ ва 2) бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ. Алоқаи вобастагӣ ба воситаи се навъ воситаи грамматикӣ ба амал меояд: а) бо бандакӣ изофӣ: гули *сурх*, хонаи *Саид*, ашки *резон*; б) ба воситаи пешоянд: *мисли* Гулизор духтар, *воҳӯрӣ дар Эльба*, *тайёри ба сафар*; в) бо пасоянд: *Марзия барин* зан; г) якҷоя бо ду воситаи грамматикӣ — изофат ва пешоянд: дандони *чун садаф*, шикори *бо шоҳин*, сабзач *лаби ҷӯй*.

Ҷои муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ устувор аст: муайянкунандаҳо, ки бо роҳи алоқаи вобастагӣ ташкил меёбанд, баъд аз муайяншаванда воқеъ мешаванд. Фақат баъзе аз ин муайянкунандаҳо, аз ҷумла муайянкунандаҳои киёсии бо пешоянди **монанди** ё пасоянди **барин** ташкильёбанда (монанди Арбобкамол боён, Арбобкамол барин боён) аз ин қоида истисноанд, яъне онҳо баръакси муайянкунандаҳои дигари ин гурӯҳ пеш аз муайяншаванда воқеъ мегарданд. Муайянкунандаҳо, ки дар заминаи алоқаи ҳамроҳӣ ба амал меоянд, ҳамеша пеш аз муайяншаванда ҷой мегиранд.

Пеш аз муайяншаванда омадани муайянкунандаҳо, ки қолиби асосиашон алоқаи вобастагист, ҳамчун ҳодисаи услубии инверсия — ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла ба ҳисоб гирифта мешавад: *Гапҳои соддаи меҳрангези Аноргул барои Восеъ ҳамеша хуш асаре доштанд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бечора Одина бо ин ҳама саҳтиҳо аз хӯҷаи ягон бор забони хуше ва рӯи кушодеро надид* (С. Айнӣ, Куллийет).

*Мебарод шири модарони туро,
Ризқи бечора кӯдакони туро.*

(М. Тирсунзода)

Ҳам муайянкунандаҳои алоқаи вобастагӣ ва ҳам ҳамроҳӣ бо як калима (суруди форам, ин китоб), ҳам бо таркиб ва ибораҳои тақсимнопазир (туркмани риш мошубирин, бачаи чашмаш снёх) ифода мешаванд.

Муайянкунандаҳо пай ҳам низ воқеъ мешаванд. Вобаста ба ин хусусият ин гуна муайянкунандаҳо муайянкунандаҳои пай дар пай ном гирифтаанд: *Биёбони васеи бедолу дарахтро тепачаҳои реги сурх фаро гирифта буданд. Дар майдони бозори ғўсфанди Ғиждувон каси бисъёр ҷамъ шуда буд* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Сардори дастаи мусаллаҳ даридаҷомагонро амр фармуд* (С. Айнӣ, Куллийет). Муайянкунанда, чунон ки гуфта шуд, аломати предметро мефаҳмонад. Аз рӯи ин хусусият вай ода-тан ба исм ва калимаҳои дигар, ки ба вазифаи исм меоянд, вобаста мешавад. Азбаски исм дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, пуркунанда, ҳол ва ҳиссаи номии хабар воқеъ мегардад, муайянкунанда низ тобеи онҳо шуда меояд: *Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда... ба пеши ӯ ниҳод* (С. Айнӣ, Куллийет). *Муҳаммадмурод паҳлавон аст, паҳлавони хуб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Мададгори оҳангарони мо ба ман як корҷаи қаламтарош бахшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Муайянкунанда вобаста ба воситаҳои грамматикӣ ва маъноӣ калимаҳое, ки дар ифодаи он меоянд, ғайр аз муносибати соф муайянкунандагӣ ҷилоҳои дигари маъноӣ (аз ҷумла замон, макон, таъинот ва амсоли инҳоро низ ифода менамояд. Аз ин

чихат, хелҳои асосӣ ва серистеъмоли муайянкунандаҳоро ба тарзи зер тасвир ва баён кардан мумкин аст

1. Муайянкунандаҳое, ки ҳосияти соф тавсифӣ дошта, предметро аз бобати ранг (гули сурх, чашми сиёҳ), таъм (нони ширин, оби шӯр), ҳаҷм (хонаи баланд, саҳрои васеъ), бӯй (себи хушбӯ, чои бадбӯ), қувва (ҷавони бақувват, марди беқувват), синну сол (зани ҷавон, шавҳари пир), ҳую табиат (одами хирадманд, марди ҷохил) ва амсоли инҳо эзоҳ медиҳанд. Дар ифодаи ин маъниҳо дар қатори сифатҳои содда, сифатҳои мураккаб низ фаровон истифода мешаванд: *Дар таҳти ҷойҷӯш хасу хошоқҳои тару нам бо дуди ғафсу тунд месӯхтанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар қишлоқ ҳеҷ кас вай барин аруси зебо, ҳалиму доно надорад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар наздикии ин оташдонҳо якҷанд тағораҳоро гузошта ранғҳои зард, сурх, гулобӣ, бунафш, нилобӣ, кабуд, сабз ва сиёҳро тайёр карда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Виркан араби миёнсоли зеботалғат ва хушсавлатеро дар баробари худ дид* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

2. Муайянкунандае, ки соҳибият ва мансубиятро ифода менамояд. Ин муайянкунанда бо исм ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфта, алоқамандона бо маънои луғавии калимаҳои муайяншаванда ва муайянкунанда маъноҳои гуногунро фаро мегирад:

а) шахс, муассиса, ҷамоат ва ҳайвонотеро мефаҳмонад, ки исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Бачагон дар майдони мактаб бозӣ мекарданд* («Газетан муаллимон»). *Мактаби тоторҳо ҳам баста шуд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Яке аз онҳо бархоста хари Рустамро гирифта ва худи вайро ба сари дастурхон таклиф кард* (С. Айни, Куллиёт);

б) предметро мефаҳмонад, ки муайяншаванда узв, ё қисми таркибии он ба шумор меравад: *Дар тарафи рости дарвозаи работ, дар девори он қатормехҳо кӯфта шуда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Китфи курта андак чокаш кандагӣ буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Писарак дар бағали модар фақат як-ду дақиқа ором хоҳад нишаст* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон);

в) маҳал, ташкилот, муассисаеро далолат мекунад, ки предмети муайяншаванда ба он мансуб аст: *Баъзан аз аввалин дақиқаи омаданаши дар Ҷӯруқгоҳи Ромит ғоиб шуда мерафт* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Чанд нафар аз кормандони институти мо барои лексияҳои ба деҳот сафар карданд* («Газетан муаллимон»);

г) агар муайянкунанда бо исмҳои маънии аз сифат сохташуда ояд, предмет ва ҳодисаҳоро мефаҳмонад, ки аломат ва сифати исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Зебоии олам дар дасти одам аст. Меҳнат асоси рӯсурҳии инсон мебошад. Нозукии дил ба назди шиша гарон аст* (П. Сулаймонӣ, Маҷ. осор).

3. Муайянкунанда хел, навъу ҷузъи предметро ва муайян-

шаванда кулли онро мефаҳмонад: *Нахустин касе, ки дар заводи цемент ба ӯ меҳрубонӣ кард...* ҳамин Пэт буд (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Пеш аз шеърхонӣ гуфт, ки ҳафтае дар шаҳрҳои Франция саёҳат кардааст* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

4. Муайянкунанда аз кадом чиз сохта шудани муайяншавандаро нишон медиҳад: дандони тилло, хонаи хиштин, бели оҳанин, чомаи банорас, куртаи атлас: *Он одами ношинос... аз кисаи сарисинагии либоси зеринаш папиросдони нуқрагинро бо қутгии ғуғирд баровард* (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. Муайянкунандае, ки муайяншавандаро аз ҷиҳати муносибати ҷудой эзоҳ медиҳад. Исми муайяншавандаи ин қабил муайянкунандаҳо аксаран дар шакли ҷамъ омада, муайянкунанда бо сифати дараҷаи олии ифода меёбад. Ду ҳолати алоқамандшавии ҷунин муайянкунандаҳо бо муайяншаванда мушоҳида мешавад: а) б е и з о ф а т. Дар ин шакл муайянкунанда пеш аз муайяншаванда омада, бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ ба он тобеъ мегардад: *Аммо аз ҷобуктарин ҷонварони олам ҷобук бошеду аз зӯри миёну бозу... истифода бурда натавонед, боз ҳам ғалаба аз шумо ғузрон аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). б) б о и з о ф а т. Бандаки изофӣ дар ин ҳол ё ба муайяншаванда (агар муайянкунанда баъд аз он ояд) ва ё ба муайянкунанда (агар он пеш аз муайяншаванда воқеъ шавад) илова мегардад. *Ман мехостам, ки ҷаҳида аз пешаш бароям, бо ҳар ду дастам дасташро фишорам ва суханони беҳтаринамро барояш гуям* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм ободтарини мамлакатҳои шарқи исломӣ буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Доруға ва амлоқдор дар назари мардум ситамгортарин ва ғаддортарини навкарони амиру бекҳо буданд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар ин мисолҳо муайянкунандаҳои пешмавқеъ аз муайянкунандаҳои пасмавқеъ фарқи услубӣ доранд: онҳо соҳиби тобиши таъкидӣ буда, аломати предметро барҷаста ифода мекунанд. Ин маънӣ дар шакли изофӣ боз ҳам хубтар ба зухур меояд.

6. Муайянкунанда иҷрокунандаи амал ё соҳиби аломатро мефаҳмонад. Дар ин ҳол вай бо исми конкрет ифода шуда, исми амал ё масдарро эзоҳ медиҳад. *Ин фармоиши бой даррав иҷро шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҷапакзанин колхозчиён ба ҳавои мусиқӣ ҳамроҳ шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

7. Муайянкунанда муайяншавандаро аз бобати нисбати макон эзоҳ медиҳад. Ин навъи муайянкунандаҳо тобиши ҳолӣ дошта, бо ду роҳ ифода мешавад:

а) бо роҳи алоқаи изофӣ ба воситаи исмҳои макон, қисман исмҳои конкрет ва сифатҳои нисбӣ: *Моҳиро аз ҳавзи анбори дарун ба ҳавзаи магазин кашонда бурданд* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Саидбек кулӯхро ба мурдори найзор ғурронид* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Дар ҳар сафари Самарқанд ин лу-*

гатчароо *васеъ кардан гирифта* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вале андозчи қаротегинӣ доди онҳоро намешунид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Тарафи шарқии рӯи ҳавлии берун пушти ҳавли дарун буд* (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) ба воситаи пешоянди аслии дар ва пешояндҳои номӣ, ки ҳам дар шакли содда (бештар) ва ҳам таркибӣ (камтар) воқеъ мешаванд: *гуфтугӯ дар бозор, мулоқот дар киштӣ, мерганҳои сари дунғӣ, сабзаи лаби ҷӯй, девори даруни хона, сиёҳии болои дар, ниҳоли канори кӯча, болини рӯи кат, суфай тағи чинор, бошандағони қади роҳ, чанги тағи ҷарӣ, тавораи пеши дар, шармандағӣ дар назди халқ ва ғ.* Пешояндҳои номӣ дар ин маврид ҳам, чунон ки дар таркибҳои ҳолӣ ва пурқунандагӣ мебинем, бо як дараҷа маҳфуз доштани маънои аслии барои аёнтар ифода ёфтани муносибати синтаксисии ду исм — исми тобеъқунанда ва тобеъшаванда кӯмак мерасонанд. Аз ин сабаб ибораҳои *лаби ҷӯй, болои дар* дар алоҳидагӣ мустақилӣ зоҳир намоянд ҳам, дар таркибҳои амсоли *сабзаи лаби ҷӯй, сиёҳии болои дар* яққол ба калимаи *сабза* ва *сиёҳӣ* тобеъ шуда, онро аз ҷиҳати мақом эзоҳ медиҳанд: *Даст боло карда бедонаи даруни остинашро нишон дод* (С. Улуғзода, Восеъ). *У ҳатто чорьяк ман ҷавро дар кадом як осиеи сари роҳ орд карда овард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Акаи Барака... ба як тӯдаи баланди болинҳои нарми рӯи кат такъя кард* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

8. Муайянқунанда дорои тобиши замон буда, исмро аз бобати алоқамандии он ба замон эзоҳ медиҳад. Дар ифодаи ин маъно низ дар ду ҳолат воқеъ гаштани ин хели муайянқунанда мушоҳида мешавад:

а) дар алоқани изофӣ бо исмҳои замон: *Зилзилаи аёну ноаёни қариб ҳафтаинаи замин дар ҳамин ҷо ҳам ҳаст* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Фақат корҳои имрӯзу дирӯзро дар ёд дораму халос* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Дар ҳавои нимторики шомгоҳон мурғи посӯхта барин медавӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Ду-се сол инҷониб андешаи рӯзу шаби Мирзокаримбой ин буд, ки...* (С. Улуғзода, Восеъ);

б) дар алоқани изофию пешояндӣ. Аз пешояндҳои дар ин вазифа пешоянди соддаи то ва пешоянди таркибии баъд аз ва пеш аз нисбатан серистеъмоланд: *Як қатор шоирони олим ва адибони ҳакиму файласуф... дар ҳамин сад соли охири то ҳуҷуми Чингиз ба ҳамин сарзаминҳо расида, дар ҳамин ҷоҳо тарбия ва нашоънамо ёфтаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар торикии баъд аз хуфтаи саворонашро дар камингоҳҳо нишонд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба нархи пеш аз хушксолӣ пули бисту панҷ-сӣ ман гандум...* (С. Улуғзода, Восеъ). *Забони адабии пас аз исломияти халқи тоҷику форс... дар Мовароуннаҳр ташкил ёфта ва ба воя расида, барои ҳамаи халқҳои форсизабон забони адабии умумӣ гардидааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

9. Муайянкунанда предметро аз рӯи доро будан ё набудани он ба аломате ё чизе шарҳ медиҳад. Масалан, Назар ба нақли падарам Саидмуродхӯҷа, падари ӯ одами хату саводнок буда, аз ҳунарҳои дастӣ ...дуредгариро хуб медонистааст (С. Айнӣ, Ёдоштҳо). Дар уфуқи биббон, ки бо нури барф чун шаби маҳтобдор рӯшноӣ пайдо карда буд, сиёҳҳои хонаҳои сиёҳ равшан намоён гардид (С. Айнӣ, Куллиёт). Шумо оқсақоли адолатманд бошед, арзи фуқароро шумида ба ҳоким расонед (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ин гуна як каси баақлу баномус бо яке аз одамони беномуси амир ҳамном шавад... (С. Айнӣ, Куллиёт).

10. Муайянкунанда предметро мефаҳмонад, ки барои муайяншаванда таъин шудааст. Чунончи: Аз тарафи рости раста пас аз ду-се дӯкони читфурӯшӣ ду дӯкони чойфурӯшӣ, баъд дар миёна як дӯкони сартарошӣ... воқеъ шуда буд (Р. Ҳодизода, Ситора дар тирашаб). Бар рӯи ду даста сабадҷӯби пахта-созӣ меҳобид (С. Айнӣ, Куллиёт). Аз паси тиреза... аппаратҳои алоқаи махсуси милиция... намоён буд (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

11. Муайянкунанда муайяншавандаро бо тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ (бо ҷилоҳои маъноии сарчашма, таъинот, иловаву замшавӣ, ҳамроҳӣ, соҳа ва ғ.) шарҳу тавзеҳ менамояд. Ин хели муайянкунанда бо се роҳ ифода мешавад:

а) **бо роҳи алоқаи изофӣ:** Мирзои қорӣ... аз аспдорони мӯҳтоҷи пул понздаҳ сар аспи лақаиро ба нархи арзон харида буд (С. Улуғзода, Восеъ). Бигузур Қосим бо ёрии Ризо дарави гандуми баҳории дар адир шарикона кошташударо сар қардан гирад (С. Улуғзода, Восеъ). Мусофирони мо ҳам ёди ватан қарданд (С. Улуғзода, Восеъ). Амон дар таҳрир ва ҷопи варақаҳо ёрии калон дод (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ);

б) **бо роҳи алоқаи пешояндӣ:** Ӯ ба умеди халосӣ аз марг... ҳамаи қувваи охириро ба як ҷо ғун карда... (С. Айнӣ, Куллиёт). Хандаю шӯхии одагӣ набуд, ташвишу тайёри ба сафари дараи хушманзар набуд (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). Амри Сомонӣ уламои Мовароуннаҳрро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба оини русумот иншо кунанд (Б. Фафуров, Тоҷикон). Дуоҳои ӯ дар ҳаққи «императори муаззам» беасар рафтаанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Аммо аз ҷанҷоли муллоён бо аробакаш дар болои пули киро лаб накушод (С. Айнӣ, Ёдоштҳо). Зиндон ва ҷоҳи торики бадбӯӣ, бандиҳои ниммурдаи кунда ба по ва занҷиру завлона ба гардан... ба Мирзокаримбой он қадар таъсире набахшиданд (С. Улуғзода, Восеъ). Аслан дар боргоҳ... ғайр аз ду намади калони нимдошт... ва як мизи даст бо давоту қалам чизи дигаре дида намешуд (С. Улуғзода, Восеъ). Бародарам бо пули хар ва даромади аз имомати гирифтаи худаи биринҷ, мөш ва равшан барои озуқа, шамъи равшан

нини *чойдорӣ... ангишти қазоқӣ ва ҳезум барои сӯхтан харида тайёр кард* (С. Айнӣ, Куллийёт);

в) **бо изофат ва пешоянд**. Ин ҳодиса хеле камистеъмол буда, бо баъзе пешояндҳои содда ба амал меояд: *Оббозиш бо собун дар ҳузури худи тӯта Люба ба амал омад* (С. Улуғзода, Восеъ). *Тазкиранависон мегӯянд, ки Фирдавсӣ барои додҳои аз залама... аз Тӯс ба Ғазнин рафт* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кӯпкоритозӣ ва шикори бо шоҳин бедонабозиро ҳам медонист* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мадади Тӯғай ба Восеъ дар ҳуҷуми ба Балҷувон даркор буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Алоқа бастанӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ба воситан пешоянд ва изофату пешоянд, яқин, натиҷа ва маҳсули майли забон ба кӯтоҳӣ буда, бештар аз ихтисори таркиботи сифати феълӣ ба амал омадааст. Шаклҳои мувозӣ доштани ҳаммаи қолибҳои мазкур бо ин конструкцияҳои синтаксисӣ гувоҳи ин ақида шуда метавонад. Ҳодисаи мазкур ҳоло беш аз пеш зиёд шуда истодааст.

12. Дар силсилаи хелҳои муайянкунанда гурӯҳи маҳсусеро муайянкунандаҳои қиёсӣ ташкил менамоянд. Ин муайянкунандаҳо хислат ва аломати предметро дар заминаи қиёс ва муқобила таъин месозанд. Онҳо ҳам бо алоқаи изофӣ ва ҳам пешояндию пасояндӣ сурат мегиранд.

а) **бо роҳи алоқаи изофӣ**. Дар ин ҳол исм ва сифат (як қисми ин қабил сифатҳо ҳангоми тобеъ шудан ба феъл ба вазифаи зарф истифода мешаванд) барои ифодаи муайянкунанда меоянд. Сифатҳо ҳам дар шакли сохта (бо суффиксҳои -ӣ, -она, -сон, -вор, -осо ва ғ.) ва ҳам мураккаб воқеъ мешаванд: *Манғити гург ҳамаи моро гӯёсфанд кард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ӯ рӯи борики мургӣ, риши тунук ва ками бузӣ, чашмони танги бемизғони милқсурхи маймунӣ, ...бини дарози нӯкхами қакликӣ дошт* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Ин ҳама харобиҳои чингизона дар пеши Саидали бахтбаргашта ба амал пайваст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Агар ӯ ҳамон бедонаи тезчанги ханҷарнӯро ба даст оварда ба тӯра пешкаш кунад, чӣ мешуд ба бошад?* (С. Улуғзода, Восеъ).

Як қисми ин қабил муайянкунандаҳо ба сурати тафсилӣ меоянд: *Чашмони тухми харбузамонандаш аз хуни ғазаб сурх гашта, як қамчини базарбае ба сари Восеъ фурувард* (С. Улуғзода, Восеъ).

б) **бо роҳи алоқаи пешояндӣ**. Дар ин вазифа одатан пешояндҳои монанди, мисли, ба монанди, чун, ҳамчун, ба мисоли, ба қадри ва муродифҳои дигари онҳо истифода мешаванд. Муайянкунанда бо ин пешояндҳо ҳам пеш аз муайяншаванда ва ҳам пас аз он воқеъ шуда метавонад. Ҳангоми пеш омадани банди изофӣ ё худ аломати номуайянии -е илова мегардад,

ки ба нотаъинии предмет ишора намуда, муайян кардани онро тақозо менамояд: *Санъати дар нозукӣ нозуктаре — Духтаракони ба мисоли парӣ* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). *Дар дилаш зиндагӣ кардани мисли Ризо ҷавони бегонаеро дар оилае, ки ҳамчун Гулизор духтари қадрасе дорад, нарасандид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Лекин барои дуруст тафтиш карда баромадани монанди «Шоҳнома» як асари бузург бисёр вақти дароз лозим буд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Аз таги девори ҳуҷра ба тарафи беруни сарой сӯрохе ба қадри даҳони оташдон во шу да буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

в) **бо пасоянди барин**. Муайянкунанда бо ин пасоянд пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад. Ташкили алоқаи байни муайяншаванда бо муайянкунанда ба тӯфайли пасоянди мазкур хоси забони адабии имрӯза буда, холо рӯ ба инкишоф дорад: *Гӯё вай дигар мушт барин дилаки майдаяки нарму гармаки худаш набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Аз таги кӯрпача... кафи даст барин коғазӣ осмонирангро бароварда ба шавҳараш дароз кард* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Аммо ӯ медонист, ки ба Марзия барин зани дӯзахӣ қасам хӯрдан ҳеҷ ғале нест* (С. Улуғзода, Восеъ).

13. Муайянкунандаҳое, ки аломати предметро бо тобиши амал ва ҷараёнӣ ифода менамоянд. Ба ин вазифа ҳама шаклҳои сифати феълӣ истифода мешаванд, ки дар асоси аломати ифодакунандаи онҳо маънои амал мавҷуд буда, аз тарафи предмет ба иҷро мерасад ва ӯ предмет дучори он мегардад. Шакли замони ҳозира (марди хонанда, арақи шорон) процесси аломатро дар мавриди сухан нишон диҳад, замони гузашта (китоби хонда ӯ хондагӣ) ба замони гузашта, аммо шаклҳои замони оянда (китоби хонданӣ ӯ мехондагӣ) минбаъд, баъди гуфтани сухан ба вуқӯъ пайвастапи онро муайян менамояд. Сифатҳои феълӣ ба вазифаи муайянкунанда дар шакли содда, мураккаб ва тафсилӣ омада метавонанд:

Наниманча ҳам акнун хандида, сурх шуда, як нигоҳи шармзадаи гурезон ба рӯи Виркан афканд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ). *Забони инҳо, фарзандонам, тақрор мекунад муаллим бо овози ларзони хашмолуд, забони немисӣ нест* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Баъд... ба сӯи падар, ба сӯи фармон ва дастаки суръатбаландкунандаи автомобиль наздиктар омад* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон). *Муғулони зиндамондагӣ пас ғаштанд* (С. Айнӣ, Куллийёт)... *Марди бухороӣ ғамгиннишаста чашм боло мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *...ҳаракатҳои дар муқобили амир шуданиро кӣ роҳбарӣ ва сардорӣ мекунад?* (С. Айнӣ, Куллийёт).

14. Муайянкунандае, ки микдор ва тартиби предметро ифода менамояд. Заминаи морфологии ин навъи муайянкунанда шумораҳои микдорӣ ва таркибӣ мебошанд. Шумораи микдорӣ, ки пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад, адад ва микдори

онро таъин месозад: **се** китоб, **даҳ** нафар хонанда, **бист** дарахт ва ғ. Шумораҳои тартибӣ одатан пас аз муайяншаванда омада, барои нишон додани саф ва тартиби предмет хизмат мекунад: дарси **якум**, синфи **дуҷум**, қатори **сеюм**. Шумораҳои микдорӣ дар вазифаи муайянқунанда бо нумеративҳо низ фаровон қор фармуда мешаванд. Масалан, **сад танга** пул, **дувоздаҳ нафар** талаба, **як мошин** пахта ва амсоли инҳо. *Ду нафар йигити аз офтоб сип-сиёҳ шудагӣ... бо гарони талом аз ҷой хестанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар хона ду кампир дар истиқболи он аз по хеста буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Одамони Арбоб-ҳамид як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз чида монда, як дастархон фатири рағанизардирр... ба пеши ноиб бурда кушода монданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Адади предмет — муайяншаванда ба тарзи тахминӣ гумон низ ифода меёбад. Ба ин вазифа одатан шумораҳои тахминӣ истифода мешаванд. Ин муайянқунандаҳо пешмавқеъ буда, қабл аз муайяншаванда истеъмол меёбанд: *Ин гапҳоро шумо дар даруни меҳмонхона дар байни понздаҳ-бист нафар ёру ҷура зада метавонед* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд). ...Ба мӯйҳояш якто-нимто сафедӣ афтада буд (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо).

15. Муайянқунандае, ки предметро бо роҳи ишора шарҳ медиҳад. Мафҳуми ишора ба макон ва замон нисбат дошта, ҳам предмет ва ҳам замони наздику дурро метавонад ифода намояд. Чунончи, ин китоб, он китоб, ин сахар, он сахар: *Он муллобачча ошноӣ ту будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ин ҷӯпон* як баҷаи дувоздаҳ-сездаҳсола буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Он вақтҳо ин диван набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон).

БАЁНИЯ

Баёнӣ аъзои пайрави ҷумлаест, ки предметро аз ягон ҷиҳат муайян ва таъин менамояд. Баёнӣ хусусияти муайянқунӣ дорад, вале аз муайянқунанда бо он фарқ мекунад, ки калимаи асосиро бо додани номи нав эзоҳ медиҳад, ҳамчунин алоқаи баёнӣ бо калимаи асосӣ нисбатан суствар аст. Баёнӣҳо изофӣ ва ғайриизофӣ мешаванд.

БАЁНИЯИ ИЗОФӢ

Воситаи алоқаи баёнӣҳои изофӣ бандаки изофӣ ба шумор меравад. Ин гурӯҳи баёнӣҳо аз ҷиҳати мавқеашон нисбат ба калимаи баёншаванда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- 1) баёнӣҳое, ки пас аз баёншаванда меоянд;
- 2) баёнӣҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд.

Бандаки изофӣ дар ҳолати якум бо калимаи баёншаванда

ва дар ҳолати дуҷум бо худи баёния меояд. Чунончи, дар ибораи *Ҳасани аробакаш* баёния *аробакаш* буда, дар ибораи *амаки Ҳасанам* баёния *амак* мебошад.

Баёнияҳои изофие, ки пас аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат гуногун мешаванд.

а) Баёнияҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кори шахсро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исмҳои ҷинс ифода мешаванд:

У шеъри маро бе ҳеҷ танқид таърифи муболиғадор кард ва паси он таъриф ба ман фармуд, ки барои падари марҳумаш — домullo Абдушуқри қозикалон таърихи вафот навишта диҳам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бинобар ин қозӣ Қурбонхони шзир гуфтааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бинои Совети қишлоқ, китобхонаи колхоз, ҳавлии Абдурахмон-акаи ҳосилоғиҷро, айвони худи марҳум, ё дигар биноҳои сохтаи ӯро тамошо кунед, ҳангтон меканад* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Нарзи осибон ҳам халтаро ба даст мегираду худи ҳамин замон меғӯяд, ки борат фалон қадар* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Муҳаббатови лектор дар курсию ҳаракҳои дар пойғаҳи хона гузошташуда мунтазири навбати худ менишастанд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнияҳое, ки аҳволи иҷтимоӣ, мансубияти шахсро ба табаа, миллат, синф, гурӯҳ, ташкилот нишон медиҳад: марди деҳқон, ҷавони коргар.

Хирманҷой ҷӣ ҳосияте дорад, ки дили марди деҳқон аз ҳасрату алам лабрез бошад ҳам, соате нагузашта, ҳамааш пароканда ва фаромӯш мешавад (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Шумо шояд донед, мо, муаллимони коммунисти қишлоқ низ, дар ҳисоби ташкилоти партиявии колхоз будем* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Баъд мӯйсифеди тоҷик «Шафез, пирмисро даргирон» гуфта худ ҷойники тунукаро бардошта барои об овардан ба тарафи наҳр равои шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Аз устодони расмӣ — домulloи кунҷакиаш Мулло — Абдукарими Балхӣ ва домulloи дарсхонагаш Мулло Ҳомиди араб буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

в) Баёнияҳое, ки таҳаллус ва лақабро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исм ва сифатҳои исмшуда ифода мешаванд. Ба вазифаи калиман баёншаванда бештар исмҳои ҳос меоянд. *Зани Абдуллоҳочаи Таҳсин духтари шоири машҳур Абдулқодирҷоаи Савдо буда, баёзи калони Савдо ҳам дар дасти ӯ буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Комиссия дар ҳайати донишмандони бухорӣ будани Аҳмад-маҳдуми **Дониш**, Қорӣ Абдулмачиди **Зӯфунун** ва домullo Икромҷаро, ки овозан дониши онҳо ба ӯши олимони рус ҳам расида буд, лозим донист (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Саиди **Бисмил** ҷомачаашро даруни эзор рағза карда, ба говкушӣ тайёр мешуд (Ҷ. Қӯҳзод, Кини Хумор). *Дар таърих*

Ивани муқаддас буд, Ивани Калита буд, Ивани сеюм, Ивани Бузург ё Ивани шаддод буд, Иван Андреевичи масалсаро буд, Иван Поддубнийи паҳлавон буд, лекин Ивани Кач набуд, ки ин ҳам пайдо шуд,— мегуфтанд ҷураҳои ҳазлкашаш (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Дар ҳақиқат, ман Аловуддини Говчигарро мешинохтам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Яке Шариф ном мард буд, бисёр қаддароз, ки аз ҳамин сабаб уро Шарифи Навча мегуфтанд, дигаре қадпаст ва қачпо, номаш Ҳаит, Ҳаити Пакана (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бояд ман дар ин ҷо мувофиқи ваъдае, ки дар порчаи боло додаам, дар бораи Шариф-маҳдум ва муносибати саргузашти ӯ бо Шукрбеки дузд маълумот диҳам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Медонист, ки Муъссара зани кист, Шарифаи Пучуқ духтари кист (Сорбон, Санги Сипар). ...он ба номи соҳиби аввалинаш — ҳавлни Мирзон Хурд машҳур буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Баъди як нафас сардори мо Ҷаббори яқчашма бачагонро зада-кӯфта пароканда карду бандиро озод налуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба вазифаи исми баёншаванда исмҳои чинси ифодакунандаи унвон, мансаб, ихтисос ва исмҳои ғайришахс низ меоянд:

Рӯзи дафни раиси тасмапеч ҳам тобут дар ними роҳ ба замин монда буд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Худи раис ҳам раис, ҳам котиби техникӣ, ҳам мирзои мактабу қарорнавис, ҳам ронандаи автомобиль, ҳам челонгари таъмирғари он (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Гови Ало мисли модарони шӯрбахт сахл монд, ки сари фарзанд равад. Гӯсолааш чапна омад. Ало дар лаби об фаръед мезад, дод мезад (Сорбон, Санги Сипар).

г) Баёнияхое, ки мавзёҳои географӣ, ташкилоту муассиса, колхозу совхоз, заводу фабрика, кӯчау хиббон, газетау журнал, китобу асар, ордену медаль ва ғайраро далолат мекунанд: *шаҳри Душанбе, кӯҳи Бобогоғ, даръёи Зарафшон, Иттифоқи касаба, комитети партиявӣ, Институти забон ва адабиёт, Институти санъат, совхози «Марғедар», колхози «Дӯстӣ» заводи қанд, фабрикаи «Ширин», кӯчаи Ленин, хиббони Ҳофиз, газетаи «Тоҷикистони советӣ», журнали «Машғал», китоби «Алифбо», романи «Дохунда», ордени Ленин, медали «Барои меҳнати шуҷоатнок».*

Баёнияхои изофие, ки пеш аз баёншаванда меоянд, низ гуногун мешаванд.

а) Баёнияхои ифодакунандаи ҳурмату эҳтиром:

Рӯзи дигар меҳмонони мо дар колхози машҳури акаи Миралӣ буданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Амаки Равшани бодғар ва хирманбон Амонулло ба кӯзаҳо об гирифта омаданд (Сорбон, Санги Сипар). Ҳолии Зубайда даст ба чашм соябон карда ба роҳ нигарист (Сорбон, Санги Сипар). Баъд аз он шайх гуфт: — Баъд ба он рӯҳонияти ҳазрати имом Қутайба

илтичо бурдам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — *Салому алайкум ҷано-би Қосимака* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Баёншавандаи ин гурӯҳи баёнӣҳо бештар бо исми хоси шахс ифода мешавад, дар ин маврид исмҳои чинси шахс, ки вазифа, унвон, касб, ихтисосро ифода мекунам, низ меоянд:

Акаи бригадир ҷама чоро дида баромад («Садои Шарк»). *Амаки духтур дурӯғ гуфт, додо?* (Сорбон, Санги Сипар). — *Ҳазрати эшон, ...магар худро фиреб додан мехоҳед?* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Рафиқи раиси суд, ман эътироз баён мекунам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнӣҳои ифодакунандаи муносибати хешу ақрабо: **тағои Баракаам, акаи Зафарат, амаки Қаримат, холаи Нозукаш**. Ин гурӯҳи баёнӣҳо аз гурӯҳи яқум бо он фарқ мекунам, ки калимаи баёншаванда, ки бо исми хос ифода мешавад, асосан бо бандакчонишинҳои шахси меояд.

в) Баёнӣҳое, ки лақабро ифода мекунам. Ин гурӯҳи баёнӣҳо хоси гуфтугӯ мебошанд ва дар забони адабиёти бадеӣ дучор мешаванд: **Кали Курбон, Қури Тилло, Дузди Акрам**.

г) Баёнӣҳое, ки ба қадом табаа ва гурӯҳи мансуб будани шахсро мефаҳмонанд: *Дар сари мурдаи эшонӣ Ҳоҷитӯра муддате истод* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Рӯзе аз рӯзҳо, вақте ки маҳдуми Муҳаммадӣ ба сари зинаи Ҳавзи Ҷозиён нишаста будааст, бобои қашидӯзон, ки вай ҳам аз гузари Ҷозиён буд, омада ба паҳлӯи ӯ менишинад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Эшонқул дар рӯзи аввалини тағтили ҳамон ҳафта маҳдуми Ҳайратро пеш ман гирифта овард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳамаи он тағрифҳо, ки дар тӯйҳо шунид, имрӯз дар назараш баробари як тағнаи сарироҳии беваи Соро вазн надошт* (Ҷ. Қӯҳзод, Кини Хумор).

БАЁНИҲОИ БЕИЗОҒИ

Тарзи алоқани баёнӣҳои беизоғӣ ҳамроҳӣ буда, воситаи грамматикӣ он интонация мебошад. Баёнӣҳои беизоғӣ ҳам пеш аз баёншаванда ва ҳам пас аз он меоянд. Баёнӣҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат ғунгун мешаванд.

1. Баёнӣҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кор ва мавқеи иҷтимоиро мефаҳмонанд.

Аммо **амир Абдулаҳад** ин гуна зиндагонии озодонаро ба ӯ раво надида, чунон ки ба **Шоҳин** ва ба **Қорӣ Қаромати Дилкаш** раво надида буд, ба сифати надимӣ ба дарбори худ кашид (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Азиз аз шогирдони қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Муфти Зокир ба сараш қулоҳ монда, аз хоб хестагӣ барин ба истиқболи омадагон тохт* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Аз Мирзо Бедил, Ҳоҷа Ҳофиз, Навоӣ пурсӣ, чашмонашонро пӯшида, варақ-варақ аз ёд мехонданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шоир Мӯъмин Қанот, мунаққид Масъуд Муллоҷонов ва ман одатан дар хонаи ка-*

лони редакция менишастем (Ф. Мухаммадиев, Дар сӯхбати Толис). *Муаллима Ашӯра ҳам дастархон карда овард* (Сорбон, Санги Сипар). *Машғулияти фикрии мо аз шунидани қироати газетай «Фарғона» ва сӯхбати студент Шамсуллоев иборат буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бо ин суҳанон духтур Муҳиб қадаҳи майдаи шаробро ба хоними нависанда тақдим кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи калимаи баёншаванда на танҳо исмҳои хос, балки гоҳо исмҳои ҷинси шахс низ меоянд:

Бечора як домullo имом хабари онҳоро ба ман расонид (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Номашон чӣ буд — муфти бовом ҳастандуку...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Баёнӣяное, ки дараҷаи илмӣ, унвонҳои фахрӣ, рутбаро далолат мекунад:

Профессор М. С. Андреев боз чандин дафъа ба дорулмуаллимини мо омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар мизи мудавар доктори илми филология Мухаммадҷон Шукуров, номзади илми филология Ҳамроқул Шодиқулов баромад карданд* («Садон Шарқ»). *Дар сӯхбат Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ, депутати Совети Олӣ Миралӣ Маҳмадалиев чунин гуфт* («Тоҷикистони Советӣ»). *Дар як сӯ адмирал Колчак худро ҳокими мутлақи Уралу Сибири Шарқи Дур сохта дар сари роҳаш шахру деҳотро сӯхта, хароб ва ғорат карда, ҳазорч-ҳазор одамонро аз дами тег гузаронида, ба сӯи Маскав қадал мекард* (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар). *Аммо ин вақт дар ҷануби Россия генерал Деникин сар бардошта буд* (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар).

3. Баёнӣяное, ки ҳурмату эҳтиром ва муносибатро ифода мекунад. Дар ин қолиб калимаҳои ифодакунандаи муносибат, мартаба, ихтисос, пеша бештар истифода мешаванд:

Хукми боэътимод фазилат аст, рафиқ Олимӣ (Ф. Мухаммадиев, Палатин кунҷакӣ). *Мардум барои пешвоз гирифтани рафиқ Калинин ба вокзал шитоб мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Муаллим Мирзо Турсунзода дар муҳокимаи повесть хеле хуб гуфта буданд, ки Толис дар ҳазинаи суҳан чун заргар бо ҷавохирот ҳунарнамоиҳо кардааст* (Ф. Мухаммадиев, Дар сӯхбати Толис). *Устод Боқӣ ба тариқи ҳазл гуфта буданд*. («Садон Шарқ»). *Дӯстам Баҳром, аз ҳоли онҳо хабар гирифта ист* («Машғал»).

Аз калимаҳои ифодакунандаи ҳешу ақрабо дар ин қолиби синтаксисӣ ва ба ин вазифа асосан калимаи ака истифода мешавад, ки хоси забони гуфтугӯ ва шева мебошад: *Ака Муқим туро шинохта намешавад, фасон ғусун шудӣ* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

4. Баёнӣяное, ки муносибати ҳешу ақрабо ва ёру дӯстиро мефаҳмонанд. Калимаҳо ба ин вазифа одатан бо бандакчонишинҳои соҳибӣ меоянд: *Бародарам Азизхон аз муҳаббати падару модар сушистифода менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

мо). *Ба падарам Ҳамроҳи Қодир ва модарам Ёдгора мебахшам* (Сорбон, Санги Сипар). *Амакам Исоҳон дар Тошканд тағҷой ғашта, чаҳор писар ва як духтараш дар ҳамин ҷо калон шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — *Холаам Зебо басо меҳрубон буд* («Садои Шарқ»).

Агар баёния тафсил ёбад, бандакчиношин бо калимаи тобеъ *Ҳарчанд ҷўраи ҳамдеҳааш Салим аввал дар омўзишгоҳ хонда муаллим шуд, сонӣ боз чанд сол ғоибона таҳсил карда, ба мартабаи директори мактаб ва баъдтар раиси Совети қишлоқ расид, бо Аҳмадбек ҳамон ҷўрагии айёми бачагии худро давом медод* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Лекин ман аз янаам Каромат намеранҷидам: вай ба ҳамин мо бо як чаши нигоҳ мекард ва меҳрубон буд ва ҳол он ки мо ҳамагӣ, ғайр аз духтарчаи худаш Ҳалима, ба вай бегона будем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баёнияҳои беизофӣ пас аз баёншаванда хеле кам меоянд. Ин тарзи истифодаи баёнияҳо хоси гуфтугӯ мебошад. Аз ин гурӯҳи баёнияҳо калимаҳое, ки таҳаллус ва лақабро ифода мекунанд, ба забони адабӣ низ роҳ ёфтаанд. Абӯабдулло **Рӯдакӣ**, Садриддин **Айнӣ**, Ҳотам **Луччак**, Ҳусейн-пахлавон, Салим-партизан, Азиз-мерган, Ҷўра-батрак:

Аминҷон *Шукўҳӣ* шоири лирик мебошад («Садои Шарқ»). *Масалан, Муҳаммадҷон-ака, Қосимҷон Олуфта ва дигарҳо чӣ хел рафтор карда ғаштиянд?* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Мурод **Луччак** одамест, ки ягон чизро орзуи хушк карда намонанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Пахтаю чуворимаккаи Мирабдулло **Буқоқ** (ҷоғар) ҳоло аз об сер нашуда буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар он хона Раҳимбой ном кас истикомат мекунад, ки ўро Раҳимбой Хурӯс мегўянд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мулоқот бо Наврўз-пахлавон ба хотираш омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҷўра-батрак* аз хама поён нишаста, ба боло нишастагон бо шубҳа нигоҳ мекард (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баёнияҳои дигар, алаҳхусус баёнияҳои ифодакунандаи хешу ақрабо, эҳтиром ва одоби муошират дар асарҳои бадеӣ бо ниятҳои услубӣ, бештар аз забони персонажҳо истифода мешаванд, ин тарзи истифодаи ғайриқоидавист.

Ҳавлии Зебӣ-хола дар канортари қишлоқ, дар охири кўчаи калон воқеъ ғашта буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дадабой-амакатор аз ёдат баровардӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ана бинед, Ашраф-амакам чӣ хел одами нағз буданду баногоҳ ин хел йўрға бароварда, ба сари Сайёра-апаат чӣ рўзеро оварданд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Бунафша, муаллима-холатонро дидам* (Сорбон, Санги Сипар). *Писари ман ҳафт сол боз дар мактаби Наҷмиддин-домулло мехонад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман оҳиста ба назди Мирзо-муаллим рафта, гуфтам, ки арзе дорам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

ПУРКУНАНДА

Аъзoi пайраве, ки бо хабари чумла муносибатҳои гуногун дорад, пуркунанда номида мешавад. Дар чумла пуркунандаҳо асосан бо исм ва ҷонишинҳои шахси ифода меёбанд. Алокаи пуркунандаҳо бо хабари чумла бо ду роҳ ба амал меояд:

1. Ба воситаи калимаҳои ёридиҳанда (пешояндҳо, пасояндҳо).
2. Бо роҳи ба хабари феълӣ тобеъ шудани исмҳо.

Пуркунанда дар забони адабии тоҷик мувофиқи аломатҳои грамматикӣ, маъно ва муносибати ба хабари феълӣ доштан худ бевосита ва бавосита мешавад.

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бевосита предметро нишон медиҳад, ки таъсири ҳаракати хабари бо феълӣ гузаранда ифодаёфтаи чумла ба он мегузарад: *Дар ин сурат бояд ӯ саргарошро зиёдтар кор мефармуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Инҳо канал сохта истодаанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Пуркунандаи бевосита моҳияти луғавӣ ва маъноӣ феълӣ гузарандаро пурра ва равшан менамояд. Аз ин ҷиҳат, дар таркиби чумлаи хабараш аз феълӣ гузаранда сохташуда мавҷуд будани пуркунандаи бевосита як ҳодисаи ҳатмии грамматикӣ ба шумор меравад.

Пуркунандаи бевосита ҳамчун аъзoi пайрави чумла ба мафҳуми муайян ва ё умумӣ соҳиб аст. Аз ин рӯ, бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфтани он на танҳо ба феълӣ гузаранда, балки ба маъноӣ предмети пуркунандашуда низ дахл дорад. Бинобар ин пуркунандаи бевосита аз ҷиҳати ташаккулебӣ бо воситаҳои грамматикӣ ду хел мешавад:

- а) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта.
- б) Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо пасоянди «ро» сурат ёфта, предмети муайяно нишон дода, ба саволҳои **киро?** **чиро?** ҷавоб мешавад: *Шофёр цементро ба анбори колхоз рехт* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоби тобистон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Саройбон лампаро бардошт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Вай дарҳол модари худро ба хотир овард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар забони мо калимаҳои муайяне мавҷуданд, ки дар сурати ба вазифаи пуркунандаи бевосита омадан ҳамеша бо пасоянди «ро» сурат меёбанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои зерин дохил мешаванд:

а) Исмҳои хос: *Гулрӯро* аз ҳафтсолагӣ ба мактаб доданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Шодӣ Каримабонуро* нағз мешинохт (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ин сухани модар Сафарро* боз ба фикру андешаҳои дигар роҳӣ кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Исмҳои ҷинс, ки шахсро ифода мекунанд: *Писару модар боборо* то берун гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Колхозчиён бригадирро* ба депутатӣ пешниҳод карданд (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

в) Ҷонишинҳои шахсӣ: *Мо дар пеши чароғ ӯро* дидем (С. Айни, Марғи судхӯр). *Вай ба раиси ӯро* ном гирифт (С. Улуғзода, Навобод).

Агар дар таркиби пуркунандаи бевосита бандаки соҳибӣ бошад, пуркунанда ҳамеша бо пасоянди «-ро» сурат меёбад. *Бояд акнун ҳикматашро фаҳмида бошед* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Соддиқҷон каландашро* ба вай дод (С. Улуғзода, Навобод). *Шайпурнавоз шайпурашро* навохт (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дигарашро* дар поёнтар ҳикоя хоҳем кард (С. Айни, Марғи судхӯр).

Пуркунандаи бевосита дар таркиби худ муайянкунандаи безифӣ (бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта) дошта бошад, хатман бо пасоянди «-ро» сурат меёбад: *Маҷлис ин масъаларо ҳам ҳал кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Гулрӯ ин имову ишораро фаҳмид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Писарам бошад, он дилу гурдари надорад* (С. Айни, Марғи судхӯр).

Дар ҷумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба хабарҳои аз феъли ҳол сохташуда низ тобеъ шуда метавонад: *Самоворчи сандалиро* ба ҷояш гузошта, ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард (С. Айни, Марғи судхӯр). *Одами кулчарӯӣ пальтояшро* кашада, ба дастӣ ҷавон дод (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Қалам ва давог-ро* гирифта, ба тоқча гузошт (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дилбар дастархонро* гирифта, ба пеши модараш кушод (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

II. Пуркунандаи бевоситаи предмети номуайнро нишон диҳад, бе ягон воситаи грамматикӣ ба хабари ҷумла тобеъ мешавад. Ин гуна пуркунандаро пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта меноманд: *Дар сари зина аз ӯ гӯгирд пурсид* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Дилбар дуруст ош хӯрда натавонист* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ширкат барои онҳо трактор* харида овард (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Файзи пагоҳӣ ба даштрӯя зебоӣ мебахшид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳамеша бо хабари феълӣ ҷумла ҳампаҳлу меояд. Гоҳо ин пуркунандаҳо аз қисми номии феълҳои таркибӣ фарқ кардан мушқил мешавад. Дар ин сурат исми назди феълро аз паҳлуи он дур кардан лозим аст. Агар феъл маънои худро гум накунад ва он исм бо пасоянди «-ро» сурат ёбад, пуркунандаи бевосита будани исм собит ме-

гардад: *Барои магазини қишлоқ мол ҷудо кунонд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Молро барои магазини қишлоқ ҷудо кунонд.**

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳам мисли пуркунандаи суратёфта дар назди хабарҳои бо феълӣ ҳол ифодашуда омада метавонад: *Ин ошхонадорҳо дар як ҷой ооташидон кофта, дег шинонда, ҳезум тайёр карда менишастанд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Феълҳои таркибии номӣ ва ибораҳои маҷозии феълӣ дар забони мо хеле зиёд қор фармуда мешаванд. Бинобар ин дар вақти таҳлили пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ба маънои ин гуна феълҳо эътибор додан зарур аст: *Ман аз паси дар гӯш додам* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). Дар ҷумлаи мазкур таркиби «*гӯш додан*» маънои маҷозиро ифода карда, ба ҷои феълӣ «*шунидан*» истифода шудааст.

Ба ҳамин тариқ, ҳамин исмҳои дар назди хабарҳои феълӣ омада пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта шуда наметавонанд. Як қисми ин калимаҳо (чи исми маъно ва чи исми конкрет) бо ҳамроҳии феълҳои ёридиханда омада, феълӣ таркибии номиро ташкил мекунад. Феълҳои хоб қардан, тараққӣ додан, истифода қардан, ваъда додан, ҷанг қардан, гап задан, фишор додан, дӯст доштан ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

БО ҲИССАҲОИ ГУНОГУНИ НУТҚ ИФОДА ШУДАНИ ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

Пуркунандаи бевосита ғайр аз исм ва ҷонишинҳои шахсӣ бо ҳамин ҳиссаҳои нутқ, ки дар ҷумла ба ҷои исм омада метавонанд, низ ифода мегардад.

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати бо ҳиссаҳои нутқ ифода шудани худ каме фарқ доранд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқи мафҳуми предметӣ пайдоқарда ифода шуда метавонад. **Аммо пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исмҳои ҷинс ва пурсишҷонишини ҷӣ ифода мегардад.** Онҳо аз ҷиҳати бо ибораҳои ифода ёфтани худ низ аз ҳамдигар то андозае тафовут доранд.

Мо дар боло бо исмҳои шахс ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфтани пуркунандаи бевоситаи суратёфтаре дида будем. Акнун бо исмҳои ҷинси гуногун ифода ёфтани пуркунандаи бевоситаи суратёфтаре нишон медиҳем: *Модар оҳиста ба хона даромаду лампаро хомӯш қард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Самоворчӣ бедор шуда дарро кушод* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Хӯроқворихоро дар хӯрҷин андохта... ба роҳ мебаромадем* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *...Аз дасти ман аспро гирифта, ба сарой даровард* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта метавонад бо исмҳои

маънӣ (абстракт) низ ифода ёбад: *Каримабону бо меҳмонҳо пурсуҷӯро сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пурқунандаи бевоситаи суратёфта ба ғайр аз ҷонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ бо дигар хелҳои ҷонишинӣ низ ифода меёбад:

а) пурсишҷонишинҳо: *Шумо киро ба худ муович карданӣ?* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Маҷлисӣ машваратии Москва чиро нишон дод?* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

б) ҷонишини таъинӣ: *Юнус-бобо зуд аз матлаби Зебӣ пай бурда, ҳамаро ба қор даъват кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо)..

в) ҷонишини манфӣ: *Лекин ин ҳама оворагии онҳо ҳеҷ касро дилғир намекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

г) ҷонишини номуайянӣ: *Ба ҳамин қишлоқ зада пеш карда омада, чандтоашро дастгиру чандтоашро қир карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Яке аз воситаҳои ифодаи пурқунанда бандакҳои соҳибӣ мебошад, ки онҳо аксар ба хабари феълӣ чумла ҳамроҳ шуда меоянд:

*Наёвардам на дому донаи ҷодугарони ту,
На зулфони сиёҳи ту, на холи абрувони ту.*

(М. Турсунзода)

...ва бардошта ба рӯи суфа хобондандаш (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ин мисолҳо бандакҳои ам ва аш ба ҷои пурқунандаҳои маро ва ўро омадаанд.

Бандакҳои соҳибӣ, ки ба вазифаи пурқунандаи бевосита меоянд, ба қисми номии хабари феълӣ таркибӣ низ васл шуда метавонанд:

*Имрӯз, ки инқилоб озодаг кард,
Шуд рӯи ту чун фасли баҳорон хуррам.*

(М. Аминзода)

...на танҳо аз пеши Мирзо, ҳатто аз дари сарой ҳам берунаш мекунад (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пурқунандаи бевоситаи суратёфта бо шумора ва хелҳои он, ки дар чумла мафҳуми предметӣ пайдо кардаанд, ифода меёбад:

а) Шумораи ададӣ: *Шодигул нав ҳаждаҳро пур кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Шонздаҳро пур кард, ба ҳабдаҳ қаддам монд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Шумораи тартибӣ: *...дигарашро пешин ва сеюминашро шаб ба бемор менӯшонӣ* (С. Айнӣ, Одина).

Ифодаи пурқунандаи бевоситаи суратёфта бо масдар:

...хонданро соли гузашта тамом карда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Марди қаддароз на рафтагро медонист ва на нишастагро* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар забони тоҷикӣ зарфҳо ҳам мисли дигар ҳиссаҳои нутқ дар ҷумла мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратефта омада метавонанд: ... *дар атрофиаш аз санғои нотарошида деворҳо сохта, болашро бо хасу хошк пӯшида буданд* (С. Айнӣ, Одина).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта мувофиқи хусусияти худ фақат бо исми ифода мегардад:

...*ва шумо ба он ҷо ҳеҷ поку намеронед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Сар медиҳаду сир намедиҳад* (Зарбулмасал). *Аҳмад дарс хонд ва дарс гуфт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Меҳрмоҳ чароғ гиронд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп медавонанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта бо пуршиҷонишини «*ҷӣ*» низ ифода ёфта метавонад: *Кӣ ҷӣ мегӯяд, фаҳмидан мушкил буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Нигори нозанин, дар ман ҷӣ дидӣ,
Ки дил додию дил аз ман харидӣ?*

(М. Турсунзада)

БО ИБОРАҶОИ ГУНОГУН ИФОДА ШУДАНИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТЕФТА

Яке аз хусусиятҳои забони адабии тоҷик алоқаи зичи калимаҳо дар дохили ибораҳои гуногун аст, ки одатан ин ибораҳои монанди як калима ҳамчун аъзои ҷумла бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфта, дар ҷумла ба вазифаи аъзои тафсилӣ он меоянд. Аз ин рӯ, пурқунандаи бевоситаи тафсилӣ ба воситаи ибораҳои изофӣ, беизофӣ, масдарӣ, сифати феълӣ ва баъзе ибораҳои махсус ифода мегардад. Ҳамаи ин ибораҳо қатъи назар аз таркиби худ бо пасоянди «-ро» сурат ёфта, як гурӯҳи синтаксисиро ташкил медиҳанд.

а) Дар забони адабии тоҷик иборати изофӣ шакли тараққиқардаи ибораҳо ба шумор меравад. Ин ибораҳо аз муайяншавандаю муайянқунанда иборат буда, ба вазифаи пурқунандаи бевосита оянд, бо пасоянди -ро сурат меёбанд: ... *ҳеҷ набошад пули масолеҳашро диҳед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *дар байни бригада ва звеноҳо кори мусобиқаро ба роҳ монда истодам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). ...*гулҷашиҳои маҳтобро зуд-зуд ба шаклҳои гуногун табдил медод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Давоми ахборотро хонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Кори имрӯзаро ба фардо магузор* (Зарбулмасал). *Одамони миришаб дар бом нақши пой се касро ёфтанд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ...*пули қанду конфету оби дандонро дода равед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ...*насим шохҳои пур аз гули марворидмонанди дарахтонро оҳишта-оҳишта мечунбонд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

б) Ибораҳои беизофӣ низ ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта меоянд. Ин гуна ибораҳо бештар аз исму ҷонишинҳои гуногун ва шумораҳо таркиб меёбанд: *Даррав ин фикрро ба амал овардам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Аммо ҳамин гапро ба ҳеч кас маъқул карда натавонистам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *У ин гуна номро аз ин пеш намунида буд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Як-ду кафғир ошро барои ошхонадор дар дег мондам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Бо трактор дар як рӯз ҳафт-ҳашт таноб заминро чаппаву роста кардан мумкин буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ғани як тӯда бачагонро ҳамроҳи худ овард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ман ду-се нафар рафиқонамро ном бурдам...* (С. Айни, Марги судхӯр).

Баъзан дар таркиби ибораҳо муайяншаванда ҳам ба воситаи бандики изофӣ ва ҳам бе ёрии он ба худ муайянкунанда қабул карда, иборави омехтара ташкил мекунад. Ин гуна ибораҳо низ ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта меоянд.

Сафар ин саҳифаҳои ҳаёти худро дар фикраш як-як варақ мезад (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Тамони рота ҳеч як амалиёти душманро аз диққати худ берун намегузоштанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аммо қачи чашмаш ин ҳама ҳусни қиёфаи ӯро барбод меод* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ба Раҳими қанд ду танга музди хизматашро супурданд* (С. Айни, Марги судхӯр).

в) Иборави масдарӣ ҳам дар ҷумла чун аъзои тафсилии ҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омада метавонад. Масдар, чунон ки маълум аст, ҳам хусусияти исмӣ ва ҳам хусусияти феълӣ дорад. Аз ин сабаб, вай метавонад ҳамчун исми пуркунанда шуда ояд ва ҳамчун феъл ба худ калимаҳои гуногунро тобеъ гардонад. Бинобар ин дар дохили иборави масдарӣ ҳол ва пуркунандаҳои гуногун низ меоянд:

Ҳар ду гапанон ба назди ҳазили Зобӣ омада мондани худро надониста монданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Акнун зуд-зуд дидани ҷавонро мехост* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Юнус-ако ба якшавӣ ошкоро муқобил баромаданро муносиб надида, бештарини вақт дам менашаст* (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед* (С. Айни, Марги судхӯр).

Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта чида шуда меоянд. *Гӯшту сабзӣ ва пиёзро ҳам аз бозор худаш харида меод* (С. Айни, Марги судхӯр). *Монанди музикачиёни он замон ҳазлу шӯхӣ, ширинкорӣ ва хушомадгӯиро намедонист* (С. Айни, Марги судхӯр). *Нуралӣ чакману телпакашро ба мех овехта, ба сандалӣ гузашта нишаст* (С. Улуғзода, Навобод). *Дигар ҳеч як одами советӣ анархияи истехсолот, даҳшати бекорӣ ва бенавоиро намедонад* (журн. «Шарки Сурх»). *Ба болои ин иҷораи дӯкон, налог, ҳаққи оқсаққоли бозорро аз вай меситонданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Аз пуркунандаҳои бевоситаи чида метавонанд яке ва ё ҳар

яке бо пасоянди **-ро** алоҳида сурат ёфта, бо ёрии пайвандакҳо ва ё бе ёрии онҳо ба яқдигар алоқаманд шаванд:

У ва ҳамроҳонашро бо соли нав муборақбод намуданд (С. Улуғзода, Навобод). *Вай баҳорро, офтобро дӯст медошт* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Гоҳо пурқунандаҳои бевоситаи суратёфтаи чида бо ҳиссаҳои ҳам алоҳида таъкид карда мешаванд:

Хуб, шумо чаро ҳам худатонро, ҳам Қорӣ-ишқамбаро, ҳам маро ташвиш дода, пули ӯро шабона бурда медиҳед... (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

ИФОДАӢБИИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТНАӢФТА

Бо исми ифода ёфтани пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта-ро дар боло чида будем. Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба воситаи ибораҳои изофӣ низ ифода мегардад: ... *нолаҳои фалакпеч баровардан гирифт*. (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Баротов ба ҷанговарон ҳунари мерганӣ ёд меод* (С. Улуғзода, Навобод). *Қолхоз барои аъзоёнаш хонаҳои нав андохт* (С. Улуғзода, Навобод). *Марҳамат кунед, як пиёла ҷой хӯред* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта бо ибораҳои омехта, ки дар таркиби худ ду хели муайянқунанда: ҳам изофӣ ва ҳам безофӣ доранд, низ ифода мешаванд: *Қолхоз якҷанд аспҳои нағзи зотии дастпарвар дорад* («Тоҷикистони советӣ»). *Қаримабону... ба дугонааш як пиёла ҷои гарм дароз кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Мо имсол дар райони худ ҷор станцияи электрикии қолхозӣ месозем* (С. Улуғзода, Навобод).

Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба таври чида низ меоянд: *Хизматгоришро ҷег зада, ба вай дастарҳои са ҷой фармуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Модари ӯ — Саодатбибӣ... сабзӣ ва шалғам нахӯтӣ мекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо ба аспҳо коҳу беда тайёр мекарданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қисми онро фурухта, барзагову асп хариданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Нависанда ва шоиронамон романҳо, повестьҳо, пьесаҳо, дoston ва шеърҳо навишта истодаанд* («Шарқи Сурх»).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфтаи чида бо ибораҳои изофӣ ва омехта низ ифода меёбанд. *Вай ...ҷомаи нави беқасаб ва мӯзаи хиромпӯшида буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай ҳар сол ба давлат аз маҳсули худи совхоз садҳо тонна пахтаи тоза ва даҳҳо тонна чигити тухмӣ медиҳад* (А. Дехотӣ).

ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОӢҶОИ ИФОДАИ ОН

Ҷои пурқунандаи бевосита ба алоқан маъноии он бо хаба-ри феълӣи ҷумла, ба мафҳуми муайян ва ё умумиро ифода кардани предмети пурқунандашаванда вобаста аст.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар чумла чои устувор надорад. Вай дар аввал, мобайн ва гоҳо дар шафати хабари чумла меояд.

а) Агар чумлаи соддаи тафсилӣ аз аъзоҳои пайрав танҳо як пуркунандаи бевоситаи суратёфта дошта бошад, пуркунандаи бевосита дар байни сараъзоҳо омада, задаи мантикӣ мегирад:

Вай дарро кӯфт (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ман хатро гирифта хондам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Халқҳо амниятро мехоҳанд* («Шарки сурх»). *Насими баҳор байрақро қилва медод* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман он ҷомаро овардам* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Сартарош сари Қорӣ-Ишқамбаро тарошида шуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар чумла пеш аз пуркунандаи бавосита меояд: *Шодӣ ҷомаашро аз барф тоза карда, дарун даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Шамоли саҳт барфрезакхоро ба рӯю чашми ӯ оварда мезад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рафиқ Воронин моро бо кори завод ошно кард...* (А. Дехотӣ). *Мо ошро бе турб намехӯрем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шҷмо ӯро ба ман шиносонед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

в) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар чумла баъд аз пуркунандаи бавосита меояд: *Мария бо дастаи оҳанин моторро чарх занонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ва аз хизматгор Арбобро пурсидам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Бо як дастам узангуро маҳкам доштам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *дар бобати ин масъала фикри онҳоро фаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

г) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар чумла баъд аз ҳолҳои гуногун меояд: *Мо дар пеши ҷароғ ӯро дидем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Бояд акнун ҳикматашро фаҳмида бошед...* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шодигул хандону шуқуфон дарро кушод* (С. Улуғзода, Навобод).

д) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар чумла пеш аз ҳолҳои гуногун меояд: *Генерал конвертро ба столи хатнависӣ гузошт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ман чақ-чақҳои ӯро завқ карда мешунидам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ғанӣ карнайчаро ба кӯча бурд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

е) Дар чумлаҳо, ки мубтадояшон зикр нашудааст, баъзан пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар аввали чумла омада, задаи мантикӣ мегирад: *Дигарашро пешин ба бемор менӯшонӣ* (С. Айнӣ, Одина). *Гулрӯро аз ҳафтсолағӣ ба мактаб додан* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бақияи чои пиёларо аз болои нон шитобкорона нӯшид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ин китобчаро чанд пул харидед* (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

ж) Баъзан дар чумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта пеш аз мубтадо меояд. Ин ба задаи мантикӣ қабул кардани мубтадо вобаста аст: *Сабабашро ман намедонам* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Забони мурғонро мурғон медонанд* (Зарбулмасал).

Салимбойро насими пагоҳии дашт аз хоб бедор кард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Гунҷишкро кӣ кушад?* — Қассоб (Зарбулмасал). *Сафар ва ҳамроҳони ӯро мардум миёнгир карда, аз клуб бароварданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Гӯшту сабзӣ ва пиёзро худаи харида меод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

з) Баъзан пуркунандаи бевоситаи суратнафта дар охири ҷумла меояд: *Ба вай кӣ мондааст даҳанкалониро* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

и) Пуркунандаи бевоситаи суратнафта дар назм баъзан дар байни хабари таркибии феълӣ меояд.

*Қабул он ҳадяро чун ёдгори пурбаҳо кардам,
Чу ёди дӯстони қаҳрамон дар сина ҷо кардам.*

(М. Турсунзода)

II. Пуркунандаи бевоситаи суратнафта дар ҷумла ҷои муайян дошта, ҳамеша дар паҳлуи хабари феълӣ ҷумла маъна, бо он бо як оҳанг талаффуз меёбад: *Котиб ҷой овард...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Зан дастархон андохта, нонҳои гарм ниҳод* (С. Улуғзода, Навобод). *Гулрӯ... ҷуворӣ мекуфт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Вай аз таҳти дил ба ӯ кор меомӯхт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар боғи маданият ва истироҳати райони... ҷойхона ва ошхона сохта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). Аксар дар охири мақол ва зарбулмасалҳо хабари феълӣ якхела такрор намешавад ва аз ҳамин сабаб пуркунандаи бевоситаи суратнафта дар охири ҷумла маъна менамояд: *Мо обро дида, мӯза мекашем, ҳаворо дида, ғӯза* (Зарбулмасал). *Гул хор дорад, асал оро* (Зарбулмасал). *Девор муш дорад, муш ғӯш* (Зарбулмасал). *Беномус ор надорад, дурӯғгӯй қавл* (Зарбулмасал).

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ВА РОҲҶОИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бавосита предметро ифода мекунад, ки таъсири ҳаракати хабари ҷумла ба воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Фарқи пуркунандаи бавосита аз бевосита он аст, ки пуркунандаи бавосита ҳамеша бо пешоянд таркиб меёбад. Бинобар ин пешояндҳо (инчунин пасоянд)-ро воситаи грамматикӣ пуркунандаи бавосита меноманд.

Шодӣ бо Рашидов маслиҳат карда, масъаларо ба овоз монданӣ шуд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он ман чандин вақт ба аэроплан дилбохта шуда гаштам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо ҳам ба бачагони калонсолтар тақлид карда гӯштин мегирифтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба ман суруд-*

хониш маддоҳбачагон хеле хуш омада буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар бораи ту мо як қарор қабул кардем* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай дар бораи ақибмондагии Муҳаббат, дар бораи камбудихои ӯ гап намезад* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат).

Пуркунандаи бавосита бо исмҳо, қонишинҳои шахсӣ, масдар ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ дар якҷоягӣ бо пешояндҳо ё пасоянд ифода меёбад. Дар ин бобат нисбат ба пасоянд роль ва мавқеи пешояндҳо ниҳоят калон аст.

I. Ба вазифи пуркунандаи бавосита ҳама гуна исмҳо (хос, чинс, конкрет, абстракт ва ғайра) омада метавонанд:

а) Исмҳои хос ва чинс: *Макаров бо Шодӣ дар бораи чизе бо овози паст ба гап задан сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳошим-Қорвон аввалин бор бо Нуралӣ ҳамфикр нашуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ту бо Ҳоҷиумар дар бораи духтараш чӣ қавлу қарор карда будӣ?* (С. Улуғзода, Навобод). *Макаров бо ҳамроҳии Шодӣ хеста берун баромад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ду нафар чӯбдори саллакабуд бо чӯбдастҳои дарозашон дарвозаро саҳт-саҳт мезаданд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ман бо одамони худ рафта, аз он гузар мегузарам* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Аз модарам пурсидам, ки руҳат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Гапҳои Пӯлод ба падару амакаш маъқул шуданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ёдгори ҳаштсола ҳам ба корҳои резу рави хона дастӣерӣ мекард, ба асп ва ба молҳои сиёҳ нигоҳубин менамуд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хати Арбобхотам банд буд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Исмҳои конкрет ва абстракт: *Худат хӯрдан гир, ман шикамамо аз лӯбиёшӯрак сер мекунам* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Эргаш бо нӯги дос, чунон ки дар деворҳои чоҳ кананд, ба ҷои зинапоя чуқурчаҳо канд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Агар он китоб мебуд, ман суратҳояшро ба рафиқонам нишон медодам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз борон ва ҳавои номусоид истифода бурда, Соро корҳои тэйерӣ ба иди Якуми Майро дар клуб авҷ меод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Бибиошша вақте Арбобро дид, оби чашмони худро бо остинаш пок карда, аз нолаву зорӣ хомӯш гардид* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Зайнаб дар ошпазӣ ҳунарманд буд* (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). *Мақсади ҳукумати коргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикиву нодонӣ халос шавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бачагӣҳои вай ба бачагӣҳои Дилбар монанд нест* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шумо беҳуда дар ҳасисӣ худатонро яқто шумурда гаштаед* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Пӯлод ба ин тақлифи Гулрӯ розӣ шуд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

II. Ифодаи пуркунандаи бавосита бо сифат. Сифат дар нутқ ҳам бевосита ва ҳам ба воситаи қабул кардани суффиксҳои чамъбандӣ мафҳуми предметӣ пайдо карда, дар якҷоягӣ бо

пешояндҳо пуркунандаи бавоситаро ташкил медиҳад: **Ба бемор дар ин вақт аз ин беҳтар даво ҳам нест ва аз ин хубтар хӯрок ҳам нест** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Бобо дар кӯча **ба хурду калон салом дода, ба салони онҳо илек гирифта, тез-тез қадам мегузошт** (Р. Ҷалил, Умри дубора). «**Бо некон нек бошу бо бадон бад**» гуфтаанд азизон, ки **ин гапи маъқул ва дуруст** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Барои пирон ва барҷомондагон дар сарҳад хобгоҳ кушода, онҳоро дар он ҷо хӯронда пӯшонданд** (С. Айнӣ, Ятим). **Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қорӣ-Ишқамба, Мирзохӯҷаи Ноиб ва одамони ӯ буди, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надишт** (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

III. Пуркунандаи бавосита бо шумора низ ифода мегардад: **Нигоҳ кардам, ки аз нӯҳ понздаҳ дақиқа гузаштааст** (Ҷ. Иқромӣ, Муҳаббат). **Бо ҳамаи инҳо планамон аз ҳафтад нагузашт** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Солам ба бисту панҷ расид, аммо аз хонадорӣ дарак нашуд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **У ба чил наздик расида бошад, ин ҳам ба панҷоҳ наздик расидааст** (С. Айнӣ, Ғуломон).

IV. Пуркунандаи бавосита бо ҷонишин ва хелҳои он ифода мегардад: **Магар ту дар хонаатон набудӣ ва аз ҷои дигар меояӣ, ки нишони Одинаро аз ман мепурсӣ** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Зеро босмачиён аз онҳо ҳам мол мебурданду ҳам ҷон** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Пас аз он ба ту хонда медиҳам, шояд чизҳои ба ту дарқорӣ ва ба ту манфиатдор ҳам дошта бошад, — гуфт Шоқир** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Агар ту дар бораи онҳо чизе шунди бошӣ, бигӯ** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Уқобон дар фазои кӯҳсорон — Барои худ ҷаҳон доранду мо не** (М. Турсунзода). **Соати ман аз Берлин бо пули худам аз барои худам харида шудааст** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Онҳо дар байни худашон ва бо тракторчиён гуфтугӯ мекарданд** (С. Улуғзода, Навобод). **Ин гапҳоро баъд дар байни худамон гап мезанем, мефаҳмем, ки ба кӣ бад менамояд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Мансурбой ва Қудрат ба ҳамдигар нигоҳ карданд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Ин гуфтаҳои Юнубобо ҳам ба ҳама аз таҳти дил маъқул шуд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Онҳо бо ҳам дар ватани Амон — дар Шоён гӯштин гирифтаанд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

V. Пуркунандаи бавосита бо масдар ва иборати масдарӣ ифода меёбад: **Вай аллакай тӯшаи роҳ ва дигар лавозимоти сафарро дар хӯрчин андохта, ба рафтаи тайёр шуда буд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ин бодҳои регомез чашии онҳоро ҳам ба кушода шудан роҳ намедоданд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқроркунандагони ин қор ба бовар қардан маҷбур шудем** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Касе, ки ба кӯҳҳои баланди душворроҳ баромадааст, медонад, ки аз баромадан дида фаромадан хатарнок аст**

(Р. Чалил, Хикояҳо). *Оре, Бибиюша имрӯз фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардан, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданаш умед надорад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

ХЕЛҲОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА АЗ РӯИ ТОБИШИ МАЪНО

Пуркунандаи бавосита мувофиқи маъною вазифа ва востҳои ифодааш гуногун мешавад.

1. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ «АЗ» МЕОЯД ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИНРО ДОРАД:

а) Сарчашмаи амал ё фикрро ифода менамояд: *Мо дар чойхона аз одамҳо фаҳмидем, ки дар он деҳа шӯъбаи махсус меистодааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Як мактуб аз модар, дигараш аз Зебӣ, мактуби сеюм, ки Сафар дер боз мунтазири он буд, аз лейтенант Осмуҳин буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Боре рафта аз яке онҳо пурсидам, ки чаро бекор истодааст* (Толис, Хикояҳо).

*Кард пурсиш зи яке, к-ин чӣ фиғон асту хурӯш
У чунин посух дод,
Бо тааҷҷуб: хабарат нест, ки мурдаст Ленин?*

(А. Лоҳутӣ)

Ҳарчанд ӯ чизе надошта бошад ҳам, аз сӯхтани пулаш натарсида қарз додан мегирифт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар ҳақиқат, Қорӣ-Ишқамба аз созише, ки бо Арбобрӯзӣ кард, шод буд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Муносибати муқоисавиро нишон медиҳад. Дар ин гурӯҳи пуркунандаҳо шахсо, предметҳо ва ҳодисаҳо ба ҳамдигар муқоиса карда шуда бартарӣ ё афзалияти яке аз онҳо қайд карда мешавад: *Азбаски обрӯи хӯҷаини он Мирзо ба пеши Ҳукумати амир аз обрӯи Қорӣ-Ишқамба зиёдтар буд, илтимоси ӯро рад карданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳосил аз ҳосилоте, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд баромад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳикояти шумо ҳам хармурди шумо тамошои худ дорад гӯён боз ҷавонон ӯро мезаданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Чашм аз обрӯ ба зеб, обрӯ зи чашмон дилфиреб,
Он як аз ин дилработар, ин як аз он хубтар.*

(М. Аминзода)

Дар ин пуркунандаҳо баъзан ба ҷои пешоянди аз пешоянд-

хон таркибӣ-номии **нисбат ба** ва **назар ба** низ кор фармуда мешаванд, ки аз ҷиҳати мазмуни ифода мекардаганашон ба пешоянди «аз» мувофиқ буда, муносибати муқоисавиро ифода мекунанд: *Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб орошта буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Мактаби нав бартариш худро нисбат ба мактаби кӯҳча исбот кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сағ нест, ин одам! — гуфт Некқадам. — Ин назар ба писари Абдурахимбой зиёдтар ба одамгарӣ соҳиб аст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Онҳо дар вақти тақсими қардани чалпаку нон ба мани ҳаштсола раҳмашон омада, назар ба калонсолон ҳиссаи маро калонтар мекарданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳаҷми умумии маблағгузориҳои хоҷагии халқ барои сохтмони корхонаҳои саноатӣ бештар аз 600 миллиард сӯм, ё ки нисбат ба плани панҷсолаи панҷум 70 процент зиёд пул дода мешавад* (газ. «Тоҷикистони советӣ»).

в) Аз бутун ҷудо шудани қисмеро ифода мекунанд! *Аз шумоён ҳар кас бачаеро, ки хоҳад, ба тахта бароварда имтиҳон кунанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз дастаи Рӯзимурод танҳо ду нафар сабук маҷрӯҳ шуда буд* (С. Айнӣ, Ятим). *Аз ҳамроҳони Сафар боз якчанд кас савори асп буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар ҳақиқат ин оши паллэ ҳамон ош будааст, ки хоҷагон аз вай нимдонагӣ хӯрданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳашт аспии корӣ фақат ду ҷуфт модииён ва аспҳои пири хароб боқӣ монданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аз пули ғӯсфандон панҷ танга (75 тин) зиёдатӣ, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

г) Об’екти муҳокима ва фикрро ифода мекунанд: *Мирзоҳамдам дар пеши додариш нишаста гирифта, аз қору бори рӯзгор сӯҳбат мекард* (С. Улуғзода, Навобод).

*Ба пеши раҳбари худ аз зану мард,
Зи ҳар мавзӯъ ҳар кас сӯҳбате кард.*

(А. Лоҳутӣ)

Вай аз қору бори тракторчиён воқеаро гарму ҷӯшон ҳикоя мекард (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун мо ҳам мехоҳем, ки хола аз саёҳати худ гуфта диҳад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *У аз қорҳои мехост муфассал ҳисобот диҳад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Рӯзе Пӯлод аз бедаромадии қасбу қораиш ба Ҷӯра шикоят кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Асосан пурқунандаҳои ифодакунандаи об’екти муҳокима дар забони тоҷикӣ ба воситаи пешоянди изофии таркибии **дар бораи** ифода мешаванд. Пешоянди **аз** танҳо бо ҳамин як функцияи худаш муродифи пешоянди **дар бораи** шуда, дар ташкил додани ин типии пурқунандаҳо роль мебозад. Аммо пешоянди **дар бораи** асосан як вазифа дорад, ки он ифодаи муносибати об’ектӣ мебошад.

Баъд Муҳаммадҷон-ака хеста, дар бораи ҳосили баланд гап зад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Серёжа аввал дар бораи ҳар сураг донишҳои худро ба ман гуфта тямом мекарду баъд варақи дигари китобро мехонд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳисобот на фақат дар бораи пахта, балки дар бораи ҳамаи чизҳои дидагӣ ва шундидагитон дода мешавад (С. Улуғзода, Навобод). Баъзан дар бораи ким-кадом қасоне, ки падарамро ба кор гирифтагӣ нахостанд, гап мезад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пешояндҳои дар хусуси, дар бобати бо пешоянди дар бораи аз ҷиҳати вазифа наздиканд. Онҳо бе ҳеч гуна тафовути маъноӣ ба ҷои пешоянди дар бораи кор фармуда мешаванд: «Ту минбаъд ба пеши Султонпошино нарав ва ба ҳикояҳои ӯ гӯи наандоз ва агар дар хусуси деғу парӣ гап зананд, гапи ӯро бовар нақун (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Аъзоёни колхоз ҳам дар бобати орду ғалла душворӣ мекашиданд (С. Улуғзода, Навобод). Дар хусуси молҳои қорӣ ва замин ҳам чораҳо андешида шудагӣ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Падарам дар хусуси онҳо ба саволҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб медод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Пешояндҳои дигаре, ки барои сохтани пурқунандаҳои объекти муҳокима ва фикр хизмат мекунанд, инҳоанд: *онд ба, доир ба, ба болои, бар болои, аз болои, дар ҳаққи, бахшида ба, дар роҳи, дар қори, аз вачҳи, дар атрофи, аз рӯи, дар шаъни, ба шаъни, дар васфи, ба васфи, аз ҷиҳати, ба муносибати, ба шарафи* ва дигарҳо.

Пӯлод ба ӯ *онд ба* материалҳои съезди XIV партия чандин савол дода, аз ӯ ҷавобҳои саҳеҳ, муҳтасар гирифт ва беандоза шод шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Бори дигар амакам *доир ба ҳукумати нав овозаҳои дар деҳа паҳншударо* нақл кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Гулсум, ки *ба болои худаш рафта истодани суҳанро шунид, ба ҷое, ки омада буд, нишаст* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Дар ҳаққи писари вай ин суҳанҳо тӯҳмат буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Муҳимтарин вазифаи Иттифоқи Нависандагони Советии Тоҷикистон дар қори тайёри ба юбилеи Рӯдакӣ иборат аз он аст, ки бахшида ба ин шоири бузург асарҳои бадеии хушсифат ба вуҷуд оваранд* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). *Ҳамаи тадбирҳои агротехника дар қори парвариши қарда расондани ҳосили фаровони пахта роль ва аҳамияти худро доранд* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бояд қайд кард, ки ин пешояндҳо дар ҷумла на ҳама вақт пурқунанда месозанд. Як гурӯҳе аз онҳо монанди *дар хусуси, дар бобати, доир ба, онд ба, дар ҳаққи* ва дигарҳо дар ташкил намудани пурқунанда устувор бошанд ҳам, гурӯҳи дигаршон мисли *дар болои, дар соҳан, ба муносибати, аз рӯи* ва монанди инҳо аз вазифаи пурқунандагӣ дида, ба вазифаи ҳолшарҳқунандагӣ зиёдтар далолат мекунанд.

д) *Аз материалҳои сохта шудани предметро*

н ф о д а мекун ад: *Дуртар аз онҳо тӯдаи писарону духтарон аз коғаз самолёт сохта буду онро аз болои суфа истода, ба ҳаво мепаронд* (Р. Чалил, Хикояҳо).

*Иморатҳои зебо андар си чо
Бино гардидаанд аз хишти тилло.*

(М. Миршакар)

*Зи қасди душманони худ наметарсад, чаро тарсад,
Ватан аз санг бозу дорад, аз лӯлод тан дорад.*

(Х. Юсуфӣ)

Сахтии зарбаро аз ҳамин қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта бо гаҷ сохташуда бо зарбаи ба худаш бархӯрдаи бадани ӯ аз миёнаш шикаста парида рафтааст (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Мо аз ҷӯи он таряфи кӯча лой гирифта оварда, аз гил ба кӯзасозӣ сар кардем* (С. Улуғзода, «Субҳи ҷавонии мо»).

е) Вазъияту ҳолати предмети дигарро мефаҳмонад: *Осмон пур аз ситора буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Шаҳр пур аз одам буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Даруни мактаб пур аз ҷангу хоку хас шуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чойхонаи Сурх, ки бо лампаҳои чилум равшан карда шуда буд, аз одам пур буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Анбори колхоз пур аз мол мешавад* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он қишлоқро ки аз одам ва мол холӣ монда буд, оташи заданд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Ҷанговарони далери советӣ то нисфи рӯз, тамоми хонаҳои қишлоқро аз душман тоза карданд* (Р. Чалил, Умри дубора). *Ҳамин тавр шуда, аз Дарвоз то Помир аз босмачиён пок шуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

ж) Асоси амалро мефаҳмонанд: *Аз шаклу шамолашон маълум мешавад, ки баъзеашон лақай, баъзе тоҷик ва баъзе афғонанд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тӯрамурод будааст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Аз қиёфа ва ҳаракатҳои ӯ бухорӣ будани ӯро муайян карда бошам ҳам, кӣ будани ӯро шинохта натавонистам* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Аз ҷашмонат маълум аст, ки ягон андешаи пурзӯре дар дил дорӣ* (С. Айнӣ, Дохунда).

II. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ «БА», «БАР» ВА «БАРОИ» МЕОЯД, ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИН ДОРАД:

а) Ба касе ё чизе нигаронида шудани амалро мефаҳмонад: *Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро ҷунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй гӯё розӣ ва хурсанд мебошӣ* (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

**Ба ӯ мехонд дарси навҷавонӣ,
Саросар достони қаҳрамонӣ.**

(М. Тирсунзода)

Хизматгори бой Ашӯр, ки... барои Холбӯта кабоби танӯрӣ тайёр мекард дасидг берун баромада ба бой арз кард (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

**Қонуни ту бар мо ҳамаи илму ҳунар дод,
Озодиву ободиву иқболу самар дод.**

(Б. Раҳимзода)

Акнун забони одами мусулмон ба гап ва лабаш ба ханда чӣ гуна меравад, — гуфт Абдураҳимбой (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҷавонон ба аҳволи ин шахс хандиданд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Хайдарча ба ҳикояти худ давом намуд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Ин пурқунандаҳо ба воситаи пешояндҳои дар, баҳри, аз баҳри ва нисбат ба низ ифода меёбанд: Аммо арбобу оқсақолҳо дар миёна даромада, ба шартӣ даҳ соли дигар дар бой хизмат кардан ҳамон духтарро ба ман кикоҳ карда доданд (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҳозир дар дилам нисбат ба он зан заррае андешаи дигар надорам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дар он ҷо на деҳ буд, на девор буд — на аз баҳри ҳайвон алафзор буд (С. Айнӣ).

**Аз барои ранҷбарҳо меҳнати бисёр кард,
Ёри худро ба онҳо дар амал изҳор кард.**

(М. Раҳимӣ)

б) Ба фондаи касе ё чизе равона шудани амал: **Ба меҳнаткашоне, ки дар рӯдковӣ кор карданро ме-
хоҳанд, рӯзона панҷ сӯм пул ва ба қадри кифоякунанда нон
ва таоми гарм дода мешавад** (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҷар камӣ
ва камбудӣ, ки дошта бошӣ, мо ба ёрӣ додан ҳозирем (С. Айнӣ, Дохунда). Комиссияи ёрӣ ба деҳқонони камбағали қишлоқ дар байни ду-се рӯз гандум мефиристонанд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Ба Ҳайрат аз падару модар як ҳавличаи бебе-
руни якхонанок ва як ҳуҷра аз мадрасаи Сӯзангарон мерос
монд** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

**Бароят дастагул овардам имрӯз,
Ба ин бечора зебой биёмӯз.**

(А. Лоҳутӣ)

в) Машғулиятро мефаҳмонад: **Писари калони
аммаам ба қошуқтарошӣ ва писари зуюмаш ба қулфсозӣ маш-
ғули мекарданд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **У ин дафта**

як шеъри Машрабро аз насту болояш гирифта ба хондан шуруъ намуд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Шукур дар корҳои деҳқонӣ ва нигоҳубини чорпоҳои бой машғул шуда духтараш дар ҳавли даруни бой дастгъерӣ мекардааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Азбаски Аҳмад Махдум дар ситорашиносӣ ном баъроварда буд, баъзе қасон дар хусуси масъалаҳои мазкур ба вай мувоҷиат мекарданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Пирамард ҳамро ба нонхӯрӣ тақлиф кард* (С. Айни, Ғуломон). *Худи ӯ ҳоло ба хатнависӣ машғул буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Саидов мақоларо як бор тез хонда баромаду гӯё нағз нафаҳмид, ки дори дуҷум ба хондани он шуруъ намуд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ҷазираҳои қорғубро надод ва ба қори худ машғул шудан гирифт* (Ф. Ниёзӣ, Ҳикояҳо). *Зебиҳола ба ҳомӯшӣ ҳалал дода, боз ба гап сар кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

г) Монанд будан ва монанд набуданро мефаҳмонад: *Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзаговӣ ҳамҷоя ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Манзараи вой ба манзараи дилфиребе, ки Шарифҷон дор хоб дида буд, мутлақо монандӣ надошт* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Ин мӯйлаби навдаида буд, ки қавон онро ба ҳеч чиз монанд карда наметавонист* (С. Айни, Дохунда). *Қиштзорҳои атрофи Чилвон ҳам ба биёбон монандӣ дошт* (С. Айни, Ғуломон). *Дар ҳақиқат ҳам ин мардикорон ба рамаи гӯсфандон монандӣ доштанд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Вақте ки дар роҳ ба мансагон ҳуҷум карданд, ман онҳоро ба одамони амир монанд карда будам* (С. Айни, Ғуломон).

III. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ «БО» ВА «БО ҲАМРОҲИИ» ИФОДА ЕФТААСТ, ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ ДОРАД:

а) *Ҳамроҳиро, мефаҳмонад: Чораи охирина, ки Гулнор дар ин қор меандешид, бо Ёдгор ба як тараф гурехта рафта буд* (С. Айни, Дохунда). *Як шаб амир бо мулозимонаш ногуфт ба хонаи Мушфиқӣ даромада омад* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Ақнун масъала ранги дигар гирифт, бояд ман Арбобқамолро ҳам ҳамроҳи Одина ба қозихона барам* (С. Айни, Одина). *Умриҳола, Юсуфбобо бо Сафар самимона хушбошӣ карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Агар ман ба қасе хат нависам, бояд ҳамроҳи хат худам рафта хонда диҳам, зеро қаси дигар хати маро хонда наметавонад* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Гулрӯ бо ҳамроҳи Ҳанифа ба маҷлиси раисони комитетҳои гузаромада дид, ки Сабур дар он ҷо серкор шуда гаштааст* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Бале, ман барин қавонҳои зебо-қатӣ ана дар ҳамин хел ҳавоҳо сайр накунанд дигар дар ҳавои қушод намешавад, мӯйсафед меғунд, албатта* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар ин чанд моҳи охирӣ хеле сарбозҳо бо яроқи худ гурехта*

ба Тошканд ва Самарқанд рафтанд ва большевик шуданд (С. Айнӣ, Дохунда). Аввал як миқдор ордро дар дег бо равған бирён карда гирифт (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

б) Воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад: *Абӯ-алӣ боз бо танбӯр наъмаи шӯхеро менавозад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Пӯлод дар пеши вай дузону нишаста, бо бодбезак уро бод мекард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Сафар бо дасти чапаш аз пояки пулғмет маҳкам дошта, без кулангро зер кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Садҳо нафар пиру ҷавонон бо каланд, белу занбар ба қор баромада, тозакунӣ умумӣ гузарониданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дастони ин одамҳо ба пушт бо ресмонҳо бастагӣ буда, гарданҳошон бо занҷир ба меҳ бастагӣ буданд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Мария бо дастони оҳанин мотро чарх дод* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Мухтасар бо қалам баён созам
Қиссае аз ҳаёти тоҷикон.*

(М. Турсунзода)

*Бо тег занӣ ту фарқи душман
Бо досу каланд мезанам ман.*

(А. Деҳотӣ)

в) Воситаи амалу ҳолатро мефаҳмонад: *Гулхан бо шоҳаҳои зардолу, себ, тут ва дигар даряхтони мевадорфурӯзон буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Вай на фақат зоҳири одамро бо либосҳои абрешиминаш оро медиҳад, балки бо мазмуни социалистии ҳудаш ботини онҳоро зинат хоҳад дод* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

IV. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ «БЕ» МЕОЯД, ДОРОҶ ЧУНИН ТОБИШҶОИ МАЪНОИ МЕБОШАД:

а) Дар иҷрои амал иштирок надоштани касе ё чизро мефаҳмонад: *Аммо баъд аз интизорӣ бисёр боз Акбархоҷа наъмадааст ва зиёфат бе ӯ гузафтааст* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Сахтиҳое, ки мо дар ин ҷо бе шумо кашидем, ба машаққатҳои шумоён дар ҷанг гузаронидагӣ нӯг оестин намешаванд, — гуфт Ҳалима* (Р. Чалил, Умри дубора). *Агар ман бо дасти босмаҷиён қушти шавам, мардум бе маҳмаддоно мемонанд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Бе ту мо тӯй кардем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

б) Предметро ишони медиҳад, ки барои иҷрои амал мавҷудият ва иштироки он шарт зарур аст: *Вай дар он хонавода бе ман зиндагӣ кардак намелост* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонӣ мо).

*Бе ту кай медод бахти ҷовидон моро салом?
Бе ту меомад магар субҳи сафо аз пушти шом?*

(М. Турсунзода)

Революция **бе қурбонӣ** ба даст наомад (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Девонабачагоне, ки ба як устохона рафта кор кунанд, **бе бунак** кор намекунанд (С. Айни, Ёддоштҳо). Аммо қарзҳо **бе васиқаи қозихонагӣ** ин корро қабул накардааст (С. Айни, Ёддоштҳо). **Бе далел ва шохид** як одамро дузд гуфтани бояд **си қадир хуб набошад** (С. Айни, Фуломон).

в) Дар иҷрои амал истисно кардани предметҳо ва шахсоро мефаҳмонад: **Бе шумо** ҳам ҳамин хокро мекашонем, ҳамин ниҳолҳоро мешиномем (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Мо онҳоро бисёр риса мекунем, **бе кафил, бе гарав, бе хати қозӣ** пул додан мегирем (С. Айни, Дохунда). Агар бадгумон шуда бошӣ, **боз монанди соли гузашта** ҳозирам, ки **бе хат шиками туро сер кунам** (С. Айни, Дохунда).

ИФОДАИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА БО ЁРИИ ПЕШОЯНДҲОИ ТАРКИБИИ НОМӢ

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳои аслии бо ёрии пешояндҳои таркибии номӣ ҳам ифода меёбад.

Ӣ. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои ғайр аз, ба ғайр аз, ғайри, ба ғайри, ҷуз, ба ҷуз меоянд, аз муҳокимаи умумӣ истисно карда шудан танҳоӣ ва ягонагии шахсе ё предметро ифода менамояд: **Холо ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавли дарунаш ғайр аз худаш каси дигаре ҳам набуд** (С. Айни, Марги судхӯр). **Дар ин боғ ғайр аз як айвони дароз иморати дигаре набуд** (С. Айни, Фуломон).

*Тамоми умри худ, эй хоҷа, ҷуз роҳат надидастӣ,
Ту қадри заҳмати муздуру деҳқонро чӣ медонӣ?*

(А. Лоҳутӣ)

Агар хабари ҷумла ба шакли мусбат ояд, ин пуркунандаҳо инчунин шахсо ва предметҳоро мефаҳмонанд, ки онҳо бар ифодаи субъекти ҷумла меоянд: **Дар ин ҷо ғайр аз ман боз се нафар хизматгори мардина буд** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд** (С. Айни, Марги судхӯр). **Ту ғайр аз Ҳайдарча боз номи якчанд нафар гумонбурдашудагонро ба рӯйхат деҳ** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). **Дар он ҷо ғайр аз пои мору шири мурғу ҷони одам ҳама чиз ёфт мешавад** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

II. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар пеши, ба пеши, дар назди меоянд: *Дар пеши ман масъалаи дар тобистон таъин кардани машиати худам ва додарам истода буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Барои ба ин ҷо баромада фаромадан дастгоҳе сохтан магар дар назди техникаи ҳозираи мо душвор аст* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Масъалаи колхозонидани ин қишлоқ дар назди ташкилотҳои партия ва советии район дар дафъаи аввал истода буд* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Дар пеши Одина ду мушкил омада буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

III. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои миёнаи, дар миёни (дар миёнаи) меоянд, муносибати байни шахсо ва предметҳо инчунин муқосисаро мефаҳмонад: *Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва имомҳо ҷанҷол меҳест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ба сабаби ин алоқа ва муносибатҳо рафтуомад дар миёнаи аҳли ин ду хонавода бисёр буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёни онҳо ҳеч сир ва асрори пинҳон нест, ки ман ӯро ба ту гуям* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёнаи шумоён ва бой ҳеч нест* (С. Айнӣ, Ғулумон).

*Нигоҳи ту ё ин ки доништанист,
Миёни ману ту — ду кас фарқ чист?*

(М. Турсунзода)

IV. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар қатори, ба қатори, дар байни, аз байни меояд, предмету шахсоеро ифода мекунад, ки дар иҷрои амалу ҳолат бо субъект дар як шароити вазъият мебошанд, инчунин аз гурӯҳе ҷудо шудани якеро мефаҳмонад: *Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо Бибидаҳбошӣ ном як занани девона пайдо шуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Агар ту ва ту барин танбалҳои дигар ҳам дар қатори мо ба кор мебаромадетон, кайҳо чинакरो тамом мекардем* (С. Айнӣ, Ғулумон). *Баъзан дар байни ҳарифон ҷанҷолу занозани барпо шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол гаштак мерафт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар байни закон гап ба болои қозиҳо рафт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз байни бачаҳо як фақат Шодӣ бо вай баробар шуда метавонисту халос* (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

V. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешоянди аз тарафи меояд, предметро мефаҳмонад, ки вай соҳиби амали ҷумла аст: *Аммо дар вақтҳои охир бар тумани пешкӯҳ дар вақти кушта истоданаш як одамро Муллобозор ба даст афтода, аз тарафи мартум шахид карда шуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Як қиғғосест, ки ки аз тарафи бачагон баромад!* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ба онҳо ҳам, чунон ки аз тарафи асп ба ин*

сағхо дода шуд, зарбаи сахте додан даркор аст (С. Айнӣ, Ғуломон).

VI. Пурқунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои аз **ҷониби**, **аз номи** сохта мешавад, сарчашма ва аз тарафи кӣ сар задани амали предметро нишон медиҳад: *У аз ҷониби кӯҳистониён ва шахрисабзӣён ба муқобили лашкари амир ҷангида, хеле қаҳрамониҳо нишон дода будааст* (С. Айнӣ, Ёлдоштҳо). *Ман аз номи шариконам ва аз номи худам сағда медиҳам, ки имсол ҳам ғайрат мекунем, албатта, ҳосили мӯл ба даст мебарорем* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). *Аввалан, бародарон, рӯхсат диҳед, ки аз номи аҳли маҳалла ба рафиқ Пӯлодов барои лекцияи нағзашон раҳмат гӯям* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

VII. Пурқунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои ба **ҷои**, **дар ҷои** сохта мешавад, иваз шудани предметҳои объектшударо нишон медиҳад: *Хуб, майлаш, минбаъд ба ҷои ҷӯби тут ҷуби анор тайёр мекунем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ғарази ман аз зиёфати шумоён ин буд, ки мактабдорро бекор кунонам ва ба ҷои ӯ як мактабдори хубтар ёбем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *У ба ҷои кор кунҷи сандалии гармро ҷора гирифта менишастааст* (Хорпуштак). *Агар дар ҷои ту каси дигар мегубад, ин пулро азони худ мекард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

VIII. Пурқунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои зидди, **бар зидди**, **ба зидди**, **бар муқобили**, **ифода меёбад**, **мефаҳмонад**, ки амалиёти як предмет бар зидди предмети дигар равона шудааст: *Аз он ҷанги хонумонсӯзи дурӯза, ки дар он мо, бар зидди душманон якка ба якка ҷангидем, ...панҷ сол гузашт* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Агар душман кунун паймоншикан шуд,
Бубояд зидди ӯ дандоншикан шуд.*

(М. Турсунзода)

Бибидаҳбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми бачагонӣ ором наменишаст (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳама барои торумор кардани душмани халқ, бар муқобили офити бало камар бафта буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

IX. Пурқунандан бавосита бо пешояндҳои номии **дар бадали**, **ба бадали** низ ифода меёбад: *Хӯҷаин дар бадали ин хивмат ба ӯ ҳар моҳ 20 танга музди хизмат меод* (С. Айнӣ, Ёлдоштҳо). *У ба бадали ин кор ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Мактабдор ба бадали пула, ки барои бӯрьёи мактаб гирифт, дар ҳаққи ман дуо ҳам кард* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ба бадали ин молҳои ман, ки барои инҳо қариб думоҳа меҳнатам сарф шудааст, ҳеҷ набошад, пули кути ломмути дурӯзаро меододед, майлаш буд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Пешояндҳои номӣ ҳам ба монанди пешояндҳои асли бо исм-хо, ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ пурқунандаи бавоситаро ташкил медиҳанд.

БО БАНДАҚҶОНИШИНҲОИ СОҲИБӢ ИФОДА ЕФТАНИ ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА

Пурқунандаи бавосита ғайр аз ҳиссаҳои муस्ताқили нутқ ва пешояндҳо бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ низ ифода меёбад. Ин ҳодиса асосан дар назм дида мешавад.

а) Бандакҷонишинҳои соҳибӣ барои ифодаи пурқунандаи бавосита бештар бо феъл инчунин бо ҳиссаҳои дигари нутқ ҳам омада метавонанд ва предметро ифода менамоянд, ки амали ҷумла ба он, ба фондаи он рағна шудааст:

*Гуфтамаш, эй ҷони ширин, ғам махӯр!
Садқаи сар ғӯю биншин, ғам махӯр!*

(М. Тирсунзода)

*Ё касе гуфтаг, ки дар Ҳиндустон
Ризқи инсон аст чун оби рағон.*

(М. Тирсунзода)

*Иброҳим аз он ҷо гурехта ба Беш-Ариғ ва аз он ҷо ба Сар-
чашма рафта, аз мардуми он ҷо гунсӣр талаб кард, надодан-
даш (С. Айнӣ, Дохунда).*

*Падар мегӯядат, ки нек фарзанд,
Ман аз ту сад ҳазорон бор хурсанд.*

(М. Тирсунзода)

*Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шуғур ва аробадаро дошт,
нишонам доданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).*

б) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакҷонишинҳои соҳибӣ бо исм ва муайянқунандаи он ҳам меоянд:

*Аз наргиси масти худ шаробам додӣ,
З-он лаъли хушоб шаҳди нобам додӣ.*

(Х. Юсуфӣ)

*Ҳар гаҳ, ки замон маҳоратам дод,
Шоён асаре намоям эҷод.*

(Ф. Ансорӣ)

*Октябр туро дидаи бино додаст,
Қонуни нават забони ғӯё додаст.*

(А. Лоҳутӣ)

в) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакчонишинҳои соҳибӣ бо қонишинҳо низ меоянд:

*Човидон зинда ба олам монад,
Ҳар киаш ҳурмату раҳмат хонад.*

(М. Фарҳат)

г) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакчонишинҳои соҳибӣ бо пешояндҳо ҳам васл шуда меоянд:

*Аз ӯ дунъё бароям пурӯмед аст,
Шаби тори маро поён сафед аст.*

(М. Тирсунзода)

*Зафар кардан шудааст одат бароят,
Зи нав карди зафар, раҳмат бароят.*

(М. Миршакар)

*Ҳамеша ҳамраҳат чун соя бошам,
Наҳоҳам дурию якҷоя бошам.*

(М. Тирсунзода)

Сабр кун, ман ҳам ҳамроҳат ба правленияи колхоз меравам (Р. Чалил, Хикояҳо). *Дохунда ва Гулнор ҳам аз дунболаш гӯё ки медаванд* (С. Айнӣ, Дохунда).

БО ПАСОЯНДИ-РО ИФОДА ЕФТАНИ ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА

Пурқунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳо инчунин бо папоянди **-ро** ҳам ифода меёбад. Пурқунандаи бавоситаро ифода намудани пасоянди **-ро** аз мазмуни феъл муайян карда мешавад.

Пурқунандаи бавоситае, ки бо ёрии пасоянди **-ро** ифода меёбад, чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. Ба тарафи касе ё чизе равона шудани **амалро мефаҳмонад**: *Қамбарбобо бо дастгъери 12-сола аз чоҳ об мекашанд, ҳайвонотро об медиҳанд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*У гуфт маро, ки эй бародар!
Бо гуфтаи ман бикун гу бовар.*

(Б. Раҳимзода)

*Шуморо, пахтакорони баҳодур,
Бигӯем аз дилу қон сад ташаккур!*

(М. Миршакар)

II. Ба фоидан касе ё чизе нигаронида шудан ва ё нигаронида нашудани амал: *Дар он ҷо ӯро либосҳои тоза пӯшонида, ба хоначае дароварданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чаҳ-чаҳҳои булбулон ва нағмасароиҳои дигар мурғон шуморо гаҳсире мебахшад, ки дастаҳои муסיқии олами маданиятро тамоман фаромӯш мекунед* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Ҳеҷ касро нагашта буд ӯ ром,
Мешавад ром большевиконро.*

(М. Миршакар)

III. Доро будан ё набудан ба чизе ё ҳолате: *Агар моро ё падарони моро чор пули пуччак мебуд, ба ин ҳол афтода дар ин ҷо намемондем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Босмачиёро маҷоли он намонд, ки рӯйрост ба майдон бароянд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Шарифро ғайр аз гуфтани чизҳои ногуфтани чорае намонда буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пасоянди -ро дар ифодаи пуркунандаи бавосита бо исмҳо, ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари предметонидашудан нутқ васл мегардад: *Ҳасан Эргашро кӯчаҳои хурд ва қачу килеби деҳа тангӣ мекард* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Одинаро чора ҷуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона биравад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Гарчи номиданд як кӯҳи туро кафтаргузар,
Кӯҳи саркаш кафтаронро ҳам гузаргоҳе надод.*

(М. Турсунзода)

Дар баҳорони соли якуми истиқоматам дар мадрасаи Мири Араб маро дидани ҳавли Аҳмад Махдуми Дониш муяссар шуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб баъд аз хуфтан пеши ӯ рафта, дарс тайёр кунам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

*Хушкаломанд, шӯҳ густоханд,
Ҳамдигарро дугонаҳои Садаф.*

(М. Турсунзода)

Баъд аз он маро курта ва шими нав пӯшонда, ба Сталин-обод бурда, дар интернат ҷой кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз тӯйхона овози одамон, садои қӯшдоираи тафсон, ки шунавандаро фараҳ мебахшид, ба ғӯши ӯ мерасиданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Номи ту, гуфтори ту дар саҳнаи ин корзор,
Беумедонро умеду бемадоронро мадор.*

(Х. Юсуфӣ)

Пурқунандан бавосита бо ёрни пасоянди **катӣ** (қатӣ) низ ифода шуда, ҳамроҳӣ ва воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад: *Як бригадаи калонро саришта мекунад, одамҳо катӣ кор мекунад, ҳазор фикру андеша доред* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Барфҳои бомро бел катӣ тоза карда, сонӣ ҷойрӯб катӣ рӯфтам* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Ба фикрашон нарасидааст, ки ман катӣ як даҳан маслиҳат кунанд* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Аҷаб ҷавони зебо катӣ сайру гашт мекуни!* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Тракторчиҳо катӣ маслиҳатро як ҷо мондед!* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

СОХТ ВА ТАРКИБИ ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА

Пурқунандан бавосита бо як ва ё якчанд калима ифода меёбад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати сохт таркибӣ ва тафсилӣ мешавад. Дар навбати худ ин пурқунандаҳо дар ҷумла чида шуда меоянд.

1. Пурқунандаи бавоситаи таркибӣ аз як калимаи мустақилмаъно ва пешоянд ё пасоянд иборат аст:

Акнун суҳанро ба муаллим диҳем, ки вай вакили мӯғтамади мо мебошад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Алоқаи советҳоро бо интихобқунандагон мустақкам қардан зарур* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). *Ҷавон ба ҳамроҳонаш, ки аз дунбӯли вай хомӯшона меомаданд, рӯй овард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аз баҳори дигар ғами зимистонро хӯрда, қолҳоз ба худаш хӯроки молҳоро захира мекунад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Падарам дар дами дарвоза, бо мӯйсафедон хайрухуш карда, ба ҳавлӣ даромад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро бурда, ба меҳмонхона даровард* (С. Айни, Марги судхӯр). *Вақте ки вай бо Рашидов ба қишлоқ мерафт, мӯйсафедон ҳам ӯро дида, бо меҳру илтифот салом медоданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

*Кунун ман худ бигӯям бачагонро
Ҳикоятҳои ғамноки ҷаҳонро.*

(М. Турсунзода)

Бо каландча он заминро се бор каландгардон қардам (С. Айни, Ёддоштҳо).

II. Пурқунандаи бавоситаи тафсилӣ бо ибораҳо ифода мегардад:

а) Бо иборани изофӣ: *Мӯғмин босавод буд ва аз бачагони деҳа танҳо бо ман ҷӯрагӣ мекард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шумо гумон накунад, ки Бибиюшиша бо суҳанони умедбахшонаи Одина ҳақиқатан таскин ва тасалли ёфта буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Дар саҳни майдонча зан ҳамроҳи ҷавони қаддарози малламӯй ва сурхинарӯй истода буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бинои мадрасаҳои Олимҷон ба би-*

ноҳои анъанавии мадрасаҳои Бухоро ҳеҷ монандӣ надошт (С. Айни, Ёддоштҳо). **Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд** (С. Айни, Марғи судхӯр). **Метарсам, ки ин сэгҳо ҳанӯз аз сулҳи ӯмурии ҳайвонот беҳабаранд, — гуфт шайғол** (Латифаҳои тоҷикӣ). **Пас аз ғурсате Дадабой амак аз пурсупосҳои одатӣ ба масъалаи дигар гузашт** (Толис, Ҳикояҳо).

б) Бо иборати беизофӣ: **Ба ин гуна одамон ҳамеша тариқаи корбариро нишон дода, таъкид мекунад, ки аз кор наноланд** (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Ба ин саволҳоятон комиссияи меомадагӣ дуруст ҷавоб медиҳанд** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Ман ҳам гоҳо ба суфачаи дигари он сарой нишаста, бо он қандфурӯш гап-гап мекардам** (С. Айни, Марғи судхӯр). **Танҳо Ёдгор ба ин давраҳо ҳамроҳ набуд** (С. Айни, Дохунда). **То ҳафтаи оянда аз ҳамин молҳо ягон дарак ёбед, вагарна худӣ шумо дар шубҳа мемонед** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

в) Бо иборати омехта (изофӣ ва беизофӣ): **Ман ба ин фикри шумо ҳамроҳ шуда наметавонам** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Аммо ҳамоно рӯз донишам, ки домуллоам ҳам аз ҳамоно муллоҳои ҷоҳили бесавод кам фарқ кардааст** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Қутбия ба ин суханони Фотима тоб оварда натавонист** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Навободиён Ҳочиммарро бо як гурӯҳ колхозчиёни «Ситораи Сурх» дар он ҷо ҳозир диданд** (С. Улуғзода, Навобод). **Фазилати ин шоир аз ду шоири аввалӣ ҳам настгар буд** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ҳамин тариқа, Таги Чинор барои ёздаҳ колхозӣ ҷамоати Сари Камиш маркази маъмури ва маданӣ шуда монд** (С. Улуғзода, Навобод). **Домод бо се-чор нафар ёру ҷӯраҳои худ аспасвор аз Тус омад**

г) Бо иборати масдарӣ: **Оқибат вай худро аз баргараф кардани он душвориҳо оғиз ҳис карда, «нависандагӣ»-ро партофт** (С. Улуғзода, Ерони боҳиммат). **Агар дар вақти талаби Арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надиҳам ё дода натавонам, ба сунурдани ҳамин заминҳо ба Арбоб маҷбурам** (С. Айни, Марғи судхӯр). **Ясаул ба ҳамин мулоҳизаҳо ҳозир аз гирифта бурдани Гулнор даст кашид** (С. Айни, Дохунда). **Акнун як қисми бачаҳо ҳам омада буданд ва мактабдор ба ҷамъ кардани пули бӯрьё машғул буд** (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

Чунон ки мебинем, ин ибораҳо таркибан гуногун буда, дар дохили худ ҳолҳо ва пурқунандаҳои ҳархеларо қабул карда метавонанд.

Чи пурқунандаи бавоситаи таркибӣ ва чи тафсилӣ дар навбати худ, дар ҷумла чида шуда меоянд. Ҳангоми чидашавии пурқунандаи бавосита мавқеи истеъмоли пешояндҳо гуногун аст. Пешоянд ҳангоми чидашавии пурқунандаи бавосита одатан бо пурқунандаи якум меояд, вале ба ҳамаи онҳо мансуб аст. Аммо дар баробари ин бо ҳар кадоме аз пурқунандаҳои чида тақрор ёфтани пешоянд низ мушоҳида мешавад, ки он

барон таъкид ва пурқувват намудани аъзои чида хизмат мекунад.

Мисол: *Дехқонони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминронӣ, ҷўйковӣ ва тоқкушоӣ машғулӣ мекарданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вай ба ҷавонҳо дар бораи пахтакорӣ, боғдорӣ, ҳайвонотпарварӣ маслиҳатҳои пухта ва бомаънӣ меод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар ҳамон вақт ҳам он заминҳоро касе ба ҷое бардошта намебаряд, балки онҳо ба ятимҳо, ғуломҳо, чоряккорҳо ва дигарҳо, ки дар даруни он заминҳо гушнаву ташна кор карда гаштанд, тақсим карда мешаванд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар бозгашт муаллим ба мо мегуфт, ки ин хел ҷоҳилон ба худашон, ба фарзандашон ва ба ҷамъият зарари калон мерасонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ДАР ҶУМЛА

Пуркунандаи бавосита дар ҷумла асосан баъд аз мубтадо ва пеш аз хабар ҷой мегирад. Агар ҷумла пуркунандаи бевосита ва ҳам бавосита дошта бошад, пуркунандаи бевосита (маҳсусан суратнаёфта) ба хабари ҷумла наздиктар меояд. Дар ин маврид ҷои пуркунандаи бавосита озодтар аст, вай аз хабари ҷумла дуртар рафта метавонад: *Шариф аз Шодӣ номи якчанд касро навишта гирифт* ба дафтариш баъзе қайдҳо кард (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин баҳор фардо ба халқи меҳнатдӯсти мо бештар аз ҳозираш меваҳои лазиз хоҳад дод* (А. Дехотӣ, Асарҳои мунтахаб). *Янғаам аз онҳо ба ҳар кадоми мо, бачагон, яктоӣ кулча дод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бюро ба муҳокимаи ин масъала соати даҳи шаб сар кард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Боровиков ба вай ҳеҷ вақте монанди ҳозира одами нағз, оқил ва доно нанамуда буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман аз Шумо инро умед надоштам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Падарам ба амакам ва писарони ӯ воқеаро ҳикоя кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аловуддин ба оянда як пиёла ҷой дода гап сар кард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ғайр аз ин, дар бисёр мавридҳо дигаршавии ин гуна қондан умумӣ ҳам рӯй медиҳад, ки дар он сурат пуркунандаи бавоситаро дар аввали ҷумла, пеш аз мубтадо ва ҳатто баъд аз хабар ҳам дучор менамоем. Ин ҳодиса ба ҷиҳатҳои услубӣ, ба задаи мантиқӣ вобаста аст:

а) Пеш аз мубтадо: *Ба бобоям тақлиф маъқул афтодааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз падар як дегчаи мадрасагӣ ва як хумчаи равған монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданиш харида кор фармуда будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бо ҳамроҳии ӯ се писараш, се қаҳрамонаш, се диловараш мераванд* (Ҷ. Икромӣ, Мухаббат). *Имрӯз ба сабақи ман худӣ мактабдор мутасаддӣ шуда, маро ба рӯ ба рӯи худ шинонид* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Акнун аз босмаҷиён ҳеҷ кас*

чуръат намекард, ки наздиктар ояд (Р. Чалил, Одамони човид).

б) Баъд аз пуркунандаи бевосита ва пеш аз хабар: *Ман азроплан диданамро ба Паша ҳикоя кардам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падарам маро ҳам ҳамроҳи худ гирифт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Маъруф тамоми диққати худро ба газетахони дода буд* (Толис, Ҳикояҳо). *Ҳамида ҷашмони гирьяолудаширо бо остинаш пок карда, лангон-лангон ба ҷояш рафта нишаст* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ҳамаи ҳозиронро аз ин таклифи раиси колхоз огоҳонид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

в) Баъд аз хабар: *Вазифаи ҷаллоҷиҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Вазифаи асосии оқсаққоли машкобон мудофиа кардани ҳуқуқи машкобон буд нисбат ба обхӯрон* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳар ду тарафи кӯҷаи калон пур аз одам* (Р. Чалил, Одамони човид). *Рӯи ҳавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз закон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон* (Р. Чалил, Одамони човид). *Гирду пеши тарозу пур аз марду занҳои колхозӣ* (С. Улуғзода, Навобод).

Баъд аз хабар ҷой гирифтани пуркунандан бавосита дар гуфтугӯ бештар воমেҳурад: *Як кас пуштак истад, аз ҳама пеш ман бароям, зеро ман ҳама ҷои ин ҳавлиро медонам — гуфт Сафар Ғулом ба командир* (С. Айни, Ғуломон). — *Магар Ғулом Хайдар аз ғуломон аст? — гуфта пурсид як муллои дигар аз он шахси номаълум* (С. Айни, Ғуломон). *Акнун раветон, нағзакак дам гиретон, — гуфт Ҳошим Корвон ба тракторчиён* (С. Улуғзода, Навобод). *Қисми ин корхоро худи ҳамин сол кардан даркор аст, — эътироз намуд Пӯлод ба гуфтаҳои Раҷаб* (Р. Чалил, Одамони човид).

г) Дар мобайни ҷузъҳои хабар: *Хона аз пешгоҳ то пойгаҳ пур аз зан буд* (С. Айни, Дохунда). *Кӯча ва тангкӯчаҳо пур аз одам буданд* (Р. Чалил, Одамони човид). *Роҳ пур аз аспу хару ароба, фойтун ва пиёда буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Чойхона пур аз чойхӯрон буд* (Р. Чалил, Одамони човид).

Дар назм ҷои пуркунандаи бавосита мисли аъзоҳои дигари ҷумла, озод аст. Вай мувофиқи қонунияти шеър дар ҳар ҷои ҷумла омада метавонад:

Аз ҳамон Раҳиш паҳлавон Рустам
Охири нусхаву нишона бувад.

(М. Турсунзода)

Аз омадаг падарҷон
Ба мо хабар меғӯяд.

(М. Аминзода)

*Шуда колхозу ободем акнун
Зи дарду ғусса озодем акнун.*

(М. Миршакар)

*Шунидам аз падар ин дostonро,
Падар бишнида аз бобош онро.*

(М. Миршакар)

*Шуд душманат зеру забар,
Озод ғашти аз хатар.*

(М. Турсунзода)

*Бинвис хате барои моён,
Аз боду ҳавои Тоҷикистон.*

(Б. Раҳимзода)

*Даме ки беҳабар аз ҳастиву замон будам,
Ҳавои тифли ба сар фориг аз ҷаҳон будам.*

(Б. Раҳимзода)

ҲОЛ

Он аъзои пайрави чумла, ки тарзи иҷрои амал, замон, мажон, сабаб, шарту хилофи қору ҳаракат, ҳолат ва ё аломатро ифода мекунад, ҳол номида мешавад.

Дар чумла зарф, исм, ҷонишин, феъли ҳол, масдар, калимаҳои тасвирий ва ибораҳои гуногун ба вазифаи ҳол омада менамоянд.

Вазифаи синтаксисии зарф дар чумла ҳол менамояд. Мисолҳо: *Ҳозир мо аз шумоён ҳарфҳои зинда сохта номи Ленинро менависем...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Лекин танк яқбора ба қафо ғашту аз дами тир худро кашид* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Тирандозӣ якзайл беист давом мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...Ҳалим онро кай ва дар кучо аз ман талаб хоҳад кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Дари ҳикмат кушода саъдиёна,
Сухан мегуфт ҳар кас шоирона.*

(М. Турсунзода)

Феъли ҳол низ дар чумла ба вазифаи ҳол менамояд. Мисолҳо: *Ман тарсидаву ларзида пой меҷонам* (Саиди Шарқ). *Генерал рост истода ба гап давом кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мо ба рафиқамон қоил эл аз кори ӯ мот шуда нигоҳ карда меистодем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Хамон ганчинаҳои санъаташиро,
Дуру дурдонаҳои меҳнаташиро
Ба дил ҷо карда, бо дандон газида,
Нигоҳбон шуд ба мисли нури дида.*

(М. Турсунзода)

Исм ба вазифаи ҳол асосан бо пешоянду пасоянд меояд. Чунончи: *Дар қаровулхона зиндагони Иван ба хубӣ мегузашт...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аспи саманд арӯс барин оро дода шуда буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Чун депутат, чун вакили халқи худ
Ман ба Маскав шоду хандон меравам,
Бо умеду орзуҳои бузург
Аз диёри Тоҷикистон меравам.*

(М. Турсунзода)

Ба вазифаи ҳол дар ҷумла масдар ва ибораҳои масдарӣ низ меоянд: *Давҷаҳои зардолу, олуболу, себ ва шафтолу барин дарахтони мевадор ҳам бо баромадан аз гул беморак шудан гирифтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ибораҳои устувор низ ҳол шуда меоянд: — *Мо аз ҳамин қадар роҳ хароҷот ва ташвиш кашида омада магар ду даст дар бинӣ ҳолӣ бармегардем* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Не, — гуфт Сафар ба дарди яра дандон ба дандон монда тоқаткунон, — аз банди по камтар гӯшташиро чок кардааст* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Нархи сабзиву пӯёро напурсида буди шумеди чигирро тар карда монед, ман чӣ кор кунам?* (А. Сидқӣ, Ҷӯран деринаи ман). *Аксари онҳо сиву ду рағу паяшонро як карда, ба мисли паррандаи посӯхта ба чор сӯ метозанд, ба одамон дӯғу пӯписа мекунанд, айби маро меҷӯянд, аммо мастила ки ба муҳокимаи халқ расид, тирашон хок хӯрда, тарбузашон аз бағалашон меафтад* (А. Сидқӣ, Ҷӯран деринаи ман). *Вазифаи худро дилу бедилон, гӯё ки маҷбуран анҷом меод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАСНИФОТИ ҲОЛ

Ҳол чӣ тарз, дар кучо, кай ва дар кадом шароиту вазъият, бо кадом далелу асос ба вучуд омадани амал, аломат ва ҳолатро ифода менамояд.

Ҳол аз рӯи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат чунин тасниф карда мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдор, дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

ҲОЛИ ТАРЗ

Ҳоли тарз аломати амал ва тарзи иҷрои амалу ҳолатро мефаҳмонад. Ҳоли тарз ба калимаи эзоҳшаванда ба тарзи ҳамроҳӣ ва ба воситаи пешоянду пасоянд алоқаманд мешавад. Ҳоли тарз бо зарф, феъли ҳол, исм (таркибҳои исмӣ), пешоянду исм, ибораҳои исмӣ) ва воҳидҳои фразеологӣ ифода мешавад. Аз инҳо зарф танҳо бо алоқани ҳамроҳӣ пайвасти мегардад.

Ҳоли тарз ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: тарзи амал ва аломати амал. Ҳоли тарзи гурӯҳи якумро ба хелҳои зерин тақсими кардан мумкин аст.

1) Ҳоли тарзи амали хосса, ки чӣ тарз иҷро шудани амалро мефаҳмонад:

Ҳар ду ...беҳаёлона дар ҳаққи вай дуо карда дастҳоро бар рӯи кашиданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Маҳбуба аввал чашми чап, баъд чашми ростро кушода, хоболудона ба модараш нигарист* (П. Толис, Куллиёт). *Фирӯза бо овози насти, бо ҳаяҷон, вале аз дилу қон сухан мегуфт* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

2. Ҳоли тарзи ҳолат, ки дар чӣ ҳолат, дар чӣ гуна вазъият будани субъекти ҷумларо нишон медиҳад:

Қорӣ ба дарахте така карда саридупо нишаст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *...ба зери девори ҷомеи Поянда пушт ба девор ва рӯ ба шимол менишастанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Онҳо каланд дар китф оғуста-оғуста меомаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Қорӣ-шикамба, вақте ки ба Галаосиё расида ба нӯбхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид* (С. Айнӣ, Марғи судхур).

3. Ҳоли тарзи воситаи иҷро, ки дар иҷрон амали онҳо предметҳои гуногун иштирок мекунанд:

У ҳар нагоҳ аз он ҷо аспсавор ба шаҳр омада, беогоҳ ба деҳааш бармегашт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вай гаветаро бо лабҷунбониҳои беовоз мехонд* (П. Толис, Куллиёт). *...Ҳамин вақт аз ошхона Шарофат-хола баромада омад ва нӯки дастонширо ба лаби остини дарози куртааш печонда, дудаста бо Аскарров вохӯрдӣ кард* (С. Турсун, Камони Рустам). *Мо ҳамроҳи Сарқор аспакӣ аз қафоятон расида меравем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзеи ин ҳолҳо дорони тобиши макон ва пурқунанда мебошанд: *Полвоқкачал ба гапи ӯ эътиборе надода, тӯрро кушод ва бедонаи ҷеғиеро, ки ба назараш оби кӯҳна хӯрда бетоб шуда буд, гирифта аз даҳони худаш об дод* (П. Толис, Куллиёт).

Ҳоли тарзи гурӯҳи дуюм аломати амалро мефаҳмонад. Ин гуна ҳолҳо сифати амалро шарҳ медиҳанд:

— *Ҳа, магар хоки ҳукумати бобот буд, — гӯён яке аз ҳамроҳонаш хандида ғустохона ҷавоб медиҳад* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *...баъд аз як сонияи дигар тамоми масҷид ва мадрасаҳои Бухоро баробар ба фаръёд омаданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ин мактаб ба дасти ӯ қалам дода шуд, ки ... ӯ то охири умраш*

дар ин роҳ босадоқат ва ҷонсипорона хизмат кард (Р. Ҳошим, Сухан...) *Ба ман ҳам, ки як бачаи хурдсол будам, ба назари ҷиддӣ нигоҳ мекард* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ҳоли тарз дар ҷумла асосан барои шарҳи хабари ҷумла, ки онро аз мисолҳои боло дидем, инчунин барои шарҳи масдар ва феъли ҳол (дар шакли **карда**) меояд:

Даруи хона аз пасу пеш, рӯ ба рӯ, пушт ба пушт, зону ба зону, кифт ба кифт нишастани занон мағрақаҳои маддоҳии замони пеш ё дарсхонаҳои кӯхнаи Бухороро ба ёд меовард (С. Айни, Куллийт).

Ба вазифаи ҳоли тарз бо алоқаи ҳамроҳӣ зарф, таркибҳои зарфӣ, феъли ҳол, исм ва воҳидҳои фразеологии зарфӣ меоянд.

1. Зарф ва таркибҳои зарфӣ дар вазифаи ҳоли тарз. Ин гуна ҳолҳо серистеъмол буда, чунин маъноҳоро мефаҳмонанд:

а) такрори амалро:

Синаи пурқуввати писар якзаил ва оромона нафас мегирифт (П. Толис, Куллийт). *Аз ин гурӯҳ пай дар пай садои қоҳ-қоҳи ханда шунда шуд* (Ҳ. Қарим, Оқшуда). *Гоҳ аз шундани суханони ӯ завқ карда бо тамоми баданаш пасу пеш меҷунбид* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар ҳомӯшии саҳти хона занги соати деворӣ баланд-баланд садо дод* (П. Толис, Куллийт). *Вакили мухтор... одамони худро ду-ду, чор-чор ба ҳавлиҳои мардум тақсим карда худ бо Алиризо дар хонае ҷойгир шуд* (С. Айни, Куллийт).

б) давомнокии амалро:

Атрофро оҳиста-оҳиста пардаи тунуки торикӣ фаро мегирифт (С. Турсун, Қамони Рустам). *...нури мулоим ва ширмонанди худро ба болои шаҳр бедареғ мепошад* (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). *Бедонаҳо аз саҳарии барвақт то нисфи шаб беист мехонданд* (Б. Ортиқов, Гули салбарг).

в) ногоҳ ва якбора иҷро шудани амалро:

Ҳар вақт ногоҳон ба ёдаш меояду дилашро панҷаи ноаёне фишор дода, табъаш хира мегардад (С. Турсун, Қамони Рустам). *Аммо якуякбора, нохост Рухсороро ба кадом як муллои қаршигӣ фотеҳа кардаанд* (Р. Ҳодизода, Ситорае дар тирашаб). *Рӯзе як кабутар (кафтар)-и эбои нохост парвоз карда омада ба ҳучраиш даромада мондааст* (С. Айни, Ёддоштҳо).

2. Бо феъли ҳол ифода ёфтани ҳоли тарз. Феъли ҳол дар ин вазифа тариқи иҷро ва ҳолати амалро нишон медиҳад, вай дар ду шакл: содда ва таркибӣ воқеъ мегардад:

а) дар шакли содда:

Суханҳои мӯйсафедро шунда, кампир тоқат наоварду пеши оби дидаро раҳо кард ва ҳунгосзанон гирифт (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). *Абӯалӣ ва Ҷузҷонӣ харро етаккунон бо ин роҳ равонанд* (С. Улуғзода, Куллийт). *Онҳо ба ҳамин тарз гуфтугукунон ба истоғи автобус расиданд* (П. Толис, Куллийт).

Ҳамъёзакашон чомаамро ба кифтам гирифтаму ба кӯча баромадам (Ҳ. Қарим, Оқшуда).

б) дар шакли таркибӣ:

Ҳар се гарданҳоро хорон-хорон бо алам аз бозор баромада рафтем (А. Дехотӣ, Қуллиёт).

3. Бо иборати исмӣ ифода ёфтани ҳоли тарз. Исм дар алоҳидагӣ ба вазифаи ҳоли тарз намеояд, вале ба ин вазифа иборати исмӣ истифода мешавад:

Дигарон паси ҳамдигар ба ақибнишинӣ шурӯъ карданд (Ҳ. Қарим, Оқшуда). *Ситорагон паи ҳамдигар пинҳон мешуданд* (Ҳ. Қарим, Оқшуда). ...дар охиртари базм ӯ ғоиб шуда мерафт ва дар вақти тамомияти базм як кӯзача дар даст боз ҳозир мешуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Собиров дари машинаро кушода, як пояш дар даруни машина, пои дигараш дар замин дасти росташро мушт карда боло бардошту хитоб намуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

4. Бо воҳидҳои фразеологӣ ифода шудани ҳоли тарз. Воҳидҳои фразеологӣ на танҳо ҳолати амали хабар, балки ҳолати тамомӣ ҷумларо мефаҳмонанд:

Аз экран сари писараке намоён мешуд, ки ҳама тан гӯшу хуш гардида даҳонаш боз мондааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Лом нагуфта даҳани фарзандонашонро мепонданд* (Ҳ. Қарим, Оқшуда). *Дар океани мусаффои осмон заврақчаи моҳ дилу бедилон шино мекард* (С. Улуғзода, Навобод). *Инобат ҳам дастонашро аз кафк тоза карду чашм бар замин дӯхта, ба гӯш кардан ҳозир шуд* (П. Толис, Қуллиёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли тарз ба воситаи пешоянду пасояндҳо меоянд. Дар ин маврид пешояндҳои **бо**, **ба**, **бе**, дар, **ба** дараҷаи, **ба** воситаи, дар зери, дар ҳолати истифода мешаванд.

Бо пешоянди **бо** ба вазифаи ҳоли тарз исмҳои амал, ҳолат, маънӣ, шахс ва конкрет меоянд:

Автомашинани чанголуд... бо ғурриши баланд аз кӯчаи хеле сербару ноҳамвор дакка хӯрда-дакка хӯрда гузашта рафт (П. Толис, Қуллиёт). *Вай ба Сауд, ки акнун ғайр аз салом ба ӯ чизе намегуяд, бо табассуми дустона нигоҳ мекард* (П. Толис, Қуллиёт). *Халқи мо, таърихи адабиёти советии мо, таърихи маданияти нави мо барои ин хизмати содиқона аз онҳо беҳад миннатдор аст, номи онҳоро ҳамеша бо некӣ ёд мекунамд* (Р. Ҳошим, Сухан...).

Исмҳои конкретӣ амал ба воситаи пешоянди **бо** ва ибораҳои исмӣ тарзи воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад:

Мардум шабҳо бо дили ором сар ба болиҷ мемонданд ва бо чеҳраи кушод субҳи дилкушоро истиқбол менамуданд (Ҳ. Қарим, Оқшуда). ...агар вай аз ин диёр наравад, маҷбур буд, ки **бо лаби ташна ва шиками гушна бо зану фарзанди худ бандавор ба Яъқуббой кор кунад** (С. Айнӣ, Қуллиёт). ...мушт барин

санги ба коғаз печонида, бо латта басташудаеро ба ӯ дод ва бо Ҳамон вазъият ба ҷояш равон шуд (Х. Карим, Окшуда).

Ба воситаи пешоянди ба исми маъно, процесс, гоҳо исми узви инсон ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли тарз меояд:

Ба ҷилави ҳар кадоми инҳо ду пиёда медавид, ки қариб инҳо аз печидани ҷомаҳои дарозашон ба пои худашон афтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳамин мамлакатро падарони мо ҷонбозӣ ва ҷонсупорӣ карда ба баҳои хун, ба баҳои ҷони худ ҷимоят кардаанд (Х. Карим, Окшуда). Рӯзгори Нормурод ба сахтия талхӣ мегузашт (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Чун рӯд ба сад ғулғула бигзашт ҷавонӣ,
Чун раъд ба сад валвала бигзашт ҷавонӣ.

(Лоуқ)

Ҳоли тарзе, ки аз исму пешоянди бе ташкил меёбад, камистиғода буда, ҳолати амалро мефаҳмонад:

Уқобе бе ҳаракат парвоз мекунад (П. Толис, Куллиёт). Агар сӯзани ба замин афтад, бе ҳеҷ душворӣ меёбад (А. Дехотӣ, Куллиёт). Ман даръёи Зарафшонӣ яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда, ба рӯи вай бе ибто асп рондаам (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли тарз бо пешояндҳои ҷуфти аз... то (то ба) дар шакли устувор омада, тобиши ибтидою интиҳоро мефаҳмонанд. Агар таркиб маъноӣ маҷозӣ надошта бошад, айнан як калима такрор мешавад (аз асар то асар, аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар).

... аз донишҳои зарурӣ мусаллаҳанд, малака ва маҳорати худро аз асар то асар, аз китоб то китоб такмил медиҳанд («Маданияти Тоҷикистон»). Ман аз рӯбарӯиаш баромада, ӯро аз сар то по аз назар мегузаронам (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Сатр Турсун аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар пеш меравад («Қомсомоли Тоҷикистон»).

Исм ва ибораҳои исмӣ, ки пешояндҳои таркибии изофии ба назари, ба сурати, ба воситаи, ба дараҷаи, дар зери меоянд, тариқи иҷро, воситаи амал ва ҳолати хабарро шарҳ медиҳанд:

Ба Дохунда, ки ҳамаи ин корҳоро ба назари таҳсин тамошо карда истода буд, гуфт (С. Айнӣ, Куллиёт). ...монанди дуздони роҳзан ба сурати пинҳонӣ аз нӯги по то мӯи пешонӣ ва аз сари ноҳун то бунӣ дандон сар то по мусаллаҳ шуда гирифтаанд (С. Айнӣ, Аҳгари инқилоб).

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба саҳна баромаданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Воҳидҳои фразеологие, ки хусусияти зарфӣ пайдо кардаанд, дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарз меоянд:

Бо дили шод ва бо рӯзи фараҳманд аз сари қатори ин пар-

ник дур мешуд (Х. Карим, Окшуда). Давлат бо дили кабоб-
ба автобус савор шуд (Кӯҳзод, Кини Хумор).

*Кор аз тахти дил бикун, ки меҳнат ин аст,
Азбаски сафед асту кушода ҳама ҷо.*

(А. Деҳотӣ)

*Бар ҳар республика, ин ҳам дуруст аст,
Ки ҳастед аз дилу ҷон ёру ҳамдаст.*

(М. Раҳимӣ)

ҲОЛИ МИҚДОР ВА ДАРАҶА

Ҳоли миқдор ва дараҷа аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд, ҳатто, зарфҳое ҳастанд, ки вобаста ба маънон ҷумла ҳам миқдор ва ҳам дараҷаро мефаҳмонанд. Зарфҳои беҳад, хеле, бағоят, ниҳоят, андак, басе, қадаре, торафт, бештар, ҷунон, он қадар, ҷӣ қадар, ҷӣ андоза, дучанд ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ медароянд. Масалан, зарфи кам дар ҷумлаи якум миқдор, вале дар ҷумлаи дуюм дараҷаро мефаҳмонад: ...*ин барин одами сахтдили мумсик дар дунё кам ёфт* мешавад (С. Айни, Куллиёт). ...*ба мардум каме сабукиҳо бахшад* (Ч. Иқромӣ, Устоди ман). Аммо як гурӯҳ калимаву таркибҳое ҳастанд, ки дар ҷумла танҳо ба вазифаи ҳоли миқдор истифода мешаванд. Ин ҳолат имконият медиҳад, ки ҳоли миқдор ва дараҷаро алоҳида-алоҳида аз назар гузаронем.

ҲОЛИ МИҚДОР

Ҳоли миқдор андозаи мӯҳлати иҷро, бардавомӣ ва такрори амал, ҳамчун миқдори предмет ва масофаю замонро мефаҳмонад.

Ҳоли миқдор дар ҷумла ба феъл, зарф, исм ва сифат тобеъ шуда меояд. Заминаи морфологии ҳоли миқдор, пеш аз ҳама, зарфи миқдор аст. Ба ғайр аз ин ибораҳои исмӣ, ки шумораю исм (се бор, дувоздаҳ карат, ёздаҳ-дувоздаҳ рах, се сол, як моҳ), ҷонишину исм (чанд бор, якчанд маротиба) ташкил ёфтаанд, ҳам ба тарзи ҳамроҳӣ, ҳам бо алокаи пешояндӣ ба вазифаи ҳоли тарз меоянд. Ҳолҳое, ки тобеи исм мебошанд, тобиши муайянкунандагӣ доранд:

Айни шеърро бисёр медонад (С. Улуғзода, Куллиёт). ...*ғайрат мекунем, сад баробар зиёд* кор мекунем (Х. Карим, Окшуда). ...*ҷавони мусофир якчанд қадам дуртар истод* (С. Айни). *Ин марҳамате буд, ки ба бисёр кам одамон муяссар мегардид* (С. Айни).

Ҳоли миқдор вобаста ба калимаи тобеъкунанда маъноҳои

зеринро мефаҳмонад: бардавомӣ ва такрори амал, миқдори предмет, миқдори замон ва миқдори масофа.

Ҳолҳое, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, бо зарфу исм ифода шуда, асосан феълро шарҳ медиҳанд. Зарфҳои **кам**, **бисёр**, **хеле**, **бештар**, **қадре** бардавомӣ ва такрори амалро ба таври умумӣ нишон медиҳанд:

Ҷавон боз қадре хомӯш монд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳозирон аз ин ҳам як қаламӣ бардошта, бо эҳтиёт андаке хӯрда диданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Дар миёнаи харидорон дар қатори мардуми Бухоро, мардуми туманҳо ҳам хеле менамуданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бисёр механдиду ҳеҷ гоҳ ҷиддӣ суҳан кардани ӯро кас намедид* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли миқдор, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, як гурӯҳи махсуси ибораҳои исмӣ меоянд, ки калимаи асосии онҳо аз исмҳои **бор**, **маротиба**, **карат**, **мартаба**, **дафъа**, **раҳ** иборат мебошанд:

Қурбон давраи наи чилимро ба даҳон гирифта, онро қуррас занонда се-чор бор ҷарисона дам кашид (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Дар ин гуна ҳолҳо миқдори амал бештар ба тарзи номуайян ифода мешавад. Дар таркиби ин гуна ибораҳои исмӣ шумораҳои **сад** ва **ҳазор** ба маънои конкретии худ намеоянд ва миқдорро ба таври умумӣ таъкид менамоянд: дар таркиби ибораҳои исмӣ ҷонишинҳои **чанд**, **якчанд** ва **ягон** оянд, номуайяни равшантар зоҳир мешавад:

Пас аз як лаҳзаи дигар ҳис мекард, ки на фақат сар, балки ҳамаи узвояш баногоҳ сад маротиба, ҳазор маротиба гаронтар гардидаанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳозир аст, сад бори дигар иқрор кунад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мошинҳои мо рӯзе чанд бор абри чангро ба ҳаво бардошта, аз ин роҳ рафту омад мекарданд* (П. Толис, Куллиёт). *Ягон бор ягон планашро иҷро накарда буд* (Х. Карим, Оқшуда).

Ин гурӯҳи ҳоли миқдор бо исм ва бо ибораҳои исмӣ изофӣ низ ифода мешаванд, вале онҳо ба ин вазифа ба воситаи пешояндҳо меоянд:

Аммо ба ҳаёлаш, миқдори онҳо ҳанӯз ба қадри кофӣ нест (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи Кунҷакӣ). *...авзал пули Қориисматро тамоан медоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда ба қарзхоҳони дигар ба қадри расамашон медоданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *...баъдтар табақҳои палав ҳам то нисфашон ҳолӣ шуданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Ҳоле, ки миқдори предметро мефаҳмонад, бо а) зарф ва б) таркиби ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ин хели ҳоли миқдор тобиши муайянкунандагӣ дорад:

а) *Дар ин ду соли охирӣ аз тарафи Наширети давлатии Тоҷикистон хеле китобҳои мактабӣ чоп шуда баромадааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...басе одамони саркашу нофармонро ба иродати*

худ тобеъ сохта, ба роҳи неку савоб ҳидоят карда тавонистааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

б) *Як миқдор оби ин сарзамин тобеи бойҳо буд* (Ҳ. Қарим, Оқшуда). *Дар мобайни як дақиқа чӣ қадарҳо одамон фаромада ва чӣ қадарҳо савор шуданд* (А. Дехотӣ).

Ҳоли миқдори тобиши замони дошта бо ибораҳои исмие, ки қузьҳояшон аз исмҳои ченаки вақт (дақиқа, соат, рӯз, ҳафта, моҳ, сол) ва шумора ташкил ёфтаанд, ифода меёбад.

Се-чор рӯзи аввал... тараққо-туруқи бардору зани вагонҳои боркаши мо касони аввалин бор ба ин гуна вагонҳо саворшударо чунон кӯфтаю шалпар кард... (Ф. Ниёзӣ).

Ҳоли миқдори масофа бо ибораҳои исмии андоза, ба монанди **як қади одам, як қади найза, қади арғамчин, баробари қади одам** ва бо иборати исмие, ки аз шумораю исм ташкил ёфтааст, ифода меёбад:

Оғтоб ҳам қади найза баланд шуда, нури худро ба олам паҳн кардааст (С. Айни, Қуллӣ). *Дар таҳти гунбаз сағонаи ним қади одам баланд ва дарозе буд* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Се-чор қадам дуртар аз паҳлуи ростги ҳавзача дар домани кӯҳ суфаи васеъ воқеъ буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Якчанд метр дуртар аз ҷои нишастии мо мошини раис омади истод* («Садои Шарқ»).

Ба вазифаи ҳоли миқдор ибораҳои фразеологӣ ҳам меоянд:

— *Ана ҷиянам, — гуфт ӯ ба ман меҳрубонаи нигоҳ карда, — дидӣ гиребонаи кам сесад сӯм пул кор кардаӣ* (П. Толис, Тобистон). ...аз ҳамон қадар оби беинтиҳои худ ба соҳилҳои намедиҳад ё диҳад ҳам, хеле кам қатрае аз дарё медиҳад (А. Дехотӣ).

ҲОЛИ ДАРАЧА

Ҳоли дараҷа дараҷаи воқеъ шудани амалу ҳолат ва аломатро нишон медиҳад. Ҳоли дараҷа амалеро эзоҳ медиҳад, ки бо феълҳои ифодакунандаи ҳиссиёт, ҳолати дохилӣ, ҳолати ботинӣ ва муносибат (тарсидан, шод шудан, ҳис кардан, орзу кардан, зик шудан, дар андӯх афтодан, ғамгин шудан, дӯст доштан, бемор шудан, нафрат кардан, дар ҷӯшу хуруш омадан, дилтанг шудан ва ғ.) ифода ёфтаанд:

Ин аст, ки ман аз шунидани ғазали «Натавон кард»-и Қамолӣ Хучандӣ бо нағмаи дутори Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандӣ бағоят дар ҷӯшу хуруш меоям (С. Айни, Аҳғари инқилоб). *Соли сеюм аст, ки ин се ном дар байни тамоми халқҳои СССР ниҳоят шӯҳрат ёфтаанд* (А. Дехотӣ, Қуллӣ). — *Хайр, китфаи аз чӣ каҷ шудааст? — тақрор пурсид Иброҳимҷон аз сарсухани Қаримҷон-ака қадаре дилтанг шуда* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳўҷаи сахт тарсид* (С. Айни, Қуллӣ). ...аз раис интиҳоб шудани ҷўраю дўсти худ **чӣ андоза шод гашта буд**

(Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман хеле мехостам, некӣ кунам, лекин на- шуда истодааст* (Сорбон, Санги Сипар).

Ҳоли дараҷа ҳамчунин бар эзоҳи аломат меояд:

Гуфтаҳои вай, ки хеле далерона ва худбоварона садо медоданд, ба модари амир хеле маъқул шуд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Ба ин нуқтаҳои ниҳоят кам эътибор медиҳанд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...*хонишҳои бағоят латиф, форум ва дилнавози Тӯҳфа Фозилова ...дилҳои шунавандагонро ба ҳаяҷон меоварданд* (А. Деҳотӣ, Куллиёт).

Ҳоли дараҷа бо зарф таркиб ва ибораҳои исмиву ҷонишинӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ифода меёбад. Ҳоли дараҷа ба эзоҳдиҳандаи худ асосан бо алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мешавад, барои ифодаи ҳоли дараҷа пешояндҳо низ истифода мешаванд.

Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфҳои дараҷа. Зарфҳои хеле, бисёр, кам, тамоман, бағоят, басе (басо), беҳад, бениҳоят ва ғайра ба вазифаи ҳоли дараҷа ба тарзи ҳамроҳӣ меоянд:

Ин китобчаро ман бисёр-писандидам (С. Айни, Куллиёт). *Аз ҷиҳати дигар каму беш ба ғазаб меомад* (Х. Қарим, Окшуда). *Маъруф қадре ҳайрон шуд* (П. Толис, Куллиёт). *Ҳоло ҳамаи онҳо дар рӯи қоғази меъморонанд ва басо дилкаш, тозаю озодланд* («Тоҷикистони советӣ»).

Ҳоли дараҷае, ки дар шакли такрор ва ё бо ҳиссаҳои ҳам омадааст, тобиши таъкидӣ дорад:

Модом ки нон аз дастам рафтааст, бутун будани ду кулча барои ӯ бисёр-бисёр зарур аст (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Владимир ба рафтори ӯ зеҳн мемонд ва қорашро номгӯлм аз назар гузаронда, дарун-дарун хурсанд мешуд* (С. Турсун, Наз субҳ то шом). *Ҳар замон ба латғаи машғалаҳои сиронида равшан мерехтанд, ки бутун ҳам равшан мешуд* (А. Деҳотӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли дараҷа зарфҳои таркибӣ камтар меоянд:

Барои бандиёни нав ҷо ҳолӣ қардан як дараҷа сакта овард (С. Айни, Куллиёт). *Сафар ба ганҷҳои Воҳидов як қадар бовар қард, даме парешонҳол хомӯш монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо таркибҳои ибораҳои исмӣ. Исм дар вазифаи ҳоли дараҷа алоҳида намеояд, балки дар шакли таркибу ибора бо ҷонишинҳои ҷӣ, он, ин, ҳамин, ҳамон ва ҳар меояд:

Хусусан намуди зерӣ манаҳи пургӯшти овезон аз тағи риши кам ва кӯтоҳ он қадар зебо наменамуд (С. Айни, Куллиёт). *Чашму абрӯ, лабу даҳан, рангу рӯи ин духтар ҷӣ қадар дилрабо бошад, мӯи сиёҳи диловезаш, ки аз баногӯшаш гузашта ба дӯшаш афтада буд, ҳамон қадар зебо менамуд* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳар қадар душворӣ кашӣ зарурати баргараф қардани он душворӣ ҳамон қадар зиёдтар мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Таркибҳои ҳазор дараҷа, ҳазор бор, сад қарат, садҳо ма-

ротиба вобаста ба маънои умумии ҷумла ба вазифаи ҳоли дараҷа меоянд:

Маълум аст, ки ҷаҳонсӯзӣ, одамкушӣ ва маданиятхаробкунии Гитлер бо ин асбоб нисбат ба Чингиз ҳазор дараҷа болотар са золимонатар аст (С. Айнӣ, Аҳгари инқилоб). Ин дарси панҷшаба дар соҳаи матбуот ҷуръати маро садҳо маротиба боло бардошт (Х. Қарим, Окшуда). ...ҳақ аст он ҷавонзан, сад карат ҳақ аст, ки ба кори ходимони савдо ва саноати ғишту шир механдад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...мурдан аз ин гуна зиндагонӣ ҳазор бор беҳтар аст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Таркибҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли дараҷа бо пешояндҳои ба ва то ба низ меоянд. Исмҳои дараҷа, қадр ва ҳад ба ин вазифа бо артикли **-е**, ғолибан дар таркиби сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳамчун калимаи ҳамнисбат меоянд, дар дигар мавридҳо ин исмҳо муайянкунанда қабул мекунанд:

Муҳаббат дар вуҷуди кас то ба андозае манзил гузинад; ки аз сӯзи фироқ азоби руҳии вай тадриҷан ба азияти ҷисмонӣ табдил ёбад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...Дар назди ин қувваи солиму тавоно ошӯбгарони машаққатпараст ба дараҷае ночиз, нотавон ва беқурбӯ қудрат буданд (А. Баҳорӣ, Бозгашт). Табиати мямлақати мо ба ҳадде зебо шудааст, ки кас аз тамошои он чашм қанда наметавонад (А. Дехотӣ, Куллиёт). Адабиёт чизи озода, зебо ва нафис аст, бояд ки навишташ ҳам ба қадри имкон озода бошад (С. Улуғзода, Куллиёт).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо ҷонишин. Аз гурӯҳи ҷонишинҳои сифатӣ танҳо ҷонишини **ҷунон**, **ҷӣ** гуна ба вазифаи ҳоли дараҷа истифода мешаванд:

Ин духтар гуппиро ҷунон бошиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт (С. Айнӣ, Дохунда). ...дилам ғӯё аз қин бармеҷаст ва ҷунон бошиддат метавонад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...ӯ, аз афти қор, фаҳмидани буд, ки суҳанҳои ҷӣ гуна таъсир мегузоранд.

Ифодаи ҳоли дараҷа бо воҳидҳои фразеологӣ. Воҳидҳои фразеологӣ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли дараҷа хеле серистеъмоланд. Ба воситаи воҳидҳои фразеологӣ фикр образнок ва маъно барҷастатар баён мешавад:

Аммо ба ивази ин дър редакцияи кори вай боз як парда боло шуд (А. Дехотӣ, Куллиёт). Охир, мангиқан касеро бояд муаррифӣ кард, ки ақаллан як сару гардан аз ӯ баландтар бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...ному лқабҳои ду-сеқабатаро ҳам бо иловаи ынвони «мулло» як лой зиёдтар мекарданд (А. Дехотӣ, Куллиёт). Дар ин асно вай бемалол паишаро шугур карда нишон меод (Х. Қарим, Окшуда).

ҲОЛИ МОНАНДИ

Ҳоли монандӣ амалу ҳолат ва аломатро ба тарзи киёс эзоҳ медиҳад. Ҳоли монандӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳам ба тар-

зи ҳамроҳӣ ва ҳам ба воситаи пешоянду пасояндҳо ифода мешавад. Ба вазифаи ҳоли монандӣ зарф, исм, ҷонишин, феъли ҳол ва воҳидҳои фразеологӣ меояд. Зарф ба вазифаи ҳоли монандӣ ба тарзи ҳамроҳӣ меояд:

Дар ҳамин лаҳза Аминов аз кмингоҳаш палангвор ҷаста шинели худро ба болои немис мепартояд (С. Улуғзода, Куллиёт). ...магар он даръё... бо тобиши нуқрагини худ дар байни дарахтон мавҷосо зебо нест? (П. Толис, Куллиёт). Аз он сӯроҳӣ аз милаи як тӯпи танкзӣ ва ду пулемёти вазнин жола-сон тир меборид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

*Шоирон дар ҳар забон тавсифи онҳо гуфтаанд,
Барфи рӯи қуллаҳошон нуқрасо гуфтаанд.*

(А. Дехотӣ)

*Ҳеҷ шунидӣ, ки руҳи осмон,
Чилва кунад лаълсифат дӯр ҷаҳон.*

(М. Турсунзода)

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешоянд ва пасоянд меоянд. Ба ин вазифа пешояндҳои мисли, монанди, чун (чу), ҳамчун, мисоли, ба мисли, ба монанди истифода мешаванд:

Дасту поляи аз тарс чун шохчаи бед меларзид (А. Дехотӣ, Куллиёт): ...ҷўйро монанди даҳони худ фарох, монанди ҷаши худ чуқур, монанди риши худ ҳамвор, монанди бинии худ рост карда кофтааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Овози шилдир-шилдири ҷўйчаҳое, ки обаш ҳамчун шиша соф буд, бо ҳур-ҳури насими пагоҳӣ омезиш ёфта ба ғўшҳо мерасид (А. Дехотӣ, Куллиёт).

*Мисоли гул шукуфта беваю бечорзгон имрӯз,
Ҳама ояд навои булбулон аз бӯстон имрӯз.*

(А. Дехотӣ)

Сифатҳои субстантивацияшудаи пештара, ҳарвақта, ҳарсола бештар бо пешояндҳои монанди, мисли ба вазифаи ҳоли монандӣ истифода мешаванд:

Онҳо баъд аз як чанд рӯзи дамگیرӣ монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо мисли аввала саволу ҷавоб мекарданд (П. Толис, Куллиёт). Дид, ки Ёдгор монанди пештара ба тарфи худаш сарсарӣ намебинад, балки диққат мекунад (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳусейн мисли ҳарвақта ором менамуд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ӯ мисли пешина маст шудан, оламу одамро фаромӯш кардан меҳост (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешо-

яндҳои таркибии изофии ба мисли, ба монанди, ба дараҷаи, ба сифати меоянд:

Рағҳои бозувон ва пушти дастони ӯ ... ба монанди симтӯри зангӯрда тира метофтанд (С. Турсун, Қамони Рустам). ...бинобар аҳднома ... *ба сифати ғуломӣ харидуфурӯш кардан манъ карда шуда буд* (С. Айни, Куллиёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пасоянди **барин** меоянд:

У холаи калониам барин фармон додан, дэр ҳар кор соҳиб-маслиҳат шуданро наменвисандад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). ... *ман... сурати девор барин беҳаракат мондам* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Акнун бача калон ҳам шудааст, монанди як мард кор накунад ҳам, ним мард барин кор карда метавонад* (С. Айни, Куллиёт).

Воҳидҳои фразеологӣ ҳам ба воситаи пасоянди **барин** ба вазифаи ҳоли монандӣ меоянд:

Мирюсуф бетоқат шуда мурғи посӯхта барин ба чаҳор тараф ҳамавид (А. Дехотӣ, Куллиёт). ...*духтуриро нӯги нохун барин ҳам намедонад* (П. Толис, Хикояҳо). ... *чашми касро ба аҷоиботи олами башар мош барин мекушоянд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Бой дар ҷояш мусичаи уволак барин сараш ҳам, ба ҳеҷ кучо нигоҳ накарда шишта буд* (Х. Қарим, Оқшуда).

ХОЛИ МАКОН

Ҳоли макон аъзои пайрави ҷумлаест, ки ҷо, макон, ибтидо-ву интиҳо, сӯи амалу ҳолат ва роҳи ҳаракатро ифода мекунад.

Мисол:

Дар пешгоҳи меҳмонхона болои ҳам 5 қабат кӯрпачаҳои серпахтаи баҳмалӣ андохта, дар чор ҷои он се қабатӣ болиштҳои нар гузошта буданд (С. Айни, Куллиёт). *Нуралӣ аз афти кор духтаракро аз он ҳолати ногувор баровардани шуда, зуд аз он ҷо дуртар рафт... Наҷмиддин хоҳиш кард, ки ӯро то ҳавлиашон бурда монад, ӯ рад накард* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Ҳоли макон аз ҷиҳати вазифа ва маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешавад:

I. Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дошта, танҳо ҷой ва макони воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода мекунад:

Дар даруни молхона якчанд нафар... хобида буданд (С. Айни, Куллиёт). *Дар миёнаи майдон мӯйсафедон аспҳои худро бозӣ доронда мегаштанд* (Журн. «Садои Шарқ»). *Аммо дар қишлоқи Лолазор шароит дигар шуд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дорад, бо ҳиссаҳои зерини

нутқ ифода меёбад: исм, чонишин, таркиб ва ибораҳои гуногун.

Бо исмҳо ифода ёфтани ҳоли макон. Ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик бештар бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ба ин вазифа пеш аз ҳама исмҳои меоянд, ки мафҳуми маконӣ доранд. Мисол:

Дар Гулистон шиб мешуд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар мактаб Анварро аз дур дида монд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон асосан ба воситаи пешоянди «дар» меоянд:

Дар ёбони Қоқо Фуломҳайдар пас аз даравида кӯфтани ҷави худ акнун онро бод карда истода буд (С. Айни, Қуллиёт). *Ману Хуррам то синфи ҳаштум дар як парта нишафта дарс хонда будем* (Журн. «Садон Шарқ»). *Дар хонаи дигар ҳисобчӣ ва мудирӣ хоҷагии колхоз ҷо гирифта буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ба ин вазифа пешоянди «ба» вақте меояд, ки ба ҷои пешоянди «дар» истифодаи шуда бошад: *Тоҷикписари оташмизоҷ бо рафиқони худ ба ҷои паноҳ ҷойгир шуда ноист ба болои танкҳои душман тир мепошид* *Мурдаи садҳо фашистони мурдорро ба боғҳои шаҳрӣ гур карда, аз қафо боз гӯдаи тири тӯп ҷеғ зада мегиританд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон ба воситаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Миқдори ин гуна пешояндҳо зиёд буда, асоситаринашон аз инҳо иборатанд:

1. Пешояндҳои дар беруни, дар даруни, дар миёнаҷои, дар байни: *«Шодӣ! — гуфта кампир дар беруни дар гирьяолуд ба вай муроҷиат кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар даруни работ дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти чапи он як чуқурии ҳавзамонанде, ки дар он ҳазор сар гӯсфанд мегунҷид, канда, атрофи онро бо хокҳои аз он чуқури баромада ба қадри қадди одам баланд карда буданд* (С. Айни, Қуллиёт). *Дар байни девори насти рӯи ҳавлии чорғӯша, дар пешгоҳи он ду хона бо миёнаайвон ва дар як сӯи оғил ва коҳдон воқеъ гашта буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар миёнаҷои як сарҳавзи соядор, ба тарафи соярави ҳавз як шахсуфа, ба болои шахсуфа як ҷуфт гилем андохта ва ба тарафи пешгоҳи гилем як қабат кӯрпача паҳн карда се болишт мондаанд* (С. Айни, Қуллиёт).

2. Пешояндҳои дар рӯн, ба рӯн, бар болон, дар болон, дар сари, дар лаби. Ба воситаи ин пешояндҳо, ки баъзан ба якдигар муродиф шуда меоянд, аз исмҳои ифодакунандаи мафҳуми макон ва баъзан предмет ҳам маконе ифода меёбад, ки сатҳу масоҳаро ифода менамояд: *Дар рӯи столи муқаррарӣ, ки шояд аз идора оварда шуда бошад, сиёҳдон, қаламдон ва як давта газета дар тарафе, дар тарафи дигар як шишаи холии коньяк ва як шиша коньяки нимаи хӯрдашуда, ҷойнаки ҷой ва пиёлаҳо меистоданд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

*Чун ниҳодам пои худро бар сари хоки Ватан,
Борҳо бӯсидам аз рухсори поки Ватан.*

(М. Турсунзода)

*Нишастам дар лаби даръёи кӯҳӣ,
Ба худ ман ёфтам маъвои кӯҳӣ.*

(М. Турсунзода)

3. Пешояндҳои дар таги, дар зер, дар таҳти, дар паси. Мисол: ...аксарияташон заону панҷ-шаш одмони солхӯрда буда, дар таги бед ба дамгирии пешин баромада менишастанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо):

Дар паси дарахт касе рост шуда истодааст (Ч. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

4. Пешояндҳои дар назди, дар пеши, дар қарибии, дар ҳузур, дар муқобили, дар рӯ ба рӯи, дар оқиб, дар қафои, дар гирдогирди. Бо ёрии ин пешояндҳо, ки ҳиссаи номашон маконро далолат мекунад, на фақат бо исмҳои макон ва ифодакунандаи предмет, балки бо исмҳои ифодакунандаи шахс ҳам ҳоли макон ифода меёбад. Ин пешояндҳо ҳамчун ҳиссаи ногузири аъзои нафси ҳоли макон воқеъ мешаванд. Мисол:

Тарозубонон, ки дар сари ғӯш қалам, дар даст дафтарчаи ҳисоб дар пеши тарозуҳои худ меистоданд, аз ҳарвақта дида имрӯз серкору сергашвиш менамуданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рус-там эътибор надода, дар назди дари мактаб рост меистод* (Журн. «Садон Шарқ»).

Сияҳчашмак, ту манро зинда кардӣ.

Маро, то зинда ҳастам, банда карои.

Ба ман дар пеши мардум ханда кардӣ,

Маро з-ин марҳамат шарманда кардӣ.

(А. Лоҳутӣ)

Қулмурад корсони дигарро оварда ба пеши Сафарғулом гузошт ва худаи ҳам дар паҳлӯи ӯ нишаст (С. Айни, Қуллӣёт). *Фақат ман дар назди модарам бедор нишаста будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ифодаи ҳоли макон исмҳои баъзан бо пешояндҳои пешоянд, ки дар онҳо пешоянди асли ифода наёфта, воситаи асосии робитаю муносибат ҳамон ҳиссаи номӣ мебошад. Мисол:

Ҳама гирдогирди дастурхон давра гирифта нишастаанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Шояд зери коса нимкоса бошад?* (Журн. «Занони Тоҷикистон»). *Он ҷо нозанини нозанинон ва маликаи кубом Меҳрӣ — духтари хурди кампир, худро ба кӯрраи кӯҳна печонда, рӯи намадпорае нишаста буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтани ҳоли макон. Ҳоли ма-

кон бо таркибҳои ифода меёбад, ки ҳиссаи асосии онҳо аз ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ-таъкидӣ, ишоратӣ иборатанд. Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макон маҳз ба туфайли пешояндҳои таркибии изофие меоянд, ки маънои маконии ҳиссаи номии онҳо пурра ҳис карда мешавад ва ҷонишину пешоянд якҷоя ба вазифаи ҳоли макон меоянд: *Дар як тарафи табақи палав Бобомуродбой ва дар рӯ ба рӯи ӯ ятимонаш Шодӣ ва Истад меистоданд (Айнӣ).*

Бандакҷонишинҳо баъзан ба ҳиссаи номии пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда якҷоя ба вазифаи ҳоли макон меоянд: *Дар рӯ ба рӯяш ҷӯраи деринаш ҳаммаҳаллаю ҳамсинфаш менишаст, ки номаш Хуррам буд («Журн. «Садои Шарқ»).*

*Ба наздам пирамарди шарқ дидам,
Ба нур онро саропо фарқ дидам.*

(М. Турсунзода)

II. Ҳоли маконе, ки ба кадом сӯй, тараф нигаронидан ва равона шудани амалро ифода мекунад: — *Овози вакилоне, ки шумо хостаед, аз туман онсӯтар нахоҳад гузашт (С. Айнӣ, Куллиёт). Вай як сол пеш аз ин ба Хўҷанд рафта, дар курси тракторчигӣ хонда дар МТС кор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои кор кардан омадааст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Муллотолиб зуд шинохт ва бо як сурфаи сохта ба даруни хона даромад (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).*

Ин гуна ҳолҳо бо зарф ва таркибҳои зарфӣ, исм ва ибораҳои исмӣ, инчунин таркибҳои ҷонишинӣ ифода меёбанд.

Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ҳам бевосита ва ҳам бавосита меоянд:

Мо камтар **поёнтар** фаромадем (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Ҳамроҳи мо ба дарунтар даромада, нигоҳ кард (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Ҳоли макони сӯй асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад: *Аз ҳар тараф «мақтаб рав» гуфта ниҳа мекардагӣҳо бисъёр шуданд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Дӯсти ман Шаррафҷон ҳам ҳунар омӯхта, ба дараҷаи устод расида буд, ки ба корхонаи шайх кӯчид. Вай дарҳол пас аз маҷлис ба касалхонаи район, ба дидани писараш рафт. Аз пасаш ба хонааш рафтам, бинам, ки газета хонда нишастааст. Онҳо ҳамроҳ ба ҳавлӣ даромаданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ба воситаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Ҳиссаи номии пешояндҳо барои нишон додани сатҳу масоҳа, рӯю дохили он хизмат мекунад ва барои ба вазифаи ҳоли макон омадани баъзе исмҳо, ки мафҳуми маконӣ надоранд, ёрӣ мерасонад. *Фақат як хурӯси олуфта ба болои боме баромада, аз ҷизе дар қаҳр шуда бо тамоми овозаш фаръед мекард... Бачагон пода ва*

рамзҳои худро ба тарафи деҳа ронданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо ба сӯи заминҳои Муҳаммадҷон равон шуданд. Каромат ғўсолаи худро ҳай карда ба сӯи қишлоқ рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Тарафи шимолӣ раҳравро то ба деҳав, ки қариб дар як километр дурӣ намудор буд, тарафи ҷанубӣи вай аз роҳи машинагард гузашт ба даруни гандумзор морпеч шуда мерафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Ин ба ман бисёр алам мекард, ман ба назди модарам омада ғирья мебардоштам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аз ҳама охир Зебӣ омада, вай ҳам бо саросемагӣ ҷуволӣ охирини худро ба пеши тарозуби партофту ба назди лавҳа рафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макони сӯй танҳо бо пешояндҳои таркибии изофӣ меоянд, ки ҳиссан номнашон мафҳуми маконӣ дорад:

Дар ҳамин вақт маҳмаддоно ба хогираш расида ба пеши ӯ давида рафта, аз вай маслиҳат пурсидааст. **Ба пеши ту омаданам ҳам барои дар ин бора бо ту машварат кардан буд. — Ман хавбар гирам, ки инҳо ҷӣ ҷанҷол доранд, — ғўён аз ҷоли хеста ба пеши онҳо омад...** (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки аз президиум Одил Сарқор Ҳодикӯсаро ба назди худ ҷеғ зад, Ҳодикӯса бо сумкаи хаткашонӣиш давон-давон ба назди саҳна рафта, як қоғазро, ки дар даст маҳкам нигоҳ медошт, ба ҳозирон нишон дода, саросема гуфт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бандакҷонишинҳо ба ҳиссаи номии пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда, ба вазифаи ҳоли макони сӯй омада метавонанд:

*Ба ин ҷо ҳолдон Куйбишев омад,
Ба наздаш қосибу деҳқон баромад.*

(М. Турсунзода)

— Ҷӣ мегӯед! — гуфта ба ақибаш нигоҳ кард вай, — ғўсола маст шудагӣ, намеистад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Ба ақибам ниғариста як ҷавонро бо духтаре дидам** (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Асли газанда намегузашт, ки Ҳодибой ба пешаш равад (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танқшикан).

III. Ҳоли макон, ки ибтидо, сарчашма, ҷои саршавӣ амали ҳаракатро далолат мекунад:

Аз осмон фууромадааст ё аз замин баромадааст (Ҷ. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

*Медали тиллоӣ аз Маскав ба номат омадаст,
Аз тамоми мамлакат мадҳу саломат омадаст.*

(М. Турсунзода)

Ҳоли макони ибтидо асосан бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исм ифода меёбад. Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоли макони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии аз меоянд: Қо-

мандирхо аз **кучо** пайдо шудани сигархоро надониста ҳайрон буданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **Падарам як бор аз ким-кучо** як ҷувол ангиштсанг ёфта овард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Аз дарун** як зани миёнсол баромада аз дасти Ашӯр ҷароғро гирифта бурд... (С. Айни, Қуллиёт). **Ҳатто дутои онҳо ба сӯи гап майл карда мехостанд, ки позицияи Ҳодибойро аз ҷафо зер кунанд** (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). **Хабар омад, ки аз пеш** як тӯда танқҳои душман меоянд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). **Аз боло Ҳадича ба дасташ кӯза мефирояд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Бинӣ ба бодиринги тухмиш аз поён ду сӯроҳӣ доштае шабоҳат дорад** (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо низ ба ин вазифа бо пешоянди аз меоянд: **Дигарон ҳам аз даҳлез баромаданд** (С. Айни, Қуллиёт). **Қозҳо хеле дур шуда буданд, ки аз осмон ҷакраҳои калон-калони борон боридан гирифт. Вай аз Ҳуҷанд, баъд аз чанд гоҳ ба модараш хат кард, ки барои ӯ аруси хубе ёфтааст.** — **Ба қишлоқи мо аз шаҳр комиссияҳо омада, колхоз сохта доданӣ шуданд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи ҳоли макони ибтидо бо исми пешояндҳои таркибии номӣ низ ништирок менамоянд. Дар таркиби ин гуна пешояндҳо одатан пешоянди аслии аз омада, барои ифодаи ибтидои амалу ҳолат ёрӣ мерасонад: **Ман рафта барзаговро аз сари замин биёрам, шумоён ҷой андохта додарамро осуда хобонетон,** — **гуфта Бозор зуд баромада рафт** (С. Айни, Қуллиёт). **Занон ва духтарони дигар ҳам аз болои дарахтон ва зери онон ба олу чидан дэромаданд** (С. Айни, Қуллиёт). **Баъд аз он аз рӯи қолин қамчинро гирифта ба миёнбанди халониду хандид** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Ҳадича аз лаби даръё кӯзаи пуробро ба даст гирифт...** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Пас, аз даруни кабинаи он касе баромаду ба сӯи дарвозаи партзиви ҳавлиши Совети қишлоқ равон шуд** (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳорам).

IV. Ҳоли маконе, ки интиҳои амалу ҳаракат, нуқтаи охири инро далолат мекунад: — **Аввал туро то хонаат бурда менам, пас аз он ба ҳавлиши худ бармегардам** (С. Айни, Қуллиёт).

То фалак мерафт фарёди нафир
Аз дили сӯзони Саҳрои Қабир.

(М. Турсунзода)

Писару модар Боборо то берунии дар гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Посбони маъ шуморо то худи тангӣ** гусел мекунад (Журн. «Садои Шарк»).

Ҳоли макони интиҳо бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исми ибораҳои исмӣ бо ёрии пешоянди то ифода меёбад:

*Чавон аз кӯҷаи қишлоқ мерафт,
Гуселонида ҷуфташ тоқ мерафт.*

(М. Турсунзода)

*...аробакаш моро аз кӯҷаҳои качу килеби торик ва беодам
мебурд (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).*

Дар ифодаи ҳоли макон, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад, исмҳо бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*...аз ин ҷо ба воситаи раван берун омад. (Журн. «Садои Шарк»). Роҳи калони санғарши навро ба воситаи қишлоқи Қаторбед
кашида буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Аз деҳа болотар кони анғиштсанг
шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи калони санғарши ҳам
кашида шуда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ба ҳаман ин овозҳо шавваси
рӯди шӯҳи аз мобайни қишлоқ гузаранда ҳамовоз мешуд (Ф. Ниёзӣ,
Вафо). Ҳозир дар ҷӯй об нест, аз даруни ҷӯй гавак
кашида рафтан мумкин (Журн. «Садои Шарк»).*

Барои муайян намудан ва таъин кардани ҳолҳо на фақат ба пешояндҳо, балки ба калимаи эзоҳдиҳанда, асосан ба феълҳои эътибор додан лозим аст, вагарна дар таснифоти ҳоло ва ҳоли макони ибтидову роҳи ҳаракат ғалат шуданаш мумкин аст.

Масалан, ба бисёр феълҳо, аз ҷумла ба феълҳои «баромадан» аз ҳоли макон фақат оне вобаста шуда меояд, ки ибтидо ва сарчашмаи амалу ҳаракатро мефаҳмонад, вале нисбат ба феълҳои «гузаштан» ин фикрро гуфтан мумкин нест, чунки ба ин феъл асосан ҳоли маконе вобаста шуда меояд, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад. Ч у н о н ҷ и:

Исм ва ибораҳои исмӣ бо пешоянди аслии аз: *Вай аз Полтава, Киев, Харьков ва Кременчуг гузашта рафт. Ҳодибой вақте ки аз дарьёи Дон мегузашт, ба ёдаш романи машҳури Шолохов «Дони Ором» расид (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). Аз кӯҷаи калон, аз пеши масҷид гузашта рафтан лозим меомад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

Бо пешояндҳои таркибии изофӣ: *Ҳодибой аз байни сабзозоре гузашта ба канои дарьёчаи беноме расид (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).*

*Аз миёни ду ҷаҳон дарьёи Ому мегузашт,
Рег дар домони худ ин сӯву он сӯ мегузашт.*

(М. Турсунзода)

Аз пеши масҷид гузашта дид, ки дари он баста ва касе нест (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ин вақт аз қафои ҳавлиашон мошинаи боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гурезонд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Роҳи оҳани камбар дар Даҳанакиик аз қарибии доманаи кӯҳ мегузарад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

— Қошки мемонданду ман ҳам то он сӯтар шумоҳонро гу-

сел карда, чои исту манзилатонро бо чашми худам дида хотир-
чамъ шуда меомадам... (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар ин вақтҳо барои мо ин тараф то Машҳад ва он тараф то
Қавзин роҳ кушода буд... (С. Айни, Куллиёт).

Дар фазои тира овози ҷавон
Рафт то авҷи сурайё барқсон.

(М. Турсунзода)

То пеши дари магазин хавотир буд, ки фурӯшанда ҳозир
аз қафо овоз мебарорад, ки «ҳой почо, ман ҳазл карда будам,
гардед» (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Онҳо бо сардории Зебо
муаллими худро то беруни қишлоқ гусел карданд Ф. Ниёзӣ,
Вафо).

V. Ҳоли маконе, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмон-
над: Ҳамдам-Фурма бо зерӣ дарахтони қатор, лаб-лаби ҷӯй
рафта ғоиб гардид (С. Айни, Куллиёт). Вай қад-қади ғӯза рост
ба тарафи ҷӯи Дӯлона равон буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии
мо). Дилбар аз байни ду замини пахта мерафт (Ҷ. Икромӣ,
Шодӣ). Баъд Норзода бо ҳамроҳи ӯ аз пайраҳае, ки дар гирдо-
гирди майдончаи клуби колхоз буд, роҳ рафта, дар шаҳр ҷиё
корҳо кард, ҷиё гапҳо шуд, аз вай пурсид (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо зарф ифода ёфтани ба ҳоли макони роҳи ҳаракат харак-
тернок нест, ин навъи ҳоли макон асосан бо исм ва ибораҳои
исмӣ ифода меёбад.

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон, ки роҳи
ҳаракатро нишон медиҳад, танҳо бо ёри воситаҳои грамматикӣ
меоянд. Ба ин вазифа бо исм пешояндҳои аслии **бо**, **ба** **аз**, ме-
оянд: Қорӣ-Ишқамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад
ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам бо тангкӯчаҳо ва пасткӯ-
чаҳо роҳ мерафт (С. Айни, Марги судхӯр). Барои он ки чашми
одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на ба роҳи калон, балки
аз канортар, бо кӯчабоғи танг дохил шудам (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавонии мо). Қадам як қувваи адонашавандае ӯро ба ба-
ғали кӯҳсор ба пайраҳаҳои танги пурхатар ва марғзорҳои но-
пайдоканор меандоخت (Журн. «Садои Шарк»).

Чониби пойтахти тоҷикон
Бо ҳамин роҳ ман сафар кардам.

(М. Турсунзода)

Қадам мезад ба қишлоқе, ки онро
Чи модар дӯст медорад ба дунё.

(М. Турсунзода)

Баъзе феълҳо хусусияти гуногун ва маъноҳои зиёде доранд.
Ба онҳо на танҳо як хели ҳоли макон, балки якчандтои он
тобеш шуда метавонад. Дар ин гуна ҳолатҳо ба қадам маънӣ

омадани феълро муайян кардан барои таъин кардани ҳол имконият медиҳад. Чунончи, ба феъли «паридан» аксар вақт ҳоли макони ибтидо вобаста мешавад, аммо дар мисоли зерин вай ба маънои гузаштан омада, ҳолҳои маконе, ки вай ба тарзи чида тобеъ шудаанд, на ибтидори, балки роҳи ҳаракатро мефаҳмонанд:

*Мепаридам аз сари чандин диёр,
Аз сари Байт-ул-муқаддас шўълавор,
Аз сари хоки Фаластину Ироқ, —
Дашту сахроҳои майдони нифоқ.*

(М. Турсунзода)

Ба туфайли пешояндҳои таркибии изофӣ, ки ҳиссаи номии онҳо (мобайн, миён, қафо, боло, пеш, назд ва монанди инҳо) мафҳуми маконӣ дорад, ба вазифаи ҳоли макони роҳи ҳаракат на танҳо исмҳои макон, балки дигар исмҳо ва иборҳо ҳам омада метавонанд:

*Мегузашт он аз миёни хел-хел инсони даҳр,
Аз миёни некбахтону сияҳбахтону даҳр.
Мегузашт он аз миёни зиндагонию аҷал,
Аз миёни ростию банди занҷири ҳиял.*

(М. Турсунзода)

Воситаҳои грамматикӣ, ки дар боло дидем, аксар пешояндҳои муштараквазифа мебошанд, ёрии онҳо барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат сурат гирифтани исмҳои вазифаи туфайлиашон мебошад. Дар забони адабии тоҷик пешояндҳои ҳастанд, ки асосан барои бо исми ифода гардидани ҳоли макони роҳи ҳаракат истифода мешаванд.

Пешояндҳои, ки вазифаи асосиашон барқарор намудани муносибати ҳоли макони ҳаракат ва амали эзоҳшаванда мебошад, дар шакли такрори исм ва изофат меоянд. Аз ин рӯ, ба чунин пешояндҳои истилоҳи «пешояндҳои такрори изофӣ» муносиб доништа шуд. Пешояндҳои такрори изофӣ, ки барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат воқеъ шудани исмҳои ва ибораҳои исмӣ ёрӣ мерасонанд асосан аз инҳо иборатанд: **лаб-лаби, қад-қади, рӯ-рӯи, сар-сари, тағ-тағи, дарун-даруни:**

*Бандиёро лаб-лаби, рӯди Пирмаст ба тарафи ғарб нигоҳ;
карда меронданд (С. Айни, Қуллийет), Хосият лаб-лаби ҷӯй бо
як азоб қадам монда меомад (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).
Ҳар ду ба лаби ҷӯй, ки қад-қади роҳ ҷорӣ мешуд, баромада
истоданд (П. Толлис, Повесть ва ҳикояҳо). Ман рӯ-рӯи рельси
ҷилдор, давида гирифтаам.*

*Аз дили дашт оби сахро рафт,
Сар-сари регҳои сахро рафт.*

(М. Турсунзода)

Об равад таг-таги яхҳои пир
Мисли ҷавоҳир зи дили ҳар адир.

(М. Турсунзода)

Дар он ҷо як сои хушк буд, мо дарун-даруни соӣ равон шудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо ёрии пасоянди «*қатӣ*||*қатӣ*» ба вазифан ҳоли макони роҳи ҳаракат омадани исмҳо ва ибораҳои исмӣ мумкин аст. Ин гуна таркиб ёфтани ҳоли макон ба забони зинда мансуб буда, дар асарҳои бадеӣ ба ниятҳои услубӣ истифода шудаанд: *Ин роҳ қатӣ рафтаи хавфнок аст...* (С. Айни, Куллиёт). *...ағба қатӣ омадаӣ?* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

ҲОЛИ МАКОНИ ЧИДА

Ду ва ё зиёда ҳоли макон ба як аъзои ҷумла вобаста шуда, онро эзоҳ медиҳанд: *Ҳоло ба тарафи Сталинобод, Тирмиз, Каркӣ рафта бозёфтҳои аз магазин кардагӣ намро ҷаллонда ғаштем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар вақтҳои ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар паҳлуи масҷиди калон ва дар канори роҳи чор дӯкони рехтагари буд...* (С. Айни, Куллиёт). *Дар ҷануби шарқӣ, дар шарқ, шарқи шимолӣ ва дар ғарб, ба торикии шабнигоҳи накарда, уфуқи сурху сафедча метофт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар мактаб, пас аз он дар техникум ва институти муаллимон педагогҳои нағз ва ботаҷриба, муаллимҳои пурихтисос ба ӯ дарс дода буданд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Воситаҳои грамматикӣ ифодаи ҳоли макон — пешояндҳо бо ҳолҳои макони чида як хел намеоянд. Пешоянд танҳо бо ҳоли чидаи якум ояд ҳам, ба ҳамаи чидаҳо тааллуқ дорад. Мисол: *Қасоне, ки ба Самарқанд ва Тошканд рафта, ба ҷавонон ҳамроҳ мешаванд, большевик мегарданд...* (С. Айни, Куллиёт). *У, ки дастархон паҳн мекард, ин корсонро гирифта, ба пеши Шокир ва Рӯзӣ ниҳод, Шокир... дасту рӯи худро шуста, бо миёнбандаш пок карда, ба пеши Рӯзӣ ва Сафарғулум омад* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан аъзоҳои чидаи якуму дуюм бо пешоянд, вале сеюм бе пешоянд меояд: *Хуҷаинҳо дар хонаҳои сиёҳ, дар ҷодирҳо ва капнаҳои худ оромона мехобиданд* (С. Айни, Куллиёт). *Фашистон чун гургони гурусна ба сӯи колхозии Кавказ, ба сӯи анбори ғаллаи Кубань ва соҳилҳои Волга, — ба сӯи шаҳри Сталинград ҳаракат карданд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Мисолҳо нишон медиҳанд, ки дар он ҷое, ки дар байни аъзоҳои чида пайвандакҳои паи ҳам омадаанд, бештар бо аъзои чидаи пас аз пайвандак омадагӣ пешоянд намеояд. Ин аз он сабаб аст, ки дар як ҷо омадани ду воситаи грамматикӣ (пешоянд ва пайвандак) равшани тарзи талаффузи ҳалалдор мекунад ва бе пешоянд ҳам ифода ёфтани муносибати маконӣ имконпазир

аст. Инро дар ҳолҳои чуфт ва мисолҳои зерин равшан дидан мумкин аст: *Мардум дар зери айвони масҷид ва майдончаи пешии он ҷамъ омада буданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар домана ва рӯи теппачаҳои сабзу хуррам, дар атрофи киштзорҳо, дар канорҳои дарёча ва ҷӯйҳо, дар сари бому деворҳои қишлоқ ҳама лола буд..* (Ҷ. Икромӣ).

Баъзан бо ҳар як аъзон чида такроран омадани пешояндҳо, ҳатто дар ҳолати омадани пайвандҳои пайҳам, дида мешавад. **Ин ҳолат пеш аз ҳама барои равшантар ифода намудан ва таъкид кардани маънои маконии он аъзон чида ба амал меояд.**

Мисол: *Дар район ва дар қишлоқ шумо барин одам дору мешавад, дору!* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ғайр аз ин, дар ҳолатҳои зерин бо ҳар як аъзон чида омадани пешояндҳо мушоҳида карда мешавад: 1) *Агар пеш аз аъзоҳои чида ҳиссаҳои инкорӣ омада бошад: ...на дар осмон ва на дар замин ҳеҷ чиз ба назар наменамояд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Ба ҳар ҳол Қалоншоҳ чунон машҳур буд, ки на дар район, на дар марказ ҳеҷ кас дар таҳти ин ном дигареро ба ёд намеовард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2) Агар аъзоҳои чида бо ҳиссаҳои «на танҳо» ва «на фақат» омада, бо пайвандҳои «балки» алоқаманд шуда бошанд: *Ин корро на танҳо дар ин ҷо, балки дар тамоми қаламрави ҷаноби олӣ, ки дар сари роҳи оҳан воқеъ шуда бошад, мекунад* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Барояшон на фақат аз хона, балки аз дида ҷой медиҳанд...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Асари насрнависии ҷавони мо на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар республикаҳои бародарӣ, дар Москва тарҷима шуда баромада истодааст* (Журн. «Садои Шарқ»). *Ҳафиза бошад, аз дунё беҳабар, бо овози баланд авҷи ашӯлаширо мегирифт ва овози вай, албатта, на фақат дар меҳмонхона, балки дар кӯча ҳам шунида мешуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзан ба ҷои пайвандҳои балки ҳиссаҳои ҳатто меояд, ки дар ин ҳолат ҳам пешоянд бо ҳар ду аъзон чида такрор мешавад: *На танҳо ба Оренбург ва Троицкий, ҳатто ба Ирбит ҳам рафта омадам* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Алоқа ва муносибати байни ҳуди аъзоҳои чидаи ҳоли макон мисли ҳамаи аъзоҳои чидаи ҷумла гуногун аст. Чунончи:

1) Аксар вақт ҳоли макони чида ба ҳам дар муносибати шумур ва пайҳам буда, онҳо ба якдигар ба воситаи интонация ва пайвандҳои пайҳам алоқаманд мешаванд: *Вале то ба ҳол ба мактаб, табобатхона, беморхона, боғчаи бачагон, китобхона ва мактаб-интернати колхоз нарафтаам* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи дериан ман). *Пас аз он ба сари як тали баланд баромада то нури чашмаш мерасид, ба ҳар тараф чашм андохт, аз гӯшаҳои дури дашт ва аз бағали васеи биёбон ҳам ягон аломат намоён набуд* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

2) Ҳоли макони чида, ки ба ҳам дар муносибати хилофӣ бу-

да, ба воситаи интонация ва пайвандакҳои хилофӣ ба якдигар алоқаманд мешаванд:

— *На аз як тараф, балки аз ҳар тараф ва аз ҳама ҷо моро печонда гирифтаанд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар райони Тус отрядҳои мусаллаҳи худмуҳофизакунӣ на дар ҳама ҷо, балки фақат дар худи Тус ва дар деҳаи мо буданду бас* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҷой буд, аммо на дар ҳавли мо, балки дар хонаи онҳое, ки ҳар кадоми моро ба ҳисоб гирифта, гӯш ба қимор меистоданд...* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

3) Ҳоли макони чида, ки ба ҳам дар муносибати истисноӣ буда, бо ёрии пайвандакҳои ҷудой ба якдигар алоқаманд шудаанд:

Ҳар гоҳ ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Хоҷа Нуробод — дар майдони бозори шаҳр ё дар беруни шаҳр дар майдони машқи сарбоз ӯро сангсор мекунанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Акнун дашту саҳро боз хомӯшӣ пайдо карда буд, акнун сагон ҳам... ба болои бомҳо баромада ҳар кадом ба болои гарамии беда, ё тӯдаи явшон ҷойгир шуда оромона хобида буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Агар ёбони Қарохониро мол карда шуда бошанд, ҳамин вақт бояд дар Қарақалпоқ бошанд, ё ин ки дар ёбони Қоқо...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пас аз он намози ашроқро хонда ба ҷомеи арк ё ба меҳмонхонаи раҳимхонӣ мебаромад ва дар он ҷо ба муллобачаҳо — талабаҳое, ки ҷамъ шудаанд, дарс меод* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз тарси хабардор шудани модаршӯи Қутбия, ки дар даҳлез ё ин ки дар хонаи дигар буданиаш эҳтимол буд, Ҳамдам-Фўрма сахттар кўфтани тирезаро муносиб надида, аз замин як кулӯхчаро гирифта дар тиреза навишт...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАКОН

1. Ҳоли макон асосан ба хабари ҷумла вобаста шуда меояд, ки вай дар наср аксар вақт пеш аз хабар меояд. Дар ин ҷо бештар ҳоли макони сӯй воқеъ мегардад: *Лекин нигоҳ карда истам, Сурайёхон аз дасти писарчааш гирифта омаду ба мактаб даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Пас ҷӣ тавр карда вай аз он ҷо дур равад* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Ҷонам қатӣ, — гуфт мўйсафед ва ба сад фикру хаёл ба бозор даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Раҳимҷон бошад, баъд аз маҷлис ба шаҳр рафту бевақт гашта омад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла қариб ҳамаи хелҳои ҳоли макон меояд, аммо ҳоли макони сӯй дар ин ҷо нисбатан камтар воқеъ мегардад, ҳоли макони роҳи ҳаракат бошад, дар мисолҳои мо дар аввали ҷумла наомадааст: *Дар хона Зайнаб ва Ҳадича ба абрўҳояшон ўсма мекашиданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ) *Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ба Тошқанд ба хондан рафт* (Журн. «Садон Шарқ»).

3. Ҳамаи хелҳои ҳоли макон аз паҳлӯи хабар дур, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла низ омада метавонанд: *Рӯзи дигар дар сари бозор ҳама ёру ошноҳо Кенҷабойро дида муборакбод кардан гирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танқшикан). *Ман аз район фаҳмидам, ки дар қарибӣ ба ин қишлоқ ҳам комиссия кулаккунӣ меодааст* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). — *Дар ҳамин қарибӣ аз район як ҳавличаи дуруст ба даст медаромадагӣ барин* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар ин дам аз кучоё овози «қӣ-қӣ»-мурғони номаълуме шунида шуд.* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳоли макон дар байни ҳиссаҳои хабари номӣ воқеъ мегардад:

*Бе хилофи мазҳабу мулку лисону дину одат,
Фаълаҳо ҳастанд дар ҳар ҷо бародар, эй дехотӣ.*

(А. Лоҳутӣ)

Ҳоли макон на танҳо ба хабар, балки ба дигар аъзоҳои ҷумла низ вобаста шуда меояд, ки бо ибораҳои сифати феълӣ, феъли ҳол ва масдарӣ ифода ёфтаанд. Дар ҷунин мавридҳо ҳоли макон аз хабар дур, дар дар дохили ибора, ё ки пеш аз ҳамон аъзои ҷумла ва ё ҳиссаи он меояд, ки ба вай вобаста аст.

Мисол: *Вақте ки модар чорумин бор аз остонаи дар ба Сафари дар рӯи кат дарозкашида назар кард, вай рӯяшро бо китоб пӯшида ба хоб рафта буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Баъд аз ин Ермак ба дастӣ Сафар мактуби аз диёраш омадаро доду мувофиқи фармони командири батальон зуд ба подразделения ҳозир шудани ӯро хабардор кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). — *Худашон ҳам хишти аз хумдон баромада барин пухта шуданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Чашмони ҳаросидани ӯ ба он шахс дӯхта шуда бошанд ҳам, кӣ будан ва аз кучо пайдо шудани онро надониста монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ба мактаб рафтани ба сӯи илму озодӣ қадам мондани Оиша ба кори онҳо ҳалал меод ва онҳо онро дида наметавонистанд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Баъзан ҳоли макон баъд аз аъзои эзоҳшаванда ҳам меояд:

Аз рафтани бародарам ба Тошканд се-чор моҳ гузашта бошад ҳам, аз вай ҳеҷ хабар набуд... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ХОЛИ ЗАМОН

Ҳоли замон қай ва дар қадом вақт воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд: *Ғӯзаҳои имрӯз харидаашро фардо худам баркашида ба пахтакашакҳо тақсим карда медиҳам* (С. Айни, Куллиёт). — *Ҳанӯз хӯрок тайёр нашудааст* (С. Айни, Кул-

лиёт). *Қорӣ Исмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд, ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард* (С. Айнӣ, Марги сӯдхӯр).

Ҳоли замон аз рӯи хусусияти худ ба се гурӯҳи калон тақсим мешавад: 1) ҳоли замоне ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, 2) ҳоли замоне, ки ибтидои амалу ҳолатро мефаҳмонанд ва 3) ҳоли замоне, ки интиҳои амалу ҳолатро нишон медиҳад.

1. Ҳоли замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки вай дар ибтидо ва ё интиҳои ҳаракат ё амалу ҳолат ифода намеёбад, балки замон ба таври умумӣ дарҷ мегардад: *Онҳо чӣ гуна пештар аз мо озод шудаанд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Осмони қишлоқ бо ситораҳои бисёре зинат ёфта бошад ҳам, имшаб нури моҳтоб ба онҳо ғалаба мекард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). — *Ин тавр бошад, чаро барвақттар пеши ман наомадӣ?* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Ҳоле, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад бо зарф, исм, феъли ҳол, масдар ва ибораҳои рехтаи фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. *Дар бисотат ҳасту одамгарӣ мекунӣ, набошад, ноилоҷ ҳап мегаштӣ, гӯям, асло қабул намекунад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ба фикрам, ин тағинкунӣ бармаҳал будагист* (Р. Ҷалил Шикасти тилисмот). *Ба кор ҳаргиз ҳушатон намеояд, — гуфта бой қоҳиш кард...* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Акнун танҳо кори пахта ва мавиз монд* (С. Айнӣ, Қуллиёт). *Бомдодон овози Темурҷонқорӣ моро бедор кард* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замон баъзан дар шакли муқоисавӣ меоянд: *Қорӣ-Ишқамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад* (С. Айнӣ, Марги судхӯр), *Дертар чӣ навъе шуд, ки Ҳоҷишумар ба колхозии «Ситораи сурх» кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Дирри Навобод). — *Дар ин бобатҳо сонитар гап мезанем...* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Падар то вақте ки чашмам кор мекард, ба болои чархи осиб кор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақттар рӯз торик шуд...* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Зарфҳои тақрор низ ба вазифаи ҳоли замон меоянд. **Аз ҳама зиёдтар дар ин ҳолат калимаи «гоҳ»** вомехӯрад, ки ин тақрор ёфтани амалу ҳолатро ифода менамояд: *«Модари Сафар, ки дар сари оташдон ҷунбуҷӯл мекард, гоҳ-гоҳ ба писараш нигоҳкунон аз ин қадар дароз ба осмон чашм дӯхта хомӯш мондани ӯ дар ҳайрат мемонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли замон, ки вақти иҷрои амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад, исмҳо ба таври фаровон истифода меёбанд. Ба ин вазифа бештар исмҳои меоянд, ки мафҳуми замони доранд: *Зимистон дар оғил, тобистон дар суфаи пеши оғил мехобам* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

*Шаб надидам туро, ситораи ман,
Шўълавар дар ҳаво, Ситораи ман!*

(М. Турсунзода)

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита дар шакли ибора ҳам меоянд. Дар чунин ҳолат исмҳо ҳиссаҳои гуногуни нутқро ба худ тобеъ намуда, ба калимаҳои эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд. Ин ҳолат бештар дар ибораҳои исмие дучор меояд, ки ҳиссаи эзоҳшавандашон сифати феълӣ, шумора ва ҷонишинҳо мебошанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин сифатҳои феълӣ барои ба вазифаи ҳоли замон омадани исмҳо ҳиссаи ногузир мебошанд: *Қисми ҷарбӣи Хурраминоро моҳи гузашта аз ихтиёри армияи мо ғирифта ба армияи ҳамсоя доданд...* (Жур. Садои Шарқ). *Ҳафтаи гузашта ба хонаи мо чор зан меҳмон шуда омада буд* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Аммо сифати феълӣ на дар ҳама ҳолат барои ҳоли замон шуда омадани исмҳо ҳиссаи ногузир шуда менамояд. Дар исмҳое, ки ба калимаи эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, вай танҳо барои конкрет кардани замон хизмат мекунад.

Чунончи, дар мисоли «Тирамоҳи гузашта» пахтаҷаллобони тӯси пахтаро аз деҳқонон бо нархи баланд хариданд» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо) сифати феълӣ «гузашта» барои конкреттар намудани замон хизмат кардааст, вагарна тирамоҳ мисли дигар исмҳои ченаки вақт: **бахор** ва **зимистону тобистон**, инчунин **шабу рӯз** ба вазифаи ҳоли замон танҳо омада наметавонанд.

Аммо дигар исмҳои ченаки вақт (**аср. моҳ** ва **ҳафта**) дар ҳамин шаклашон ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, ба ин вазифа ҳамон вақт меоянд, ки калимаи эзоҳӣ ва ё суффикс қабул намоянд.

Шумораи **як** ба исм вобаста шуда ояд ҳам, баъзан аз вазифаи шуморавии худ дур рафта чун артикли номуайяни воқеъ мегардад. Дар чунин ҳолатҳо исм ва **яку ягон** ҳоли замон мешаванд.

Чунончи: *Як тобистон дар вақти дарав Амон ба дашт омада, бо падарам мочаро сар мекунад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ягон рӯз вақт шавад, ба шумо ҳикоя карда медиҳем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоле, ки замон амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, аз ҳама зиёдтар ибораҳои таркибҳои исмие меоянд, ки бо ҷонишинҳои гуногун таркиб ёфтаанд: *Шодӣ он шаб Шарифро дар хонаи худ ҷо дод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳамон рӯз аз гузари Мирдӯстим як нафар ҷавони хушсарулибос мегузашт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Умрихола меҳмононро ба нишастан тақлиф намуда, ҳар замон ба афти Сафар нигоҳ карда менамояд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Сардори хонавода — Ҳасан ҳар сол пеш аз ҳамсоягонаш ба қор баромада ҳамаи ҳосилоташро аз ҳама пештар ғундошта меғирифт* (С. Айни, Куллиёт). *Дар сурудҳои ҳақ*

гоҳ шунавандагон ба маънии байти хонда шудагӣ диққат намекарданд ва онро намефаҳмиданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли замон на танҳо исмҳои замон, балки дигар исмҳо ҳам меоянд, вале онҳо фақат бо ёрии воситаҳои грамматикӣ омада метавонанд:

Дар чилсолагии Очил-Батрак ба хонадони онҳо духтарчаи лоғарак ва маҳинак пайдо шуд, ки номашро Зайнаб гузоштанд (Ч. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Дар дами пирӣ як орзу, ҳавасатро бинам, мегӯям (Ч. Икромӣ, Достони марди танкшикан). Дар вақти обхези Зарафшон аз ҳамин оби нав кушодашуда як ҷилдироба меомадагӣ шудааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар аснои ҳикояти вай аз даруни зинхона садоҳои гуногун баромадан гирифт... (С. Айнӣ, Ғуломон). ...Ин иморат ба тозагӣ бино ёфта будааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман медонам, ки Мунира ба наздикӣ ба шавҳар мебарояд... (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). Ака Эргаш дар замони амир дар ҳар кор аз ман бадгумон шуда, бо ман дарафтида ба рӯям давида мегашт (С. Айнӣ, Куллиёт)....бо ин, рӯи ҳавлӣ дар мавриди барфу борон аз тар шудан нигӯҳ дошта шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан дар ифодабӣни ҳоли замон бо исмҳо пешоянди аслии дар таркибҳои пешояндӣ зикр намеёбад:

*Ҳаст дар ёдам, ки ҳангоми сафар
Карда будӣ дӯстонатро хабар.*

(М. Турсунзода)

Касби ӯ ҳалвогарӣ буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду боғро харида, шиннӣ пухта ба шаҳр мекашондааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки пешоянди аслии «дар» асосан бо исмҳои замон омада, ба равшантар ифода ёфтани ҳоли замон ёри мерасонад. Пешояндҳои таркибӣ ба ин вазифа хеле кам меоянд, онҳо асосан бо исмҳои меоянд, ки мафҳуми замони надоранд ва ин таркибҳо барои ифодаи замони онҳо ёри мерасонанд. Маҳз ба туфайли пешояндҳои таркибӣ исмҳои маънӣ ва ифодакунандаи шахс ба вазифаи ҳоли замон меоянд:

... дар вақти меҳмондорӣ ва умуман барои меҳмонхона ҷой тайёр мекардам, дар вақти дастурхонпахнкӯнӣ ошу нону ҷой ва дигар чизҳоро ба Мирзо Абдулвоҳид мерасонам, дар вақти аспшӯӣ ба саис ёрӣ меодам ва баъзан таги пои аспнро ҳам саис ба ман мерӯбонд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар замони амир ӯ ба ҳар кас бадгумон мешуд... (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон дар шакли такрор низ меоянд, аммо такрори исм дар ин маврид ба воситаи пешояндҳо ба амал меояд ва онҳо дар ин шакл хусусияти зарфӣ мегиранд ва ҳоли замон тобиши тарз пайдо мекунад: *Ба тафси бадан ва дарди устухонҳоям тоқат наоварда, сония ба сония аз паҳлӯ ба паҳлӯ*

мегардидам (С. Айнӣ, Куллиёт). Шумораи магазинҳо моҳ ба моҳ ва сол ба сол зиёд мешаваду соати гашти савдозада ҳам зиёд мегардад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Дӯстдорандагони меҳнатро
Сол то сол бахтиёр кунанд.

(М. Турсунзода)

Онҳо он коғазҳоро дам ба дам гирифта, ба рӯи онҳо бо қалам баъзе ишораҳо мегузоранд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... У рӯз то рӯз аз ғӯшт мефаромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи холи монандӣ пайдо мекард (С. Айнӣ, Куллиёт)..

Бо ибораҳои шуморавӣ. Ибораҳои шуморавӣ, ки дар онҳо калимаи асосӣ ва исмшуда шумора мебошад, ба вазифаи ҳоли замон меоянд: *Мо дар бистуми рамазон дар хонақоҳи бозори Ресмон даҳа нишастаем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рӯзи офтобии баҳорон, 10-уми апрель, дар боғ аввалин ҷамъомади отряди мо барпо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар аввали баҳор, ҳар сол дар бисту якуми моҳи март иди наврӯз мешуд, ки иди мардуми деҳқон мебошад* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

Баъзан аз ин гуна ибораҳо калимаи эзоҳдиҳанда афтада, танҳо шумора ба вазифаи ҳол ояд ҳам, калимаи тобеъ тасаввур карда мешавад: *Дуюм ҳама меояд. 8-ум ба кор намеравад, рӯзи истироҳат будааст* (Аз газета).

Бо иборати феъли ҳол. *Дере нагузашта, ман касал шуда мондам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шавҳар дере нагузашта дартос омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Элликбошӣ, ҳозир ана ин траншеяи мурдаҳои немисҳоро диди, сухани лейтенант Осъмуҳин, ки дар саҳрои Дон дар аснои траншея кофта истоданамон гуфта буд, ба ёдам омад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ.— *Аз ту пинҳон намедорам, бо ту хоҳам гуфт, лекин дар вақти мурданам ба тарзи васият хоҳам гуфт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Азбаски ҳамаи коркунони вай корбайъ буданд, дар будан ва набудани ӯ якзайл кор мекарданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар аввали дидан шумо гумон мекунед, ки оби борон ба мурури замон аз қуллаи кӯҳ ба поён шорида, рафта-рафта дили сангро чок карда ин чоро кофтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пагоҳи вақти ба кор рафта истоданам пешии роҳамро гирифт* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар вақти он суханҳоро гуфтани ӯ ман дар дили худ гузаронида будам, ки «дар ҳаққи шайх ягон кор хоҳам кард»* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар дами аз хона баромада рафтан бошад, ақаллан, барои гармии дили шавҳар ба вай нимнигоҳе накард* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар ҳангоми шиддат гирифтани дард азоби бисёре кашад ҳам, ... қаноат мекард* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар аснои ба сафар чашм партофтан хомӯш, сархам нишастани ӯро диду ба фикраш хулосаи дигареро овард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо таркиб ва ибораҳои рехта. Як ҷумлаи бутунро хонда тамои кунам-накунам наъра мекашаду аз ҳуш меравад. *Ҳаш-ҳаш накарда барф об шуд. ... дар як мижазанӣ нопайдо мешавад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

2. Ҳоли замони ибтидо лаҳзаи саршавӣ, ибтидои амал ва ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли замони ибтидо бо зарф, исм ва ибораҳои исмӣ, ибораҳои феълӣ ҳол ва масдари ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳо ба вазифаи ҳоли замони ибтидо асосан бо ёри пешоянд ва пасоянд меоянд: — *Аз пагоҳ шумо ба қори муқаррарии худатон сар мекунед...* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут). *Ин воқеа буд, ки дирӯз боз Ёдгорро зиёда парешонҳол карда буд...* (С. Айни, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки зарфҳо берун аз ибораҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита кам оянд, ҳам, онҳо ҳамчун калимаи асосӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, дар шакли иборати зарфӣ бештар меоянд: *Ду рӯз пеш аз қишлоқи мо баромада рафта буд* (Журн. «Сади Шарқ», 1966, № 8). *Маълум шуд, ки Боровиков аз Нуралӣ як сол пештар аз фронт баргашта, котиби райком таъин шуда будааст* (С. Улуғзода, Диёри навобод).

Ҳоли замони ибтидо дар забони адабии тоҷик баъзан бо ёри ду воситаи грамматикӣ: ҳам пешоянду ҳам пасоянд ифода меёбад.

Чунончи, дар мисоли зерин ҳоли замони ибтидо бо ёри пешоянди аз ва пасоянди инчониб ифода ёфтааст.

Аз дишаб инчониб вай ҳатто андак асабинамо ҳам шуда буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан барои ифода ёфтани ҳоли замон ҳам пешоянди аз ва ҳам пасоянди боз меоянд: *Дӯстии ҳар як хонаводаи деҳаи мо бо ягон хонаводаи қирғиз аз қадим боз давом карда меомад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бояд гуфт, ки бо ёри пешоянди аз ибтидои амал ифода гашта, ба воситаи пасояндҳо тӯлкашии амал ба таври махсус таъкид меёбад.

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Дар ифодаи ҳоли замони ибтидо бо исм ва ибораҳои исмӣ аз пешояндҳои асли асосан «аз» истеъмол меёбад. Мисол: *Полки Калашников аз аввали муҳорибаи Сталинград бар зидди қўшунҳои гитлери мечангид* (Журн. «Сади Шарқ», 1966, № 8). *Аз аввали моҳи январӣ соли 1942 баъд аз қомилан ба анҷом расидани корҳои ташкилӣ, қисми тирандозии тоҷикӣ ба давраи асосии таълими ҷангӣ-сиёсии худ сар кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *дарси якумро аз ҳамин рӯз сар мекунем* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Аз ҳуди саҳари барвақт тўпҳо ба ғурриш даромаданд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо инчунин бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ меоянд. Пешояндҳои

изофӣ дар ифодаи ҳоли замон бо исмҳо нисбатан камистеъмол-таранд:

Ҳазрат бояд ана ин ду таблеткаро — якеро фавран ва дигареро **баъди хӯроки шом** истеъмол фармоянд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). **Марзияхола баъди ношто ба тараддуи меҳмондорӣ афтод...** (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Баъди ҷанг вай аз фронт баргашта, муддате дар шаҳри зоидашудааш истиқомат мекунад...** (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Баробари чапакзанӣ ва садоҳои табрикӣ, ки аз карнаи радио баланд шуд, дар блиндаж ҳам фавқулодда ҷунбиши бегоқатона ба амал омада, бо ташаббуси кадом як солдат дар он ҷо ҳам чапакзанӣ баланд шуд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Барои бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли замони ибтидо аз ҳама зиёдтар пешояндҳои таркибии **баъд аз** ва **пас аз** истифода мешаванд: **Баъд аз колхозӣ, порсол бинам, дар ҳолате ки ман дар як сол яксаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор карда будам, ӯ дусад рӯзи меҳнат кор кардааст** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Падараш Мулло Вафо чанд сол дар мадрасаи Ғиждувон дарс хонда, баъд аз вафоти падар ва модараш ба Бухоро омада, дар ин ҷо дарсастро давом дода, ба мулло Розӣ шарикдарс шуда буд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Пас аз ҷанҷоли хархашаи бисъёре бой... шарикони худро аз худ розӣ кард** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Пас аз сӯҳбат полковник Людников, майор Максимов, лейтенант Осмухин аз заминкан берун баромаданд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон ба воситаи пасояндҳои низ меоянд. Пасояндҳои, ки барои бо исм ифода ёфтани ҳоли замон истифода мешаванд, асосан аз инҳо иборатанд: **боз, интараф, инҷониб**. Исмҳои, ки бо ин пешояндҳои меоянд, мафҳуми замони дошта, аксар бо шумораҳои миқдори ва тахминӣ дар шакли ибора воқеъ мешаванд: — **Ман се ҳафта боз дуруст наёзидаам** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Чанд вақт боз ҷудо хӯҷаишинос шуда рафтӣ-а** (С. Айнӣ, Куллиёт). Сандалии **панҷ рӯз интараф** оташнадида хеле муддат гарм нашуд (Р. Ҷалил, Баҳор). **Хонаводаи Шарифахола, ки ҳарчанд насиҳат карда ҳоларо аз пояи сандалӣ ду зимистон интараф** канда гирифта наметавонист, ҳамеша дар ташвиш буд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). — **Немисҳо се-чор рӯз инҷониб аз ҳамон сӯ болои ҳам ба ҳамла гузашта, мехостанд, хатти мудофиавии моро раҳна карда пеш раванд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бештарини ҳолҳои замоне ки ба воситаи пасояндҳои «боз», «интараф», «инҷониб» ифода ёфтаанд, на танҳо замони саршавии амалу ҳолат, балки онро ҳам нишон медиҳад, ки аз ибтидои он амал ё ҳолат чанд вақт гузаштааст. Ин аст, ки ин ҳолҳои замон баробари ибтидои амалу ҳолат дорон тобиши андозаю миқдор ҳам мебошанд: **Дар ҳавлии Шарифахола, бо ҳамин зимистон се зимистон таппатахт интараф ҷанги саҳти даст ба гиребони печу сандалӣ давом дошт** (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

— Писарам як сол боз бемор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Барфе, ки ду рӯз боз пайваста меборид, акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман ӯро як сол инчониб мешиносам... (Журн. «Садон Шарқ», 1966 №8).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ, ба вазифаи ҳоли замон, ки лаҳзаи саршавии амалу ҳолатро мефаҳмонанд, баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ меоянд. Ба ин вазифа аз пешояндҳо пешоянди аслии «аз» ва аз пасояндҳо инҳо иштирок менамоянд: «**боз**», «**интараф**» ва «**инчониб**»: Саҳаргоҳон буд; тамоми биёбонро хомӯшӣ фаро гирифта буд; ҳашаротҳои майдае ҳам, ки аз аввали шаб боз дар байни гиёҳи хушикидаи биёбон хиширрос зада мегаштанд, акнун ором гирифта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар ҳақиқат фалокат ва касофатҳое, ки аз ҳафтсолагиаш боз аз сараш гузашта меомаданд, ӯро пир карда буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ӯ аз ибтидои пахтачинӣ интараф зиёда аз ёздаҳ тонна пахта ҷидааст (Р. Ҷалил, Баҳор).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле кам бошад ҳам бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидои омада, пас аз амале воқеъ шудани амали дигарро ишора менамоянд. Чунончи: Як шахс аз вокзал дартоз омада, ба идораи комитет даромад, баробари ҳамин карнаи бухоркаши завод бо садои пурҳаяҷони худ як бонги дуру дарозе зад (С. Айнӣ, Куллиёт). Пас аз он намедонам чӣ шуд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). Баъди ин Вера дигар аз иштирок кардани комсорг дар машғулияти ӯ гумони бад намебурдагӣ шуд (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Баъд аз ин шаҳр аз паси шаҳр кишвар аз паси кишвар озод шудан гирифт (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии «бо», пешояндҳои изофии «баъди», «баробари» ва пешояндҳои таркибии «баъд аз», «пас аз», «пеш аз» меоянд: **Бо шундани садои «гумбур-гумбур»**, ки аз дур омад, бачагони хурдсол ба кӯча давиданд ва одамони калонсол ҳам «корвон омад» гӯён табассумкунон ба якдигар нигоҳ карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Бо сафед шудани рӯз боз аз тарафи дашт садоҳои «гирҳогир! қушҳо-қуш!»** ...баланд шудан гирифт (С. Айнӣ, Куллиёт). **Баробари ба охир расидани сухани Юнусбобо аз мобайни мардум якчанд кас пасу пеш «офарин» гӯён овоз бароварданд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Дар он вақт Боровиков, собиқ сардори шӯъбаи сиёсӣи дивизияи тирандоз, баъди сӯхат ёфтани захми саҳти пояш комиссари госпитали ҳарбӣ шуда кор мекунад** (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Равандагон, баъди аз ташнагӣ халос кардани аспҳояшон боз ба роҳ даромаданд, боз аспҳоро дар тоз андохтанд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Онҳо пас аз тай кардани як маҳаллаи дигар ба даре даромада ғоиб шуданд** (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). **Саг пас аз хӯрдани хӯрокаш баробари аз кӯра баро-**

мадани ғушфандон аз ҷояш хеста, замиро як-ду ханҷол кашада вай ҳам аз дунболи рама афтод (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пеш аз кӯҷиданамон ба коза Мухтори гирёнчак ва носолим модарамро бисъёр ташвиш меодод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Пеш аз ба синф даромадан мо поямонро пок мекардем...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳоли замони ибтидо ки бо масдар, ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтааст, бо ёрии пасояндҳои «замон» (замоно), «ҳамон» (ҳамонно), «боз», «интараф» ва «инҷониб» низ меоянд;

— *«Хурӯс ҷеғ задан замон маро бедор кун» гуфта будед* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дадобой фармони комиссарро шунавидан замон Зояро ба рӯи дастони пурзӯри худ беозор бардошт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Писарак мақсадро фаҳмид ва «ло» гуфта, бепарвоёна ҷавоб гардонид ва ҷавоб додан замона ба кӯча рӯй оварда, аз пештара ҳам баландтар дод гуфт* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё). *Аз кор гашта ба ҳавлӣ даромадан ҳамон чашмам ба Муллофозил афтид...* (Р. Ҷалил, Шикети тилимот). *Вай дар рӯ ба рӯи Сафар омада мондани худро пай набурда, ўро дидан ҳамона як қадам қафо гашт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замоне, ки бо ёрии пасояндҳои «боз», «интараф» ва «инҷониб» ифода ёфтааст, ибтидон амалро равшан нишон дода, то даврае, замоне давом доштани онро таъкид менамояд. Мисол:

Ҷанг сар шудан боз фаъолияти Одил Саркор ҳам дучанд зиёд шудагӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Худам ҳам шуморо дидан интараф ҳаёл мекунам, ки шабу рӯз аз паҳлӯякатон дур нашавам* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳолҳои замони ибтидо, ки бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтаанд, баъзан бо ду воситаи грамматикӣ; ҳам пешояндду ҳам пасоянд меоянд: *Аз падараш мурдан боз як даҳан гапи баланду наст назадаам...* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Чаро аз омаданамон интараф қариб як тир ҳам холи накардаем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рост аст, ки ҳар кас, ки Сафарро аз рӯзи ба аскарӣ рафтани инҷониб аввалин бор меид, ўро дарҳол шинохта ҳам наметавонист* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо лаҳзаи охирин ва хотимаёбии амалу ҳолат, то кадом вақт давом кардани онро нишон медиҳад:

Падарам то синни чиҳилсолагиаш пилвон будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳамаи мо туро ба муносибати сиҳат шуданат ва ба армияи амалкунанда баргашта омаданат табрик мекунем ва то ғалабаи комил бар зидди гитлерчиён қаҳрамонона ҷангидани туро орзӯмандем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо бе зарф, исм, масдар ва ибораҳои исми ву масдарӣ ифода меёбад.

Зарфи замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо асосан ба воситаи пешоянд меояд. Аммо зарфи «ханӯз» ва «ҳоло» ба ин вазифа бе ягон воситаи грамматикӣ меоянд. Аз ҳамин сабаб аст, ки ин ду зарф лаҳзаи хотимагии амалро таъкид накарда, фақат

то ҳол давом карда истодани амалу ҳолатро нишон медиҳанд: Деҳа ханӯз ором нагирифта буд, ханӯз ҳам аз ҳар ҳавли фаръодӣ «дод аз дасти босмачиён» ба осмон мепечид (С. Айнӣ, Куллийёт). — Мо ханӯз аз шумо гандагӣ надидаем (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Ҳар ду кафи дастро ба синаи чап ниҳод, ки ҳоло дар паси он дил метапиду дар рӯиш ду дафтарчаи амонатгузорӣ бар хилофи дил шубҳаангезона ором меистод (Ч. Чалил Шикасти тилисмот). Повести мазкур ҳоло ҳам яке аз асарҳои беҳтарини адабиёти советии тоҷик ба шумор меравад (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо ба воситаи пешоянди «то» меоянд ва ба ин восита таъкид меёбанд: **То фардо** набояд аз он ҷо қадаме бичунбанд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Тамоми ин аламҳоятонро **то имрӯз** ба ман руст кӣрда монда будед? (Журн. Садои Шарк, 1966, № 8).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони интиҳо фақат ба воситаи пешоянди «то» меоянд: Ана умрамон боқӣ будааст, **то ҳамин рӯзҳо** каму беш роҳат дидем (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Файзуллоҳон ба ҳамин тариқ, **то танаффуси пешини магазинҳо** қариб ҳамаи магазинҳои калони газворро чарх мезад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). ...худи ӯ ҳам **то ҷанг** муаллими таърих буд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Лекин ба ин дараҷа фанди калон хӯрдани фиребгареро **то ин дам** касе нашундааст ва нахондааст (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **То пешин** аз тайёра дараке нашуд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Бибизайнъб ўро **то дувоздаҳсолагиаш** парасторӣ кард... (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзан исмҳо ба вазифаи ҳоли замони интиҳо бо ду пешоянд: «то» ва «ба» дар шакли «то ба» меоянд: **То ба худи ҳамин шаб** вай боварӣ дошт, ки аз ин мардумони оддӣ қишлоқӣ як қади одам боло меистод (Ч. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). ...ман дар назди вай гунаҳгори калон буда, **то ба қарибӣ** ўро душмани худ медонистем (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ: **То рӯз шудан** навбатҳоро чанд бор табдил кард (С. Айнӣ, Куллийёт). ...**то ба ин ҷо омаданам** дар қисми онҳо хизмат мекардам (Журн. «Садои Шарк»).

ҲОЛИ ЗАМОНИ ЧИДА

Лекин хӯчаи ҳар рӯз пагоҳӣ ва бегоҳӣ ўро дида ҳолпурсӣ мекунад... (С. Айнӣ, Куллийёт). Ин гӯсфандон, ки **тобистон** ва **зимистон** дар оғӯши ҷӯли Қизил чарида мегаштанд, дар баҳорон дар мавсими тӯл ба ободонӣ наздик оварда шуда буданд (С. Айнӣ, Куллийёт). Дастаи амлоқдор **пас аз хуб хӯрдан** ва **поймол кардани замини гандум** баргашта ба сари рош омада ғун шуд (С. Айнӣ, Куллийёт).

Алоқаи вобастагӣ ҳоли замони чида бо калиман эзоҳ-

шаванда дар забони тоҷикӣ бештар бо ёри як воситаи грамматикӣ ба амал меояд ва пешоянд бо чидан якум ояд, ҳам ба ҳарду аъзои чидан ва агар зиёд бошанд ба ҳамаашон як хел мансубият дорад:

Пас аз хӯрда шудани чизҳои хӯрдани ва нӯшида шудани чой ба ҳокимон лӯла-лӯла кимхоб ва шоҳиҳо, ҷӯра-ҷӯра беқасаб, адрасҳо, пӯра-пӯра атласҳо ва сарқандҳои якпулӣ пешкаш карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Лекин ӯ пас аз ҳар ғалтакро пур кардан ё панҷ-шаш каланд задан маҷбур мешуд, ки қоматашро рост гирифта миёнашро бо дасти худ молад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан воситаи грамматикӣ ки бо ёри онҳо ҳол ифода меёбад бо ҳар як аъзои чидан тақрор меояд:

*Пас аз чанд рӯзу шаби роҳ рафтан,
Пас аз интизорию шабҳо нахуфтан,
Пас аз қисса бишнидан, афсона гуфтан,
Пас аз кӯҳу талҳо, дараҳо гузаштан,
Пас аз хотироти зиёде навиштан,
Пас аз дар хароботҳои ништастан*

(М. Турсынзода)

Тақрор омадани пешояндҳо бо ҳар як аъзои чидан ҳоли замон бештар дар мавридҳои зерин дида мешавад:

1) дар ҳолати бо ҳар як аъзои чидан омадани ҳиссаҳои инкории «на»: *Аммо Хўҷаназарбой, ки ба се хоҷагӣ ҳақ гирифта омадааст, на дар вақти киштукор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба роиши пахта қадам намондааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2) дар ҳолати бо ҳар як аъзои чидан омадани ҳиссаҳои таъкидии «ҳам»: — *Лекин ман монанди бойдухтарон аҳмақ нестам, ки дар вақти кор ҳам, дар вақти барои боркашонӣ омадан ҳам куртаи шоҳӣ нӯшида гардам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Маълум аст, ки муносибати ҳоли замон бо калимаи эзоҳшаванда қатъи назар аз он ки дар кадом сохту таркиб воқеъ гардидааст, бо роҳи тебейкунӣ ба амал меояд. Аъзоҳои чидан дар айни замон ба якдигар бо интонацияи пайваस्तкунӣ ва пайвандакҳои пайҳам, хилофӣ ва ҷудой алоқаманд мешаванд:

Бағд аз хишова ва таноб партофтани палаки он як об медиҳанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нону чой мехӯрданд* (Ф.. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

— *Аз коратон мо хурсанд, вале натиҷаи тафтишотро ҳоло не, балки пагоҳ мефаҳмед...* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман): *Ба ҳар ҳол ҳар кореро, ки сар карда бошад, дер ё зуд ба поён расонида буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамин шаб, шабона ё саҳари барвақт баромӯда меравем...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ ЗАМОН ДАР ҶУМЛА

Ҷои ҳоли замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик қатъӣ ва устувор нест, вале вай асосан пеш аз калимаи эзоҳшаванда меояд. Азбаски ҳоли замон аксар вақт ба хабари ҷумла тобеъ аст, асосан пеш аз он воқеъ мегардад.

1. Устувор набудани ҷои ҳоли замонро дар ҷумла ҳамин шохдат медиҳад, ки ҳатто як хели он ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар паҳлуи хабар омада метавонад. Чунончи, ҳоли замон, ки бо масдар бо ёрии пешоянди «баробари» ифода ёфтааст, ҳам дар аввали ҷумла ва ҳам пас аз мубтадо воқеъ шудааст. Танҳо ҳамин чиз мушоҳида мешавад, ки ин навъи ҳоли замон дар аввал зиёдтар воқеъ мешавад, ки ин ба задал мантиқӣ гирифтани он вобаста аст: **Баробари намоён шудани Сафар ҳама аз ҷояшон ҷунбида, илоҷи хеста берун баромаданро меҷустанд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Зебӣ баробари пештар омадани вай боз ба ҳарос худро ба қафо кашидани шуд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2. Дар забони адабии тоҷик пас аз мубтадо омадани ҳамаи хелҳои ҳоли замон мушоҳида мешавад: **...вай ҳозир раиси комитроияи районӣ мебошад...** (С. Улуғзода, Навобод). **Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан чорли дигаре надоштам** (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). **Юнусбобо овози онҳоро шунидан замон ба наздиктари соати деворӣ омада, ба мили он чашм дӯхт** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

3. Ҳоли замон дар паҳлуи хабар низ меояд: — **Қори имрӯзро ба фардо мағзур** (Зарбулмасал). **Ҷазилатхола бошад, аз пеши назарам ҳаргиз дур наместуд** (Журн. Садон Шарқ). **Шеърӣ худам ба назари худам дар аввали гуфтан хуб менамуд** (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

4. Ҳоли замон кам бошад ҳам, баъд аз хабар меояд. Ин ҳолат асосан бо ниятҳои услубӣ воқеъ мегардад. Ғайр аз ин, агар ҳоли замон чида шуда, ҳар қадом ҳиссаҳои инкорӣ «на» қабул намоёнд, баъзан хабар дар байни ду ҳол воқеъ мегардад: **Ҳамеша зинсабор, на шаб ором ҳаст, на рӯз** (Журн. «Садон Шарқ»).

5. Дар назм вобаста ба хусусияти он ҷои ҳоли замон озодтар буда, вай ҳам пеш аз хабар ва ҳам пас аз он омада метавонад, пас аз хабар воқеъ шудани он ҳодисаи муқаррарист:

*Чашми ман гӯё ки меҷӯяд мӯдом
Соияи он дӯстонро субҳу шом.*

(М. Тирсунзода)

*Рӯзу шабҳо интизорам ман ҳанӯз,
Бо дили умедворам ман ҳанӯз.*

(М. Тирсунзода)

ҲОЛИ САБАБ

Ҳоли сабаб сабаби воқеъ шудан ва ё нашудани кору ҳаракат ва ҳолатро мефаҳмонад: *Он ҷанговароне, ки аз тарс дар ҳар гуна вазъият менишастанд, аз ҷояшон ҷунбиданӣ бошанд ҳам, ваҳм онҳоро ба замин зер карда, аз ҷо ҷунбиданӣ намеронд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Билет гирифта натавониста як шаб-нариӯз дар он ҷо мондам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳасу хошоке, ки аз тафси офтоби саратон хушк шуда буд, аз зери маҳсии кӯҳнаи кори чокҳояш кандаи Зебӣ ба кафи пои ӯ меҳалид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Муносибати грамматикӣ ҳоли сабаб бо аъзои эзоҳшаванда бо мазмуни онҳо зич вобаста буда, ба дараҷае омезиш пайдо кардааст, ки бе яке дигаре ноқис ва ё зиёдатӣ менамояд. Ин ҳолат вақте равшантар ба назар менамояд, ки муносибати он бо аъзои эзоҳшавандаш бо муносибати баъзе ҳолҳо, алалҳусус, бо ҳоли тарз ва макону замон бо эзоҳшавандаҳояшон муқоиса карда шавад.

Дар аксарияти ҳолатҳо ҷумла бе аъзои пайрави ҳол ҳам омаданаш мумкин аст. Аммо ин фикрро нисбат ба ҳоли сабаб гуфтан мумкин нест. Ҳоли сабаб агар аз ҷумла истисно карда шавад, аксар вақт сохти ҷумла вайрон, мазмунаш хароб ва мантиқаш барбод меравад. Ин ҳолатҳо маҳз вақте мушоҳида мешавад, ки ҳоли сабаб ба хабар, ки ташкилдиҳандаи ҷумла аст, вобаста шуда ояд. Мисол:

— *Оча, аз саросемагӣ дасту рӯямонро ҳам нашустем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз корҳои бофандагӣ ман ҳанӯз бинобар хурд буданам ба ҳеҷ чиз қудратам намерасид* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Сониҳо ин хатои худро фаҳмида бошад ҳам, ба сабаби шӯҳрат ёфтани он тахаллус тағйир доданаиш мумкин нашуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Нӯғмону Ниёз бинобар дер шудани вақт ба ҳавлиҳояшон нарафта, дар ҳамин меҳмонхона хобиданд* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Занон овози ин мурғро шум шумурда ба тарс афтодаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҳоли сабаб бо зарфи сабаб, исм ва ибораҳои исмӣ, феълӣ ҳол, масдари ибораҳои масдарӣ ва таркибу таъбирҳои фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. Дар забони адабии тоҷик зарфҳои сабабе, ки ба вазифаи ҳоли сабаб оянд, бисёр нестанд ва якчанд калимае, ки чун зарф ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд, дар айни замон тобиши тарз доранд.

Чунончи: *Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро пеш гирифт...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Имрӯз, ки хонаиаш ҳам ғалтида, бе сарпаноҳ монд, дигарбора қатъитар карда масъаларо ба майдон овард ва дар натиҷа чор-ночор занашро ҳам қабул кунонид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пас, ноилоҷ аспашро «чу» гуфта роҳи «Навобод»-ро пеш гирифт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Ноилоҷ аз поён Оими Қафшумаҳсӣ ва боз як кайвонии*

дигарро чеғ зада оварду духтарҳоро ба зӯр аз ҳамдигар ҷудо карданд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Аз беборишӣ оби Қашқадаръё хушикид, об ки нашуд, сабзавоткорӣ, обҷакорӣ ва боғдорӣ ҳам нашуд (С. Айни, Куллиёт). **Аммо бо таъсири рӯзҳои офтобноки пай дар пай баҳорон барфи ғафси биёбон об шуда, дар ҳар ҷо-ҷар ҷо кӯлмакҳое, ки рӯйҳояшон қзймоқак ях баста буд, пайдо шуда буданд** (С. Айни, Куллиёт). **Лекин ба сабаби хурдсолиаш роҳи ба амал овардани он фикри худро наёфт** (С. Айни, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли сабаб ҳамаи исмҳои намеоянд. Ба ин вазифа бештар исмҳои маънию ҳолат бо ёрии пешояндҳои асли, изофӣ ва таркибии изофӣ омада метавонанд:

... **одмони маҳалла аз шодӣ ба ҷомаи худ намеғунҷиданд** (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **Умрихола суҳанҳои Юнусбоборо бо диққати том гӯш мекарду ашкони аз ҳаяҷон беихтиёр дар чашинонаш ҷӯшидаро дам ба дам бо нӯги қарсаи пок мекард** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Сафар ҳам сабаби қонеъкунанда наёфта, аз саросемагӣ яқбора баҳонае нишон дод, ки аз гуфтани он худаи ҳама дар ҳиҷолат монд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Ин ҷавоби ман нисбат ба он пурсандагон як ҷавоби ҳайратовар буд ва бо тақозои ҷавонӣ худам аз ин ҷавоби худ завқ мебурдам** (С. Айни, Куллиёт). **Шумо бошед, бо хоҳиши ҷавонӣ ва камтаҷрибагӣ ба мардум фирефта мешавед** (С. Айни, Куллиёт). **Дар ояндаи «Ёддоштҳо» ба чандин муносибат ӯ ёд карда хоҳад шуд** (С. Айни, Куллиёт). **Вай, бинобар хоҳиши аҳли гузар, ба сабаби қадрдони нии падараш, муаззини гузари худамон тағин шуда буд** (С. Айни, Куллиёт).

Аксарияти пешояндҳои таркибии изофӣ ба туфайли ҳиссаи номияшон барои барҷаставу равшантар ифода гардидани ҳоли сабаб ва мазмуни сабабии он ёрӣ мерасонанд: **Шариф-Маҳдум Мӯътасим ба сабаби аризаҳои шикоятӣ аз ҳаммансабони худ ба ғазаби амир гирифтгор шуда, аз кор гирифта шуд...** (С. Айни, Куллиёт). **Ғӯзапояҳое ҳам, ки аввал холибех баромада, дар натиҷаи меҳнатҳои пай дар пай шоху паҳлу дода кӯрак баста буданд, барои пурсамар шудани меҳнати ӯ сабаб мешуданд** (С. Айни, Куллиёт). **Дар айбдор кардан як даргӯча ҳақ ҳам доштанд, аммо ту дар сояи меҳнати коллектив аз он айб халос шудӣ...** (С. Айни, Куллиёт). ... **Он заминҳо баробари пахтаи барвақти ҳосил нӯдода бошанд ҳам, дар сояи меҳнати боғайрат ҳосили миёна доданд** (С. Айни, Куллиёт). **Ба шарофати Ҳукумати Шӯроӣ аз пардаи сиёҳ ва зиндонӣ хона озод шудем** (С. Айни, Куллиёт).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Ҷонишинҳои ишоратӣ бо пешояндҳои сабабӣ дар шакли таркиб ба вазифаи ҳоли сабаб омада метавонанд: **Аммо соли гузашта дар мавсими олуғундорӣ фалокате рӯй дод, ки аз сабаби ин Ҳасан, аз як тараф, аз ҳамаи бародар ва бародарзодагонаш ҷудо шуда бошад, аз тарафи дигар, дили**

худаширо ҳам бой дода монда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи калони сангфарш ҳам кашида шуда буд, ки он барои зудтар тараққӣ кардани деҳа як омилӣ муҳим буд* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Борони сел борид, ки дар натиҷаи он ҳама майдонҳоро об зер кард* (Журн. «Садои Шарк»).

Бо феъли ҳол ва ибораҳои он. *Ҷ ғарқи тамошо ва андешаҳои ошиқона шуда, аз гардиши лангари соат беҳабар буд...* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Аъзои ҷамъияти камбағалон шуда истода, ба гапҳои кӯчагӣ бовар карда гаштани ӯ айб аст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ман тоқат карда натавониста, кӯрпаро ба сарам кашидам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сардори станция графика ҳаракати поездҳоро баҳона карда, ба фурувардани тухмипошақҳо розӣ намешуд* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Дар ифодаи холи сабаб бо масдар ва ибораҳои масдарӣ қариб ҳамаи он воситаҳои грамматикӣ, ки бо исм омада буданд, иштирок менамоянд:

Падарам бинобар кӯҳнаварзишкор буданаш бисъёр ҷустуҷолок ва боқувват буд (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Назар ба нақли маҳрамони қозикалон, ӯ ин корро барои аз одат берун буданаш ба амал наовардааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба сабаби маҳрум монданатон аз ин тамошои муфти табиӣ, албатта, ғамгин мешавед, лекин дилтангӣ накунед!* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Ман ҳам аз сабаби дӯст доштани касбу кори худ ҳамин хел мегӯям...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...дар натиҷаи ба рӯд наздик кардани ҷӯй мо се метр заминро бозёфт кардем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...Муҳаммадҷонако ба муносибати омадани Баррака аз нав ҷавон шуд* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Аҳмад-Маҳдуми Дониш аз ҷиҳати бемори барҷомонда буданаш ба кори комиссия иштирок карда натавонист* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо таркибу ибораҳои рехта ва фразеологӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисъёр таркиб ва таъбирҳои рехтаву фразеологӣ ҳастанд, ки ба вазифаи холи сабаб меоянд. Баъзеи онҳо агарчи шаклан ба ибораҳои феъли ҳол шабохат дошта бошанд ҳам, яклухтию устуворӣ ва як мафҳумро ифода намуда, хусусияти зарфӣ гирифтани онҳо, инчунин маънои маҷозӣ доштани онҳо аз онҳо истисно мекунад. **Чунончи:**

Имрӯз ба зӯр хест ва аз рӯи акааш гузашта натавониста ба кор рафт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳоҷиумар бо раис гапаш гурехта ба колхозӣ «Ситораи Сурх» кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

ҲОЛИ САБАБИ ЧИДА

Ҳоли сабаб ба тарзи чидани низ воқеъ мегардад. Ҳоли сабаб чидани ба эзоҳшавандаи худ асосан бо як воситаи грамматикӣ алоқаманд мешавад:

Офтоб роҳи худро дигар карда хеле ба тарафи ҷануб рафта аз болои кӯҳистони Тоҷикистон дур шуда бошад ҳам, ба сабаби оромӣ ва софӣ ҳаво тобишаш асарнок буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешояндҳо баъзан бо ҳар як аъзои чида такрор шуда меоянд, ки дар ин ҳолат аъзоҳои чида як навъ таъкид меёбанд: *Барои ӯҳдабароёна таълим додани отделенияи худ ва барои намунавор адо кардани хизмат ба шумо ташаккур баён мекунам* (Ф. Нисёӣ, Вафо). Аммо ба сабаби нарасидани қувваи коргарӣ ва аз сабаби қувваи асосии колхозҳоро ба кори пахтазор сафарбар намудан қисми зиёди мевазорҳо камҳосил шуда, ҳатто баъзе навъҳои хуби ангуру шафтолу аз ин боғот нест шуда рафтанд (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

Бисёр пешояндҳо, ки барои ифодаи ҳоли сабаб хизмат мекунанд, муродифи якдигар мебошанд ва ба ҷои якдигар озодона истеъмол меёбанд. Ин хусусияти пешояндҳо, ки ба ифодаи ҳоли сабаб бо ҳиссаҳои гуногун ва ибораҳои ҳархела ёрӣ мерасонанд, имконият медиҳад, ки бо ҳар як аъзои ҳоли сабаб пешояндҳои гуногун, вале ҳамвазифа оянд: — *Дуруст аст, — гуфт Содик, — аз барои ба колхоз даромаданам набошад ҳам, ба сабаби нобуд шудани молҳоям, ҷавонмарг шудани «сиёҳқундузам» ва ба болои онҳо ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз на танҳо мурғи диламро, ҳатто қариб буд, ки худамро ҳам аз даст диҳам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чорто ҳоли сабаб: 1) аз барои ба колхоз даромадан, 2) ба сабаби нобуд шудани молҳоям, 3) ҷавонмарг шудани «сиёҳқундузам», 4) ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз чида шуда омадааст. Аз онҳо яқум бо пешоянди «аз барои», ки хусусияти халқӣ-гуфтугӯӣ дорад, дуом ва чорум бо пешоянди умумиистеъмолӣ «ба сабаби» омада, сеюм бе пешоянд омада бошад ҳам, пешоянди дуом ба дуому сеюм як хел мансуб аст.

Муносибати байни ҳуди аъзоҳои чидаи ҳоли сабаб ҳам як хел набуда, гуногун аст. Чунончи, дар мисоли зикршуда аъзоҳои чидаи яқуму дуом дар муносибати хилофӣ буда, аъзоҳои чидаи дуом, сеюм ва чорум ба якдигар дар муносибати якхелаанд, ки он дар такрор ва пайҳамӣ зоҳир мегардад.

Аъзоҳои чидае, ки ба ҳам дар муносибати замонӣ буда, он дар такрорӣ, пайдарҳамӣ ва якзамонии ҳодисаҳо зоҳир мешавад, ба якдигар бо интонацияи пайваст ва пайвандакҳои пайвасткунандаи ва, -у (-ю) алоқаманд мешаванд: *Баъзе хӯшаҳо бо нишастани паррандагон ба болои худашон, ё бо нӯл задани онҳо аз каломли пухтагӣ, хушкӣ ва пуробӣ шикаста ба замин меафтаданд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба сабаби камбориш гузаштани зимистон ва тамоман беборон омадани баҳорон на танҳо ҷав ва гандум барин киштҳои баҳорӣ, ҳатто барги дарахтон ҳам рӯ ба пажмурдагӣ оварда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо пайвандакҳои хилофӣ ва ҷудой ба ҳам алоқаманд шуда-

ни аъзоҳои чидан ҳоли сабаб кам дида мешавад. **Чунончи:**
Барои эҳтимоли аз пушт расида омадани аскарони мусаллаҳи афғон ва ё аз пеш воҳӯрдани корвон аспҳоро як-ду манзил давондан даркор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дигарон дар қанғҳои хунрезона бар зидди қувваҳои як чанд бор зиёди душман ё ҳалок ё ярадор шуда, аз саф баромада буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ҶОИ ҲОЛИ САБАБ ДАР ҶУМЛА

Ҳоли сабаб дар забони адабии тоҷик одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд, чунки воқеъ гардидан ва ё нагардидани амал ва ба туйфайли он тамоми ҷумла ба ҳоли сабаб вобаста аст. Ин аст, ки ҳоли сабаб асосан дар аввали ҷумла, баъзан пас аз мубтадо ва гоҳо дар байни аъзоҳои пайраву паҳлуи ҳабаб воқеъ мегардад. **Мисол:**

Аз бахилӣ шуморо дида наметавонист (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...замини ҳавлишон аз бе поёнбӣ хароб мешавад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Як рӯз амир Ҳайдар бинобар бисъёр будани аризаҳо, аз тарси дермонии дарсгӯиаш, ки онро хеле муҳим мешумурд, онҳоро (аризаҳоро) рӯякӣ ва шитобкорона аз назар мегузaronид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад барои ҷи ва бо кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли мақсад бо зарфҳои мақсад, исм ва ибораҳои исмӣ, масдари ибораҳои масдарӣ ва феълҳои ҳоли ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳои мақсад дар забони адабии тоҷик ниҳоят кам мебошанд. Онҳо ба ин вазифа бевосита омада, бо эзоҳшавандаи худ бо роҳи ҳамроҳӣ алоқаманд мешаванд:

Медонӣ! Лекин қасдан худро ба нодонӣ мезанӣ! (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шодӣ мақсади Дилбарро хуб медонист, лекин қасдан шӯҳӣ карда, гапро кашол медод...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли мақсад исмҳои ибораҳои исмӣ ба таври фаровон оянд ҳам, ҳамаи исмҳои дар маврид истеъмол намеёбанд. Ба ин вазифа асосан исмҳои маънии гуруҳи ҳаракат меоянд. **Мисол:**

Осгинҳои куртаи сатини гулобии наваширо, ки имрӯз барои пахтачинӣ ба ҷои куртаи шӯҳӣ пӯшида буд, бар зада аз оринҷояи болотар баровард... (С. Айнӣ, Куллиёт). *Соли гузашта барои сайёҳат ба Душанбе мерафтаму дар ресторани вагон бо як одам шинос шудам* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Рӯзи чорум барои ҳолпурсӣ ба назди Хуррам ба қисми санитарӣ омадам* (Журн. «Садои Шарқ»). *Аз рӯи қавли Ашӯр амал-*

дор ёбони Қарохониро мол карда шудааст, ҳозир ба ҳавлии Кувватхон барои шўрбохўрӣ даромадааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). — Ман магар ба шаҳр барои гардиш рафта будам! (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо меоянд. Ҳоли мақсаде, ки бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтааст, бештар бо пешоянди изофии «барои» меояд. Бо ёрии ин пешоянд маънои мақсадии таркиб равшантар зоҳир мегардад. Ч у н о н ч и:

Гуруҳи аскарони сурх, партизанҳои сурх, калтакдорони сурхи деҳқонони меҳнаткаш барои босмачиковӣ ба як деҳа мерафт (С. Айнӣ, Куллиёт). Бегоҳии ҳамон рӯз, вақте ки ҳамқишлоқон барои муборакбодии аз ҷанг баргаштани Нуралӣ дар ҳавлии ӯ ҷамъ шуда буданд, Бобосаиди пир тайлоқро етак карда оварда, дар пеши хурду калон ба Нуралӣ тақдим намуд (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Мудири магазини кооператив ҳам бо молфурӯшии худ молҳои боқимондаи дўкониро ба ҳисоб гирифта барои қабули молҳои саноатии намоянда ҳозир мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки ҷама берун баромаданд, Вера Нуралиро «барои як даҳан гап» ба тарафе ҷег зад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод). ...Ночор барои талафи ғалла ба дари хонаи бой рафт (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*Намуданд ҷанг аз барои Ватан
Маҳу солҳое падарҳои ман.
Намуданд ҷанг аз барои ҳаёт,
Барои саодат, барои наҷот.*

(М. Турсунзода)

— Назар ба қавли ӯ, — гуфт Қутбия, — Ҳасан ба вайрон кардани сеялка ва бо нияти зараррасонӣ барҳам додани культиватор айбдор шудааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). Хушбахтона, он чақмоқ ҳоло бо ӯ будааст ва ман бо мақсади алавдаргиронӣ зуд як қабза хасу хошок чида овардам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Вақте ки Сафарғулом барои гап задан аз ҷояш хест, Шошмақул ҳам аз ҷояш ҷаста хеста... (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман барои ба даст даровардани касе омада будам, ки ба вай яке аз мўътабарони Сари Ҷўй «ваҷҳи шаръӣ» доштааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). — Туро барои ба суди ҳарбӣ додан нигоҳ доштанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешоянди асосие, ки бо ёрии он масдар ва ибораҳои масдарӣ ҳоли мақсад шуда меоянд, пешоянди изофии «барои» мебошад. Ч у н о н ч и:

Барои зудтар рафтан кўшиш мекунам (С. Айнӣ, Марги суд-хўр). Вай пахтаи ба сари тарозу овардашударо ҳам бармека-

шид, ҳам барои каме хушк кардан ба офтобрӯя паҳн мекард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Барои дарав кунонидани янтоқ ба сарта-рошхона омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Барои бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтани ҳоли мақсад пешояндҳои таркибии изофӣ «*ба мақсади*», «*бо мақсади*», «*бо нияти*», «*ба умеди*» низ ёри мерасонанд: *Ман чой-нику пиёларо ба наздиктари худ кашида мондам ва ба мақсади пай бурдан ба аҳволаш ба тарафи ӯ нигоҳ кардам* (С. Айни, Куллиёт). *Мо ончунон ташнаи мактабхонӣ будем, ки бо нияти ба шаҳр рафтани ба мактаб дохил шудан кӯшиш мекардем камтар хӯрем ва бештар захира кунем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... *бо нияти ӯро бедор карда аз корҳои имрӯз кардааш маълумот додан тирезаро се бор пуштинохунӣ зад* (С. Айни, Куллиёт).

ХОЛИ МАҚСАДИ ЧИДА

Ҳоли мақсад дар ҷумла чида шуда ҳам меояд. Ҳолҳои мақсади чида ба эзоҳшавандашон асосан ба воситаи як пешоянд муносибат пайдо мекунад, ки одатан пеш аз чидаи якум воқеъ мегардад:

Дар ошхона барои ошпазӣ ва обгармкунӣ деғҳои ҷудогона шинонданд (С. Айни, Куллиёт). *Маҷлис барои ҷамъ кардани кӯшкоритозон ва гирифта бурдани он ба Бухоро шитобкорона пароканда шуд* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан пешояндҳо бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад тақрор меоянд. Ин ҳолат баъзан бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди ҳар ду ҳисса ва ба онҳо додани задаи мантиқӣ ба амал меояд. Агар аъзоҳои чида бо ҳиссаҳои таъкидин «*ҳам... ҳам*» ва ё ҳиссаҳои инкорин «*на... на*» омада бошанд, тақрори пешоянд хатмист. **Ч у н о н ч и:**

Ҳам барои осуда нигоҳ доштани худ ва ҳам барои нигоҳ доштани яроқҳо то омадани соҳиби ҳақиқии онҳо онҳоро Ҷумон-Полвоғ ва Бозор амин, ки ба инҳо дили ҳукуматҳо пур шудааст ва хонаи онҳоро ҳеҷ гоҳ нахоҳанд кофт, суғурда монданатон даркор аст (С. Айни, Куллиёт).

Пешоянд бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад инчунин вақте ба таври ноғузир меояд, ки он аъзоҳои чида ба ҳам дар муносибати хилофӣ бошанд: — *Ин кӯрпахоро на барои дар хона мондан, балки барои фуруш тайёр кардаанд* (С. Айни, Куллиёт). Барои тақрор накардани айни як пешоянд, баъзан бо аъзоҳои чида пешояндҳои синонимӣ истифода меёбанд: *Рӯзе ман барои аҳволпурсӣ ва ба умеди фаҳмидани ҳолати даруниаш ӯро дунблагирӣ карда дар гулзори беруни шаҳр дарёёфтам* (С. Айни, Куллиёт).

Ҳолҳои мақсади чида ба якдигар дар муносибати замонӣ, хилофӣ ва ҷудой омада метавонанд ва дар ҷунин ҳолатҳо ало-

қан онҳо ба ҳам ба воситаи интонация ва пайвандакҳои пай-
ҳам, хилофӣ ва чудой ба амал меояд. Мисол:

*Худаш бошад, барои як худро нишон додану аз аҳволи за-
мон бохабар ва пас аз пай корҳои дигар шудан ба идорааш
рафт* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Маълум мешавад, ки
инҳо барои хайрухуш нею балки барои ба ман алам додан
омадаанд* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). — *Қадам вақт ки
навбат расад, мераванд, «на барои шумо», балки барои ман-
фиати худашон, барои манфиати подшоҳӣ мераванд* (С. Айнӣ,
Куллиёт). *Ба як кас бовар карда, як кори калонро ба ӯ месо-
поранд, ӯ қасдан ё ин ки саҳван ин корро вайрон карда мефи-
ристонанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳаргиз гумон накунад, ки пира-
мард маҳз барои овехтан ё барои ба дигарон нишон додан шох-
чаҳои ҷарахторо мешикаста бошад* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи
ман). *Рӯзона ба нияти зиёрат ё саёҳат ҳар кас ба ин мазор ва
ба наздикии ин ғор омада равад ҳам, шабона касеро ёрои он
набуд, ки дар ин давру пеш қадамгузор шавад* (С. Айнӣ, Кул-
лиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад асосан пеш аз калимаи эзоҳшавандаш меояд,
агар ҷумла тафсилӣ бошад, метавонад дар аввали ҷумла ва ё
мобайн ояд, вале пас аз мубтадову пеш аз хабар омадани ҳоли
мақсад (дар ин гуна ҳолатҳо пеш ва ё пас аз дигар аъзоҳои
пайрав омаданиш мумкин) дар забони адабии тоҷик зиндтар
ҷой дорад:

*Барои ташкил кардани ин гуна маҳкама... касе таъин карда
шавад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Инак, барои ҳамин мақсад Кӯшот
Қамарбоборо ба асп савор карда ба ҳамсоҷарӯ... фиристод...*
(С. Айнӣ, Куллиёт). *Халифа шуморо барои кор кунондан, қо-
лин бофондан гирифтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бой ба шумо
барои тоза карда додан боз ғӯша диҳад...* (С. Айнӣ, Куллиёт).
Инҳо барои ошу нони ту ғун мешаванд... (С. Айнӣ, Куллиёт).
*Ин айвон барои бошиши одамон набуда, балки онро махсусан
барои кафтарон сохта буданд...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ ШАРТ

Ҳоли шарт бо қадам шарт воқеъ шудани амалу ҳолатро
ифода менамояд.

Ман ӯро надида рафта наметавонам (Журн. «Сади Шарк»).

... ӯ пеши пояшро надида пой намегузорад (С. Айнӣ, Кул-
лиёт). *Вай ба шартӣ баргашта омадан розӣ мешавад* (С. Ай-
нӣ, Куллиёт).

Ҳоли шарт асосан бо ибораҳои исмӣ, феълӣ ҳол ва масдарӣ

ифода меёбад. *Исм ва ибораҳои исмӣ* ба вазифаи ҳоли шарт бо ёрии пешояндҳо меоянд: *Баъд аз ду сол дар зиндон ҳобида, чанд бор қини подшоҳро дидан ду таноб замини дар Каҳкашон доштаамро фурухта харҷ карда, бо шарти қабули сарбозии амир аз зиндон халос шудам...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли шарт *феъли ҳол ва ибораҳои он* нисбатан бештар ва бевосита меоянд: *Чавонони ширинӣ аз ин маслиҳат напурсида ҳеҷ кор намекарданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...нафаҳмида гап намезад* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Хар чизе, ки ба фикрам ояд, ба шумоён нагуфта, ба кӣ мегуфтам...* (А. Сидқӣ, Чураи деринаи ман). *Ман вайро надида, аз Тӯс рафта намегавонистам* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Нишон як корро надониста намекунад, агар лозим шавад, худаи ҳеҷ мезанад, — гуфта моёнро нигоҳ дошт* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли шарт асосан бо ёрии пешояндҳои «ба шарти», «бо шарти» ва «дар сурати» меоянд:

Худи Абдуллоҳоҷа ҳам, ки ман бо ӯ дар хонаи Шарифҷон Маҳдум шинос шуда будам, ба ман аз адабиёт гап мезад ва китобҳои адабиашро ба шарти дар хонаи худаи нишаста муғолиа кардан медод (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин кас ҳам ба ҳаваси дарсгӯӣ офтоба будааст, ки ҳучраашро ба ман ба шарти шогирди ӯ шуданам додааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ ШАРТИ ЧИДА

Суханро наандешида, насанҷида мағъ. (Зарбулмасал). Ҷои ҳоли шарт.

Чӣ хеле ки аз мисолҳои дар боло зикршуда аён аст, ҳоли шарт пеш аз эзоҳшавандан худ меояд. Агар ҳоли шарт бо иборати феъли ҳол ифода ёфта бошад, аксар дар паҳлуи хабар ва агар бо иборати масдарӣ ифода ёфта бошад, ҳам дар паҳлуи хабар ва ҳам аз он дуртар воқеъ шуданаш мумкин аст.

ҲОЛИ ХИЛОФ

Ҳоли хилоф аъзон ҷумлаест, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инobat гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад:

... Он мадраса бо вуҷуди бисёрии мударрисонаш дарсхона надошт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бо вуҷуди синнаш бологар аз шаст будан дар ришаш торҳои сафед кам менамуд ва ба ҳамин муносибат ӯро мардум «сиёҳпир» мегуфтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қўчаи Машҳад бар хилофи тамоми шахр як ҷӯи калоне дошт* (Х. Ирфон, Дар кулбаи қосибон).

Ҳоли хилоф бо исму ибораҳои исмӣ, феъли ҳол ва ибораҳои ҳоли шарт масдару ибораҳои масдарӣ ифода меёбад.

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли хилоф ба воситаи пешояндҳои гуногун меоянд:

... **бар хилофи чашмдошти ҳамаи муллоён ва тамошобинон**, ки шумоён ҳам дар қатори онҳо ҳастетон, ба ман даҳъяк доданд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Бар хилофи кўҳансолон** қисми зиёди ҷавонон... заминро ба шодмонӣ қабул мекарданд (А. Сидқӣ, Ҷўраи деринаи ман). — **Астағфируллоҳ ал-азим...** — **бар хилофи одат** ғазаби ҷаҳолатро фуру бурд мулло... (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

... аммо **бар хилофи косибхонаи Самарқанду Бухоро** ман дар ин ҷо дўкониҳои ҳатто дудастгоҳноке надидам (Х. Ирфон, Дар қулбаи косибон). ... чӣ гуна шумо аз манфиати худ чашм пӯшидед ва **бар хилофи ҳама ҳамкоронатон** дар фикри ҷалби меҳмонон нашудед? (Х. Ирфон, Дар қулбаи косибон). Аммо **вай бар хилофи чашмдошти одамон** баҳсу мунозира накард, «не» ҳам нагуфт ва монанди ҳама розӣ шуд (А. Сидқӣ, Ҷўраи деринаи ман). **У ғайричашмдошти** ман худро ба даруни оташ зад. ... **Ҳамаи онҳо, қатъи назар аз савияи донишашон** ба табақаи уламо мансуб буданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Лекин имрӯз аз ғайри чашмдошти мо дар вақти чоштгоҳ бӯхона баргашт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Акнун амакам аз ғайри чашмдошти худам** маро як зимистон аз ширинӣ таъмин кард, пас ман чаро хурсанд набошам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли хилоф бо пешоянди «**бо вучуди**» меоянд: **Баъд аз ин воқеа Қорӣ Самеъ то зинда буд ба кўча намебаромад** вч агар барояд ҳам, ба қиёфати одамони оддӣ шуда мебаромад ва **бо вучуди ин** аз забони мардум халосӣ намеёфт (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ҳеҷ аломате дида намешуд**, ки аз вайрон шудани ҳаво дарак диҳад. **Бо вучуди ин ҳаво хунук буд** ва бадани пирамард меларзид (Журн. «Садои Шарк»).

Феъли ҳол ва ибораҳои вай ба вазифаи ҳоли хилоф бе пешоянду пасоянд меоянд: **Азимшоҳ гум шудани ду гўсфанди худро шунда**, ҳеҷ изҳори андӯҳ накард (С. Айнӣ, Куллиёт). **Вай ба нотобии худ аҳамият надода хеста** гаштан гирифт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — **Ман... намедонам, аммо вай гапи маро нагирифта**, гурихта ба уштилхона рафт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Масдаҳ ва ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли хилоф мисли исмҳо бо ёрии воситаҳои зиёди грамматикӣ меоянд: **Аз мағрурӣ бошад**, дар вай асаре набуд, **бо вучуди панҷ паҳлавонро ғалтонданаиш** дар маърака чунон меистод, ки кас гумон мекард «**ҳамин замон ӯ аз шармеинӣ об шуда** ба замин хоҳад рехт» (С. Айнӣ, Куллиёт). **Беғоҳии чумъа бо вучуди навкор** ва **ноомил буданамон** ҳар кадоманон дувоздаҳ-понздаҳтоғӣ кор баровардем (Х. Ирфон, Дар қулбаи косибон).

Одинаев ба *чои бадқаҳр шудан зери лаб ришханд карду дар дилаш гуфг...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Оқилов ба *Чӯра-Саркор ба чои машина додан як варақи калон коғазро дароз кард* (А. Сидқӣ, Чӯраи деринаи ман).

ХОЛИ ХИЛОФИ ЧИДА

Ман бо *вучуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ шаби дароз хобида натавонистам* (С. Айни, Марги судхур). *У бо вучуди қадди наст ва чомаҳои фароҳу дарози маҳаллиаш дар ҳаракатҳои варзишу бозӣ аз мо бачагон чобуктар менамуд. Бо вучуди чину оҷингҳои рӯй ва пешониаш ва сафедӣ афтодан ба рӯи абрӯвонаш аз дидани тарзи қадамгузорӣ ва овози қажқаҳаи ҷа-рангосиаш гумон мекардед, ки ҳанӯз ӯ дар байни чилу панҷоҳ мегардад* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

ЧОИ ХОЛИ ХИЛОФ

Холи хилоф дар чумла одатан пеш аз эзоҳшавандан худ меояд. Вай баъд аз мубтадо, дар аввали чумла, дар байни дигар аъзоҳои чумла омада метавонад: *Сураг бо вучуди калон ва бисёӣ равшан набуданаш ҳусну латофати хонаи мо буд* (Б. Ортиқов, Гули садбарг). ... *чор дастгоҳаш бо вучуди доштани кори тайёр* бекор истода буд... (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Аз ин ҷамъиятҳои калон ҷамъиятҳои саисон ва машқобон бо вучуди бо рӯйи динӣ навиштагӣ будани рисолаҳои он як дараҷа манфиати пешаваронро риоя мекарданд ва имтиҳоноти инҳо ҳам ба шакли умумӣ буд* (С. Айни, Куллиёт). *Бар хилофи нусхазанхона дар абрбандиҳо қор кам буд* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

КАЛИМА ВА ИБОРАҲОИ ХУЛОСАКУНАНДА

Вазифаи грамматикӣ калима ва ибораҳои хулосакунанда ҷамъбаст ва умумӣ карда нишон додани аъзоҳои чидаи чумла мебошад. Агар мо аъзоҳои чидаи чумларо ҳамчун ҷузъ тасаввур кунем, калимаҳои хулосакунандаро кулли онҳо ҳисоб кардан мумкин аст.

Калимаҳои хулосакунанда, одатан, пеш аз аъзоҳои чида ва гоҳо пас аз аъзоҳои чидаи чумла меоянд. Онҳо на фақат бо сар-аъзоҳо, балки бо аъзоҳои пайрави чида низ омада метавонанд:

Дар боғи колхоз ҳамаи дарахтони мевадор: ангур, себ, нок, анор, олубу гелос ва ғайра ба ҳосил даромаданд. Дар ин мисол «*ҳамаи дарахтони мевадор*» иборати хулосакунанда буда, пеш аз мубтадоҳои чида воқеъ гардидааст.

Вай тамоми чизҳои атроф: чинорҳо, харсангҳо ва оби шӯхи чӯйро аз назар мегузаронад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Дар қафасҳо мурғони шикорӣ: бошаҳо, бозҳо ва шохинҳо беҳаракат-сарҳояшонро ба як тараф гардонда ништастанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Дар деворҳои хона яроқу аслиҳаҳои гуногун: шофу шамшерҳо, найзаҳо ва сипарҳои хуршедтамға овехта шудаанд (С. Улуғзода, Ибни Сино). Ин ҷонварҳо ба ҳама чиз: ба либос, ба рӯй ва ба мӯй мечаспанд (С. Улуғзода, Ибни Сино). Дар ин ҷо аз кӯраҳо дӯлҳои ранг ба ранг: сабз, бунафш, зард ва сиёҳ фаввора мезаданд (С. Улуғзода, Навобод).

Дар мисолҳои зерин калимаю ибораҳои хулосакунанда ва аъзоҳои ҷида ба вазифаи гуногуни синтаксисӣ омадаанд. *Падарам муллоҳои расмиро: имомҳо, қозиҳо ва раисҳоро бисъёр бад меид... (С. Айнӣ, Куллиёт). Хӯроқворӣ: об, ем ва бедаи аспҳо ба охир мерасид (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Чойхонаҳо, дӯконҳои баққолий ва атторӣ — ҳама бастаю тахтабандӣ буданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо — ҳама ба назар меофтанд... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай фақат ба кори фирқа не, ба кори шӯро, артель, деҳқонӣ, мактаб, қироатхона, хулласи калом ба ҳама кор нигоҳу назорат мекардааст (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Оташи ин тарафҳо, бо рангҳои гуногун: сурху зарду бунафшу сабзу нилобӣ шуда мебаромадаанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо ҳамаи ҷойҳои ба назар намоёни колхоз: пахтазор, мевазор, тоқзор, лимӯзорро давр заданд («Тоҷикистони советӣ»).*

Баъзан аъзоҳои ҷида пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабар, яъне дар охири ҷумла низ меоянд:

Ман аз совхоз хеле ниҳол гирифтам: анор, анҷир, ношпӯтӣ ва себ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Гоҳо хабарҳо бо калимаҳои ҷида пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабари ҷумла такрор шуда меоянд:

Вай дар рӯзҳои муҳосира дар даруни қалъа ба ҳар гуна корҳо машғул буд: тир мекашонд, ба бардошта омадани маҷрӯҳҳо ёрӣ меод, ҳезум мекафонд (Х. Қарим, Окшуда).

Ҷси калимаҳои хулосакунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ тафовут дорад. Баъзан аъзоҳои ҷидаи ҷумла дар таркиби сарҷумла ва калимаи хулосакунанда дар таркиби ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад:

Зану мард, писару духтар ва хурду калон, ки ҳама якҷоя ба чинаки пахта баромада буданд, монанди гурӯҳи шапалакҳо, ки дар марғзорҳо паҳн шаванд, ёбони пахтазорро тамомаи фуру гирифта буданд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧУМЛАҲОИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА

Чумлаҳои соддае, ки аз як саръазо ва ё як сараъзою калимаҳои эзоҳдиҳанда иборат аст, чумлаҳои соддаи як таркиба номида мешавад.

Чумлаҳои соддаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ ва чумлаҳои яккалимагӣ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Ин чумлаҳо, махсусан, ҳамон вақт равшан намоён мешаванд, ки берун аз таркиби чумлаҳои мураккаб, ба таври мустақил қор фармуда шаванд.

ЧУМЛАИ МУАЙЯНШАҲС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки амал ба воситаи хабарҳои феълии шахси якум ва дуюм ба вучуд омада, шахсони муайянро далолат мекунад, чумлаи як таркибаи муайяншаҳс номида мешавад: **Китоб хондам. Ба мактаб раветон.**

Дар мисоли якум ичроқунандаи қор — мубтадо ба воситаи бандаки феълӣ -ам ифода ёфтааст, ки ба шахси якуми танҳо далолат мекунад. Дар мисоли дуюм ичроқунандаи қор, яъне шахси дуюми чамъ ба воситаи бандаки феълии -егон ифода ёфтааст.

Чумлаҳои яктаркибаи бемубтадои муайяншаҳс дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо ду роҳ ифода меёбанд:

1. Ба воситаи феъли сифаи амрии шахси дуюми танҳо ва чамъ:

*Ҳасан аз хат, кинояи хаткаш
Сурх шуд, дар гирифт мисли алав.*

Гуфт:

— Бас кун!

Кӣ хат фиристодаст?

Дар даруни хат... чӣ гапи нав?

— Нома аз духтаре, Садаф номе.

Гир онро ба ҳар ду чашмат мол.

(М. Турсунзода)

2. Ба воситаи феъли сифаи хабарии шахсҳои якум ва дуюми танҳо ва чамъ: *Зуд дарнардари пушонда аз хучра поён фууромада ба рӯи саҳни берунии мадраса баромадам* (С. Айни, Куллиёт).

— Хуб, меравем, аммо ба кадом тараф?

— Таваккал карда ба тарафи Хиёбон равем-чӣ?

— Бисъёр хуб, разон шав! (С. Айни, Куллиёт).

— Аз дастат чӣ қор меояд? — гуфта пурсид.

— Хар гуна меҳнати сиёҳ бошад, мекунам.

— Сайсӣ ё аспбонӣ карда метавонӣ?

— Метавонам (С. Айнӣ, Куллиёт).

...ба як хасаи хийнат накардам (Р. Чалил, Одамони ҷовид).
Ба боғ меравам (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Равед, аз бозору
учорақтон намонед (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Ҳам кор ку
неду ҳам хонед (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Хурсанд шав гуф-
тему қабул кардем (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

ЧУМЛАИ НОМУАЙЯНШАХС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабари он ба воситаи феълӣ шахси сеюми ҷамъ ифода меёбад, ҷумлаи яктаркибаи номуайяншахс номида мешавад. Хабарӣ ҷумлаи номуайяншахс амали аз тарафи шахси номаълум иҷрошуда ва ё иҷрошавандаро ифода мекунад. Мисол: *Пагоҳонӣ сарои Пои Остонаро рӯфта, ҷида об заданд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Дастархонҳоро паҳн карданд, дар пеши ҳокимон аз кулчаҳои ширмоли бистқадоқӣ ва аз нонҳои тафтони даҳқадоқӣ бо лаълиҳои махсус пухтагӣ кашиданд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Гӯсфандҳоро куштанд, дегҳоро шинонданд, танӯрҳоро афрӯхтанд шӯрбои сerratғани лабҷасп ва зағораи гарми дастсӯзро тайёр карданд. Баррағони ширбозро кушта, пӯст қанда бо каллаву почаҳошон дар як чуқурии чоҳмонанде, ки танӯрвораи тафсонда буданд, овехта бирён карданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Меғӯянд, ки ҳуҷуми рег то деҳаи Саидато ва қӯрғони Вардонзеҳ расидааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Меғӯянд, ки дар ҳунари ҷӯбтарошӣ ва қандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаш кам ёфт мешуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои номуайяншахс дар мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ низ фаровон ба қор бурда мешаванд. Мисолҳо: *Шутурро бо кафлез об намедиҳанд. Ҷӯҷаро дар тирамоҳ мешуморанд. Оҳанро дар гармиаш меқубанд. Мардумро ба гуфтор шиносанд, Ёриро бо ёрӣ меқӯянд. Орзӯи дурро дар маҳтоб мешикананд.*

ЧУМЛАИ УМУМИШАХС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки бо хабари феълӣ ифода ёфта, иҷрокунандаи амал ба ҳамаи шахсҳо як хел муносибат дорад, ҷумлаи умумишахс номида мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ба вазифаи хабари ҷумла феълӣ замони ҳозира ва ояндаи сифаи хабарӣ ва амрии шахси дуюми танҳо ва баъзан шахси яқум ва ё сеюми танҳо меояд ва ин хабарҳои феълӣ ба ҳамаи шахсҳо (яқум, дуюм ва сеюм) умумӣ ба шумор мераванд:

*Мекуни пур доманат аз чормағз,
Аз бананҳову апельсинҳои нағз.*

(М. Тирсунзода)

*Чӣ ғам дорам, диёри хубтар аз бӯстон дорам,
Қавиазму зафарэҷод халқи қаҳрамон дорам.*

(М. Тирсунзода)

Дар ин хел ҷумлаҳо аз ҳама бештар ба вазифаи хабар феъли сиғаи хабарии замони ҳозира ва ояндаи шахси дуҷоми танҳо меояд: *Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

*Бихон он сон, ки ҳар ҷо булбуле ҳаст,
Ба шодӣ бишнавад овози Ҷамбул.*

(А. Лоҳутӣ)

Баъзан дар ҷумлаҳо хабари феъли шахси сеюми танҳо ҳам мазмунан ба ҳар се шахс як хел мансубият дорад: *Ба гап ба ҷӯб либос пӯшонда, аз пашша фил месозад. Бо чормағзи пуч бағали касро пур мекунад. Аробаи холиро гирифта мегурезад. Аз сояи худ метарсид. Аз кундае параха мепарронад. Аз болони шутур алаф медаравад. Панҷ ангуштро якбора ба даҳон меандозад. Муштро ба торики мезанад.* (В. Асрорӣ, Зарбулма-сал ва мақолҳои тоҷикӣ).

Ҷумлаҳои номуайнишахсу умумишахс аз ҷиҳати шакл ба ҳам наздик бошанд ҳам, аз ҷиҳати вазифаю мазмун фарқ доранд.

Дар ҷумлаҳои номуайнишахс ба вазифаи хабар фақат шакли ҷамъи феъли шахси III меояд, дар хабари ҷумлаи умумишахс бошад, феълҳои шахси дуҷоми танҳо, шахси сеюми танҳо замони ҳозира ва оянда омада метавонанд.

Боз яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи умумишахс аз он иборат аст, ки фикр дар он ба таври қиёс ифода меёбад ва ин ҳодиса дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле характернок мебошад. Ҷумлаҳои умумишахс аксар дар ҳикматҳои халқӣ, дар ҳулосаҳои пандомези шоиру нависандагон дида мешаванд:

*Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад мағӯ, садро яке гӯй.*

(Фольклор)

*Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.*

(Рӯдакӣ)

ЧУМЛАИ БЕШАХС

Чумлаҳое, ки дар снҳо мубтадо нест ва онро аз мазмуни чумла ҳам фаҳмида намешавад, чумлаҳои соддаи бешахс ном доранд. Дар чумлаи соддаи бешахс хабар одатан дар шакли таркибӣ меояд. Феъли асосии ин гуна чумлаҳо бо асоси замони гузашта (шахси сеюми танҳо), феъли ёридиханда дар шакли «бояд», «боист» меояд: *Ба он ҷо бояд рафт. Уро бояд фармуд.*

Дар чумлаҳои бешахс ҷои ёридихандаи «бояд» қатъӣ ва устувор нест: вай гоҳо пеш аз феъли асосӣ ва гоҳо аз феъли асосӣ ҷудо шуда меояд, ки ин ба тарзи ифода вобаста буда, дар ҳар ду ҳолат ҳам маънои чумла як хел менамояд. Чунончи: *Илоҷи воқеи пеш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарбулмасал). *Бояд ба хона рафт* (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

Феъли ёридихандаи шудан якҷоя бо феъли асосӣ ба вазифаи хабари чумлаи бешахс меояд: *Ба он ҷо бо самолёт рафта мешаванд. Дар он ҷо ҳеҷ чизро дида нашуд. Ба хона даромада намешаванд.*

Хабари чумлаҳои бешахс баъзан аз масдари калимаҳои моддаҳои зарур, лозим, даркор, мумкин ва ғайра ифода меёбад. Мас: *Ба афсӯс хабар додан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим* (С. Айни, Қуллӣёт). *Бинобар ин дар иҷрои ин кор бисёр эҳтиёт кардан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Уро тарбия кардан мумкин. Имтиҳонҳоро дар вақти гузашта сунурдан даркор.*

ЧУМЛАИ УНВОӢ

Чумлаи соддаи яктаркиба, ки дар он предмет ва ё воқеа номбар шуда, вале дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ ном дорад. Дар чумлаи унвонӣ баъзан мубтадо бо муқдимаи кунанда меояд. Чумлаҳои унвонӣ берун аз матн қор фармуда намешаванд: *Саҳаргоҳон, ситораҳо зардча метобанд* (К. Наимӣ, Рӯзи равшан). *Пушти боғ, даҳани тангкӯча. Он ду мард ҳанӯз ба рӯшноии дури тирезаҳо нигоҳ мекарданд* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Балҷувон. Қалъаи ҳоким. Овози шӯриш ҳокимро ба тавишу таҳлука андохтааст* (М. Турғунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар сохти синтаксисии забони адабии ҳодираи тоҷик ҳодисаи нисбатан нав буда, снҳо дар забони имрӯза дар асарҳои бадеӣ, махсусан дар пьесаҳо, бештар истифода бурда мешаванд.

Исмҳо, калимаҳои исмгардида ва ибораҳо ба вазифаи чумлаҳои унвонӣ меоянд.

Чумлаҳои унвонӣ содда ва тафсилӣ мешаванд. Чумлаи унвонии содда аз як калимаи мустақилмаъно тавкил мегардад:

Пагоҳонӣ. Офтоб аз уфуқ навакак сар баровардааст (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Чумлаҳои унвони тафсилӣ дар шакли ибора меоянд, аз исмҳо ва муайянкунанда иборат мешаванд: **Аввалҳои субҳи рӯзҳои тирамоҳ.** Ханӯз рӯз сафед нашуда буд, ханӯз дар осмони кабудӣ шаффоф ситорагон ягон-ягон менамуданд (С. Айни, Ғуломон). **Доманаи кӯҳ.** Ба муносибати фатҳ карда шудани қалъаи Балҷувон шуришчиён ид мекунанд (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар баёни маъноҳои гуногун истифода мешаванд:

I. Ҳолатро ифода мекунанд: **Хомӯший.** Берунӣ дастнависашро аз зерин болин мебарорад (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Лой.** Шалап-шалапи садои пой шунида мешуд (Х. Қарим, Ҳикояҳо). **Оромӣ.** Бағд ҳама ба ҳавли Бибиҳанифа гузаштанд (Қ. Наимӣ, Рӯзи равшан). Ман аз дигар сардорони бригадаҳо чӣ камӣ дорам? Плани пахта бошад, барзиёд иҷро шуд. Ҳоло зимистон. **Боронгарӣ** («Тоҷикистони советӣ»).

II. Замоноро ифода мекунанд: **Зимистони сарди соли ҳабдаҳум.** Вай ба наздикӣ бо ҳазорон азобу машаққат ба болои вагонҳои савор шуда, қариб як моҳ роҳ гашта, аз мардикорӣ омада буд (Х. Қарим, Ҳикояҳо). **Рӯзҳои тафсони охири август.** Саҳро аз миллионҳо кӯраки ҳар рӯз кушодашаванда торафт сафедтар шуд (С. Улуғзода, Навобод). **Шаб.** Чӯи Мӯлиён. Моҳи тобон дар зерин дарахтони қади роҳ ва рӯи деворҳои баланди чорбоғ аз нури худ пора-пора нақшаҳои заррин андохтааст (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Рӯзи равшани офтобӣ.** Аробае ба таги дарвозаи ҳавли Абӯалӣ меояд (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Бегоҳӣ.** Чурчунӣ дар хонаи Абӯалӣ дастнависи устоди худро покнавис карда ништааст (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Субҳ.** Офтоб бо ғурур ҷилва мекард. Абрҳои тира ба ҳар тараф даву тоз мекарданд (Х. Қарим, Ҳикояҳо).

III. Маҳалро ифода мекунанд: **Як боғ.** Атрофаш бо девори пастаке иҳота шудааст (С. Айни, Қуллӣёт). **Саҳни мадраса.** Дар миёнояш гулзор ва чанд бех дарахти себ (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Лашкаргоҳи соҳили наҳр.** Рӯдакӣ ва Балғамӣ лаб-лаби наҳр гардиш мекунанд (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Айвони ҳавли Абӯрайҳони Берунӣ.** Худи ӯ дар бистари беморӣ ба болишҳои баланд тақья карда хобидааст (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Лаби даръё.** Дар ҳараме, ки аз тоза бино ёфтааст, Зӯҳра ба танҳои ништаста дар оташи фироқ месӯзад (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). **Лаби даръё, Қасри шоҳи Хоразм.** Духтарони шоҳ Мунира, Назира ва Маҳин дар лаби даръё ништаста, мӯйшонакунон месароянд (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). **Деҳаи Соктаре.** Ин деҳа аз тобеоти райони Ғиждувон буда, як фарсах — 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар канори даръёи Зарафшон воқеъ аст (С. Айни, Ёддоштҳо).

IV. Барои тасвири табиат кор фармуда мешавад: *Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар ин биёбони бепоён гийр аз чоҳҳои чуқур, манбаи обе нест* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Саҳрои васеи Дон. Офтоби саратон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ЧУМЛАҲОИ ЯККАЛИМАГИИ ТАСДИҚИ ВА ИНКОРИ

Дар байни чумлаҳои содда чумлаҳои низ ҳастанд, ки ба воситаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳидаи чумла чудо намешавад, ифода меёбанд. Маънои асосии ин ҳел чумлаҳо аз тасдиқ ва ё инкор кардани гуфтаҳои дар матн боло баёншуда иборат буда, онҳо ба воситаи ҳиссаҷаҳси тасдиқии **ҳа, бале, оре**, ҳиссаҷаҳси инқории **не||на**, калимаҳои модалии **тўғрӣ, албатта** ва монанди инҳо ифода меёбанд.

Чумлаҳои тасдиқӣ ва инқорӣ бештар дар нутқи диалогӣ ба кор бурда мешаванд:

— *Ту кистӣ, раис ҳастӣ? — пурсид шофёри калон.*

— *Не* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин бора дар назди шумоён қасам ҳим хўрдааст.*

— *Не, не, дуруғ* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин ҷо, дар лаби рӯд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?*

— *Ҳа-ҳа!* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

— *Ҳамин кор ба ту мефорад-мӣ?* — пурсид Қосим ханда карда.

— *Албатта!* — гуфт Зубайда (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАИ СОДДАИ НОПУРРА

Баъзан дар нутқ, хусусан дар диалогҳо, ягон аъзои чумла (сараъзо ва ё аъзои пайрав) ифода намешавад, вале онро аз худ матн, аз мазмуни нутқ ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Ин гуна чумлаҳо чумлаҳои соддаи нопурра ном доранд.

Олимҷон то соати ду ҳамаи корҳои дигари худро баробар карда, баъд ба қабулгоҳи котиби комитети районии партиа омад.

— *Омад?* — пурсид ӯ аз духтараки дар қабулхона нишастагӣ.

— *Омад.*

— *Қабул мекарда бошад?*

— *Албатта, қабул мекунам, даромадан гиред, то ҳол шуморо ду бор пурсиданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ин матн хабари чумла (**омад**) ифода ёфта, мубтадои он (**котиби комитети районии партиа**) гуфта нашудааст, аммо онро аз матн ба осонӣ муайян кардан мумкин аст.

Мисоли дигар:

- *Номат* чист? — гуфта пурсид.
- *Ёдгор!*
- *Номи падарат?*
- *Бозор!*
- *Кучой мебошӣ?*
- *Қўлобӣ* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).
- *Компресс даркор-мӣ?*
- *Албатта.*
- *Массаж?*
- *Кошкӣ...*
- *Атр?*
- *Кошкӣ...*
- *Ба чону дил.*
- *Пудра?*
- *Рад намекунам* (Р. Чалил, Хикояҳо).
- *Чӣ ном доред?*
- *Солеҳ* (Ҳаким Қарим, Окшуда).

АЪЗОҲОИ ИЛОВАГИИ ЧУМЛА

Дар таркиби чумла ба ғайр аз сараъзо ва аъзоҳои пайрав калима ва ибораҳои истифода мешаванд, ки маъно ва вазифаҳои гуногуни синтаксисӣ доранд. Аъзоҳои истисноии чумла, воҳидҳои тавзеҳӣ, аъзоҳои туфайлӣ ва мухотаб ба ҳамин ғурӯҳ дохил мешаванд.

Аъзоҳои истисноии чумла

Аъзои иловагии чумла, ки барои таъкиди тафсир, барҷастагии маъноӣ аъзои чумлае ва дурусту аниқ баён шудани матлаб хизмат мекунад ва аз дигар аъзоҳо бо ёрии воситаҳои фонетикӣ (дар нутқ) ва аломатҳои китобат (дар навишт) ҷудо карда мешавад, аъзои истисноӣ ном дорад. Аъзоҳои истисноӣ воситаҳои махсуси алоқа, вазифаи муайяни синтаксисӣ ва услубӣ доранд.

Воситаҳои забонии ифодаи аъзоҳои истисноии чумла ва аз дигар аъзоҳои чумла ҷудо намудани онҳо интонация, инверсия, таваққуфи овоз, зада, суръати талаффуз ва калимаю таркибҳои эзоҳӣ ва модалӣ мебошанд.

Аъзои истисноӣ бар эзоҳӣ ҳаман аъзоҳои чумла: ҳам саръазоҳо ва ҳам аъзоҳои пайрав меояд.

Аъзои истисноии чумла ба калимаи эзоҳшаванда бо интонация, интонацияю калимаҳои туфайлӣ, калимаҳои модалӣ, инчунин пайвандаки пайваस्तкунандаю калимаҳои модалӣ ва калимаи эзоҳӣ **яъне** алоқаманд мешаванд: *Мардуми дехот, хусусан занон, козиҳоро бисёр бад медиданд* (Айнӣ). *Сабабго-*

ри ин ҷанҷол бачаҳои гузари мо, махсусан писарони шумо, будиинд («Садои Шарқ»). На танҳо одамони берунаро шинохтан мумкин нест, ҳатто як одами махсусро, масалан, як хеши наздики худро, умре таҷриба кунӣ, «акнун шинохтам» гуфта муқаррар намоӣ, рӯзе як нағма мебарорад, ки он «нағма» пештар ба ту маълум нашуда буд (Айнӣ). Мулло Туроб навиштаҳои пештараашро ба касе нишон наметодагӣ шуд, ба Пирак ҳам (Айнӣ). Назар ба қавли Султонпошшо, вай ҳар гуна деу парихоро ва аз ин ҷумла деви ҳафтсарро дидааст (Айнӣ). ... дарвозаи шаҳр дар вақти ҳуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фуру рафтани офтоб баста шуда... (Айнӣ). Ва боз... чӣ аҷаб гӣ, офтоб ҳам, гӯё маҳз ба ҳурмати ҷавонмарди думбуранавоз, аз кодоки абре ба саҳни бозор менигарад (Саттор Турсун). Боз ду нафари дигар (ба ғайр аз Акбар) омаданд (Айнӣ). Лавҳои истисноии ҷумла ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: нимпредикатӣ ва тавзеҳӣ.

1. Ба вазифаи аъзои истисноии нимпредикатӣ аз ҳама бештар ибораҳои феъли ҳол истифода мешаванд, чунки онҳо дар ифодаи муносибатҳои дусӯяи маъноӣ ва маъноиву грамматикӣ бештар имкон доранд, ҳамчунин онҳо бо амали асосии ҷумла дар муносибатҳои гуногуни замонӣ воқеъ мегарданд, ки ин хусусият ба ифодаи ҳама гуна маъноҳои модалӣ, аз ҷумла тавзеҳу ташреҳ, имконияти фаровон меорад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин ибораҳои феъли ҳол хусусияти дусӯя дошта, исмҳои Мӯйсафед ва Зардинаву Ҷингиламӯйро шарҳ медиҳанд ва муносибати замонии онҳо мавқеи асосиро ишғол намекунад:

Мӯйсафед, оҳиста-оҳиста ба рағу паяш гармӣ давида ва мағфунӣ ҷавонмард шуда, дар дил меғуфт, ки аҷаб оҳангӣ шух... (Саттор Турсун). Зардинаву Ҷингиламӯй, чеҳраҳои кӯшода; ба ҷанги серҳаракати ҷавонмард... бо шавқи зиёд ҷашм дӯхтанд (Саттор Турсун).

Ба ин вазифа ибораҳои масдарӣ низ фаровон меоянд. Онҳо калимаи пешмавқеъро эзоҳ медиҳанд ва ба ин восита ба тамоми ҷумла, пеш аз ҳама, ба қисми предикативии он дар муносибатҳои гуногуни ҳоли (замон, ҳилоф, сабаб, ҳолат, монандӣ, шарт, мақсад ва ғайра) воқеъ мегарданд: Вай гоҳо, баъди дар завод ба охир расидани сменааш, назди онҳо рафта, ба қорашон ёри меод (Саттор Турсун). Аммо маро, бинобар писарбачча буданам (ҳарчанд хурдсол бошам ҳам), «номаҳрам» гӯён ба ҳавлии дарун роҳ надоданд (Айнӣ).

Дар ин вазифа ибораҳои сифати феълӣ қариб истифода намешаванд, чунки вазифаи онҳо дар ҷумла муайянкунандагӣ буда, асосан бо бандаки изофӣ алоқаманд мешаванд. Аммо ҳангоми ба дигар вазифаҳо, масалан, вақти ба вазифаи хабар омаданишон, ҳамчун таркиби қиёсӣ ба вазифаи аъзои истисноии нимпредикативии ҷумла омада метавонанд: Раис вазнашро ба асбағал андохта, аз ҷой хесту хайру хуш карда, лангида-

лангида чанд қадам пеш рафт. Ва баъд, ногаҳон чизе ба хотираш расидагӣ барин, бозистода, ба падари Музаффар рӯй овард (Саттор Турсун).

2. Ба вазифаи аъзоҳои истисноии тавзеҳӣ бештар калимаву ибораҳои номӣ ва зарфӣ меоянд. Вобаста ба муносибати маъноиву грамматикашон ин гуруҳи аъзоҳои истисноӣ ду ҳел мешаванд: баёнӣ ва эзоҳӣ.

БАЁНИЯИ ИСТИСНОӢ

Баёнӣҳои истисноӣ шахс ва предмети эзоҳшавандаро бо дигар ному унвон ифода менамояд, онро ба тарзи дигар номбар мекунад. Баёнӣҳои истисноӣ аз баёнӣҳои муқаррарӣ аз ҷиҳати заминаи ифода, доираи маъно, муносибат, тарзи ифода, воситаҳои алоқа ва интонация тафовут дорад.

Баёнӣ, ҳамчун шакли махсуси муайянкунанда, аломати хосса ва фарқкунандаи баёншаванда мебошад: баёнӣҳо баёншаванда якҷоя талаффуз мешавад, онҳо як интонацияи умумӣ доранд ва як синтагмаро ташкил медиҳанд, баёнӣҳо аъзои пайрав аст. Аммо ин аломатҳоро ба баёнӣҳои истисноӣ нисбат додан мумкин нест.

Баёнӣҳои истисноӣ дар таркиби ҷумлаи содда хусусияти предикатӣ низ пайдо мекунад, вай аломати предметро хабар медиҳад. Ин ҳодиса бештар ба мавқеи баёнӣҳои истисноӣ марбут аст. Масалан, дар ҷумлаи якуми зерин калимаи **муаллим**, ҳамчун аломати ифодакунандаи касб, ба калимаи асосии **Ҳодӣ** ба воситаи бандаки изофӣ тобеъ гардидааст, вале дар ҷумлаи дуюм **муаллим** ҳамин аломатро ба сифати хабар ифода менамояд:

1. Ҳодии муаллим дирӯз бо колхозчиён сӯҳбат кард. 2. Ҳодӣ, **муаллими таърих**, ба мо аз дирӯзу имрӯз ва фардои шахрамон нақл намуд.

Дар ҷумлаҳои зерин, ҳам баёнӣҳои истисноӣ як андоза хусусияти предикатӣ доранд: Модари Алӣ — **кампири қадпас-так ва мичморук** аз шунидани суханҳои Шодӣ хомӯш монду ба фикр фуру рафт (Иқромӣ). Сағҳои қишлоқ — **посбонҳои вафодори мардуми ин ҷо** бедор ва хушбӯр буданд (Иқромӣ).

Баёнӣҳои истисноӣ дар ҷумлаи вазифаи иловагиро иҷро менамоянд, онҳо хусусияти тавзеҳӣ ва аҳамияти услубӣ доранд. Аз ҳамин сабаб баёнӣҳои истисноӣ ҳамчун аъзои мӯътариза воқеъ мешаванд ва дар бисёр мавридҳо дар қатори калимаҳои тавзеҳӣ номбар мешаванд. Хусусияти иловагӣ тавзеҳӣ ва мӯътаризагии баёнӣҳои истисноӣ ба он вобаста аст, ки воқеияти он аз муносибати лугавию грамматикӣ воҳиди эҷодшаванда вобаста нест. Баёнӣҳои истисноӣ аз дигар воҳидҳои иловагӣ бо он фарқ мекунад, ки предмети номбаршударо бо номи дигар муайян мекунад, дар байни онҳо муносибати ба-

робари мавчуд аст, онҳо вобаста ба матн ва вазъияти нутк **экидгарро** иваз менамоянд; баёнӣяҳои истисноӣ мисли дигар ҷузъҳои иловагӣ, махсусан калимаҳои эзоҳӣ, воситаҳои луғатӣ грамматикӣ ифода надоранд, заминаи морфологӣ онҳо бо исм маҳдуд мешавад.

Баёнӣяҳои истисноӣ ҳамеша пас аз ҳиссаи эзоҳӣ воқеъ мешаванд. Онҳо ҳаҷми маъноӣ калимаи баёншавандаро маҳдуд на предмети муҳокимаро равшан ифода менамоянд ва ба ин восита фаҳмиши матлабро осон мегардонанд. Чунончи, дар муқолаҳои зерин мавриду мавқеи баёнӣ, аз ҷумла баёнӣяи истисноӣ, аҳамияти эзоҳдиҳӣ ва конкретгардонӣ он хеле равшану барҷаста ифода шудааст:

— Биёед, бобо!

— Ман ба овулиён таъин кардам, ки Самандар биёяд.

— Қадом Самандар?

— Самандари **Искандар**, **соҳиби ҳавлӣ**, гуфта мӯйсафед ба ҷаннак нигарист (Сорбон).

Маъно ва мундариҷаи калимаи баёншаванда нисбат ба баёнӣяи истисноӣ васеътар, умумитар мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат калимаву ибораҳои баёншаванда бештар бо исмҳои ҷинс ва баёнӣяҳои истисноӣ бо исмҳои хос ифода мешаванд:

Назар ба қавли падарам — **Сайид Муродхоҷа**, падари ӯ — **Сайид Умархоҷа** сдами хату саводнок буда, аз хунарҳои дасги дӯкунбофӣ ва дуредгариро хуб медонистааст.

Боре... бобон падариам — **Сайид Умархоҷаро** барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳадлаи Боло бурдаанд (Айнӣ).

Гоҳо ба вазифаи баёншаванда омадани исми хосу ба вазифаи баёнӣяи истисноӣ омадани исми ҷинс мушоҳида мешавад. Дар ин гуна мавридҳо ҳам баёнӣяи истисноӣ пастмавқеъ мебошад ва хусусияти тавзеҳӣ он равшантар зоҳир мешавад: **Хоҷаи Хоҷаи Хоҷа** — **хоҷарзодаи шавҳараш** бемордорӣ мекард (Айнӣ).

Хусусияти тавзеҳӣ баёнӣяи истисноӣ ҳангоми бо исми хос ифода шудани ҳам баёнӣяи истисноӣву ҳам баёншаванда равшантар аз зуҳур меояд. Дар ин гуна мавридҳо калимаи ёридиҳандаи **яъне**, ки аз аломатҳои тавзеҳӣ калимаи пешмавқеъ мебошад ва хоси баёнӣяи истисноӣ нест, низ ифода мешавад:

Аммо Сайид Акбар, **яъне «Парвардигорҳӯча»**, монанди он ки дар он хучра меҳмон бошад, ҳамеша дар пешгоҳи сандалӣ **ҷоҳояшро** дар сандалӣ гарм карда менишаст (Айнӣ). Зимистон бинокорҳои мардум хобида буд, **Устоамак, яъне Устоамак** дар ҳавли беруни худ, дар зери айвончае дарсозӣ мекард (Айнӣ).

Ҳам баёншаванда ва ҳам баёнӣяи истисноӣ бо исмҳои ҷинси гуногун низ ифода мешаванд ва дар ин маврид ҳам аъзон истисноӣ дар мавқеи дуум меояд ва барои конкрет ифода шудани баёншаванда ёри мерасонад: **Мо** барои дами гармпазӣ, **аз баққол** — **соҳиби болохона** ба ҳашт пул (ду тин) панҷ мисқол (125 грамм) рағани зағир меҳаридем.

Баёнияҳои истисноӣ ҳамаи аъзоҳои ҷумлаҳо эзоҳ медиҳад.

1. **Мубтадо**: Дар ҳафтаи дуюм писари амаки падараш — **Иброҳимхоча** ба Дарвешобод рафтагон шуд (Айни). Дар он рӯзҳо падари Икромхоча — **Усто амак...** ба ёбон баромад (Айни).

2. **Пуркунанда**. Маълум аст, ки пуркунандаи бевоситаи суратефта бо пасоянди **-ро**, пуркунандаи бавосита бо пешояндҳои меояд. Пешоянд пеш аз баёншаванда, вале пасоянд пас аз баёнӣ истисноӣ меояд, аммо вай ба баёншаванда нисбат дорад:

Додараш фармуд, ки ҷияни худаш — **Ҳамидхочаро** ҳам гирад (Айни). Худаш ошро пухт ва дар ош Устоамак ва писари ӯ — **Икромхочаро** ҳам ҷег задем (Айни). ... ҷуворӣ ӯ ба воситаи писараш — **Икромхоча** аз тороҷи паррандагон тамоман нигоҳдорӣ карда шуда буд (Айни). Ман фардон он шаб, дар вақти дарс аз домуллои худ — **Мулло Абдусалом** пурсидам (Айни).

3. **Ҳол**. Ба вазифаи калимаи эзоҳшавандаи баёнӣ истисноӣ ҳолҳои омада метавонанд, ки бо исми ва ибораҳои исми ифода шуда бошанд. Аз ҳамаи ҷиҳат ба ин вазифа бештар ҳоли мақоли замони меояд: Ба маркази Тоҷикистон — **Душанбе** дар ҷаҳон соат расидем («Сади Шарқ»). Дар соли якуми Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ — **соли 1941** ҳар се бародар ихтиёрӣ ба фронт рафтагон («Тоҷикистони советӣ»).

4. **Муайянкунанда**. Муайянкунандаи эзоҳшаванда дар ибораҳои изофӣ воқеъ мегардад, калимаи муайянкунанда ҳам ба баёншаванда ва ҳам бо баёнӣ истисноӣ як хел муносибат ва воситаи алоқа дорад: Дар музейи Қувваҳои мусаллаҳи СССР пулемёти фарзанди барӯманди тоҷик — **Мирзо Бобочонов** маҳфуз аст (Қутби Қиром). Имрӯз мо ба хоҳири қаҳрамонҳои тоҷик — писарони орзуманду меҳрпеша **Исмоил Ҳамзаалиев, Тӯйҷӣ Эрингитов, Сафар Амиршоев, Ҷӯтак Урозов** ва даҳҳо дигарон сари таъзим фуруд меорем (Қутби Қиром). Падарам... ба ӯ таъин кард, ки дар Ҷиждувон, дар ҳавлии падарарӯси тағоиям — **устои қосагар** манзил кунем (Айни). Ман баъд аз куштани оташи ҷомаам барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарғубӣ дар дӯкони писари Нарзуллоби ҳалвогар — **Ҷайзибой** ҷойгир шудам (Айни). ... дар вақти тангии аҳволи модарам яке аз тағоияҳоям — **Алихон Ҳамроҳӣ** як нафар ҳамдеҳааш барои дидани ҳамширааш — **модараш** омад (Айни).

5. **Баёнӣ**. Баёнӣҳои истисноӣ аъзоҳои истисноӣ, аз ҷумлаҳои баёнӣҳои истисноӣро низ эзоҳ медиҳад: Меҳмон писари қозикалон домулло Абдушуқри марҳум, **Шарифҷон-маҳдум** буда, мизбон — соҳиби хона **Мулло Абдусалом ном муллои кунҷакӣ** акаам будааст (Айни). — Зотан, одамони донишманд аз байни қашшоқон мебароянд, аммо афсӯс, ки қашшоқодагон барои ҳисдан имқоният надоранд, бойбачагон, хусусан маҳ-

думон (писарони муллоҳои калон), бештарин аҳмақ ё ин ки нобиқор мешаванд (Айнӣ).

6. **Хабар.** Дар ин мавқеи синтаксисӣ баёниҳои истисноӣ камтар воқеъ мешаванд, чунки хабар ба ифодаи амалу аломат қодир буда, номҳо дар ин мавқеъ хусусияти предикатӣ навро мекунад. Баёниҳо ба ҳиссаи номи хабар мансуб буди, феълҳои ёридиҳанда пас аз баёниҳои истисноӣ меоянд:

Сабабгори ин қор писари амаки шумо — **Ҳошим Калта** мубошад («Садои Шарқ»). Даҳмарда бародари Одил — **Қобил** будааст («Машғал»). Дар он ҷо Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхон, ки инҳо писарони бобоям — **тағоиҳои ман** буданд, ба қор тайёр шуда буданд (Айнӣ).

МУАЙЯНКУНАНДАИ ИСТИСНОӢ

Муайянқунандаи истисноӣ ду хел мешавад. Хели яқум ва саристеъмоли муайянқунандаҳои истисноӣ пас аз муайянқунандаи изофӣ омада, онро эзоҳ медиҳад ва мушаххас мекунад. Ин хели муайянқунандаҳои истисноӣ бештар бо исми ифода мешаванд, бо сифат ва сифати феълӣ камтар меоянд:

Дар он тарафи ҷуй киштҳои сабзавотӣ (**сабзӣ, пиёз, қарағ**) ва полезӣ (**харбуза, тарбз, зомуча, қаду**) паҳн шуда рафтаанд. (Айнӣ). Албатта, ба ин гуна харҷи бедаромад меросе, ки аз надари нимчабояш (**бои хурд**) мондааст, кифоя намекард (Айнӣ). Дар ҳақиқат ҳам маъмури Бухоро дуздони «фарбех» (**серпул**)-ро пора гирифта, сар медоданд (Айнӣ). ...онҳо ба ӯ духтари хуби пошикастае (**поқдомане**)-ро ёфта медиҳанд (Айнӣ).

Хели дигари муайянқунандаҳои истисноӣ пас аз исми ибораҳои исми (аксар пас аз хабар) омада, аломати онро ба таърифи илова нишон медиҳанд. Ин навъи муайянқунандаи истисноӣ бо сифати ифода мешавад ва хусусияти нимпредикатӣ дорад. Исми эзоҳшаванда бо муайянқунандаҳои сифатии изофӣ низ меояд: Ба назди онҳо як ҷавон омада нишаст, **хушсару либос** («Садои Шарқ»). Мошинсаворони мо ба бинои калони бошукӯхе вохӯрданд, **хиштин ва сафед** (Улуғзода). Ана ҳамин хел одам аст ӯ, **бепарво, гапнодаро, тарбиянадида** («Комсомоли Тоҷикистон»).

ПУРКУНАНДАИ ИСТИСНОӢ

Ба вазифаи пурқунандаи асосӣ исми ибораҳои исми ва ҷоношиин, ба вазифаи пурқунандаи истисноӣ исми ибораҳои исми меояд: ...он кас очизаамро ба қанизи (**ба занӣ**) қабул қунанд (Айнӣ). Максудҷон кулӯхҳои танбусӣ (гамузӣ), **яъне кулӯхҳои сфтоби тобистон хӯрдаи хуб** хушқидаро оварда, ба дару-

ни ёмҳо... рехт (Айнӣ). Оилааш калон буда, «қути лоямут», яъне хӯроки ками аз мурдан нигахдорандаи онҳоро бо сарфи нури чашми пирунаи худ дар китобат таъмин намуд (Айнӣ). Мулло Вафо умуман аз мардум, хусусан аз зан ва номи ӯ ваҳшиёна метарсид (Айнӣ). Ман дар он вақт фаҳмидам, ки Хайрат чаро шоирӣ ва шеъри худро аз одамон, хусусан аз шоирон ва шеършиносони он замон, пинҳон медоштааст (Айнӣ). Яхёхоҷа бо либоси муллоёнаи оддӣ — бо чомаи зеҳборики майданақш ва бо саллаи сафеди хурд мегашт (Айнӣ). Ин латифаро ба онҳо, ба муштоқони афсона ҳикоя кардам («Садои Шарқ»).

ҲОЛИ ИСТИСНОӢ

Замини морфологии ҳол, аз ҷумла ҳоли истисноӣ, хеле васеъ аст. Онҳо бо исм, зарф, ҷонишин ва ибораҳои феълиҳолӣ, масдарӣ ва сифати феъли, ибораҳои номӣ ва фразеологӣ ифода мешаванд. Тарзи ифодаи онҳо ба хусусияти луғавию грамматикӣ ҳиссаи нутқ ва калимаи асосии ибора вобаста буда, дар ин соҳа роли пешояндҳо, хусусан пешояндҳои изофию таркибии номӣ калон аст.

Ҳолҳои истисноӣ ду хел мешаванд. Гурӯҳи якуми онҳо, ки қисми асосиро ташкил медиҳанд, мисли ҷурқунандаи истисноӣ хусусияти дусӯя дошта, ҳам ҳоли пеш аз худро эзоҳ медиҳанд, мушаххас мекунанд ва ҳам бо ҳамон воситаи грамматикӣ ҳоли эзоҳшаванда ба калимаи асосӣ тобеъ мешаванд. Ин хусусият бештар ба ҳоли макону замон хос аст.

Гурӯҳи дуюми ҳолҳо бо аъзоҳои таркиби ҷумлаи содда ҳамвазифа нестанд, вале аз онҳо бо интонация ва зади махсус ҷудо карда мешаванд, онҳо ба қисми предикативӣ ҷумла, хусусан амали он, муносибати маъноӣ-грамматикӣ доранд, аммо ин муносибат мисли муносибати аъзоҳои пайрави ҳамномшон равшан ва қавию устувор набуда, то андозае хираву суст мебошад, маънои онҳо ҳамчун маънои иловагӣ тасаввур мешавад. Дар ин гуна аъзоҳои истисноӣ, ки мустақилияти маъноӣ, интонацияи хоси ҷудоқунӣ, таъкиди махсус равшантар зоҳир мешавад, онҳо аз дигар аъзоҳо бо вергул ҷудо карда мешаванд. Ба ин вазифа ҳоли хилоф, сабаб, мақсад, шарт ва қиёс бештар меоянд.

1. Ҳоли макони истисноӣ аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ маконӣ аз ҳоли эзоҳшаванда маҳдудтар ва мушаххастар мебошад. Ҳоҳо ҳоли эзоҳшаванда бо исми хос ифода шавад ҳам, макони амал бо ҳолҳои истисноӣ равшантар карда мешавад: Мо дар он боғ пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ дар сарҳавз нишаста, шабона бар рӯи суфаи меҳмонхона — **пеш гулзор** меҳобидем (Айнӣ). Ман лаб-лаби ҷӯи Деших як рӯз ба боло — **ба тарафи шарқи шимолӣ**, як рӯзи дигар ба поён — **ба тарафи ғарби ҷанубӣ** то ду

деҳа он сӯ тар аз манзили худамон сайр кардам (Айнӣ). Ман уро ду сол пеш аз он мулоқот дар деҳаи Регзор, дар шинни-ниҳона лида будам (Айнӣ). Мувофиқи созише, ки дар байни мо буд, дар хонаи ҳоким ҳардуямон дар рӯ ба рӯи ҳам, дар ду тарафи хона нишастем (Айнӣ). Ҳоким ба одамони худ фармуд, ки моро аз ҳам чудо карда, аз хона — аз пешӣ ӯ бароранд (Айнӣ). ... ду дари он ба тарафи шарқ — ба тарафи богчаи ҳарри ва ду дари дигараш ба тарафи ғарб — ба тарафи руд кӯшода мешуд (Айнӣ).

2. Ҳоли замони истисноӣ бештар бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода мешавад, чунки зарф дар забони тоҷикӣ чандон инкишоф наёфтааст. Аммо ба ин вазифа зарфи замон аз ҳелҳои шари зарф бештар истифода мегардад. Ҳамчунин бе пешоянд насоянд омадани аъзои ҳам истисноӣ ҳам ғайриистисноӣ дар ҳоли замон бештар аст, чунки тарзи ҳамроҳии алоқа аз мавҷаҳои маъмули алоқаи ҳоли замон бо калимаи тобеъкунида мебошад. Аммо мувофиқати тарзи алоқаи ҳоли истисноӣ ва ғайриистисноӣ бо калимаи асосӣ шарт нест, ин ба табиати луғавию грамматикӣ ҳол вобаста аст. Бинобар ин ҳоли бо пешоянд омадани якеву бе пешоянд омадани дигаре мумкин аст:

Аммо пеш аз хатми даре ба дарбори Абдулаҳад, ки дар он вақто (дар замони амирии падараш) дар Кармина ҳоким буд, канида шудааст (Айнӣ). ... ин ҳол бештарин дар рӯзҳои таъин (чоршанбе, панҷшанбе ва чумъа) бо Шарифҷон рафта... (Айнӣ). Фардо рӯзи панҷшанбе, вақти пешин биёед (Айнӣ). Ман мувофиқи ин плани худ як рӯзи шанбе, пагоҳонӣ ба дарбори Имоми шаҳри Бухоро... баромадам (Айнӣ). Қасби ӯ қавлгарӣ буда, ҳар сол, вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта... (Айнӣ). ...ҳар рӯз, баъд аз фарғи дарсаи ба хонаи маи омада, ошамро мепазад (Айнӣ). Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб, баъд аз хуфтан, пешӣ ӯ рафта, дарс тайёр кунам (Айнӣ). Рӯзи дигар, сахар, як соат пештар аз баромадани офтоб, ба хучраи ӯ рафтам (Айнӣ). ... ва бегоҳӣ, вақти гуруби офтоб баргашт (Саттор Турсун). Бинобар ин ҳозир соати яки рӯз омадам (Саттор Турсун). Як бегоҳ, говгум, дар тараддуи ҷой нӯшидан буд... (Саттор Турсун). ... як рӯз, баъди кор, уро ба гӯшае ҷеғ зад (Саттор Турсун).

3. Ҳоли тарз: ... ҷавонони наврас, ки дар мартабаи шоғирдӣ бошанд, қафши пошнабаланди бемаҳсӣ мелӯшиданд ва фашҳонро кӯтоҳ (думимушӣ) монда, саллаҳшонро суфта мебастанд (Айнӣ). ... ӯ бо шари мувофиқи рисола рафтор кардан ба сари худ (мустақилан) кор корданро руҳсат ва фотиҳа меод (Айнӣ). Бо ҳамаи ин ман духтари уро ғасбан (бо зӯрӣ) нигоҳ надоштаам (Айнӣ). Мошин охиста-охиста, гӯё ҳазида, ба фарқи Шерон мебаромад (Саттор Турсун). ... уро ҳамту, белақаб ба Нозир, ё мулло Нозир гуфтан одат накардаанд (Саттор Турсун). Воҳид, рангаш канда, ҷаста аз ҷой хест (Сат-

тор Турсун). ... кӯдаки мактабхоне, китоб дар даст, сӯи мактаб мешитобид (Саттор Турсун). Фармоед, балвогаронро оҳиста-такак, бе шӯру ғавво, дастгир кунанд (Улуғзода).

4. **Ҳоли микдору дараҷаи истисноӣ:** Боғути иморатҳои шиферпӯши бисъёре аз пошнаи тали Тобазор то худи Ширинсой, дар масофаи қариб ду километр, яке аз паси дигаре тӯл мекашиданд (Саттор Турсун). Дар як рӯз, камаш, кори бист чуфт барзаговро ба сомон мерасонед (Саттор Турсун). ... бий додхоҳ аз ҳамин вақт то ин дам, яъне дар арзи ҳафтдаҳ сол, он тасбеҳи ёкутиро аз даст намегузорад (Улуғзода).

5. **Ҳоли монандии истисноӣ.** Ҳоли монандии истисноӣ асосан бо исм ва ибораҳои исми ифода мешавад: ... ҳаққи бобоёна, монанди ҳаққи даллелии бозори ҳайвонот, ба қиссаи бобо медавромад (Айнӣ). Бо шунидани ин афсона рафиқони мо ҳам, монанди аҳли дарбори он подшоҳи афсонавӣ, ҳама бо як овоз қаҳқосзанон хандиданд (Айнӣ).

Дар забон бо калимаҳои ёридихандаи ҳамчун, чун, монанди, гӯё, барин калимаву ибораҳо ба вазифаи аъзои истисноии монандӣ меоянд, ки ин ходиса ба мавқеи ин аъзоҳо, ходисаи инверсия, ба воситаҳои фонетикии чудо кардани онҳо марбут мебошад. Аммо ба воситаи пешоянди монандии ҳамчун ва гоҳо чун дар таркиби ҷумла калимаву ибораҳои истифода мешаванд, ки танҳо вазифаи аъзои истисноиро иҷро менамоянд. Ин аъзоҳои истисноӣ, бар хилофи аъзои истисноии дигар, бо калимаи эзоҳшаванда, ки одатан пас аз он меоянд, ҳамеша ҳамвазифа намешаванд, онҳо пас аз ҳамаи аъзоҳои субстантивӣ ҷумла омада метавонанд. Чунончи: Падари Ҳотам, ҳамчун корғари пешқадами завод, ба курорт фиристода шуд («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ин ҷумла таркиби истисноии ҳамчун корғари пешқадами завод ба сифати аломати фарқкунандаи мубтадои ҷумла — падари Ҳотам зикр шудааст, аз ин рӯ, табиист, ки онро эзоҳ медиҳад, муайян мекунад. Аммо вай дар айни замон ба қисми предикативӣ ҷумла — ба курорт фиристода шуд низ алоқаманд мебошад, онро шарҳу эзоҳ медиҳад, сабаби воқеъ гардидани онро нишон медиҳад. Ҳамин тавр, ин аъзои ҷумла хусусияти дусӯя дошта, ба гурӯҳи аъзоҳои истисноӣ дохил мешавад. Ҳарчанд маънои қиёси он мисли ҳоли монандӣ равшан набошад ҳам ва дар таркиби ин қолиби ҷумлаҳои содда предмети қиёсунанда зикр нашавад ҳам, ин қабил таркибҳо ба туфайли пешоянди монандии ҳамчун ва чун маънои муқоисавӣ пайдо мекунад. Бинобар ин онҳоро ҳамчун навъи махсуси аъзоҳои истисноии қиёсӣ аз дигар аъзоҳои истисноӣ чудо кардан мумкин аст.

Аъзоҳои истисноии қиёсӣ бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои бо исму қонишин ифодашудаи ҷумла меоянд ва ҳамеша пас аз он воқеъ мегарданд. Аъзои истисноии қиёсӣ аз дигар аъзоҳои ҷумла бо вергул чудо карда мешавад.

Шумо, ҳамчун раиси колхоз, дар ин маҷлис бояд иштирок намоед («Маориф ва маданият»). Ба ту, ҳамчун сардори бригадаи обчакорӣ, сунурда шудааст, ки хамаи майдони киштро як бори дигар аз назар гузаронӣ («Комсомоли Тоҷикистон»).

6. Ҳоли хилофи истисноӣ. Чунон ки зикр шуд, ҳолҳои хилоф, сабаб, мақсад ва шартҳои истисноӣ аз дигар навъҳои ҳол бо он фарқ мекунанд, ки бар эзоҳи ҳоли ҳамномашон ниҳоят кам меоянд. Ин навъҳои ҳол бо ҳолҳои ғайриистисноии ҳамномашон дар як вазъияти синтаксисӣ воқеъ мегарданд, вале ҳолҳои истисноӣ дар ин маврид тобиши иловагӣро ҳамроҳӣ касб карда, бо интонацияи махсус ҷудо карда мешаванд. Ин гуруҳи ҳолҳои истисноӣ бо аломатҳои равшани прединативии худ низ аз дигар навъҳои истисноӣ фарқ мекунанд. Онҳо бештар бо ибораҳои масдарӣ ифода мешаванд, дараҷаи ифодаи онҳо бо исм ва ибораҳои исми камтар аст. Ин ҳолат дар ҳоли хилофи истисноӣ, ки нисбат ба ҳолҳои дигари ҳол серистемолтар аст, равшантар ифода мегардад: **Бо вучуди шинохтанаш**, аз роҳи эҳтиёт тахмини худро ба ӯ нақл намуда, ҳамон ҷавони меҳрубон будан ё набудани ӯро аз худаш пурсидам (Айни). Бинобар ин он ғазалеро, ки аз ӯ нигоҳ дошта будам, **бар хилофи тавсияи ӯ**, ба Шарифҷон-махдум нишон додам (Айни). Ҳайрат, **бо вучуди аҳамият надоданаш**, хама вақт аз шарикдарионаш пеш буда, ҳар дарсро бо як дидан ва ё шумидан аз худ мекард (Айни). Ӯ дар роҳ рафтани **баракси Абдуллоҳоча**, бисёр бо охиштагӣ, вазнинона қадам мепартофт (Айни). **Бар хилофи одати мадраса**, бе ҳеҷ огоҳонӣ ва сазои поямро набароварда ба дахлез даромадам (Айни). ... як зани самарқандӣ, **бо вучуди галлаосиёӣ набуданаш**, дар Душанбе, як нони осиёӣ пухт, ки аз нони осиёии Самарқанд ба ҳеҷ вачҳ камӣ надошт (Айни). Онҳо, **бо вучуди бесаводӣ**, шашмақомро бо ғазалҳои классикӣ аз падару бобоҳои даҳон ба даҳон омӯхта буданд (Айни). ... ман, ки боз бисёр ташна монда будам, сар бардошта, **ба ҷӯшон будани ҷой нигоҳ накарда**, кам-кам нушидан гирифтам (Айни). Дар ин тарзи ифода, **бар хилофи тарзи ифодаи аввал**, нуктаи асосии маънаи инқори дуоҷуя мебошад (Маъсумӣ).

7. Ҳоли шартҳои истисноӣ: Ман барнамегардам, ӯро надида (Сорбон). Падарам, **ба шартҳои баргашта омадани мо**, розигии худро изҳор кардааст (Саттор Турсун). Ба страхованиягирандагон одатан ширкатҳои калони бӯй ҳастанд, ки ба ҳар гуна моли пурқимат, **дар сурати талаф шуданаш**, тоvon дода мегардонанд (Айни).

8. Ҳоли сабаби истисноӣ: Вай, **бинобар хоҳиши аҳли гузар**, ба сабаби қадрдонии падараш, муаззини гузари худашон таъин шуда буд (Айни). Шариф-махдуми Муътасим, **ба сабаби аризаҳои шикоятӣ аз ҳаммансабони худ**, ба ғазабии амир гирифтотар шуда, буд (Айни).

9. Ҳоли мақсади истисноӣ: Қозӣ ӯро мунофиқона ҳурмат

намуда ва таъзимкунон пешвоз гирифта, ба умеди хуш омадан ба **ӯ**, аз **ӯ** дар ҳаққи худ дуои хайр талаб кардааст (Айнӣ). Бародарони калони саис — Абдулкарим бо Шарифҷон-маҳдум ҳамдарс будааст ва **ӯ** ба умеди ба воситаи Шарифҷон-маҳдум даҳъяк гирифтаан — **ба муқофоти илмӣ соҳиб шудан** — додарашро ба ин хизмати паст оварда монда будааст (Айнӣ).

ДОИР БА САРАЪЗОҲОИ ИСТИСНОИИ ЧУМЛА

Дар забоншиносии ақидае ҳаст, ки сараъзоҳои чумла истисно намешаванд, ин вазифаи аъзоҳои пайрави чумла буда, онҳо бо ин хосияташон аз сараъзоҳо тафовут доранд. Аз ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ таъхҳо дар хусуси аъзоҳои пайрави истисноӣ суҳан рафтааст.

Тадқиқгарон дар қатори воситаҳои луғавию грамматикӣ, ки бо аъзоҳои истисноӣ меоянд, чанд калима, аз чумла калимаҳои **яъне, махсусан, ҳатто, аз чумларо** зикр намудаанд. Агар ба ҳамин аломати эътирофшуда таъхя намоем, сараъзоҳои чумла, яъне мубтадо ва ҳабар низ истисно мешаванд, чунки дар забони адабии тоҷик бо ин калимаву таркибҳо як мубтадо аз мубтадои дигар, як ҳабар аз ҳабари дигар чудо мешавад, ки онҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно, ҳаҷми мафҳум аз якдигар фарқ мекунанд, калимаи пастмавқеъ калимаи пешмавқеъро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад, конкрет менамояд, дар байни онҳо муносибати куллу ҷузъ низ мушоҳида мешавад, ки ин муносибат ба баёнҳои истисноӣ ва аъзоҳои ҷидаи чумла хос нест. Илова ба ин, таркибҳои амсоли **мардум, хусусан занон, деҳот, хусусан Соктаре** ба қадом вазифаи синтаксисӣ ва дар қадом шакл сянд ҳам, муносибаташон як хел аст, муносибати онҳо бо сараъзоҳои аъзои пайрав гуногун нест. Чунончи, чумлаи зеринро мутолиа фармоед, ки калимаи эзоҳдиҳанда ба мубтадо ба воситаи ҳамин калимаи **хусусан** муносибат пайдо кардааст: Вале равии музокираҳо, **хусусан суҳанҳои як нафар колхозчизане**, ки назар ба мардон бисёртар қондаи забонро роя карда ган мезад, маро боз далертар намуд (Ҳаким Қарим).

Дар ин чумла мубтадои истисноӣ «хусусан суҳанҳои як нафар колхозчизан», ки онро чумлаи пайрав низ муайян мекунад, на ба баёнҳои истисноӣ ва на ба аъзои ҷидаи чумла умумияте надорад, онро муайянқунанда номидан ҳам мумкин нест, вале вай мисли мубтадои асосӣ — **равии музокираҳо** мубтадои чумлаи содда ба шумор меравад. Ин аъзои истисноӣ, аз як тараф, равии музокираҳоро ва характери онҳоро барҷаста эзоҳ медиҳад, аз тарафи дигар, заъаи мантиқӣ қабул намудааст, аз ҳамаи аъзоҳои дигари чумла бо интонацияи махсус чудо шудааст, ҳамчунин ба чумла қозибани зебоӣ ва қувваи эмоционалӣ бахшидааст, ки ҳамаи ин аломатҳо мансуби аъзои истисноӣ мебошад.

Дар байни мубтадои равиши музокираҳо ва аъзон истисноии хусусан суханҳои як нафар колхозчизан муносибати эзоҳии куллу чузъ мавҷуд аст, вале ин чузъ ҳиссаи сифатан фарқкунандаи кул мебошад. Бинобар ин аз он ба воситаи калиман модалии таъкидии хусусан чудо шудааст.

Агар бо аъзоҳои ҷумла ҳамном будани аъзоҳои истисноӣ шарт бошад, ин хел аъзоҳои истисноӣ мубтадо ном мегиранд, чунки онҳо ҳам бо мубтадои асосӣ ва ҳам бо хабари ҷумла муносибат доранд. Чунончи: Дар он ҷо аҳволам бад буд, барои ин ки бисёрӣ хизмат, хусусан хизматҳои вазнин, аз фурсат ва тоқати ман зиёд буд (Айни). Мардуми дехот, хусусан занон, козиҳоро бисёр бад медиданд (Айни). Ин шамъ танҳо рӯи сандалиро базӯр равшан мекард ва дигар ҷои ҳуҷра, хусусан сақфи баланди гунбазшаклаш, дар нимторикӣ бисёр воҳимаангез ба назар менамуд (Айни). Аммо шунавандгон, хусусан ҷавонон, бо шунидани ин ҷавоб табассуми истехзоомезе карда мемонданд (Айни). ... дар солҳои аввале, ки ман дар шаҳри Бухоро будам, мардум (бо истисноӣ баъзе касон), хусусан муллоҳо, ба ман бо назари бисёр паст менигаристанд (Айни). Дар он вақтҳо баъзе муллобачаҳо, хусусан муллобачаҳои бухорӣ, ва муллозодагон дар хаваси шеърҳои меафтоданд (Айни).

Муносибати куллу чузъ дар байни мубтадоҳо бо ёрии дигар воситаҳои лугавию грамматикӣ, аз ҷумла таркибҳои аз ҷумла, аз ин ҷумла, аз он ҷумла, ва аз ин//он ҷумла ифода мешавад.

Колхозчиёни фаъоли колхоз, аз он ҷумла бригадани Ҳалимтағо, кишти пахтаро анҷом доданд («Тоҷикистони советӣ»). Ҳар кадоми онҳо, аз ҷумла Норақ, барои тамоми мамлакат, барои ҳаман халқҳои мамлақати мо аҳамияти калон дорад («Садои Шарқ»).

Дар муносибати куллу чузъ на танҳо мубтадо, балки ҳар бар ҳам воқеъ мегардад. Ин муносибат дар байни хабарҳои номӣ ба амал меояд: Сабабгори ин ҷанҷол бачаҳои гузари мо, махсусан писарони шумо, будаанд («Садои Шарқ»).

Дар забони тоҷикӣ бар эзоҳи хабари асосӣ омадани хабари дигар ва хабари асосиро эзоҳ додан ва муайян кардани вай низ маъмул аст, ки онҳоро ҷида номидан мумкин нест. Чунончи: Ҳайрат як ҷавони қадаш аз ман пасттари гарданкӯтоҳ, лоғарбадани сиёҳчеҳра, чашмаш сиёҳ буда, лекин, чунон ки мегуянд, «роғ-роғ мерафт», яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда меистод (Айни). Азбаски ханӯз ҷавон (баробари ман ва Ҳомидхоча) буд, зану фарзанд надошт (Айни).

ВОҲИДҲОИ ЭЗОҲӢ

Дар нутқ калима ва таркибу ибораҳои ҳастанд, ки вазифаи онҳо шарҳу эзоҳ додан, пурра намудан ва аниқу равшан гар-

донидани мазмуни умумии ҷумла ва ё аъзоёни он, додани маълумоти иловагӣ мебошад. Онҳо дар таркиби ҷумла меоянд ва аз аъзоҳои он бо қавс, вергул ва тире ҷудо карда мешаванд. Оҳанги гуфтори унсурҳои эзоҳии нутқ низ аз оҳанги аъзоёни ҷумла фарқ мекунад. Қалимаи ибораҳои эзоҳӣ ба савол ҷавоб намешаванд, аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд.

Вазифаи асосии воҳидҳои эзоҳӣ дар нутқ тафсиلى хати семантикии ҷумла ва ё аъзоҳои он мебошад. Воҳидҳои эзоҳӣ аз ҷиҳати вазифа ва муносибатҳои ба ҷумла ва аъзоҳои он як хел нестанд.

1. Қалимаи ибораҳои эзоҳие, ки бо аъзои эзоҳшавандаи ҷумла аз ҷиҳати маъно баробар мебошанд ва як навъ муродиф ба шумор мераванд: *Аз дарахти сада (ғуҷум) як бандча шох зада гир!* (С. Айнӣ, Дохунда). *Бобоҷонов барои ин корнамоии наваш бо ордени Байрақи сурх ва тақдирномаи (грамотаи фахрии КМ ВЛКСМ сарфароз карда шуд* (С. Улуғзода, Мунтахаб). *Он рӯзҳо аккумулятори Чалғияти умумиттифоқии матлубот (Центрасоюз) мегузашт* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё). *Дар ҳар чанд километр садде (шлабгаум) аз пеш мераояд* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё).

2. Воҳидҳои эзоҳие, ки характери шарҳдиҳӣ, тафсилдиҳӣ ва муайянкунӣ доранд:

Мероси адабие, ки ба мо аз Восифӣ бозмондааст, Бадоеъ-ул-Вақоеъ» (воқеаҳои нафиси бадеъ) ном китоби ӯст (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Ҳатто қалимаҳои худбаҳои (ба маънои такаббур). худруҳсагӣ (ба маънои берӯҳсаат рафтагӣ), худҳисобӣ (ба маънои ба ғайри худ кор кардан) мавҷуд будааст* (М. Шукӯров, Ҳар сухан...).

3. Воҳидҳои эзоҳие, ки маълумоти иловагӣ медиҳанд:

Дар Соктаре деҳқонон умуман қаланди Устодӯстбой (аз Ғиждӯвон) кор мефармуданд, ки ҳар кадомаш 4 килограмм вазн дошт (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дар муваффақиятҳои коллектив, пеш аз ҳама, ҳиссаи правленияи колхоз (раисаи Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ, депутати Совети Олии республика Миралӣ Маҳмадалиев) хеле қалон аст* («Тоҷикистони Советӣ»).

Қалимаи ибораҳои эзоҳӣ бо воситаҳои бисёрӣ лексикӣ грамматикӣ ифода мешаванд ва муносибатҳои гуногуни атрибутивӣ, объектӣ ва ҳолиро ифода мекунанд.

1. **Муносибати атрибутивӣ.** Дар муносибати атрибутивӣ воҳидҳои эзоҳӣ исми таркиби ҷумларо шарҳ медиҳанд, ки ба гуруҳҳои гуногуни лугавӣ семантикӣ мансубанд:

а) қалимаҳои кӯҳна ва таърихӣ: *Аз амир ба номи қозии маъмур ҷуборакнома (фармон) омадааст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дар шаҳр вай хешу таборе надошт: дар оилаи падару модараш фарзанди ягона буда, аз онҳо хурдсол монда, дар сағирхона (хонаи бачагон) қалон шуда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳӯҷаин... дари анборро боз карда баромад, зағмаи (пал-*

лаи) дар он ҷо бударо ба шоҳини тарозу гузаронд (С. Айни, Куллиёт);

б) калимаю ибораҳои соҳаи касбу ҳунар: *Падарам, бе он ки чаширо аз теғ (шона) ва моку барканда аз кор бозистад, ба ман гуфт* (С. Айни, Куллиёт). *Самарқанд, калонтарин шаҳр ва пойтахти Суғд, бо ду қатор бора (девор)-и баланду ғафс иҳота шуда буд* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ);

в) калимаю ибораҳои шевагӣ: диалектизмҳои лексикӣ, фонетикӣ ва ғайра: *Гӯшт набошад, боқалаҷон (помидор) ҳам шудан мегирад* (С. Айни, Куллиёт). *Дар тарафи шарқи ин айвонча як шипани баланди дароз буд, ки сутунчаҳои ҳамраҳ тарашидагӣ буда, зерсутунчаҳои шакли зомучагӣ (ҳандалакӣ) доштанд* (С. Айни, Куллиёт);

г) истилоҳоти илмиву техникӣ: *Омӯзиши метеоро (ситораҳои паррон) аз нуқтаи назари илмӣ хеле аҷоиб аст* («Маориф ва маданият»). *Амир дар миёнаи қувваи асосии лашкаркаш ва талоя (дастаи пешгард) гоҳ зинсавору гоҳе ба тахти равон нишаста меомад* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ);

д) калимаҳои ифодакунандаи рамзу киноя, синекдоҳа, эвфемизм, табу, вулгаризм, варваризм ва ғайра: *Ба хушбахтии ту бахшидаат (духтар) баднамо нест, бинобар ин ба ӯ толиб бисёр аст* (С. Айни, Куллиёт). *Онҳо инро низ медонистанд, ки бо қабул ёфтани он маънаб панҷяки дастранҷ (музди меҳнат)-и қабулкунандагони он ба қисми онҳо мебарояд* (С. Айни, Куллиёт). ... *маълум аст, ки инҳоро (ғуфсандҳоро) гургони дуню (дуздон) рабуданд* (С. Айни, Дехунда).

2. **Муносибати объектӣ.** Қалимаю ибораҳои эзоҳӣ объектеро, ки дар ҷумлаи асосӣ зикр ёфтааст, таъин ва пурра мекунад, ё ин ки худ ба сифати объектӣ иловагии ҷумла хизмат менамоянд:

Дар заботи классикӣ ва гуфтугӯи халқ аксари ин гуна калимаҳои мураккаб аз исми тоҷикӣ (на аз исми арабӣ) сохта шудаанд (М. Шукуров, Ҳар сухан...). *Баъдтар ин тозақориҳо аз дохили нақшаи маълуми вазн (на аз системаи вазни арӯз) берун баромад* («Садои Шарк»). *Одатан, аз мантиқи ҷумла ва аз рафти фикр (яъне аз ҷумлаҳои боло) маълум шуда меистад, ки «таъсис» дар ин ҷо ба маънои «таъсис додан» аст ё ба маънои «таъсис ёфтан»* (М. Шукуров, Ҳар сухан...). *Мо чоркаса (ҳамроҳи яъна, шавҳари Малика) барои гӯр қардани сутунҳо замин мекофтем, ҷӯб арра мекардем ва ҳоказо* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. **Муносибати ҳолий.** Бисёре аз вохидҳои эзоҳӣ замону магон, сабабу мақсад, шарту ҳилоф, тарзу тариқи иҷрои амалро ба таври илова шарҳ медиҳанд:

В. И. Ленин дар асари худ «Вазифаҳои навбатии Ҳокимияти Советӣ» (соли 1918) ва дар асарҳои дигарани плани соҳтмони асосҳои иқтисодии социалистиро муайян кард («Коммунисти Тоҷикистон»). *Восифӣ дар охириҳои замони Султон Ҳусайн Бой-*

қаро (тахминан дар 20-сола будани худ) аввалин бор то Машиҳад сайҳат кард (С. Айни, Куллийёт). Коркунони илмии он ҳаракат доранд, ки музеи худро аз экспонатҳои зиёде, ки дар дигар ҷоҳои Бухоро (Ситорамахоса, мадрасаҳо ва ғайра) мавҷуданд, бойтар гардонанд (С. Улуғзода, Мунтахабот). Ҳамин қадар об рафта-рафта дар танҳои «Пули Сангин» (дар Норақ) аз чаҳор метр ҷо гузашта меравад (Ҷ. Икромӣ, А. Одинцов, Аҷоиботи сафар).

Бояд гуфт, ки муносибатҳои атрибутивӣ, объективӣ ва ҳоли, ки дар мисолҳои боло дидем, албатта, аз аъзоҳои пайрави ҷумла-муайянкунанда, ҳол ва пуркунанда фарқ мекунад. Ин тафовут, пеш аз ҳама, дар нисбатан мустақил ва ҳамчун шарҳи иловагии истисноӣ воқеъ шудани воҳидҳои эзоҳӣ дида мешавад.

Воҳидҳои эзоҳӣ на танҳо дар дохили ҷумла, балки дар **поварақ** низ оварда мешаванд. Поварақ шарҳи тафсилот, иқтибос, маъҳаз, соли нашр, саҳифаҳо ва дигар қайдҳои иловаҳоро дар бар мегирад, ки онҳо бо матн (ҷумлаи) асосӣ муносибату алоқаманбаӣ доранд. Дар он ҳамчунин маънидоди унсурҳои нутқ, баъзе ислоҳи таҳриротӣ муаллиф ва тарҷумаҳо дода мешаванд. Сабаби асосии дар поварақ овардани воҳидҳои эзоҳӣ ин аст, ки матлаби асосӣ сабуку раван ифода шавад, маъсалаҳои иловагӣ фаҳмидани онро душвор нагардонанд. Дар дастхати китобҳои ҷопӣ (хусусан луғатҳои тафсирии даврони то Революцияи Октябр) барои шарҳ, тавзеҳот ё иловаҳои иқтибосҳои ҳошияро низ истифода мекарданд.

Гуруҳи дигари калимаҳои ибораҳои тавзеҳӣ дар доираи нутқи айнан нақлшуда истифода мешаванд. Онҳо ғайр аз он ки ҷойҳои **норавшани нутқро ба хонанда (шунаванда)** маълум мекунад, лаҳзаҳои ипорро ва ё қандашудани онро пурра мегардонанд; дар пьесаҳо ҳамчун ремаркаҳои муаллиф хизмат мекунад, ҳаракату мимикаҳои персонажҳоро эзоҳ медиҳанд, ҳолатҳои рӯҳии қаҳрамони асарро (мавриди амалиёт ва нутқи он) мекушоянд; муҳити манзараи амалиёт ва тарзи ба вуқӯъ пайвастанӣ ҳодисаҳои воқеаҳои драмавро тафсир менамоянд:

Назар (қадре тунд шуда): — Магар ҳисоб «ҷав-ҷав» нест? — гуфт (С. Айни, Куллийёт). **Мардикори 1 (ҳамроҳашро нишон дода):** — Ҳозир ҳар дуямон ҳам аз майдони ҷанг омада истодаем (Ҳ. Карим, Окшуда).

Воҳидҳои эзоҳии нутқ аз ҷиҳати таркиб ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) **калимаҳои эзоҳӣ:**

Дар Бухоро магар моро фаромӯш кардед, ки барги сабз ғӯён ягон савғот (роҳовард) наёвардед (С. Айни, Куллийёт).

б) **таркибҳои эзоҳӣ:**

Ҳаким Карим рафтӣ дигар барнагашт... Дар задухӯрди қалоне, ки дар самти Старая Русса (дар назди Ленинград —

А. С.) воқеъ шуда буд, фидокорона қурбон шуд (Х. Карим, Оқшуда);

в) **ибораҳои эзоҳӣ:**

Дар муқобили он ба канори дигари (канори рости) даръё деҳаи хурдакаки Сурхакон дар бағали шахҳо ва ҷариҳои сурх ҷой гирифтааст (С. Улуғзода, Восеъ);

г) **ҷумлаҳои эзоҳӣ:**

Кори деҳқонӣ (ман дар ин ҷо пахтакориро дар назар дорам) як силсилаи пурра, бо ҳам алоқамандии як қатор чорабиниҳо мебошад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Ҷои воҳидҳои эзоҳӣ ва аломатҳои китобати онҳо.

Воҳидҳои эзоҳӣ дар мобайн ва охири ҷумлаи содда меоянд. Агар воҳиди тавзеҳӣ барои эзоҳу тафсили ягон аъзои ҷумла омада бошад, бевосита пас аз он воқеъ мегардад:

Чанде пеш дар рӯзномаи «Руде право» (органи Комитети Марказии Партияи Коммунистии Чехословакия) намунае аз эҷодиёти шоирони тоҷик ба таъъ расид («Садои Шарқ»).

Агар воҳиди эзоҳӣ ба мазмуни умумии ҷумлаи содда нигаронида шуда бошад, дар охири он меояд:

Гоҳ калимаи «созанда» ба маънои «бинокор» ба қор бурда мешавад (масалан, дар иборати созандагони коммунизм) (М. Шукуров, Ҳар сухан...).

Қавс аломати асосии калимаю ибораҳои эзоҳӣ мебошад. Асосан дар даруни қавсҳо гирифтани воҳидҳои эзоҳӣ муносибати сусти синтаксисӣ ва мустақилияти онҳоро нишон медиҳад. Ҳодисаҳои бо вергул ва тире ҷудо кардани воҳидҳои эзоҳӣ низ ҷой дорад:

Вай як сол пеш аз ин ба Хучанд рафта, дар курси тракторчиғӣ хонда, дар МТС (станцияи машинаю тракторӣ) қор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои қор қардан омадааст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Мо — **падар ва писар** — аз хона баромада ба ҳавли бобоям рафтем (С. Айнӣ, Қуллӣёт). 6 апрели соли 1920, **солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ**, В. И. Ленин ба декрети Совети Комиссарони Халқ оид ба милликунониҳои Хонаи Лев Толстой... имзо кард («Ҳақиқати Ленинобод»).

Барои аз дигар воҳидҳои истисноӣ ба тезӣ ҷудо кардани калимаю ибораҳои эзоҳӣ нутқ ҳамеша дар қавс гирифтани онҳо беҳтар аст. Ин ҳолатро табиати воҳидҳои эзоҳӣ, ки хусусияти мустақили ва истисноӣ доранд, тақозо мекунад.

КАЛИМАЮ ИБОРАҲОИ ТУФАЙЛӢ

Калимаю ибораҳои туфайлӣ барои ифодаи модалияти субъективӣ хизмат мекунад, яъне нисбат ба фикри ифодашуда, ба тарзи баён ва тартибу мароми он ҷӣ гуна муносибат доштани гуяндаро нишон медиҳанд, онҳо ба ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ ва ҷилоҳои рангини эмоционалӣ мебахшанд, сарчашма,

дараҷан эътимоднокӣ, услуби гуфтор ва қисмати таъсирбахшии онро равшан мегардонанд.

Ба вазифаи воҳидҳои туфайлӣ исм, сифат, шумора, феъл, зарф, калимаҳои модалӣ, ҳиссачаҳо ва таркибу ибораҳои гуногун меоянд. Онҳо ба ягон савол ҷавоб намешаванд, аз ҷои ҷумла ҳам шуда наметавонанд:

Назар ба қавли ӯ, ҳавлиши Дониш боғчанок буда, дар он ҷо дарахтони навчанги тут ҳам буданд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Хайрият ки офтоби хуррами баҳор лутфу эҳсони худро аз сари мардум кам намекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Одатан, падарам афсонаҳои аҷоибро нақл мекард* («Маориф ва маданият»). *Аввал он ки, дар бозор гов нест, диҷом он ки, кохи доштамамонро ба ин пиргов ва ҳар хӯрондан лозим аст* (С. Айни, Ғулумон).

Воҳидҳои туфайлӣ ҳамчун воситаи асосии ифодакунандаи муносибатҳои объективона ва субъективонаи ғӯянда нисбат ба фикр, муносибати ӯ нисбат ба мусоҳиби худ ва объекти сухан ва ҳамчун воситаи ифодаи таассуроти баҳон эмоционалӣ вазифаҳои гуногунро адо мекунанд ва ба гурӯҳҳои зиёди луғавию семантикӣ ҷудо мешаванд.

1. Нисбат ба фикри ифодашуда муносибатҳои гуногуни субъективонаи ғӯяндаро ифода мекунанд:

а) **азму ирода ва боварӣ.** Ба ин вазифа калима ва таркибу ибораҳои **албатта, бешубҳа, бешак, дар ҳақиқат, ҳақиқатан ҳам, ҳаққонӣ, ҳақиқатан, одатан, рост, ростӣ, ба ростӣ, рости гап, таги гап, дар асл** ва ғайра истифода мешаванд:

Албатта, соли оянда боз ҳам зиёдтар китоб чоп хоҳад шуд (С. Айни, Дохунда). *Ҳақиқатан ҳам, онҳо хушвоз ва хушкӯн буданд* (С. Айни, Қуллӣёт).

Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан мехоҳад (С. Улуғзода, Навобод).

*Намӯда ту ба дарди беқарорам доруи дармон,
— Сихат мегардӣ, бешак, — гуфта медодӣ тасаллоям.*

(Б. Хочӣ).

б) **мутобиқат ва замина.** Ба ин вазифа калимаҳои ибораҳои **одатан, аз рӯи одат, расман, аслан, аслаш, табиист (ки), табиатан, зотан, ба ҳар ҳол, ба ҳар бобат** ва ғайра истифода мешаванд:

Зотан, шашмақом хеле ҳузнангез буда, ҳақиқатан тарҷумони аҳволи онрӯзаи меҳнаткашон ва аз ин ҷумла деҳқонон буд (С. Айни, Қуллӣёт). *Шумо, аслаш, худатон одами хушириқ ҳастед, бинобар он ба сари ош расида омадед* (Ҷ. Иқромӣ, Духтарӣ оташ). *Табиист ки, ин ташивишу тараддуди ҳамаи деҳқононро дучанд мекунанд* («Тоҷикистони советӣ»).

в) **шубҳа, гумон, нобоварӣ.** Ба ин вазифа калима, таркибу

ибораҳон эҳтимол, шояд, мумкин, аз афти кор, аз афташ, гумон, таҳмин, муқаррар, ба гумонам, яқин, ачаб не ва ғайра меоянд:

Шояд, бо гуле, ки ман хошам овард, дарди дили ӯ баргараф шавад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — *Рафиқ Амонов, — гуфт, — шумо, эҳтимол, ба рафиқон таъин карда бошед даркор, пагоҳ дар соати 7 маҷлиси бюоро даъват мекунем-а?* (Ҷ. Иқромӣ, Тирмор). *Рафиқ Давлатов, аз афташ, намехоҳанд, ки мо бо баъзе саҳифаҳои ҳаёти ин кас дурусттар ошно шавем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ба тахминам, ҳозир мо бояд дар осмони Юнон бошем* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё).

*Мавҷи табрику сулҳ пайванданд,
Роҳи хунрез — ҷангро банданд,
Ачаб не ки, баҳрҳо хушканд,
Ин ду аммо бузургтар гарданд.*

(М. Тирсизода)

2. Қалима ва ибораҳои туфайлӣ, ки муносибатҳои эмоционаливу экспрессивӣ ва ҳиссиётҳояшонро ифода мекунанд:

а) шодӣ, хурсандӣ, хушҳолӣ, масрурӣ, ҳаяҷон. Ба ин вазифа қалимаю ибораҳои зерин меоянд: **хушбахтона, ба хушбахтӣ, хайрият, хайрият ки, ба бахти мо** ва ғайра:

Хайрият ки, дарс сар шуд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ба хушбахтӣ, ин колхоз аз колхозҳои дигар тафовут дошт* (Ф. Мухаммадиев. Асарҳои мунтахаб). *Хушбахтона садои тӯлҳои «Аврора»-и революционӣ аз кӯҳҳои Тоҷикистон низ баланд шуд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Шукр, ҳарчи аз латтаи бастанишонае нест* (С. Айнӣ, Ғулумон);

б) афсӯс, маломат, андӯх, кулфат, ғам ва ғайра. Ба ин вазифа бештар қалимаю ибораҳои афсӯс, сад, афсӯс, афсӯс ки, мутаассифона, ҳайф, сад ҳайф, ҳайфо ки, дарег, ҳайҳот ва ғайра меоянд:

Афсӯс, сад афсӯс, ки вай дар ин роҳи озодӣ дуртар нарафт, қурбон шуд! (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгон). *Ҳайфо ки, тир кам мондаасту босмачиён бисъёр* (Р. Чалил, Одамони ҷовид): *Лекин, мутаассифона, Зариф гоҳе насиҳати падарро фаромӯш мекард* (А. Шукӯҳӣ, Парии ҷазира).

*Пайрав, ки яке шоири шӯрои мо буд,
Сад ҳайф ки, дар айни ҷавонӣ зи миён рафт*

(С. Айнӣ)

*Дастӣ нозук, латиф, соф, булӯр
Дур шуд, дур шуд зи ман, ҳайҳот!*

(С. Пайрав)

в) тааччуб, хайрат, хохиш, илтичо, талаб, азму ният, мақсад. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои воачабо, аҷиб, наҳод, наҳод ин ки, ачабо, аҷоибот, илтимос, зинҳор, охир, лоақал, ҳеч набошад ва ғайра меоянд:

Аҷаб ки имшаб Ашӯр ҳам тамоман мижа таҳ намекард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Аҷиб, ба назари дигарон ӯ чӣ гуна меналуда бошад? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Худатонро, зинҳор, эҳтиёт кунед, ки шамол нахӯред, азизам (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар). Гап зан, ҳеч набошад, ба ман дилата холи кун (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ);

г) садоқат, ҳурмат, сипесгузорӣ, миннатпазирӣ, вафодорӣ. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои зерин меоянд: офарин, борақалло, раҳмат, муташаккирам, болои чашм, нури дида, болои дида, ба чашм, бо ҷону дил, тоҷи сар, ҷонам садқа, садқаи сар ва ғайра меоянд:

— Алимардон: *Болои чашм! Ҳар коратон бошад, бо ҷону дил, мувофиқи дилхоҳатон мекунам (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Борақалло, шер, ба мо зӯр ёрмандӣ кардӣ (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Офарин! Ман, ошно, хурсанд: мисли пештара ба гап даромадӣ (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — Духтур, ташаккур, ба фазилати мо ин қадар эътимод доштаед, — гуфт Носир Аббос (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ);*

3. Воҳидҳои туфайлие, ки сарчашма ва ба кӣ тааллуқ доштани фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа таркиби ибораҳои ба шунидам, мувофиқи гуфти шумо, ба фаҳмиши ман, ба гумонам, ба қавле, ба фикрам, ба назарам, ба ақидаи ӯ ва ғайра кор фармуда мешаванд:

Назар ба истилоҳи олуфтаҳои Бухоро, шаҳрро додан таслим шудан буд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Аз рӯи қавли пайғирон, инҳо то деҳаи шумо омадаанд ва аз он ҷо нақши пои онҳо барҳам хӯрдааст (С. Айнӣ, Ғулумон).

— *Ба фикри ман, ба духтурамон ёрӣ расонидан зарур! — ба гап ҳамроҳ шуд Иван-амак (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — Ҳа, модом ки ба гуфти шумоён, қаҳрамони асосии фильм мешуда бошам, нақши худро бояд «ба дарачаи баланди бадеӣ» адо кунам (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Мӯи сар ва ришу мӯйлаби ӯ, ба қавли худаи, саду панҷоҳ процент сафед шудаанд (П. Толис, Ҷавонӣ).*

4. Воҳидҳои туфайлие, ки услуби баён, тартибу мароми гуфторро ифода мекунанд. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои аздусар, ба ибрани дигар, ба тарзи дигар, кӯтеҳи гап, мухтасар, умуман, аниқтараш, дурустараш ва ғайра меоянд: *Ба ҳамин тариқ, маҳаллаи моро Санъатобод меноманд, дурустараш, ин номи вай не, балки лақаби вай аст (А. Деҳотӣ, Қуллӣёт). Гирифтани гиред-чӣ? «Як мавзиро чил кас хӯрдааст» гуфтаанд, аз дусар, мову шумо оқсаққол барин бой намешавем (С. Айнӣ, Ғулумон). Ин давраи бакамолрасии ӯ буд ва, ба ин маънӣ, ҳаёти оилавӣ барои вай ҳамчун универ-*

ситети зиндагӣ хизмат кард (Ҷ. Қўҳзод, Қини Хумор). *Аз маҳсули кори ӯ ҳама хурсанд, умуман, тамоми аъзоёни бригада барои беҳбудӣ ва сифати кор мубориза мебаранд* («Тоҷикистони советӣ»).

5. Воҳидҳои туфайлие, ки робитаи фикр, чамъбааст, натиҷа ва хулосаҳои мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калима, ибораҳои **хулоса, ҳамин тавр, ба ҳамин тарик, ниҳоят, оқибат, Ӣнак, қисса** кӯтоҳ ва ғайра меоянд: *Мо бисёр кӯчаю пастиқӯчаҳои бурида гузашта, оқибат, ба ҳавлии ӯ расидем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Хулласи калом, омада натаво-нист* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Бист хоҷагӣ омад, як колхоз шуд, сита омад, як колхоз шуд, мана ҳамин тариқа, колхозҳои майда-майда дар шафати якдигарашон пайдо шудан гирифтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ниҳоят, маълум шуд, ки дар меҳмонхона фақат барои ҷаҳор кас ҷой будааст* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Қисса кӯтоҳ*, он рӯз аз қозихона наредонам кӣ омаду аз мо фуруҳта шуданамро тасдиқ кунанда гирифт (Ч. Икромӣ, Духтари оташ). *Ӣнак, санъаткор дар сурати эҷодкор падидаи нодиру ноёб аст* (Акбар Турсунов, Чакидаҳои хотири ошуфта).

6. Воҳидҳои туфайлие, ки тартиби фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калимаву ибораҳои **якум, ...дум, аввал..., баъд, аз як тараф ...аз тарафи дигар** ва ғайра истифода мешаванд:

Аввало ин ки, ба партия барои амалгирӣ наредароянд, дуюм ин ки, барои он касе, ки чи ботинан ва чи зоҳиран тақдири худ, ҳаёт ва фаъолияти худро бо партия маҳкам вобаста кардааст, дари партия ҳамеша кушодааст (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Чамъоварии машинии пахта, аз як тараф, маҳсулнокии меҳнатро баланд бардорад, аз тарафи дигар, суръати ғунучини пахтаро хеле метезонад* («Тоҷикистони советӣ»). *Аввалан, маънии ҷумлаи боло носаҳеҳ аст, сониян, ҳар як забон соҳти ҷумласозии худро дорад* («Газетаи муаллимон»).

7. Воҳидҳои туфайлие, ки барои таъкиди фикр, ифодани истисно, шарҳу эзоҳ, чудо кардани фактҳои даркдорӣ ва муҳим, муқоисаи онҳо ва пурқувват кардани фикр, муҳолифат истифода мешаванд. Ба ин вазифа калима ва ибораҳои **хусусан, махсусан, алалхусус, асосан, масалан, баръакс, ҷунончи, яъне, ба иборан дигар** ва ғайра меоянд: *Масалан, дар бӯлуи шумо одамони беобу замин, одамони бесаруно магар нестанд?* (С. Айнӣ, Ҷулмон). *Ҳамаи шумо, хусусан, ҷавонон аз ӯҳдаи ин кор ба хубӣ мебароед* («Садон Шарк»). *Онҳо дар нақли Восеъ худписандие ҳис намекарданд, балки, баръакс, вай гоҳ аз соддагӣ, гоҳ аз одаминосии ва гоҳе аз зудбоварӣ ё бетачрибагии худ фиреб хӯрда ба балоҳо гирифторм шуданашро ҳикоя мекард* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар ин забон сухани амну сулҳ,
яъне «Мир»
Намудааст умеди ҷаҳониён тасвир.

(М. Турсунзода)

8. Воҳидҳои туфайлие, ки барои баёдоварӣ, диққатҷалбкунӣ, хайрхоҳӣ, ҳамфикрӣ барин максадҳо ифода меёбанд. Дар ин вазифа калима, таркибу ибораҳои дарвоқеъ, воқеан, гуфтагӣ барин, хуб, хайр, аҷаб не, аҷаб не ки, аслан, майлаш, дар ҳар сурат, ба ҳар ҳол, ҳеч қисса не, ҳеч боқе не, ҳеч гап не ва ғайра меоянд:

Дарвоқеъ, Дохунда, кори намоёне кардӣ (С. Айнӣ, Дохунда). **Гуфтагӣ барин**, духтарча муборак (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). **Хайр, хайр**, оташин нашав, ука! (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). **Майлаш, розӣ шуд** Малик (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). **Аммо аз набудани Оймулло ғоида бурдан хуб не, ба ҳар ҳол, дигар илоҷ надорад** (Ч. Икромӣ, Духтари оташ). **Ҳеч гап не, модарҷон, андаке ярадор шудааст** (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Воқеан, аз сӯҳбати мо ба худи шумо низ суде хоҳад расид** (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

ҶОИ КАЛИМАӢ ИБОРАӢОИ ТУФАЙЛИ

Ҷои калимаю ибораҳои туфайлӣ ба муносибати онҳо ба ҷумла ё ки аъзои ҷудогонан он вобаста аст. Агар онҳо ба тамоми ҷумла муносибат дошта бошанд, асосан дар аввал ва охири ҷумла меоянд. Ба ин гурӯҳ калимаю ибораҳои туфайлие дохил мешаванд, ки сарчашмаи фикр, таъҷҷуб, азму боварӣ, тахмину гумон ва ғайраро ифода мекунанд. Агар калимаю ибораҳои туфайлӣ ба аъзои ҷудогонан ҷумла вобаста бошанд, пеш аз он ҷой мегиранд ва бештар дар мобайни аъзоҳои ҷумла меоянд: **Хайр, майлаш, зарар надорад** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Ба фикри ман, — гуфт ҳезумкаши дигар, — дар як ҷо нигоҳ карда истоданамон, албатта, моро ба ҳалокат мерасонад** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Дар ҳақиқат, Бозор ба ин қадар ноумедӣ, ба ин қадар ҳасрат ва ба ин қадар бадбинӣ ҳақ дошт** (С. Айнӣ, Дохунда). **Гумон кардам, ки шояд, Ҷамъияти театри Москва ё маъмурияти Театри бадени академиявии ба номи М. Горький ба муносибати бо муваффақият анҷом ёфтани гастролҳои Артисти халқии республика, лауреати Мӯкофоти давлатии РСФСР Тоҷикистон ба номи Рӯдакӣ Маҳмуд Воҳидов шабнишиние ороста бошад** (А. Турсунов, Чакидаҳои хотири ошуфта). — **Ба таб мекӯзад?** — **пурсид оқсаққол писарчаро ором гузошта, — аҷиб!** (Ч. Икромӣ, Духтари оташ).

МУХОТАБ

Қалима ва иборае, ки предмети мурочиатро ифода мекунад, мухотаб ном дорад. Мухотаб дар диалог, шиору даъватномаҳо, мактубҳои расмиву ғайрирасмӣ, қарордодҳо ва резолюцияҳо, фармону мурочиатномаҳо, эълону рапортҳо, маърузаю музокираҳо бештар истифода мешавад:

*Биёед, эй рафиқон, дарс хонем,
Ба бекорию нодонӣ намонем*

(С. Айни)

Модар, дарро кушоед, ман омадам! (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Хайр, бачаҳоям, шумо гап зада шинетон, ҳолпурсӣ кунетон, ман як самовор монда, ба таги дег алав гиронам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Мухотаб ба саволе ҷавоб намешавад, бо аъзоҳои ҷумла алоқаи грамматикӣ надорад, вале ба тамоми ҷумла бевосита ва ё ба воситаи яке аз аъзоҳои он робитаи мантикӣ дорад. Дар сурати истисноӣ мухотаб ҷумла аз ҷиҳати мантиқ ва ифода осеб мебинад ва иҷроқунандаи амал номаълум менамояд.

Мухотабҳо **шахсӣ** ва **ғайришахсӣ** мешаванд. Мухотабҳое, ки ҳамчун мурочиат фақат ба инсон гуфта мешаванд, гурӯҳи мухотабҳои шахсиро ташкил медиҳанд. Онҳо дар забон хеле фаровон буда, бештар дар диалог, суҳбатҳо, мактубҳо, мурочиатномаҳо, даъватномаҳо, фармонҳо, маърузаҳо, маъракаҳо, эълонҳо, концертҳо ва амсоли ин истифода мешаванд. Мухотабҳои шахсӣ дар навбати худ ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) *мухотабҳои шахсии бевосита*. Ба воситаи ин мухотабҳо бевосита ба худи шунаванда, шахси дуҷум мурочиат карда мешавад. Вақте ки мухотаб ба як шахс нигаронида мешавад, ном, фамилия, тахаллус, лақаб, вазифа, унвон, касбу кор, машғулият, рутба, баромади иҷтимоӣ, вазифаҳои ҷамъиятӣ, муносибатҳои ҳешутаборӣ, синну сол ва ғайра ҳамчун предмети мурочиат зикр мегардад:

Гулнор! Дар асл нест кардани босмачиён вазифаи ман, вазифаи ту ва вазифаи ҳамаи меҳнаткашон аст (С. Айни, Қул-лиёт). *Ғам нахӯр, бачем, боз ҳавои хуб мешавад, пахта нағз месабзад, нағз мепазад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷайӣ).

Депутат,

*Беҳтарин фарзанди халқӣ, хуб медонӣ,
Ба халқи ин Ватан ҷонӣ, ба ӯ покиза виҷдонӣ,*

(М. Турсунзода)

*Вақти ман сарфи туст, коммунист,
Сарфи ҳар як ҳарфи туст, коммунист!*

(М. Турсунзода)

Байрақро ҳеч гоҳ аз даст намегузорам, рафиқ командир
(Ф. Нийзӣ, Вафо).

Мухотабҳои шахсии бевоситае, ки ба умум, шахси дуҷуми чамъ нигаронида мешаванд, бештар ба ҳолату вазъияти муайяни иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоию маданияти одамон вобаста мешаванд. Онҳо дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, залу аудиторияҳо, маҷлису машваратҳо, ҷамъомаду маъракаҳо аз тарафи нотикон, маърузачиён, лекторон, роҳбарон, сардорон, музокирачиён, муроҷиаткунандагон ва ғайра гуфта мешаванд:

*Рафиқон! Аз ин сағҳо натарсед,
Шумо кӯҳед, аз ин бод наларзед.*

(А. Лоҳутӣ)

Коммунистон, як қадам ба пеш! Комсомолон, як қадам ба пеш! (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Падарони азиз, барои ин шердилиатон раҳмат!* (Р. Чалил, Одамони ҷовид);

б) *мухотабҳои шахсии бевосита*. Ин хели мухотабро муроҷиатшуда имконияти шунидан надорад: масофа дур аст, ё имконияти бевоситаи гуфтан нест ва ё умуман зарурати муроҷиати ғоибона ба миён меояд. Ин гурӯҳи мухотабҳо ба воситаи мактубҳои расмӣ шахсӣ, радио, газета, телевизор, журнал, муроҷиатномаҳо, шиору даъватҳо, таклифномаҳо, ҳаҷвияҳо ва монанди ин ифода меёбанд:

«Падарҷон, кай меой?!» (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Азизам, номаатро мисли гул биғрифта бӯ кардам* (А. Шукӯҳӣ). *Ҷавонони азиз! Тарзи советии ҳаётро пойдор гардонем!* («Маданияти Тоҷикистон»). *Дӯстони азиз! Програμμαи озӯжаворӣ мамлакат ҳар яки моро ба комёбиҳои нав ба нави меҳнатӣ ҳидоят менамояд* («Комсомоли Тоҷикистон»). *Душанбегиҳои азиз! Шаҳри худро азиз доред, шӯҳрати онро баланд бардоред!* («Тоҷикистони советӣ»);

в) *мухотабҳои шахсие, ки ба ҳуди соҳиби нутқ нигаронида мешаванд*. Чунин мухотабҳо бештар дар монологҳо, хусусан, нутқи риторикӣ қор фармуда мешаванд ва бештар ба таъбу ҳолати рӯҳии гӯянда вобастаанд. Онҳо ҳамчун муроҷиат ба шахси II ифода ёбанд ҳам, аз матн ва ё мазмуни гуфтор равшан аст, ки ба ҳуди гӯянда тааллуқ доранд:

*Лоҳутӣ! Чу аз ҳама ҷо ранҷбартар аст,
Бояд ки зудтар бидиҳӣ ҷон бзрои Шарқ.*

(А. Лоҳутӣ)

*Шоиро, аз сӯхтан дорӣ хабар,
Пас, макун аз оташи сӯзон ҳазар.*

(М. Турсунзода)

Ин тарзи истифодаи мухотаб дар байти мактаи ғазал бештар ба назар мерасад:

*Саъдӣ, ту бирав, хайма ба гулзори дигар зан,
Қ-ин меваи боғи ту ба тороҷ расидаст.*

(Саъдӣ)

Мухотабҳои ғайришахсӣ нисбат ба предметҳои чондори ғайриинсон ва предметҳои беҷон гуфта мешаванд. Мухотабҳои ғайришахсие, ки ба предметҳои чондор нигаронида шудаанд, як навъ мурочиати бевосита ё бавосита ба ҳайвонот, паррандагон, хазандагон мебошанд:

— *Хӯр, Хайбарам, хӯр — гуфт Неқадам ба сағ нигоҳ карда*
(С. Айнӣ, Ғуломон).

Мухотабҳои ғайришахсӣ, ки ба ҳодисаҳои гуногуни табиат ва ҷамъият нигаронида мешаванд, нутқро таъсиринок ва мутантан мегардонанд. Ин мухотабҳо дар адабиёт бо истилоҳи **ташҳис маълуманд**. Онҳо дар назми лирикӣ зиёдтар дучор мешаванд:

*То ҷаҳон ҳаст, зинда бош, Октябрь!
Мисли хуршед нур пош, Октябрь!*

(А. Деҳотӣ)

*Эй сабо, аз мо расон бар дӯстон, омад канал,
Ҳам хабар кун наварӯсонӣ чаман, омад канал.*

(М. Турсунзода)

*Баҳор, боз омадӣ?
Биё!
Марҳабо!*

(Ҳаким Қарим)

Мухотаб асосан ба воситаи исми ифода меёбад. Ба вазифаи мухотаб ҳамаи ҳелҳои луғавию грамматикӣ исмҳои меоянд: *Дар ин кӯҳ, Пӯлод Қодирович, ин гуна хазинаҳо кам нестанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). ...*зуд биё, духтарам ид ҳам наздик расид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Уй, мардум, ба иғво напарред, ба ман нигоҳ кунед* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ҳиссаҳои нутқи дигар, ки мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба исми гузаштаанд, низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй далер, эй ҷасури беҳамто,
Писари шери халқ — Гастелло,
Номат афсонаи ҷаҳон кардӣ,
Зинати шеърӣ дoston кардӣ.*

(М. Турсунзода)

*Авф кун, хонанда, эй донандаи асрори ман,
Мавҷ дар пӯлод чустан нест оё кори ман?*

(М. Каноат)

Мухотаб гоҳо ба воситаи қонишинҳо низ ифода мешавад:
Ба ман нигар, ту! — мурочиат кард вай ба Шодигул
(С. Улуғзода, Навобод).

Нидо ҳам дар ҷумла ҳамчун воситаи мурочиат истифода мешавад:

Ҳой, аввал ба гапам гӯш кун! Ба кучо меравӣ? (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Нидо бо мухотаб яқоя омада, мурочиатро пурқувват мекунад:

Э Дохунда, ҳанӯз ту содда будай, магар ту надонистай, ки «об аз боло лой аст» (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҷӣ мардум, нашунидам нағҷед, босмачиҳо бо тадбири оқилонаи ман тамоман гу-рехтанд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Ҷӣ одам! Аз ту мепурсам, ба ин-ҳо чӣ шуда бошад, мегӯям* (С. Айнӣ, Фуломон).

Ибораҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй комсомоли кишвари тоҷик, чу бахти мо
Поянда бош! Чаҳду чадал кун! Зафар намо!*

(А. Деҳотӣ)

— *Эй, сари шӯрида, сардору мададгори ту кист?*
— *Ватанам!*

(Қитбаи Киром)

ТАРҚИБ ВА ҶОИ МУХОТАБ

Мухотаб содда, тафсилӣ ва чида мешавад. Мухотабҳои содда бо як калима ифода меёбанд:

*Дӯст дорам, модарам, бо ёди ту қишлоқро,
Рӯдҳои нуқрагини нилгун офоқро.*

(М. Тирсинзода)

— *Одина! Шишаки сиеҳ дар кучост* (С. Айнӣ, Одина).

*Ба саҳро мебароям, вақти кор аст,
Писар, акнун барои ман баҳор аст.*

(М. Миршакар)

Мухотабҳои тафсилӣ бо ибораҳо ифода мешаванд:

*Солҳо хобидаӣ, эӣ кӯҳсори тоҷикон,
Дар сари ганҷинаҳо чун посбони безабон.*

(М. Тирсинзода)

*Эӣ ватани азиши ман, зудтар маро ба оғӯши марҳамати худ
каш* (С. Айни, Ятим).

*Дилбари чобуксавори ман, биё,
Навдаи боғи баҳори ман, биё.*

(М. Фарҳат)

Дӯстони азиз! Водиҳои Евон ва Обикишк нигарони шумоянд
(Ғ. Мирзо, Мехнат мукофот аст).

Мухотаб ба тарзи такрор ва чнда низ меояд:

Шери бобо, шакари бобо, баҷо ҳастӣ! (А. Дехотӣ).

*Не, намемирӣ ту, эӣ духтар, диловар, қаҳрамон,
Эӣ асил одам, Ҷамила, ту ба дасти золимон.*

(В. Асрорӣ)

— *Гулрӯзон, қудо, Пӯлодакам омад, Пӯлод омад* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Биё, биё, обаки ширини мо,
Биё, биё, обаки зиррини мо,
Ҳамдаи мо, ҷӯраи дерини мо.*

(М. Миришакар)

*Духтаракам, нури чашмам, — гуфт кампир. — Ман туро бо
орзу ва ҳавас калон кардаам* (Ҳаким Карим, Окшуда).

Мухотаб вобаста ба азму мақсад ва оҳанги гуфтор дар аввал, мобайн ва охири ҷумла меояд. Мақсади гуянда шунавандаро ба шунидан тайёр кардан ва диққати онро ба худ кашидан бошад, мухотаб дар аввали ҷумла меояд: *Рафиқон! Таърихи ободии Тоҷикистон аз анҷумани яқум сар мешавад* (С. Айни, Куллиёт). *Писарам, аз ин роҳат гард* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Гуянда бо мақсади ба қисмҳои фаъоли ахбор ҷалб кардани диққати шунаванда мухотабро дар мобайн меорад: *Андак истед, Баротов, ман ба шумо як-ду даҳан гап дорам* (С. Улуғзода, Навобод). *Намондед, ки ака Сафар, андак бихобам* (С. Айни, Ғуломон).

Агар тамоми ҷумла иборат аз ахбороти нав бошад, мухотаб дар охири ҷумла меояд:

Вой модаракат гиргиртон шавад, модаракат аз сараки азизат гардад, бачаҷонам! — *овози модар меларзид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Бандаи дирӯза акнун ҳокимият мекунад,
Ҳечро ҳар чиз кардӣ, зинда бош, эй инқилоб!*

(А. Лоҳутӣ)

*Ваҳ, чӣ раҳшонӣ, эй шарораи сурх,
Чон фидои ту, эй ситораи сурх.*

(А. Лоҳутӣ)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБ

Чумла воҳиди асосии предикативӣ ва коммуникативии нутқ мебошад ва дар шаклу қолибҳои гуногун зоҳир мешавад. Асоси онҳоро чумлаҳои содда ташкил медиҳанд. Аммо эҳтиёҷи тафаккури инсон дар забон қолибҳои нави нутқро ба вучуд меоварад, ки аз маҷмӯи чумлаҳои содда иборат буда, дар байни онҳо алоқаҳои муайяни маъноӣ грамматикӣ мавҷуд аст.

Чумлаи мураккаб нисбат ба чумлаи содда воҳиди ба дараҷаи олии ташаккулёфтаи синтаксис аст, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва савту оҳанг мебошад. Чумлаҳои мураккаб дар асоси ду навъи алоқаи грамматикӣ — пайваст (паратаксис) ва тобеъ (гипотаксис) ташкил меёбанд. Дар алоқаи пайваст қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб ба андозае мустақилияти маъноӣ ва шакли худро нигоҳ медоранд, нисбатан озод ва баробарҳуқуқ мебошанд; дар алоқаи тобеъ бошад, ифодаи як қисми чумлаи мураккаб ба воқеияти ҳиссаи дигари он вобаста аст: онҳо ба ҳамдигар саҳт пайванд ва вобаста буда, яке барои шарҳу эзоҳи дигаре хизмат мекунад:

1) *Солҳо паи ҳамдигар мегузаштанд ва Зӯҳро бо дугонаҳои толиби илми худ ҳар сол ба як зинаи нави илломӯзӣ қадам мегузошт* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2) *Қаҳрамони ҳикоя, ки то имрӯз ҳам барҳаёт мебошад, дар ҷангҳои зидди ҳукумати подшоҳӣ, зидди босмачиён, дар муборизаҳои зидди душманони дохилӣ фидокорона иштирок карда, роҳи пуришарафери тай карда омадааст* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи мураккаб аз чумлаи содда фарқ дорад. Чумлаҳои мураккаб камаш аз ду чумлаи соддаи ба ҳам алоқаманд ташкил меёбанд. Қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб бо хабарҳо ва субъектҳои гуногун ифода меёбанд, бинобар ин ҳар як чумлаи мураккаб дорои якчанд мубтадо ва хабар буда, дар чумлаи содда аксар вақт як мубтадо ва як хабар қор фармуда мешавад. Чумлаҳои мураккаб низ монанди чумлаҳои содда воситаи ахбор буда, барои ташкил додан, ифода намудан ва фаҳмонидани фикр хизмат мекунанд, ба ҳастии реалӣ чӣ гуна муносибат доштани гӯяндаро нишон медиҳанд. Аммо чумлаҳои

мураккаб ифодакунандан идроки мураккабтари ҳастӣ, тасаввуроти робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои он мебошанд ва табиист, ки мустақмал гардидани онҳо ба давраҳои нисбатан инкишоффтаи забон ва шуури инсон вобаста аст. Чумлаи мураккаб воҳиди полипредикативии нутқ ба шумор меравад, яъне онҳо аз ду ва ё зиёда қисмҳои предикативӣ иборат мебошанд. Ҳар яке аз ин қисмҳо асоси грамматикӣ худро дорад ва ба қолиби ҷумлаҳои содда монанд аст. Аммо онҳоро шартан «ҷумлаи содда» меноманд, чунки онҳо дорои аломатҳои асосии ҷумла (хусусиятҳои модалӣ ва предикативӣ) бошанд ҳам, фақат мустақилияти нисбии структуравӣ дошта, аз ҷиҳати маъно ва интонация ҳанӯз нотамо мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо аз лиҳози мазмун ва сохти грамматикӣ худ ба ҳамдигар хеле алоқаманд ва вобаста мебошанд.

Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва алоқани грамматикӣ байни ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои мураккаби омехта.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки як андоза мустақилияти нисбии грамматикӣ ва маъноӣ худро нигоҳ медоранд, дар асоси алоқаҳои нисбатан оддӣ грамматикӣ, алоқани пай ҳам, хилофӣ, муқоисавӣ, ҷудой муттаҳид мегарданд. Ин робитаҳо бештар ба воситаи пайвандҳои пайвасткунанда сурат мегиранд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои ҳастиро ифода мекунанд, аз ин сабаб ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо низ дар асоси алоқаҳои мураккабтари мантиқӣ байни ашёҳо ва ҳодисаҳо ба ҳам алоқаманд мегарданд, қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ байни худ муносибати тобеъ доранд.

Воситаҳои алоқани грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандҳои ва калимаҳои пайвандӣ, интонация, тартиби ҷойгиршавии қисмҳои ҷумлаи мураккаб, мутобикати шаклҳои феълӣ — хабарҳо, калимаҳои ҳам-нисбат ва як микдор воситаҳои луғавию грамматикӣ мебошанд.

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ дар асоси алоқани пайваст ташкил меёбад. Хусусияти алоқани пайваст дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб имконияти мустақилона баён кардани фикрро нигоҳ медорад, барои ифодаи фикрҳои ҷудогонаи баробарҳуқуқ ва нисбатан озод шароити вазъияти мусоид фароҳам меорад: *Кӯчаю бозорҳо ҳанӯз аз ояндаю равандгон ҳолӣ нашуда буданд, дукондорҳо дар тараддуди*

дӯконҳои худро баста ба ҳавлиҳо баргаштан буданд, ҷавонҳо барои сайру гашти бегоҳирӯзӣ ба лаби ҳавзи Девонбегӣ мерафтанд, дӯконҳои баққолӣ дар тоқи Телпак ва дигар ҷоҳо боз буданд ва бо чандин фонус гирду атрофро равшан карда, матоғҳои худро ба назари харидорон гузошта буданд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Насими фараҳбахш мевазид ва кас бо озодии том аз ҳавои тоза нафас гирифта, дар бадани худ қувваи наве ҳис менамуд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Муносибат ва алоқани маъноно грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст бо ёрии пайвандҳои пайвастунанда, интонация, мутобиқати шаклҳои ифодакунандаи замон ва воситаҳои гуногуни луғавӣ ба амал меояд. Пайвандҳои воситаи асосии ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва нишондихандаи муносибатҳои синтаксисии ҷумлаҳои соддан таркиби он ба шумор мераванд.

Вобаста ба тарзу шакл ифодаи қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибатҳои грамматикӣ маъноии байни онҳо ҳар хел воқеъ мегардад. Баъзан онҳо дар мавридҳои муайян мустақилияти маъноӣ ва озодии худро пурра нигоҳ медоранд, дар ҳолати дигар аз ҷиҳати сохт ва маъно ба якдигар вобаста мешаванд. Нисбати мустақил будани ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба ҳолати **автосемантикӣ** онҳо вобаста аст, ки дар ин ҳолат таркиби луғавии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба тафсил ё шарҳу эзоҳи дигар эҳтиёҷе надорад, ҳар як ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъно ва структура мукамал аст:

Ҳаво соф буд, осмон бо ранги нилобаи беғубор медурахшид, офтоб паҳн шуда тамоми ёбонро дар нури пурсурури худ фарқ карда буд (С. Айни, Ғуломон). Дар лаби ҷӯйборҳо сабза медамид, дар кӯталу теппаҳо табиат аз лола қолин мегустурд, камари кӯҳҳо қирмизӣ метобид ва қуллаҳои баланди барфин дар уфуқи лочувард чодари азими оҳарии қуббадор афрошта буданд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

Дар ҳолати дигар ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба ҳамдигар чи аз ҷиҳати маъно ва чи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ вобаста ва алоқаманд мебошанд. Ин гуна ҳолатро **синсемантикӣ** мегӯянд. Ҳодисаи синсемантикӣ аломатҳои хоса дорад, ки бо ёрии воситаҳои махсуси забонӣ зоҳир мешавад. Масалан, дар қисми дуюми ҷумлаи мураккаби пайваст воҳидҳои ишоратие меоянд, ки ба қисми якум вобаста будани онро далоят мекунад: *Мо ба сари пули Меҳтар Қосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфальтӣ» сар мешуд (С. Айни, Куллиёт). Роҳи калон санғарии карда шуда буд, дар он аробҳо, фойтунҳои бисёре рафтумад мекарданд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Ҳамсафарон аз кӯчаи масҷид баромаданд ва ман аз дунболи онҳо равон шудам (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё).*

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст низ воҳидҳои меоянд, ки ба ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб мансубият дошта, онҳоро аз ҷиҳати шакли маъно ба ҳам зич пай-

васт менамоянд. Он воҳидҳои муштарак дар бисёр мавридҳо аз ӯи пайрави ҳар ду ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Дар ҳавли Азимшоҳ асбоби зиёфат омода ва дастархон бо неъмат алвон ораста буд (С. Айни, Қуллиёт). *Соати ёздаҳи шаб тӯдаи қоғазҳои бисёре дар рӯи столи Пулод ҷамъ омада буд ва ду кас бо ҳаяҷон, эътиمود ва муваффақияти кори худ маълумотҳо, рақамҳоро дида мебароманд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин тавр, мустақилияти маъноӣ ва грамматикӣ қисмҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хусусияти нисбӣ дорад.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти аз ҷиҳати имконияти потенциалӣ кам ё зиёд шудани миқдори ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: кушода ва баста.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода таркибан аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои содда иборат шуда метавонанд. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайвасти имконияти потенциалӣ қабул кардани ҷумлаҳои соддаи дигар низ доранд:

*Гули гелос дар ҷанги ҳаво буд,
Барои ҳамл олу ғунҷаво буд,
Бунафша дар лаби ҷӯ ноз мекард,
Гули садбарг чашмаш боз мекард,
Ҷакидан дошт ҷак-ҷак шираи тоқ,
Тапидан дошт аз гармӣ дили хок*

(М. Турсунзода)

Ҳаво соф ва кӯчаҳо ором буд (Ҷ. Қӯҳзод, Як рӯзи дароз).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пай ҳам ва ҷудой ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Маҳз пайвандҳои пайвастиқундан пай ҳам ва ҷудой вобаста ба миқдори факту ҳодисаҳои ҷида ё номбаршаванда тақрибан омада, хусусияти полисиндетонӣ зоҳир карда метавонанд:

Ҷ як байт хонд ва ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байтбаракбозӣ кардем (С. Айни, Қуллиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода як хел нестанд. Дар баъзеи онҳо тартиби ягонаи қисмҳои ҷумла дида мешавад, дар гурӯҳи дигар яке аз қисмҳои таркиби нопурра ифода меёбад, дар гурӯҳи сеюм яке аз аз ӯи пайрави ҷумла ба ҳар ду қисм мансубият дорад: *Зимистон саҳт, барф ғафс, сару тан тунук, барои хӯрдан нон нест, барои сӯхтан ҳезум нест, барои кӯҳнаҷӯй нест* (С. Айни, Ҷулмон). *Дашт дилкаш, боғ зебо, кӯҳсорон хушнамуд*, — *Хуррамиро дида меҷӯшад муҳаббат дар вуҷуд* (М. Фарҳат). *Дар он миён рус ҳам буд, тотор ҳам буд, турк ҳам буд, ўзбеку туркман ҳам буд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду ҷумлаи

содда иборат шуда метавонанд, имконияти потенционии зиёд шудан надоранд. Қолибҳои грамматикии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва муносибатҳои синтаксисию маъноии байни қисмҳои онҳо гуногунанд. Ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибатҳои хилофи қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудию эзоҳӣ доранд, ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд:

Аҳолии деҳанишин ҳам ба чорводорӣ машғули мекарданд, чорводорӣ барои инҳо касби асосӣ набуда, балки як пешаи иловагӣ ба шумор мерафт (С. Айни, Куллиёт). *Лоуҳаи станция ҳам кашида шуд, аммо аз бонси ҷанг ин корро хобонда монда буданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Аз боғчаи гулзор ба димоғи ӯ бӯи хуш расид ва ӯ бо ҳаловати том нафас кашида, дар худ наштаи ширине ҳис кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Вай шоху навадҳоро сахтакак мезад ва ҷодар аз тути шаҳдбор пур мешуд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

АЛОМАТҲОИ СТРУКТУРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Дар алокаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст на танҳо пайвандакҳо, интонация, мувофиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳо, ҷой ва тартиби ҷумлаҳои содда, балки дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ низ истифода мешаванд.

1. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷумҷаи ҷонишинҳои шахсӣ смада, муносибати байни субъектҳо ва объектҳои грамматикӣ қисмҳои ҷумлаи мураккаб ва ё як предмет будани онҳоро нишон медиҳанд: *Шеърӣ сеҳрангези Бедил ҳатто худӣ Оймуллоро ба шӯр андохт ва ӯ гоҳат карда натавонисту мисраи охирини ғазалро боз такрор хонд* (Ч. Икромӣ, Духтари оташ). *Мо ба шоҳзода илм омӯхтем, аммо ба ӯ ақлу идроку тамиз омӯхтан аз дасти мо намеояд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ман устои Қаримро мард ҳаёл мекардам, аммо вай як зани миёнақадӣ хеле калонсол ва чашмабуд будааст* (П. Толлис, Повесть ва ҳикояҳо). *Абӯ аввали номаш, нисфи он буд, лекин ҳама ӯро Абӯ меномиданд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

2. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷумҷаи калима ва таркибҳои ишоратӣ омада, муносибати байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвастро нишон медиҳанд, ба мазмуни умумӣ ё ҷузъии ҳиссаи яқум ба таври хулоса ё умумӣ ишора мекунанд:

Ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дӯкон медодам, аммо инро падарам намедонист (С. Айни, Куллиёт). *Табиатро бисёр одамон дӯст медоранд, вале ин барои муҳофизати гул-гулшукӯфи он кифоя нест* («Мактаби Советӣ»). *Пӯлод ба ҳавлии Рустам-амак даромад, аммо дар он ҷо бисёр истода натавонист* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Сабур боз тақрибан ним соати дигар аз ин сари кор ба он сари кор рафта, дар саҳни фабрика гашт ва дар ин вақт Гулрӯ аз кабинети худ берун набаромад* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

3. Баъзе чумлаҳои мураккаби пайваст ба таври эллиптикӣ **юкесъ** мегарданд, яъне яке аз қисмҳои таркибии онҳо шаклан **нопурра** ифода ёфта, маҳз ба туфайли қисми дигари чумлаи **мураккаб** пурра тасаввур карда мешавад. Ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми дуоми чумлаи мураккаби пайваст рӯй медиҳад:

У аз ман шеър талаб кард ва ман — аз ӯ (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамаи ин ҳодисаҳо як тараф шуду воҳӯрӣ бо Аҳмадҷон-имак — як тараф* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Дар ин тарафи ароба босмаҷӣ меистод ва дар он тарафи ароба — Гулрӯ* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Абдулло аз корҳои матбаа гап мезаду ман — аз корҳои редакцияи газетаамон* (П. Толис. *Повесть* ва *хикояҳо*).

Дар ҳолати як хел будани хабарҳо, бандакҳои хабарӣ, феълҳои ёридиҳандаи хабари чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми якуми чумлаи мураккаб рӯй медиҳад:

Дар рӯ ба рӯи ман одами қушбегӣ ва дар паҳлӯям ҳам яке аз онҳо менишаст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Раҷаб ва Сабур хайрухушкунон ба тарафи лаби даръё ва Пулуду Гулрӯ ба тарафи кинотеатр рафтанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Даруни ҷӯй тамоман рег ва атрофаш хоки регомез буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар дасти яки онҳо шафтолу ва дар дасти дигараш зардолу буд (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). *Иморати ин мадраса аз хишти пухта, тарафи пешаш дуошён ва аз тарафи берун дуқатори (болову поён) равоқдор аст* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳаво соф ва кӯчаҳо ором буд* (У. Қўҳзод, Як рӯзи дароз).

4. Дар таркиби яке аз аъзоҳои ҳиссаи дуоми чумлаи мураккаби пайваст бандакҷонишинҳои соҳибӣ омада, муносибати бо ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб доштаи ҳиссаи дуомиро далолат мекунад:

Қушбегӣ — Мирзо Насрулло бо либосҳои расмӣ бар болои остонаи дарвозаи арк рост меистод ва дар дасташ як хат буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хусрав аз талу теппаҳои сердолу дарахт чашм намеканд, лекин ҳушу ёдаш ба ҷои дигар банд буд* («Садои Шарқ»). *Вай сухани худро шоирона сар карданӣ буд, аммо ягон калимаи зебо ба ёдаш намеомад* (Р. Чалил, Хикояҳо).

5. Дар қисми аввали чумлаи мураккаби пайваст аъзои пайраве меояд, ки ба ҳар ду қисми он мавсуб аст. Дар ин маврид бештар ҳол, алалҳусус, ҳоли макону замон ва пурқунандаи ифода мешаванд:

Дар ин дам дар ошхона кайвонӣ ва хизматгорҳо ҳамин завола мекарданд, танӯрро оташ дода буданд ва дар болои суфа оими калонӣ қаҳ-қаҳзанон хандида нишаста бо Бибизағора шӯхӯхо мекард (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Дар вақти воҳӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимҳез шуд, аммо он ду мӯйсафед қитфҳояшонро наҷунбонда дасташонро дароз карданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба инчунин хизматҳо на танҳо Одина кор ме-*

кард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва барбарӣ дар таҳти дасти як нафар пудратчӣ қор мекарданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Албатта, **барои шеър гуфтан** на замон шарт аст, на валӣ будан (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

6. Дар ташаккул ва робитаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст тақрори калима низ роли махсус мебозад:

*Бе ту нагзашт аз гулӯям об ҳам,
Бе ту дар ҷашмам наёмад хоб ҳам.*

(М. Турсунзода)

Бо ин нигоҳ Зебӣ дар ҷашмони шӯълавари ӯ ифодаи меҳру вафои беинтиҳоро пай бурдагӣ барин шуд ва ин **ифодаи меҳру вафо** дар дили Зебӣ боз як ғунҷаи нави муҳаббатро во кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

7. Яке аз аломатҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст параллелизми структуравӣ ба шумор меравад. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати ифода ва тартиби аъзоҳояшон ба якдигар мувофиқат мекунанд. Асоси грамматикӣ ва маъноии параллелизми структуравӣ ба нуқтаҳои марказие вобаста аст, ки дар таркиби ҷумлаҳои содда мазмунан ба якдигар мувофиқу монанд мешаванд, бо ҳамдигар муқоиса карда мешаванд ва ё муқобил меистанд, баъзе калимаву таркиб ва ибораҳо айнан ё қисман тақрор мешаванд:

Либоси вай ҳар касро фирефта карда метавонист, аммо гуфтору кирдораш ҳеҷ касро фиреб дода наметавонист (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Аз беруни шаҳр ояндагон кам буданд, лекин аз даруни шаҳр мебаромадагон бисъёр-бисъёр буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ҳама бо дастархон меомаданд, лекин домуллои мо бо ҷуби дароз омада буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Вай сар нибардошти мехонд, намояндаҳо дам набароварда гӯш мекарданд* (Ў. Қўҳзод, Қини Хумор).

Дар ҳамаи ҷумлаҳои овардашуда аъзоҳои ҳиссаҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба тарзи мувозӣ (параллель) омадаанд. Чунинчӣ, тартиби аъзоҳои ҳар ду ҷумлаи соддаи ҷумлаи мураккаби яқум ба тарзи мубтадо — муайянкунанда — пуркунанда — хабар воқеъ шудаанд ва таркиби хабарашон як хел аст. Дар ҷумлаи дуюм тартиби аъзоҳои ҷумлаи ҳар ду ҷумлаи содда чунин аст: ҳоли макон — мубтадо — хабар.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз рӯи иштироки пайвандакҳо ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ва ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОР

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба воситаи пайвандакҳои пайваस्तкунандаи паиҳам, хилофӣ ва ҷудой (истисноӣ) ташкил меёбанд. Таснифи алоқаҳои грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайваст низ дар асоси ҳамин пайвандакҳо ба амал омадааст. Мувофиқи алоқаи грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба се гурӯҳи семантикӣ ҷудо мешаванд: а) чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам; б) чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ; в) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАИҲАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам дар асоси алоқаи пайвасти паиҳам сохта мешаванд, ки мувофиқи ин фикрҳои, ки ба воситаи ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби пайваст ифода меёбанд, паиҳам дарҷ мешаванд, дар байни чумлаҳои соддаи аксарияти чумлаҳои мураккаби пайваст муносибати якҷелан шумури ҷида ва муносибатҳои замонӣ мушохида мешаванд:

Устод сухан мегуфту ман ба кораи зеҳн мемондам (Р. Чалил, Маъвои дил). *Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд ва дар тобистон меваҳо мепазанд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори паиҳам ҳодисаю воқеаҳо номбар карда мешаванд, шумурда мешаванд, ба тарзи ҷида воқеъ мегарданд. Интонацияи онҳо низ хусусияти шумур ва тасвири дошта, мураттаб, нисбатан ҷасту нарм ва ҳамвор аст:

У ҳамроҳи ман то таги дарвоза баромада маро ба асп савор карда бозмонд ва ман роҳи Карминаро пеш гирифтаам (С. Айни, Куллиёт). *Баъзе рӯзҳо ба хонаи ӯ ламсоязанҳо ҷамъ мешуданд ва дар суфаи айвони баланду вазеъ ҷақ-ҷақи гарми занҳои хонашӣ барпо мешуд* (Р. Амонов, Навбаҳори чашмасор). *Дар водии Ваҳиш худамон баъзе рӯзҳои саратон гармо ба 40—45 дараҷа мерасид ва ман дар он ҷо ҳафтаҳо ва моҳҳоро бидӯни оҳу воҳу шикваю шикоят гузаронидаам* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Дар қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳам, ки дар асоси муносибатҳои шумуру тасвири ташкил меёбанд, манзараҳои гуногуни табиат, ҳодисаю воқеаҳои гуногун, ҳолату вазъият ва портрети одамон тасвир меёбанд:

Дар охири тобистон тамоми меваҳои боғи Қайюм хушк шуда, аз шох рехтанд ва ғўзаҳо ҳам дар болои ғўзаҳои пӯсида хушк шуданд (С. Айни, Куллиёт). *Бӯҳорои озод аз босмаҷиён ҳам тоза гардид ва дар ҳама ҷои хоки Бухоро ҳукумати шӯрӣ таъсис шуд* (С. Айни, Куллиёт). *Модару фарзанд ҳамин тавр якҷанд дақиқа хомӯш монданд ва Умри-хола аввалин бор*

дар умри худ дар мобайни мардум аз ашқҳои худ шарме накарда гирия мекард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). У се рӯз боз рӯи ҷогаҳ меҳобид ва янғаи Хайригул рӯзи дароз аз пеши вай наҷунбид ба рӯи вай чашм дӯхта менишаст (Ю. Ақобиров, Замини падарон).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти панҳам, ки муносибати шумурдоранд, ба предмету ҳодисаҳои мавҷуда муносибати ягона доштани субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам марбут ва мувофику мутобиқро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи мо тарафдори онҳост (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Эргаш давида ба болои ҳомаи рег баромад ва ман хим аз дунболи ӯ давидам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳаёт пеш меравад ва инсон ҳам ба пеш менигарад* («Садон Шарқ»).

Дар чумлаҳои инкорӣ муносибати шумуру ягонагӣ гоҳо хеле барҷаста мешавад: *Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Муносибати маъноии пайҳам дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст асосан ба воситаи пайвандакҳо ва шаклҳои хабари чумлаҳои содда ифода мешавад. Дар ташаккули чумлаҳои мураккаби пайваст ва ифодаи муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ пайвандакҳои пайвасткунандаи пай ҳам ва, -у (-ю) ва калимаҳои такрори ҳам... ҳам, чи... чи, хоҳ... хоҳ хизмат мекунанд.

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва

Пайвандаки ва хусусияти универсалии дошта, барои алоқаманд шудани чумлаҳои соддае, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунад:

1) муносибатҳои шумур ва номбаркунии ҳодисаҳо, воқеаҳо, ки характери тасвирӣ ва ҷидадоранд:

Миришаб гоҳо дар айвон ва гоҳо дар даруни он ҳуҷра менишаст ва одамонаш дар ду тарафи кӯча аз айвон андак дуртар монанди сайёдон камин гирифта меистоданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ба рӯи қолини қизилаёқи серпат аз ду тараф якандозҳо партофта шуда ва дар ҳар ҷо-ҷар ҷо болиштҳо гузошта шуда буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут);

2) муносибати сабабу натиҷа:

Қиличзодаҳо ба роҳи хато, ба роҳи ақсулинқилоб рафтаанд ва ҳамаи ин камбағалтарварӣ ва инқилобтарошиҳо рӯякӣ будааст (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Дар бари моҳ сиёҳӣ тадричан меафзуд ва нолаву зори мардум шиддат мегирифт* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Сунбод ҳам ба ҳуҷуми лашкари халифа мунтазир нашуда худ бо лашкараш омада ба муқобили Сова фаромад ва ҷанг сар шуд* (С. Айнӣ, Исёни Муқаннаъ).

Дар ҳиссаи дуҷуми ин қабил чумлаҳои мураккаб унсурҳои инфидикунандаи ҳулосаю натиҷа монанди дар натиҷа, оқибат, қамин тарика, аз ин рӯ омада, муносибати сабабу натиҷаи байни чумлаҳои соддаро равшантар нишон медиҳанд:

Аз қанори боғи наботот даръёчаи шӯҳоб ҷорист ва аз ин рӯ
ин ҷо хеле сояю салқин аст (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).
Қолхозчиён имсол меҳнати зиёд қарданд ва дар натиҷа қолхоз
плани маҳсулотсупориро барзиёд иҷро қард («Садои Шарқ»).

3) муносибатҳои эзоҳӣ:

Суботи қаландарона гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст ё ҳу, ё
мин ҳу» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯҳбата-
шон баланд гардид (С. Айни, Қуллӣёт). Аз ҳавлӣ овози садои
пигефон баланд буд ва овози форами занона шунда мешуд
(С. Улуғзода, Навобод). Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз
тӯйхона овози доира ба фалак мепечид (С. Айни, Ёддоштҳо);

4) муносибати ҳамроҳӣ:

У пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз
ҳилли баромадам (С. Айни, Қуллӣёт). Тамоми издиҳоми салла
берун тохт ва муллои воиз ҳам ба кӯча баромада ҳуш аз са-
раш парид (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Зиндагии баъди-
ҷангӣ ниҳоят серташвиш буд ва зиёда аз ин писарам дар ҷанг
қурбон шуду ягона нусхаю нишон ва орзуо омолам — келинам
Саодат аз дунёе ҷашм пӯшид (И. Файзуллоев, Борони баҳор-
рон).

5) муносибати ҳилофӣ:

Лекин қор зӯр буд ва танам бараҳна буд (С. Айни, Қуллӣ-
ёт). Тавассути эҳсосоти ҳуш қувваи мушакҳои одам 6—10 фо-
из меафзояд ва баръакс тез-тез такрор шудани эҳсосоти ноҳуш
ба касалиҳои гипертония, стенокардия ва инфаркти миокард
бурда мерасонанд («Маориф ва маданият»). Онҳо сирри душ-
манро ба ту гуфтанд ва ту онро фош қардан нахостӣ (С. Улуғ-
зода, Субҳи ҷавонии мо). Рафиқон баъд аз пора қардӣ дода-
ни гӯшту рағғану пиёз ва сабзӣ ба сайру гашт рафтанд ва ман
дар вазифаи ошпази он ҷо мондам (С. Айни, Қуллӣёт);

6) муносибати қиёсӣ:

Маҳтобиҳои газӣ шабафрӯз ва ҷароғҳои электрикӣ торики-
сӯз буданд (С. Айни, Қуллӣёт). Одил аз мо боло баромад ва
Шодӣ аз вай баландтар («Садои Шарқ»).

Пайвандаки ва дар чумлаҳои мураккаби пайвасти қушода
такрор омада метавонад. Такрори пайвандаки ва, аз як тараф,
хусусияти услубӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таъсири анъа-
наи забони адабиёти классикӣ мебошад:

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда,
барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолсонае тартиб до-
данд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва
вазифаи ғазалхонии ин базро сурудхонони ҳаваскор адо ме-
қарданд (С. Айни, Қуллӣёт). Фойтун ба роҳ даромад, аз паси
он ду аспакӣ ронданд ва аз паси онҳо бачаҳои кӯча ва тамо-

шобинон рафтанд ва инчунин аз ҳавлӣ як занак дод гӯён баромаданӣ шуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). У ба ман падарона муносибат мекард ва ман инро бо тамоми вуҷудам ҳис карда, рӯҳ мегирифтам ва дар дилам ҳиссиёти гарму гуворое пайдо мешуд (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Вай ҳайрон шуд ва фурсате чеҳраи сабзинааш ҳаракате зоҳир накард ва чашмонаш ба рӯи ман бо диққат нигаристанд («Садои Шарк»).

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки «-у (-ю)»

Дар забони адабии тоҷик пайвандаки дигари серистеъмоли **-у (-ю)** мебошад, ки он дар адои вазифаи грамматикӣ муродифи пайвандаки **ва** мебошад. Ин хусусияти онҳо аз ин ҳам маълум мегардад, ки дар чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода ҳар дуи ин пайвандак дар иҷрои як вазифа меоянд:

Сенафарон бо ҳам хайрухуш карданду ду нафар ба тарафе шитобкорон ва Ғулом ҳам ба тарафи ҳавлиаш равона шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як-якуним моҳ нагузашта боз якуми сентябрь меояду мактаб сар мешавад ва ман дигар зарчашмаравию мевафурӯшӣ карда намегавонам* (П. Толис, Поэзия ва ҳикояҳо).

Пайвандаки **-у (-ю)** бо пайвандаки **ва** баъзе умумиятҳо дошта бошад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ фарқ мекунад.

1) Бо пайвандаки **-у (-ю)** чумлаҳои соддае ба ҳам алоқаманд мешаванд, ки муносибатҳои ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ доранд, вале тафовути ин гуна чумлаҳо дар он аст, ки дар ин ҷо амалу ҳолати қисми дууми чумлаи мураккаб фавран, ҳамон пас аз қатъ гардидани амали чумлаи соддаи якум ба вуқӯъ меояд. Дар ин гуна чумлаҳо хабари чумлаи якум, ки бо пайвандаки **-у (-ю)** меояд, задаи мантиқӣ гирифта, бошиддат ва баландтар талаффуз меёбад:

Онҳо нишастанду поезд ба роҳ даромад (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ба палата духтур даромаду Кумачёв сувориши онро ба хотир овард* (М. Хоҷаев, Об — рушноӣ).

2) Дар чумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати ҳилофӣ ва қиёсӣ доранд, асосан пайвандаки пайвасткунандаи **-у (-ю)** истифода мешавад, пайвандаки **ва** хеле кам меояд:

Анбори бой аз ғалла пур буду ғаллакор нони шикамсерӣ, намехӯрд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Абр гирёну лолаҳо хандон,
Бод ларзону сабзаҳо рақсон.*

(М. Турсунзода)

Соле як ё ду маротиба ба Қўқанд меомаданду мухлисонашон як умр гапи он касро мегуфтанд (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Шарофат-хола суханони Нуралиро мешуниду ақлу ҳушаш ба ҷои дигар буд (С. Улуғзода, Навобод).

3) Дар байни қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки --у (-ю) дар зимни муносибати замони муносибати сабабу натиҷа низ ифода мешавад:

Амон симеро кашиду паровоз ҳуштаки дуру дарозеро зад (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Амир манифест эълон карду дар байни ҷадидҳо ғулғула барпо шуд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Як нисфишабӣ бонги хатар баланд гардиду полки мо ба сӯи Ғарм равон шуд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).

4) Пайвандаки -у (-ю) дар нутқи гуфтугӯ бештар қор фармуда мешавад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил мешаванд, дар зарбулмасалу мақол, ҷанду ҳикматҳо низ бисёртар дида мешаванд:

Дур шиканаду сухан нашиканад (Зарб.). *Об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем, — Ер дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем.*

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки «инчунин»

Пайвандаки **инчунин** ҷумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқаманд мекунад, ки бо якдигар дар муносибати ҳамроҳӣ буда, ҷумлаи дуюм ба ҷумлаи якум ягон фикрро илова менамояд:

Синну соли мо гузаштагӣ, инчунин маориф ташкили дорулмуаллиминро ба мо суноридагӣ (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Бек Мирзокарими Мирохур аз Кангурт ба тарафи Балҷувон ҳаракат намудааст, инчунин мири Қўлоб ҳам ба болои Балҷувон лашкар кашида омада истодааст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ин меҳмонан монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо қорд бурида, бо чангча гирифта меҳӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо шароб меистод* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Азбаски муносибати замони қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба омилҳои зиёде, пеш аз ҳама, ба муносибати хабарҳо вобаста мебошад ва ин муносибатро хангоми истифодаи ҳамаи пайвандакҳо дидан мумкин аст, алоҳида аз назар гузаронидани он афзалтар аст.

Муносибатҳои замони ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст асосан ду хел мешаванд: *ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ*.

Муносибати ҳамзамонӣ. 1. Дар ифодаи ҳамзамонии амалу ҳолат ва умуман ҳодисаю воқеаҳои ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб шаклҳои замони феъл — хабарҳои онҳо аксар вақт як хел

вокеъ мегарданд ва ба ҳамдигар аз ҷиҳати замон мувофиқат мекунанд:

Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дӯконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дӯкон як порча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз бомаш дудкаши тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудкаш дуди ғализи вазнини берун омада, нафт-нафт паҳн мешуд* (С. Улуғзода, Навобод).

2. Хабарҳои хиссаҳои чумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати ҳамзамонӣ доранд, бештар бо шаклҳои феълҳои давомнок ифода меёбанд:

Хӯрду хуроки ман аз тарафи ӯ ба тарзи миёна таъмин мешуд ва гоҳо либос ҳам меод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Лампаи мудаввари 40-ум... ба пайкари серпахлу ва ба рӯю мӯи аз куҳансолии генерал хабардиҳанда шӯғла меафканд ва забонаки чароғ ҳар замон аз мавҷу гулдурроси тӯппронҳои наздик ба ларзиши омада, лип-лип бозӣ мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

3. Хабарҳои амалу ҳолатҳои давомнок ва такроршавандаро нишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди давомдор ифода мешаванд:

Ин гуна шаб бештарин бо базми мӯзика ва рақс мегузашт ва дар вақти дамгирии навозанда ва хонандагон мушоира ва ё лятифагӯӣ сар мешуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ӯ акнун ҳамеша маро масҳара карда гап мезад ва дигарон хоҳу нохоҳ бо хандаҳои худ ӯро дастгирӣ мекарданд* (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Модар ва духтар дар поёни хона нишаста ғузакши мекарданду Дилбар модарсиро ба коре тарғиб мекард* (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

4. Хабарҳои яке аз чумлаҳои содда бо феълҳои мутлақ ва хабарҳои дигаре бо феълҳои давомнок ифода шаванд ҳам, аз ҷиҳати маъно ба ҳам мувофиқат карда, бардавомии амал ва ҳамзамонии чумлаҳоро ифода мекунанд:

Ману Пӯлодбой дар меҳмонхона — корхонаи амаки Мирчамол бо ба сандалӣ дароварда бозӣ карда нишаста будему амаки Мирчамол дар назди чароғ болои сандалича нишаста ба рӯи зонуяш чарм гирифта маҳсӣ медӯхт (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Аммо ба сабаби он ҳам корҳои дилбеҷокунандаи иштиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. Хабарҳои амалу ҳолати баитмомрасида, қатъгардидаро нишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди мутлақ ифода мешаванд:

Назар ба қавли падарам, бисъёр ҷоҳо ва деҳаҳоро рег зер кардааст, бисъёр киштзорҳо нобуд шудааст ва аз ин ҷумла боғи ангири бобоямро ҳам рег паҳи кардааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар як тарафи зерин чинор сағонаи нимхаробае истодааст ва дар болои вай тӯғҳо кашида шудаанд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари

хамсоя). *Холо шахр зеру забар нашудааст ва ҳеҷ воқеаи калон ҳам рӯй надодааст* (С. Айнӣ, Одина).

6. Доимӣ будани амалу ҳолат ва ё аломату хусусият:

Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва дар рӯи вай як лаъли тахтагини бисёр васеъ ниҳода шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вай одатан моҳи март гул мекунад ва гулхояш бӯи хуше доранд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

7. Амалу ҳолат ва хусусияту аломати ҷумлаи соддаи якум дар яке аз замонҳо воқеъ шуда бошад ҳам, доимӣ буда, хабарии ҷумлаи соддаи дуюм амали дар ҳамон муддат воқеъ гардида ро ифода менамояд:

Занаш дар фермаи колхоз говҷӯи буду писари яккаву ягонааш Фирӯззон ҳамин тобистон ба хондан рафт (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Хуҷра танг буд ва онҳо зону ба зону нишаста сӯҳбат мекарданд* («Садои Шарқ»). *Илми Ленин дарёи бузург аст ва мо аз чандин қатраҳои вай баҳравар шумед* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ифодаи муносибати пайҳамзамонии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб хабарии роли асосӣ мебозад.

1. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо шаклҳои замони гузаштаи мутлақи феъл ифода меёбанд, дар муносибати онҳо тартиби ҷой гирифтанишон низ аҳамият дорад. Дар ин ҷумлаҳо тартиби хабарҳои феълӣ ба таносуби замонӣ мутобиқат мекунад:

Дар кушода шуд ва мо даромадем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дами гулханнишинӣ рафту айёми баҳор омад* (А. Деҳотӣ, Навбаҳори заҳматкашон). *Қорӣ-ишқамба аз харидории ман умедашро канда, ба роҳ баромад ва ман аз дунболи ӯ* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

2. Хабарии ҷумлаи содда якум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи мутлақ ва хабарии ҷумлаи соддаи дуюм бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдор ифода мегардад ва бо ин пайдарҳамии амал ифода карда мешавад.

Дар ин ҳол амали давомноки ҷумлаи охир бевосита пас аз амали мутлақи ҷумлаи аввала воқеъ мегардад:

Ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада регҳои ба бами хона ғуншударо бо бел рӯфта истодем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мулозим ба меҳмонхона баромад ва Ӯрмон-полвон ҳам аз ҷояш хеста, либосҳояшро пӯшидан гирифт* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Меҳмононро аз болои кӯрпа шинонданд ва мӯйсафед ба ҳар дуи онҳо ҷой кашада меод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо шаклҳои феълии замони ҳозира-оянда ифода меёбанд:

Ҳозир сардори штаби мо, полковник Авдеев меояд, шумо бо ӯ шинос мешавед ва баъд дар бораи дар кадом вазифа кор

карданатон маслиҳат мекунем (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Бодбарак ба ҳаво мебарояд ва шамол онро бардошта боло бурдан мегирад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

Дар ифодаи муносибати замонии пасиҳам воситаҳои дигар забон низ истифода мешаванд. Чунончи, дар аввали ҷумлаи соддаи дуҷумлаю таркибҳои **баъд, сонӣ, пас, баъд аз ин, пас аз ин, дере нагузашта** ва монанди инҳо омада, пас аз амали ҷумлаи соддаи аввал сар шудани амали ҷумлаи соддаи дуҷумро барҷастатар нишон медиҳанд:

Ҳама баромада рафганд ва баъд мо аз ҷо хестем («Садои Шарк»). Мардум аз сидқи дил хандиданд ва баъди ин музокира авҷ гирифт (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Онҳо ба даромади қишлоқ омада якбора хомӯш монданд ва аз мобайн дере нагузашта сиёҳии ҳар дуяшон ҳам дар торикӣ нопадида гашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Овози шинс ба гӯшамон расид ва пас аз он ҳама ба ҳуҷум гузаштем («Садои Шарк»).

ҶУМЛАИ МУРАКҚАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ХИЛОФӢ

Ҷумлаҳои муракқаби пайвасти пайвандақдори хилофӣ ба воситаи пайвандақҳои **аммо, лекин, вале, валекин, балки, вагарна, ҳол он ки, ва ҳол он ки, бошад, набошад** ташаккул меёбанд. Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои муракқаби пайвасти пайвандақдори хилофӣ аз чиҳати мазмун ба ҳамдигар хилофу зид, муқобилу номутобиқ ва нобаробар мебошанд. Заминаи реалии ҷумлаҳои муракқаби пайвасти хилофӣ муносибатҳои хилофӣ ва қиёсии байни ашёву предметҳо, факту процесҳо ё субъектҳо ва амалиёту ҳолати онҳо мебошад. Муносибатҳои хилофӣ дар забон ба воситаи сохти ҷумла, пайвандақҳо, маънои хабарҳо ва таркиби луғавии ҳиссаҳои ҷумлаи муракқаби ифода меёбанд.

Пайвандақҳои **аммо, лекин, вале, валекин** дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ ва муқобилгузори асосан ҳаммаъно ва муродифи ҳамдигар мебошанд. Пайвандақҳои **аммо, лекин** дар услубҳои китобӣ ва гуфтугӯ баробар кор фармуда мешаванд, пайвандақи **вале** бошад, хусусияти китобӣ дорад:

— Оре, дар он дарёи хуну оташ зани Темурмалик ҳам монанди ҳазорон занон, бачагону пирион ва беморон фарқ шуда рафт, аммо тифли навзоди ӯ саломат монд (С. Айни, Исьени Муқаннаъ). Дар кӯча зери кӯпрӯкҳоро ҳам дида баромаданд, аммо табиби афғонӣ — Асадуллои кобулӣ дар ҳеҷ ҷо набуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Тӯй гузашт, лекин баробари гузаштани тӯй ба хонаи Бозор азо, мотам ва мусибат омад (С. Айни, Қуллийет). Қолхоз ташкил карда кулакро нест кардан лозим, вале кулак ба осонӣ ҷон намедиҳад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пайвандақҳои **лекин, валекин** дар назм ба шакли ихтисор — **лек, вале** ҳам меоянд:

*Шаб омад, лек маҳтобам наёмад,
Фурӯғи чашти бехобам наёмад*

(М. Фарҳат)

Пайвандаки аммо моҳиятии соф хилофӣ, муқобилгузорӣ, муқобилгузории эзоҳӣ, муқобилгузории маҳдудӣ, муқобилгузории қиёсӣ, муқобилгузории хулосавӣ дорад ва серистеъмолтарини пайвандаки хилофӣ ба шумор меравад.

Пайвандаки **аммо** дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ, муқобилгузорӣ ва қиёс бо пайвандакҳои **лекин**, **вале** дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳаммаъно бошад ҳам, вале аз ҷиҳати тарзи истеъмол ва тобиши маъно фарқ мекунад ва онҳо ҳамеша ҳамдигарро иваз карда наметавонанд.

Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **аммо**, **лекин**, **вале** ифодаи муносибати муқобилгузорӣ ба воситаи дар яке аз хабарҳо (бештар дар хабари ҷумлаи соддаи дуюм) омадани маънои инкор пуркувват мегардад:

Хизматгори ӯро аз пеши мирзо бароварданӣ шуданд, аммо ӯ рафтани намехост (С. Айни, Марги судхӯр). *Шариф-амакам дастирхони маро дида, нон пурсиданд, аммо нон набуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Пайвандаки **балки** аз пайвандакҳои **аммо**, **вале**, **лекин** бо хусусиятҳои ҷудогонаи худ фарқ мекунад. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил меёбанд, аз ду ҳолату вазъияти хилофи якдигар яке содир шуда, имконияти воқеъшавии яке аз онҳо таъкид карда мешавад.

Ин манзараи фоҷиаангез махсуси даштҳо ва беруни шаҳрҳо набуд, балки дар шаҳрҳо ҳам аз гуруснагӣ мурдан дар ҳукми одаи даромада буд (С. Айни, Куллийет). *Ба фикри ман, писарам, маро ба ягон бригада ҳамроҳ кардан мондан даркор не, балки аз худӣ мо як бригадаи нав тартиб додан лозим* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** хабари ҷумлаи якум, одатан, маънои инкорӣ дорад, ки дар он факт ва ё ҳодисае инкор карда мешавад, дар ҷумлаи дуюм бошад, аз ҷиҳати иборат будани номутобиқатӣ ва ё маънои хилофӣ шарҳ дода мешавад:

Не, ҳамашон назадаанд, балки чанд нафарашон задаанд (С. Айни, Ғулмон). *Замини Сари Чӯй аз онӣ вай нест, балки вай онро кайҳо ба ҳар дуи шумо додааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** ҳиссачаҳои таъкидии **фақат**, **танҳо** омада, ҷиҳатии номутобиқатии қисмҳои ҷумлаи мураккабро пуркувват мекунад, ин вақт тарзи ифодаи ҳиссаи дуюми ҷумлаи мураккаб ба тариқи **градация** торафт пуркувват мешавад.

У на танҳо хурдсол буд, балки қашаи даст ва танаш қоқи камушт ҳам буд (С. Айни, Куллийет). Дар он ҷо **на танҳо** пӯс-

ти одам дигар мешавад, балки шуур ва ҷаҳонбинии он тағбир меёбад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби чумлаи соддаи якум ҳиссаҳои инкории **на ин ки** омада, муносибати чумларо равшантар зоҳир мекунад:

Бача на ин ки воситаи хурсандии шумост, балки вай граҳданини оянда мебошад («Маориф ва маданият»).

Чунон ки зикр шуд, муносибати хилофию муқобилгузори ба воситаи пайвандаки **ӯ** низ ифода мешавад:

Аз ғалабаи инқилобӣ Бухоро ҳафтаю моҳҳо гузаштаасту вай ҳанӯз ягон ҳавлию хонаи дуруст надорад (Ҷ. Икромӣ, Ду-воздаҳ дарвозаи Бухоро).

Дар алоқамандӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ пайвандакҳои **ҳол он ки**, **ва ҳол он ки**, **бошад** истифода мешаванд. Пайвандакҳои **ҳол он ки**, **ва ҳол он ки** характери китобӣ дошта, пайвандаки **бошад** дар забони адабӣ ва гуфтугӯ баробар истеъмол меёбад, ки он асосан муносибати хилофии қиёсиро ифода мекунад:

Дар қиёфаи ӯ, дар муомилаи ӯ бо дигарон ҳеҷ гуна осори такаббури «бузургворона» мушоҳида карда намешуд ва ҳол он ки бо хондани китобҳои Айнӣ ӯро сдами боқарруфар ва «сипо» тасаввур менамудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бори ман қуввати як навҷавони понздаҳ-шонздаҳсолаи тандурустро талаб менамуд, ва ҳол он ки ман бачаи ёздаҳсола будам* (С. Улуғзода, Субҳии ҷавонии мо). *Аммо ғайр аз писари Темурмалик дигарон зимистон ба қишлоқи худ бармегарданд ва ӯ бошад тобистону зимистон дар он ҷо зиндагонӣ мекунад* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Сафар об ях кардааст мегӯяду ба ман бошад хунук заррае ҳам таъсир накардааст* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Пайвандаки **бошад** ҳамчун шакли аористи феъли **будан** ба назар расад ҳам, дар вазифаи пайвандак маънои асоси луғавӣ ва хусусиятҳои феълии худ — замон, সিға ва намудро, гум карда, фақат шахсу шумораро нигоҳ медорад: бошам, бошӣ, бошад, бошем, бошед, бошанд. Пайвандаки **бошад** одатан дар таркиби қисми дуюми чумлаи мураккаб пас аз калимае меояд, ки объекти муқоса ва ё муқосаи хилофӣ қарор мегирад:

Падарашро надида рафтан мумкин нест, он кас бошанд, ду рӯй боз наомадаанд («Садои Шарк»). *Ваҳши мо Мисри советӣ аст, даръёи Ваҳш бошад, Нили советӣ аст* (С. Улуғзода, Навобод).

Пайвандаки **бошад** гоҳе танҳо муносибати қиёсиро ифода мекунад:

Дар ин киштзор гурӯҳе аз занон алафҳои бегонаи сабзӣ ва пиёз барин сабзавотҳои нозуқро дасткаш мекарданд, мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошкаҳоро каландгардонӣ менамуданд (С. Айнӣ, Дохунда). *Соате нагузашта сандуқи Қосимҷон боз ҷои пештараашро шиғол кард,*

худи Қосимҷон бошад, боз рафта дар пеши самовор нишаст (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофии қиёсӣ ёриди- хандаи **бошад** бо пайвандаки **ва**, у ҳамроҳ омада метавонад. Агар онҳо дар байни ду қисми чумлаи мураккаби пайваст оянд, ёридохандаи **бошад** дар таркиби қисми дуюм — пас аз аъзои қиёсшаванда меояд:

Падарам бо як хез аз ду бозуям нигоҳ дошт ва ман бошам, пояк зада гирьякунон ва фаръёдкунон «меравам, меравам» — гуён нола мекардам (С. Айни, Ёддоштҳо). Адо кардани қарзи мурдаи падарам ва ҳуроки зимистони мо ба саломат мондани ҳамин ҷуворӣ вобаста буд ва ғӯза бошад, пояхушк шуда кайҳо талаф шуда рафта буд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин одам ба миёни худ чанг меандоخت ва Пӯлод бошад, даст дароз карда, дар замин чизеро мекофт (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пайвандаҳои **вагарна**, **набошад** аз ҷиҳати вазифа синоними ҳамдигар мебошанд Вале пайвандаки **вагарна** китобӣ буда, пайвандаки **набошад** хусусияти умумчистеъмоли дорад. Ин ҳар ду пайвандак барои алоқа ва ифодаи муносибати муқобилгузори ва қиёсии байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаб истифода мешаванд:

Хайрият ки, модарарӯсам дӯст медоштааст, набошад аз ҳамин тавр оши палави мурғин маҳрум мемондам (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Хайрият, дар дӯзонҳои Когон ину он ёфт шуда мешаду мо мехарем, набошад дар мо ҳам ҳеч чиз набуд (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Барои муллоӣ хату савод шарт нест, вагарна бештарини муллоҳои дар ин ҷо нишаста аз сафи муллоён бояд бароянд (С. Айни, Гуломон).

Муносибати чумлаҳои содаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ асосан муқобилгузори ва қиёс бошад ҳам, тобиш ва ҷилоҳои маъноии зиёде доранд. Бинобар ин чумлаҳои мазкурро аз ҷиҳати ифодаи маъно ва тобишхояшон ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст.

а) **Ҳилофи холис**. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ходисаву воқеа ё фактҳои баробарвазну баробармаъно ба якдигар муқобил гузошта мешаванд:

Гӯё имшаб дар арк ғайр аз амир ва қушбегӣ каси бедоре набуд, аммо бедориҳои онҳо ҳам ба осудагии мазормонанди арк халал намерасонид (С. Айни, Қуллӣёт). Ман рафиқи шумо барин нависанда ва шеърдон нестам, лекин ман табибам, табъ ва руҳи инсонро мешиносам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

б) **Ҳилофи маҳдудӣ**. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби пайваст чумлаи содаи дуюм барои амалӣ гардидани он ҷӣ, ки дар чумлаи якум ифода шудааст, имконият намедихад, ҳамчун омил маҳдудкунанда воқеъ мегардад:

Ман чакманамро тамоман ба шумо медодам, лекин худам чакманӣ дигар надорам (С. Айни, Қуллӣёт). Хат дар хонаи дарун, ба даруни сандуқ аст, лекин ҳозир дар хона меҳмони зан

аст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Боз маро рост карда шинонданӣ шуданд, лекин ба ман ёрои нишастан намонда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан мехоҳад, бригадири бад набуд, аммо ба раисӣ зӯраш нарасида истодааст* (С. Улуғзода, Навобод).

Муқоиса ё муносибати қиёси маъноӣ васеъ дорад ва мазмунҳои қиёс, монандкунӣ, номутобикатӣ, нобаробарӣ қиёси хилофӣ ва монанди инҳоро дарбар мегирад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб пайвандакҳои **аммо, лекин, вале, бошад, ҳол он ки** ва таркиби лексикӣ ифодакунандаи муносибатҳои хилофӣ қиёси истифода мешаванд:

Дар даври амир қадидҳо дигар хел рафтор мекарданд, лекин мо бояд дигар хел рафтор кунем (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун). *Дар натиҷаи вайронкориҳои босмаҷиёни тороҷгар киштукори мамлакатамон аз сад шаст монда буд, қорводорӣ бошад, ним кам шуда буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Саҳву хато дар ҳаққи як кас мешавад, ду кас мешавад ва ҳол он ки «саҳв» дар ҳаққи ҳамаи деҳқонон рафтааст* (С. Айнӣ, Ғуломон).

в) **Хилофи эзоҳӣ**. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ, ки муносибати эзоҳӣ доранд, ҳиссаи дуюм ҳиссаи якумро як навъ шарҳу эзоҳ медиҳад:

Ин идора аз мардуми Бухоро иғзогаронро ёфта барои худ агент кардан гирифта, ҳар рӯз чанд ҳавлиро кофтуков мекард ва чанд касро ба амир гуфта ҳабс мекунонд, аммо ҳамаи ин кофтуков ва ҳабсҳо ба роҳи провокационӣ мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Маҳсуми ланҷ ҳоло зиндааст ва то тарошидани як риш мағасвор ғинг-ғингкунон як китоб гап мезанад, лекин гапаш заррае намяк надорад* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Дар сари дастархон аммаш ба Шодигул нигоҳҳои маънидори табассуломез мекард, вале дар нигоҳи вай осори ноҳушнудӣ ё маломате дида намешуд* (С. Улуғзода, Навобод).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой. Хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой дар ин аст, ки аз факту ҳодисаҳо ва воқеаҳои ифодаёфта ба амал омадани яке имконпазир аст, яъне аз фикрҳои ҷудогонае, ки бо ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ифода меёбанд, фақат яке содир шуда, дигаре воқеъ намегардад ё ки онҳо паси ҳам воқеъ гардида, ҳамдигарро иваз мекунанд.

«Мафҳуми «ҷудой» ин ҷо ба маъноӣ тафовути кул, ҷудоии мутлақ наомада, муносибати **альтернативии** байни факту ҳодисаҳо нишон медиҳад, яъне ҳар як ҳодисае, ки имконияти реалӣ ё гумонии воқеият дорад, дар сурати истисно ё тамоман инкор намудани ҳодисаи дигари ҳамшафати он бояд ба вучуд ояд. Ҷунончи, дар мисолҳои зерин дар як вазъият имконпазирии воқеъ гардидани ҳодисаҳо баён ёфта, фақат дар шароити ба амал наомадани яке имконияти ба вуқӯъ пайвастанӣ дигаре ба миён меояд:

Ин ҳол боз як ду рӯзи дигар давом хоҳад кард, дар ин миён

Ман дар таги қин хоҷам мурд, ё аз гап гирифтаи ноумед шуда маро хоҳанд кушт (С. Айнӣ, Куллиёт). Ё дар идора касе набуд, ё телефон вайрон буд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун).

Дар мисолҳои зерин ҳодисаю воқеаҳо имконияти якбора дар як вақт рӯй додан надоранд, онҳо ҳамдигарро иваз мекунанд:

Аз пеши назараш гоҳ қомати хамидаи муаллими кӯҳансол мегузашт, гоҳ рӯи ҳам ғамгину ҳам қаҳролуи модараш (П. Толинс, Повесть ва ҳикояҳо).

Гоҳ додӣ ту ба дастам омом,
Гоҳ додӣ ту ба ман говрона.

(Лоик)

Модарам, модари билиштиям!
Зиндагӣ гаҳ ба хеш мегирад,
Бар замин осмони беоя
Гаҳ ба ҳоли пареш мегирад

(Лоик)

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой бо ёри пайвандакҳо, ҳамчунин бо воситаҳои луғавӣ ташкил меёбанд. Пайвандакҳои ҷудой унсурҳои зарурии сохти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой мебошанд:

Киҳо ба он ҷойҳо рафтаанд, ё ҷанобашон онҳоро ном ба ном медонанд (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ман ба назди шумо равам, ё ки шумо ба назди ман биёеду як кваттираро ҳолӣ карда диҳам (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). То вақти ҳосилгундорӣ бояд аз район ягон дастуруламал ояд, ё ин ки худамо машварат карда бо қарори ақсарият ягон кор мекунем (С. Айнӣ, Фуломон).

Гар пиндорӣ, диламро ҷуз ту ёре ҳаст — нест,
Ё ғамамро ғайри меҳрат ғамгусоре ҳаст — нест.

(А. Лоҳутӣ)

Ба гурӯҳи воситаҳои луғавӣ калимаҳои **гоҳ (гаҳ, гаҳе)**, **баъзан**, **як вақт**, **дам (даме, як дам)**, **яке**-ро дохил кардан мумкин аст. Ин калимаҳо дар сурати ба гаври ҷуфт, такрор омадан воситаи луғавию грамматикӣ ташкилдиҳандаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой шуда метавонанд. Онҳо ҳангоми такрор дар таркиби ҳам қисми якуми ҷумлаи мураккаб ва ҳам қисми дууми он омада, қолиби муайяни синтаксисиро ташкил медиҳанд:

Гоҳ дар зери сари мо санг буд,
Гоҳ манзил Қасри Шоҳавранг буд.

(М. Турсунзода)

*Дарахтон кайхо барғоҳояшонро партофта шоҳу танаҳояшонро
гоҳ борон шушта мегузашт, гоҳ барф паҳи мекард* (П. Толис,
Повесть ва хикояҳо). *Баъзан падириш меомад, баъзан мо ба
назди ӯ мерафтем* («Садои Шарқ»). *Баъзан хунуқиҳои сахти
даҳ понздаҳ дараҷа ҳам мешавад, гоҳо барфи баланд ҳам ме-
борад* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Аз воситаҳои луғавию грамматикӣ мазкур калимаҳои **гоҳ**
(гоҳе, гоҳо, гаҳ, гаҳе) хеле серистеъмол буда, услуби китобист,
калимаҳои **баъзан**, **як вақт**, **як маҳал** хусусияти адаби ва уму-
миистеъмолӣ дошта, калимаҳои **дам**, **яке** хоси забони гуфтугӯ
мебошанд:

*Дам он китоби шавқоварро ман мехондам, дам вай мехонд.
Яке вай пеш мегузашт, яке ман. Як дам ман борро мебардош-
там, як дам вай мебардошт* («Садои Шарқ»).

Хусусияти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудое, ки бо ёрии
воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкил меёбанд, дар ин аст,
ки ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда панҳам содир мешаванд,
онҳо якдигарро иваз мекунанд, ҳатто ба навбат такроран во-
қеъ гардида метавонанд, яъне заминаи реалӣ доранд; воқеъ
гардидани амал ва ҳодисаю воқеаҳои, ки дар ҳар ду қисми
ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, имконпазир аст. Ин маънӣ
ва ин хусусияти ҷумлаҳои мураккаби пайваст маҳз бо ёрии во-
ситаҳои луғавӣ ифода мешавад:

Гоҳ Чобир ҳарифро ба тағай зер мекард, гоҳ Восеъ — ӯро
(С. Улуғзода, Восеъ). *Гоҳ монанди асал ширину хушбӯй аст*
он. — Гоҳ чин монанди мавҷи баҳр дар рӯяст он (М. Турсун-
зода).

Пайвандакҳои ҷудой воситаи асосии ташаккули ҷумлаҳои
мураккаби пайвасти ҷудой мебошанд. Пайвандакҳои ҷудой дар
ҷумлаҳои мураккаб дар шакли ҳам танҳо ва ҳам такрор ме-
оянд. Дар шакли танҳо омадани онҳо кам воқеъ мегардад,
асосан ба тарзи такрор меоянд. Дар ҳолати такрор шудани худ
ин пайвандакҳо муносибати ҷудоеи байни ҳиссаҳои ҷумлаи му-
раккабро кувватнок мегардонанд. Бояд гуфт, ки ҳангоми так-
рор омадани пайвандакҳои ҷудой (**ё**, **ё ки**, **ё ин ки**) фақат
ҷузъи аввалии онҳо (**ё**) такрор шуда меояд:

*Ё мавсими сабри ман хазон шуд,
Ё нахли умед бар надорд.*

(А. Лоҳутӣ)

*Ё рӯзи таъинкардаи ман маъқул нест, ё ҷое, ки аз рӯи тақси-
мот расидааст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Китобҳои
кӯҳна ҳастанд, лекин онҳо ё дастраси мо набуданд, ё ки мо ҳо-
ло онҳоро хонда наметавонистем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии
мо). *Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардам, ё ин ки Ар-
боб Рӯзӣ, ё ҷаноби ноиб, ё ҷаноби Қорӣ оварданд* (С. Айни,
Марги судхӯр).

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки такрорӣ ё ...ё хабари ҳар ду чумлаи содда як хел (айни як калима) бошад, одатан, дар чумлаи дуҷум алоҳида зикр намешавад:

Не, ё тӯ маро мегалтонӣ, ё ман туро! — ҷавоб додааст падарам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар байни ду чумлаи саволи дар дохили чумлаи мураккаби пайваст пайвандаки ҷудой омада метавонад. Дар ин ҳол алоқаи ин ду чумла озодтар буда, дар байни онҳо ист нисбатан зиёдтар аст:

Дигар он ки ҷаро дӯсти ман маро барои ҳуҷра умедвор карда, ба пеши ин гадои бекасу кӯй фиристод, ё ин ки ӯ маро бо-зи додан мехост? (С. Айни, Марги судхӯр).

*Офтобаш гарм, аз ҳозир баҳор омад магар,
Ё зимистон қаҳр карду рафт бар ҷои дигар.*

(А. Деҳотӣ)

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой хусусиятҳои гуногуни маъноию грамматикӣ доранд.

1. Дар онҳо ҳодисаю воқеаҳо ба тарзе ифода меёбанд, ки ҳар яки онҳо барои инкор ё истисноии дигаре шарту шароит фароҳам меоварад:

а) барои боздоштани яке аз амалиётҳо ё содир нашудани яке аз факту ҳодисаҳо амру фармон, илтимосу илтиҷо карда мешавад, талаб ва ё ҳукми катъӣ бароварда мешавад. Дар ин қабил чумлаҳо пайвандакҳои такрори ё... ё, ё... ё ки истифода гардида, хабарҳои чумлаҳои содда бо шаклҳои феълии сифаҳои амрӣ, хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбанд:

Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳад (С. Айни, Одина). *Ё дар ҳамин ҷо меистегон, ё ба ҷои дигар фиристода мешавад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ба хона ё шумо маро роҳ намедихед, ё ман шуморо!* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид);

б) ҳодисаю воқеаҳо якдигарро қомилан инкор накарда, яке дигареро аз шароити вазъияти номусоид ва ё ғайриимкон берун мекунад. Хабарӣ ин гуна чумлаҳо бо шаклҳои феълии сифаи хабарӣ ифода меёбад ва чумлаҳои содда тахминӣ гумонро ифода мекунанд:

Вай ё чӣ гуфта ҷавоб доданаширо надонист, ё ки ёди Ҳамроҳони марҳума уро ба ҳаёл андохта буд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Магар шумо хешу табор надоштед, ё магар онҳо ҳам ба шумо ёрӣ надоданд?* (С. Айни, Куллиёт). *Дар ин ҷо, ё ягон хатои рафиқ Ҳасан ҳаст, ё ин ки дар вақти кор ягон дастӣ бе-гона ба миён даромадааст* (С. Айни, Куллиёт).

2. Ҳодисаю воқеаҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб характери ғайриреалиӣ, шартӣ доранд.

Характери ғайриреалии чумлаҳо ба сохту оҳанги онҳо низ вобаста буда, гурӯҳи қалони онҳо бо оҳанги пурсиш, тахминӣ шубҳа ифода меёбанд, аксар вақт ҳиссаҷаҳои саволи, воҳидҳои

модалӣ ва туфайлӣ мегиранд, хабарҳои ҷумлаҳои содда бештар бо сифаҳои амрӣ ва шартӣ-хохишмандӣ ифода меёбад:

Ин бераҳа маро ба мақсад мерасонида бошад, ё аз роҳи калон дур афтода, аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам? (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ин кор қасдан карда шуда бошад, ё оби ҷӯй дамида ба тағи хиштҳо фурумадааст?* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Онҳо, мумкин аст, пеш-пеш гурехта раванд, ё ки аскарҳои сурх хабардор шуда биёянд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Магар ин Мария, аст, ё Ҳалим ба ман шӯҳӣ мекунад?* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

3. Ҳодисаю воқеаҳо, ки дар қисмҳои ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, заминаи реалӣ дошта, воқеъ шудаанд ва ё воқеъ шуданашон имконпазир аст. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода меёбанд:

Ба қафо баргашта асп тохтан ҳам мумкин набуд, ё ба тир мезаданд, ё асп давонда онҳоро дастгир мекарданд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *...баъзе деворҳоро тирӣ милтиқ «лесида» гузашта, ё ки тирӣ тӯп сӯроҳ кардааст* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Гӯшти хомро акаи Мадалӣ аз чарогоҳ меоварад, ё ин ки ҷӯпонҳо мефиристанд* (М. Наҷмиддинов, Даръе маҷрси нав меҷӯяд).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой аз ҷихати таркиб ба тарзи кушода дохил мешаванд ва дар таркиби онҳо аз ду зиёда ҳам ҷумлаҳои содда омада метавонанд:

Магар ба дарде талаф шуд, ё ки аз нотаваони ӯ фоида бурда гургонаш дарониданд, ё десе заҳматаш расонид ва ё дар камингоҳе ғаниме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид (С. Айнӣ, Одина).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Дар забони адабии тоҷик қолиби махсуси ҷумлаҳои мураккаби пайваст мавҷуд аст, ки аз қолибҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ фарқ мекунад. Хабарҳои ҳиссаи якуми ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб бо шакли ғайритасрифии феъл (феъли ҳол бо-а) ифода шуда, хабарҳои ҳиссаи дуюми онҳо дар шакли тасрифии меояд:

Забони тоҷикӣ яке аз қадимтарин забонҳои дунё буда, бо ин забон асарҳои оламшумули илмӣ ва адабӣ офарида шудаанд (Н. Маъсумӣ, Асарҳои мунтахаб). *Рӯди Пирмаст аз шарқи шимолӣ ба ғарбӣ ҷанубӣ ҷорӣ шуда омада, дар қарибии ғӯшаи шарқӣ-шимолӣи Ғиждувон оби он оӯд ба ду тақсим мешавад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бисъёрии коргарони ин истеҳсоли роҳи оҳан аз ҳамин қишлоқ буда, қисмашон дар депои Когон кор мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ҳаво мулоим шуда, аз рӯи замин барф саросар барҳам хӯрд* (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур).

Алокаи грамматикӣ ва маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби ҳоли нисбат ба хелҳои дигари ҷумлаи мураккаби пайваст зичтар ва барҷастатар мебошад. Ин хусусияти ҷумлаҳои мураккаби мазкур ба туфайли хабари ҳиссаи якуми он ба амал меояд. Шакли ҳоли хабари ҳиссаи якум нотамоӣ ва бардавомии амалу воқеа ва фикрро низ далолат мекунад. Шакли ҳоли ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб инчунин боиси ба амал омадани интонацияи махсуси баён мегардад. Қисми якуми ҷумлаи мураккаб бо оҳанги паст сар шуда, тадриҷан баланд мешавад. Дар охири ҷумла як фосилаи кӯтоҳи заданок ба вучуд омада, аз воқеъ гардидани ҳиссаи дуҷумлаи ҷумлаи мураккаб огоҳ мекунад. Ҷумлаи соддаи дуҷумла бо оҳанги нисбатан паст оғоз ёфта, бо як маром давом мекунад ва дар охир паст шуда, қатъ мегардад:

Чои истиқомати Мулло Вафо дар Бухоро, дар мадрасаи Шодимбой буда, шоири ҷавони машҳур Шоҳин ҳам дар он ҷо истиқомат дошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Зимистон рафта, боронгарии аввали баҳор сар шуда буд* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби ҳоли асосан ба воситаи интонация, яъне бепаївандак ташақкул меёбанд. Аммо баъзан бо пайванди пайвасткунанда омадани онҳо ба назар мерасад:

Ба ҳар ҳол, умри ман ба поён расида ва рӯзи ман ба шумор мондааст (С. Айнӣ, Дохунда). *Тирамоҳ ба охир расида ва зимистон наздик омада буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Бо кӯмаки духтарон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон ҳангоми тирпаррониҳо набуд шуданд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Баъзе деворҳои тири милтиқ «лесид» гузашта, ё ки тири тӯп сӯроҳ кардааст* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ғоҳ дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб ҳолҳои замон, махсусан, калимаи **ҳанӯз** омада, интонацияи онро қувват медиҳад ва воқеъ гардидани амали дигарро ногузир мегардонад. Хабарии чунин ҷумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мегардад:

Карим ҳанӯз лаб накушода, дарди саҳте авзон Ҳайдарқуло тағбир дод (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Ҳанӯз ман ба навиштани ин суханон шурӯъ накарда, зани амаки Сангинбойро аз таги дарвоза муаллима, зани амаки Эшмаҳмад ҷеғ зад* (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Ҳанӯз даҳ-дувоздаҳ қадам нарафта, аёси хунук ба онҳо таъсир қард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ҳанӯз як-ду километр роҳ тай накарда, водии зарнисори Ҳисор оғӯши худро мекушояд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОИ ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛИ

Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли ҳамаи муносибатҳои маъноие, ки барои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррари характернок мебошанд, вучуд доранд.

1. **Муносибати шумур:** *Мадрасаи Мири Араб асосан дуошъёна буда, ҳуҷраҳои асосиаш хоҳ дар ошъёнаи якум бошад ва хоҳ дар ошъёнаи дуум, пешравоқ доштанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ранги рӯи Содиқ парида, сар то пояш ба ларза даромад* (С. Айни, Ғулумон). *Қади ин одамҳо наст ва танаашон ғафс буда, либосҳояшон бо либосҳои аҳли дарбор монандӣ надошт* (С. Айни, Ғулумон). *Ҳаво андак сард гашта, осмон абрнок ва манзараҳои шаҳр дилгиркунанда буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Сини ӯ тахминан 30-сола буда, қомати баланд, бадани ғафс, рӯи гандумгуни сафедҷатоби қалони пурра дошт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Айёми зимистон гузашта, баҳор омад* (С. Турсун, Аз субҳ то шом).

2. Муносибатҳои замонӣ:

а) **муносибати ҳамзамонӣ:** *...доираҳабарҳо ҳам қариб баромада тамом шуда, ҳавлӣ аз одамони бегона ҳолӣ шуда омада буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Офтоб ба уфуқ хеле наздик шуда, насими салқини бегоҳӣ хеста буд* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо). *Айёми тобистон буда, вақтҳои рӯиҳавлиҳобӣ буд* (С. Айни, Куллиёт);

б) **муносибати паиҳамзамонӣ:** *Дари обхона кушода шуда, касе сари худро дарун кард* (С. Айни, Дохунда). *Дар берун овози гап шунида шуда, баъд аз қадаре ба хона Дилбар ва Латоғат даромада омаданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

3. **Муносибати сабабу натиҷа:** *Девори қалъа бар болои девораи табиши кӯҳ бинӣ ёфта, як ҳисори баланди устувор ва душворгузаре пайдо шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Восеъ аз нолишҳои пурсӯзу гудози занак воқияро фаҳмида, чеҳраи арақини офтобхӯрдааш хира гашт* (С. Улуғзода, Восеъ). *Маҷлис ба итмом расида, ҳама ба долон баромаданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *У дар баҷагиаш аз хар ғалтида, як пояш шикаста буд* (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Дар дашту даман барфҳо об шуда, замини ба хоби зимистон рафта ҷон мегирифт* (С. Турсун, Қамони Рустам). *Аз ду тирезаи роғкушода ҳавои тоза даромада, ҳавои хона мӯътадил гашта буд* (Ю. Ақобиров, Осмони соф). *Имсол тобистон хушк омада, кишт ва боғи мо аз ташнагӣ ба қазир шудан расида будааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Хунам бисёр рафта, дармонам хушк шуд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Аҳли ҷамоа аз кори рӯзона монда шуда, ҳозир ҳамагӣ масти хоб буданд* (А. Деҳотӣ, Қаромати охири).

4. **Муносибати қиёсӣ:** *Як тарафи ин майдон ба пушти айвон*

пайваста, тарафи дигараш девори похсаи завъд аст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳоло як қисми заминҳо кор карда шуда, як қисмашон ҳамин тавр сабзпӯш шуда хоб кардаанд (Ҷ. Икромӣ). Як қисми аскарони сурх ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигарӣ ба тарафи кӯҳ нигоҳ карда асп монд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Бештарини аҳолии ин мадраса шофиркомӣҳо, нуратоӣҳо буда, қисми дигарашон аз шаҳри Бухоро ва атрофи он буданд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Мехмон писари қозикалон — домулло Абдушуқури марҳум, Шарифҷон-махдум буда, мизбон — соҳиби хона Мулло Абдусалом ном домуллон кунҷакии акаам будааст (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

5. Муносибати хилофӣ: Аммо ба босмаҷиён «ғозӣ» шудан муяссар нашуда, ҳама гурӯҳ-гурӯҳ «шаҳид» мешуданд (С. Айнӣ, Дохунда). Хўҷаназар маро ва деҳқонони дигарро ба муқобили колхоз иғво карда истода, худаш аз ҳама пештар се хоҷагӣ шуда ба колхоз даромада гирифт (С. Айнӣ, Фуломон). Лекин эълони сабуқиҳо дар қабулкунандагони ислом як эълони расмӣ таъшиқотӣ барои қабул кунонидани дини ислом буда, дар ҳақиқат, мардуми маҳаллӣ хоҳ дини исломро қабул кунанд, хоҳ не, дар шикаҷаи бисёӣ саҳти миллӣ ва дар ғоратгарии доимӣ беҳайёна гирифтор карда шуданд (С. Айнӣ, Исьёни Муқаннаъ).

Муносибати хилофӣ ва муқобилгузорию номутобиқати байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳолӣ хусусан вақте хеле равшан зоҳир мешавад, ки дар байни ҳодисаҳои таркибии онҳо пайвандакҳои хилофӣ омада бошанд:

У як одами пурпурбадани биринҷирӯӣ, сурхчамӯӣ ва мешчаим буда, аммо чашмонаш на бо нури зако ва зиракӣ, балки бо оташи қаҳру ғзаб ҳамеша дурахшида меистоданд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ин роҳ монанди роҳҳои зерзаминӣ болағи пушида набуда, балки сар то сари болаш монанди дугаҳои иморатҳои баланд кушода мебошад (С. Айнӣ, Дохунда). Бо кӯмаки духтурон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон, ҳангоми тирпаррониҳо набуд шудаанд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

6. Муносибати эзоҳӣ: Истилоҳи эзоҳӣ маънии васеъ дошта, дар ин ҷо ба маънои шарҳ додан, муайян кардан, конкрет намудан, пурра кардан, тафсил додан, илова намудан омадааст: Бошандагони ин деҳа аз ҷиҳати ирқ ба номи тоҷикон, арабон, урганҷиён ва хоҷагон — асосан ба чор ҷамоа тақсим ёфта, хоҷагон ба номи миракониҳо, сайидатоӣҳо, ғиждувониҳо ва соқтарегӣҳо — чор қабиларо ташкил медоданд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ин зан духтари яке аз муҳожирони эронӣ буда, Чаҳонгир ӯро дар замони шоҳзодагии худ дар ҳарамии падараш дида, ба ӯ муҳаббат пайдо карда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Хуҷраҳо якдара ва пешравоқ буда, ҳам одам, ҳам ҳаво ва ҳам зиё аз ҳамон як дар мебаромад (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ҳавли ӯ иборат аз як роҳрави чоркунҷа буда, дар болои вай як болохонача би-

но ёфта буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Қисми зерини он миёнбаст монанди он таҳхона буда, дар он чо хезум, ангишт, хуми об, дегу оташдон, зарфҳои ошпазӣ ва ошхӯрӣ ва дигар қолаҳо меконанд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Бюрои комитети уездии партия навақам кушода шуда, масъалаи якуми рӯзномаи вай ба сафҳои партия аъзоӣ нав қабул кардан буд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Вақти холии одамони боигарии бебаҳои ҷамъиятӣ буда, мақсадноку бефароғат гузаронидани он барои иҷрои плану ӯҳдадорӣҳои меҳнатқашони шаҳр ёрии калон мерасонад («Тоҷикистони советӣ»).

7. **Муносибати ҷудой, истисноӣ:** *Баъзе деворҳои тири милтиқ «лесид» гузашта, ё ки тири тӯп сӯроҳ кардааст* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз ҷиҳати таркиб ду хел: *баста* ва *кушода* мешаванд. Хели кушодаи он мансуби ҷумлаҳои мебошад, ки муносибати замони доранд:

Ҳоло вай пир шуда, қоматаш қадаре ҳам гашта, овозаш он оҳангдори худро гӯм карда, хаста шуда ва дар он оҳанги ҳузну алам садо медиҳад (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Хонааш тороҷ шуда, дору деворҳои ғалтида, боми ҷувозхона ҷӯкида, дарвозаи ҳавлиро қадом касе кӯчонда бурда буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти холии сабабу натиҷа, эзоҳӣ, хилофӣ ва қиёсӣ мансуби навъи баста мебошанд:

Шаб андак хунуки фурумада, замин ҷа баста буд (С. Улуғзода, Навобод). *Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз рег буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадаре кушодагӣ буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ишқ ғалаба карда, ғурур мағлуб шуд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак ба воситаи интонация ва дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкил меёбанд:

Тирамоҳ шуд, вақти сафари Дарвешобод расид (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Мо халқ ҳастем, мо қувва ҳастем, ба мо партиаи Ленин роҳбарӣ мекунанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар ин колхоз ҳар хел машинаҳо бо қувваи электрикӣ кор мекунанд, осоиёи электрикӣ дар як соат 400 кило ғалларо орд мекунанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ана, инқилоб шуд, амир гурехт, ҳукумат нав шуд* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ҷанговарон мактубро бо як овоз ва ифтихормандии калон қабул карданд, ба вай аз номи ҷанговарони ҳар як райони республика як намоянда имзо мегузошт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак нисбат ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти паївандакдор рехтатар ва мӯъҷаз

мебошанд. Аъзоҳои ҳиссаҳои таркибии онҳо, бештар хабарҳо, ба тарзи мувозӣ (параллель) меоянд, гоҳо тақрор мешаванд:

Рӯз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз мистригазаб дарак нест (С. Айни, Куллиёт). *Онҳо ба касе ҷафо накарда буданд, онҳо нони касеро аз даҳонаш кашиданд нағрифта буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун). *Партияро ҳурмат қардан даркор аст, шӯрои деҳаро ҳурмат қардан даркор аст* (С. Айни, Фуломон).

Параллелизми структуравӣ ҳодисаи дигари хоси онҳо — эллипсисро ба вуҷуд меорад. Мувофиқи ин ҳодиса дар яке аз ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб яке аз аъзоҳои зарури онҳо ифода намеёбад (афтида мемунад):

Доно ба иморати сухан машғул аст, нодон — ба иморати бадан (Зарб.). *Дар як дам чун манзили Лӯлиён гулханҳо фурӯзон буд, қумғонҳо ҷӯшон гардиданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Дар тарафи чапи майдон — растан ошпазҳо, дар тарафи рост — бозори хару асп, дар тарафи шимолии майдон — каптон* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак саҳми интонация хеле калон аст. Интонация ба нутқи даҳонӣ хос аст ва аз ин ҷо ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бештар ба нутқи гуфтугӯ мансуб мебошад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар ҳамаи услубҳои забон, алалхусус, дар диалог ва эҷодиёти мардумӣ бештар истифода мешаванд:

Понздаҳ шаби моҳ — равшан, пнздаҳ шаби моҳ — торик (Зарб.). *Об меояд, ҳаёт меояд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак монанди ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор равшан зоҳир намешавад. Бо вуҷуди ин дар байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак низ муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ шумур, замонӣ, сабабу натиҷа, эзоҳӣ, ҳилофӣ ва қиёсӣ ифода меёбад:

Муносибати шумур:

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки байни онҳо муносибати шумур дида мешавад, ҳодисаю воқеаҳо, амалиёти субъектҳои грамматикӣ номбар қарда шуда, дар бораи онҳо ба таври алоҳида хабар дода мешавад. Онҳо паси ҳам номбар мешаванд, бинобар он дар байни онҳо муносибати замонӣ низ шуда метавонад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак мазкур ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби кушода дохил мешаванд, онҳо ду ва ё зиёда ҷумлаҳои соддаро дар бар гирифта метавонанд:

Ин кас — янғай ман Хайринисо, ин — духтарчаи ман, Зебӣ (С. Улуғзода, Навобод). *Соат аз се гузашта буд, дар клуб духтарҳо дарси охиринро мехонданд, занҳои миёнсол кӯрпа лаганда мекарданд, дарз медӯхтанд ва зеҳ мебофтанд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун). *Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд,*

навдаҳои тутҳои балхӣ ғӯра бастанд, дарахтони хасактут ба-
рои хӯроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд, ҷӯи
Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда ме-
шорид, деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандон мо-
ла мекарданд ва мекашиданд, фароштурукҳои лойҳои шиттаро ба
шакли пунбадона лунда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо дар
пахлӯи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкиштӣ барои
худ хона месохтанд (С. Айни, Ёддоштҳо). Охир, колхоз план-
ҳояшро иҷро мекунад, ҳеҷ кас қанҷолу хархаша намекунад, ҳа-
ма аз ҳамдигар розӣ ҳастанд, раис аз парторг розӣ, парторг
аз раис, колхозчиён — аз ҳар дуи онҳо (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки мазкур муво-
фиқи ифодаи хабари чумлаҳои соддаи таркибашон ба ду гурӯҳ
ҷудо мешаванд: **номӣ** ва **фелӣ**.

а) Хусусияти чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки
номӣ ин аст, ки дар ҳиссаҳои таркибии онҳо сухан дар бораи
аломат, ҳолат ва хусусияту хислати субъекти грамматикӣ ме-
равад. Бинобар ин хабари вохидҳои предикативии чумлаҳои
мураккаби пайвасти мазкур бо ҳиссаҳои номини нутқи ифода
меёбанд:

*Мо аз падар чор нафар мондем: акаам Муҳиддинхӯча ном
дошта, аз ман ҳафт сол калон буд, ман ёздаҳ-дувоздаҳсола бу-
дам, додари калонам Сироҷиддин ном дошта, 9-сола буд, до-
дари хурдиам Қиромиддин ном дошта, чорсола буд (С. Айни,
Куллиёт).*

*Буд фасли тирамоҳию расо дасти хазон,
Пир буданд арӯсони чаман хурду калон.*

(М. Раҳимӣ)

*Духтарони шаҳри мо зеботаранд,
Духтарони шаҳри мо раънотаранд,
Духтарони шаҳри мо дилҷӯтаранд,
Аз ниҳолу лола ҳам хушрӯтаранд.*

(М. Фарҳат)

б) Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки фелӣ
мохияти ахборро таъсиру ҳаракат ва амалу ҳолати субъектҳои
грамматикӣ ташкил медиҳанд. Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ин
қабил чумлаҳои мураккаб фелӣ буда, муносибати замони
байни онҳо асоси тасвириро ташкил медиҳад. Хабарӣ қисмҳои
таркибии чумлаҳои мураккаб бештар ба воситаи шаклҳои фелӣ
замони гузаштаи давомдори сиғаи хабарӣ ифода меша-
ванд:

*Хор шитиррос зада месӯхт, Қалмоқ-оим ҳам бо садои сӯзи-
ши хор ҳамовоз шуда, дар ҳасби ҳоли худ сурудгӯӣ мекард
(С. Айни, Ғуломон). Ман танбӯр менавохтам, месурудам, за-
нам ба ман ҳамовоз мешуд, падарарӯсам доира мезад, худам*

шеърҳо меғуфтам ва он шеърҳоро бо занам тарона мекардем (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Давлат ҷашм аз меҳмон наме-канд, меҳмон ҳам ба Давлат ким-чӣ хел маънидор нигоҳқунон мулоим табассум мекард* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии намуди мутлақ зери феода меёбанд:

Мо, коргарон, солҳои дароз дар зери зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хӯрдём ва нӯсидём, миллионҳо ҳампе-шагон ва гузаштагонӣ мо дар банди ғулумӣ ва гуруснагӣ ҷон доданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Офтоб кайҳо ба пушти кӯҳ фуру рафт, торикӣ фуромад, хуфтан шуд...* (С. Улуғзода, Навобод).

Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби мазкур бо шаклҳои гуногуни феълии замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода меёбанд:

Дар он ҷо устову мардикорон чой, нон хӯрда менишастанд, мо ҳам дар қатори онҳо нишастем (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Усто-калон маро ба бозор фиристода буд, ман аз заргарӣ ба ту як чиз харидам* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаби бепаивандак муносибати ҳамза-монӣ ва пайҳамзамонӣ диде мешавад.

Муносибати ҳамзамонӣ. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти гурӯҳи мазкур аломатҳои фарқкунанда доранд.

1) Тартибу ҷои ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб озод аст: *Дарҳо шараққос мезаданд, дарахт ва тоқ ғуррос мезаданд, тирезаҳо ғичир-ғичир мекарданд, гоҳо дар бом касе давидагӣ барин мешуд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Ду нафари онон аз тарафе ғусфандеро кашола карда меоварданд, ду-се нафара-шон дар кунҷи дарахтзор замиро кофта оташдон месохтанд* (С. Улуғзода, Восеъ).

II) Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб аъзои уму-мӣ меояд, ки ба ҳамаи ҷумлаҳои содда як хел мансуб аст:

Дар осмон ҳоло ҳам абрҳо сайругашт мекарданд, аҳён-аҳён ситораҳо милтос мезаданд (М. Начмиддинов, Дарё маҷ-рои нав мечӯд). *Дар пеши дари ҷойхона карнайчи солхӯрда карнай менавохт, нақорачии ҷавон нақора мезад, дар атрофи карнайчи ва нақорачӣ як тӯда ҷавонон, писарбача ва духтар-бачагон ҷамъ шуда ҳаёҳу мекарданд* (С. Улуғзода, Навобод).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандакро, ки маънои умумии нақлкунӣ дошта, амал, ҳодиса ва ҳолатҳои дар як вақт воқеъшуда ва ё воқеъшавандаро нақл мекунанд, ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардан мумкин аст: дар гурӯҳи якум ха-барҳои ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд яхлелаанд; дар гурӯҳи дуюм хабарӣ ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд гуногунанд:

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу маҳсиҳоям ях бас-та буданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Машиҳоқон боз машқҳо кардаанд, ҳофизон хондаанд* (Р. Чалил, Одамснн ҷовид). Са-

фар гап назада аз ҷо бархост, Маҳмудҷон ба сӯи даҳлез рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ранги савор парид, дилаш дар тапиш даромад (С. Айнӣ, Ғуломон). Моҳ аз ним зиёдтари майдони осмонро сайр карда буд, хурӯсҳо аз ҳар тараф овози ҷеғи худро баланд карда буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай рӯи паҳни хашмолуде дошт, ришаш ягон-ягон, устухони рӯяш баромадагӣ ва шалғамвор сурх, нӯги биниаш ҳам шалғамвор сурх буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак хабари чумлаҳои содда аини як феъл бошад, вай танҳо дар яке аз чумлаҳои содда ифода ёфта метавонад: Кампир ба рӯи мӯйсафед нигоҳ кард, мӯйсафед ба рӯи Шодӣ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Агар феъли ёридохандаи хабари чумлаҳои содда аини як феъл бошад, вай, одатан, такрор нашуда, танҳо дар таркиби хабари чумлаи соддаи охири оварда мешавад:

Сахро бесадо ва сокит, дунё ором ва хомӯш буд (С. Айнӣ, Ғуломон). Забонаш ширин, муомилаш мулоимона ва боадабона, рафтор ва кирдораш хушақлона буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Айёми зимистон, мавсими барфу борон, ҳавзо ва ҷӯйҳо яхбаста, шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста, говон ва харон дар гӯшаи оғил ё кунҷаки собот фурӯ монда, гурбагон аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида бар гурбадави сандалӣ хазида буданд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Мӯйҳои маллаи нафисаш парешон, чашмони кабудаш хоболуд буданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Доманаи кӯҳҳои ҳар ду тарафи дара сабзу хуррам, нишебии кӯҳҳо арчазор буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабарҳои чумлаҳои содда дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омада бошанд, амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳои дар як вақт воқеъ гардида ва давомдоштари ифода мекунанд: Гунҷишкон чиқиррос мезаданд, куркурикаррокҳо кур-кур мекарданд, мусичагон ва фохтакон ку-ку меғуфтанд, зоғон ва зоғакон аз киштзори нав кишташуда барои худ дон мекофтанд, мӯрчагон хӯроквории бо оби борон таршудаи худро аз хонаҳояшон бароварда шамол меоданд (С. Айнӣ, Ғуломон). Қорвонбошии дар зер шипанг сар ҳам карда хомӯш менишаст, акнун латифаҳо ва ширинкориҳои Акрамбой ҳам ба вай таъсир намекард (С. Айнӣ, Ғуломон). Дар гирдогирдаш ҷӯйчаҳои оби равон синаҳои сангро харошида нағмаи синахарош мебароварданд, дар болои сараш ситорагони дурахшон нур мепошиданд (С. Айнӣ, Докунда). Дар беором пӯшида, кушода мешуд, илова ба ин аз берун овози гуфтугӯи одамон, аз дуртар «ҳа лой, ҳа ғишт!»-гӯии гилкорон, садои тахтабурри, ҷӯбтарошии ба гӯш мерасид (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Навбӣ чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак, ки хабари чумлаҳои соддаи он дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омадааст, серистеъмоли аст. Монанди ҳамин хели серистеъмоли дигар низ ҳаст, ки яке аз хабарҳои он амали давомнок (дар

шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ), хабари дигар ҳолатро ифода мекунад, ки дар ин сурат ин хабар бештар номӣ буда, бо феъли ёридихандан **будан** дар замони гузаштаи мутлақ меъяд; вале аз он ҷо ки ҳолат одатан маънои бардавомӣ дорад, вай бо хабари дигари дар шакли феъли гузаштаи ҳикоя омадагӣ дар маънои бардавомӣ мувофиқат мекунад:

Каландар ва Ҳамроҳгавбоз ҳақиқатан одамони мард буданд, онҳо аз ҳеч чиз наметарсиданд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Меҳмонхона як хоначаи панҷболордор буд, дар пешгаҳаш як сандалӣ буд, дар ду кодокаш ду мӯйсафед нишаста гӯза мекашиданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар чойхонаҳо ва дӯконҳо шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ӯғурҳоро пури равшан қарда, дар вай латтакӯҳна гузошта даргиронда буданд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак ба шакли сифати феълии замони гузашта омада, натиҷаи амал, ҳолати дар айнӣ як вақт бударо ифода мекунад. Чунин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак одатан аз якҷанд ҷумлаҳои содда иборат мешаванд:

Ранҳо парида, чашмҳо дарун рафта, биниҳо тег кашида, дастҳо кафида ва хуншор шуда, пойҳо обила қарда ва ҷароҳат пайдо қарда ва либосҳо дарида... (С. Айни, Одина). *Фасли тирамоҳ буда, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд, ҳам, деҳқонон ҷамъ қарда назгирифта буданд; гӯза ва пахтаҳо шукуфта, сарҳои ҷувориҳо ба палакҳои худ овозон истода, хӯшаҳои арзону кӯноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пишъ барин сабзавоти беҳмева ба ранги зумуррадин тофта, чашми бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд* (С. Айни, Марги судхӯр).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак, ки хабари ҷумлаҳои соддаи онҳо бо феъли ёридихандан **ҳаст**, **нест** ифода ёфтааст, дар замони ҳозира яквақтии амал, ҳодиса, ҳолатро ифода мекунад:

Проект ҳаст, смета ҳаст, кор рафта истодааст. Охир Тӯрабек ҳаст, Тағоймуродбой ҳаст, Муллоҳақризо ҳаст... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Инчунин хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак ба воситаи исм, сифат, сифати феълӣ, шакли ҳозираи давомдори феъл, гоҳо шакли ҳозира-оянда (ба маънои ҳозира-оянда), аористи феъли **доштан** омада, дар замони ҳозира яквақтии воқеъ гардидани амал, факт, ҳолатро ифода мекунад:

Кор бад не, ҷӯра машина нағз кор қарда истодааст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Азобу ташвишаш кам, ҳамеша духтурҳо нигоҳ қарда меистанд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя). *Ҳар дуяш дар як ҷо кор мекунад, касбу қорашон як, мақсад ва роҳи пешгирифтаашон як* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Модарам хату савод надо-*

рад, вай дар ҳавлии мо ягона каси бохату савод аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак ба воситаи шакли ҳозира-ояндаи феъл омада бошад, мефаҳмонад, ки амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳо: а) дар замони ҳозира воқеъ гардида, натиҷаи он давом дорад; б) умумизамонист (яъне ба се замон тааллуқ дорад); в) дар замони оянда воқеъ мегардад. Дар ин се ҳел ифодаи замони низ маънои дар як вақт воқеъ гардидани амал, ҳодиса ва ҳолатҳо фаҳмида мешавад.

а) Ба маънои замони ҳозираи давомдор: *Аз замини намдор буғ мебарояд, аз осмони соф ва беғубор офтоб дунё-дунё нур пошида, гармӣ ва ҳарорат медиҳад* (Ҷ. Иқромӣ, Расми қаҳрамон). *Дар Чорбоғ оромӣ ва сукут танҳо қурбоққаҳо қур-қур мекунанд, аз наздик шилдир-шилдири оби ҷӯй ва аз дур ак-аки сагон ба ғӯш мерасид* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Аз ҳеҷ тараф овози ашӯлаҳои шунида намешавад, як фақат ғар-ғари трактор аз он наздикҳо ба ғӯш мерасаду халос* (Ҷ. Иқромӣ, Расми қаҳрамон). *Хари сиёҳи ман бардам-бардам по монда меравад, аз қафои вай сарашро ҳам карда хари сафед қадам мезанад, вайро Азизхон як зайл «их-их» гуфта бо калтак зада меистад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ба маънои умумизамонӣ: *Дар он ҷо ҳама кор бо машина карда мешавад, коргарон аз он машинаҳо танҳо хабардорӣ мекунанд, ғӯзаро машина медиҳад, кокула ва пунбадонро машина мекашонад, пахтаро машина тоза мекунанд, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебарад, тойро машина мебандад ва ҳоказо* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ба шумо партиа ва ҳукумат ёрӣ медиҳанд, халқ, аҳли колхоз шуморо ҳимоя мекунанд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Гулу сабзаҳои ҷавон ба чашмони нураш рафтаи ӯ нур мебахшанд, ҳарорати хуршед устухони сарди ӯро навозишкунон гарм мекунанд, ҳавои хушк ва муаттар димоғи ӯро чоқ мегардонад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

в) Ба маънои замони оянда: *Мо ба ҳисса тақсим мешавем, қисми аввал дар ҳамин ҷо, қисми дуюм дар берун меистад, қисми сеюм тамоми шаб аз посбонҳо хабар гирифта мегардад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Анбори колхоз нур аз мол мешавад, дар ҳавлии колхозӣ тӯй болои тӯй мешавад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ягон коре ёфт мешавад, бригадир мешавад, сардори звено мешавад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи яқвақтии амал, ҳолат хабари ҷумлаҳои дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак номӣ (бе феъли ёридиханда ва ё бо бандакҳои хабарӣ) ва ё ҷумлаҳои соддаи унвонӣ шуда метавонанд: *Ҳаво чӣ тавр нағз, одамҳо чӣ тавр хурсанд, ҳар тараф гул, ҳар тараф чаман барин* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Чехраи зебои ӯ дилкаш, сараш боифтиҳорона баланд бардошта шудагӣ, нигоҳаш осуда, бовиқорона* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Рӯи ҳавли нур аз мардон, хонаҳо нур аз за-*

нон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон (Р. Чалил, Одамони човид). Хама чо осуда, хама чо оромӣ (С. Айнӣ, Фуломон).

Муносибати паиҳамзамонӣ. Ходисаю воқеаҳои, ки дар ҳиссаҳои таркибии ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб ифода меёбанд, пай ҳам, яке аз паси дигаре рӯй медиҳанд.

Чойҳои тоза омад, меҳмонон ба чой кашидан ва нӯшидан машғул шуданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда даровард (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Маҳмадоно фармон дод, ҳамаи он даҳ нафар ҷавон ба аспҳо савор шуданд, худаи ҳам ба асп савор шуд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Модарам дар кӯча чӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нҳқл кардам* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Мавсими сармо гузашт, фасли баҳорон расид* (А. Дехотӣ, Фасли хушу иди хуш). *Дар дами дар латтаи тари хонашӯяк паҳн карда шуда буд, ман ботинкаамро ба он пок карда даромадам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Раис ишора кард, ҳама шарикҳо аз даруни замин баромаданд* (Ҷ. Икромӣ, Расми қахрамон).

Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак ҷумлаҳои соддаи он аз як калима, аз хабари феълӣ иборат шуда метавонанд: *Шир талаб кард, додам, хӯрд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Латофат кабобро овард, хӯрданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи муносибати паиҳамзамонӣ саҳми феълҳо ва мутобиқати шаклҳои феълӣ басо калон аст.

а) Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти паиҳамзамон бештар ба воситаи шаклҳои мутлақи феълӣ замони гузашта ифода меёбад, чунки амали ҷумлаи дуҷум ҳама пас аз қатъ гардидани амали ҷумлаи якум воқеъ мегардад:

Синдбод бо ин қувваи мусаллаҳ арабҳои Нишопурро тамоман кушта нест кард, худаи ва бародараш либосҳои сиёҳ нӯшида тарафдори Абумуслим ва аббосӣ шуданд (С. Айнӣ, Исьёни Муқаннаъ). *Трактор ба миёни замин омад, селани калони гунҷишкҳо парида ба ниҳолҳои пахта омада нишаст* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

б) Хабарӣ ҷумлаи соддаи дуҷум бо шаклҳои феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад, ки баъди қатъ гардидани амали ҷумлаи соддаи якум воқеъ мегардад:

Акнун дар ҷамоати шумо Муродова раис шуд, вай корро ба роҳ мемонад (С. Улуғзода, Навобод).

в) Хабарӣ ҳар ду ҷумлаи содда бо феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад:

Боз мо имшаб маслиҳат карда мебинем, ман аввали пагоҳ омада хабарашро ба шумо мегӯям (Ҷ. Икромӣ, Духтарӣ оташ). *Ман шуморо ба машина шинонда мефиристонам, машина шуморо то ҳуди вокзал бурда мерасонад* (С. Улуғзода, Навобод).

Муносибати қиёсию хилофӣ. Дар ҷумлаҳои мураккаби пай-

васти бепайвандаки қиёсию хилофӣ фақту ходисаҳо, амалу процессҳо ба ҳам муқоиса карда мешаванд, нобаробарии онҳо ба тарзи муқоиса нишон дода мешавад. Воситаи асосии грамматикии алоқаи ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак интонация мебошад. Оҳанги пасти гуфтор дар охири ҷумлаи соддаи яқум баланд мешавад ва пас аз фосилае ҷумлаи соддаи дуҷум сар мешавад. Задаи мантиқӣ ба воҳиди муқоисашаванда меафтад:

Яке аз туркманзанҳо ҳам ҷавон, келинча барин ба назар метофт, ўзбекзанҳо ҳамашон қариб ҳамсол барин миёнсин буданд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Дар берун барф меборид, дар хона гули садбарг ханда мекард* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Қалимаю ибораҳои ташкилкунандаи муносибати қиёсӣ ва қиёсию хилофӣ нисбат ба якдигар дар ҳолати антонимӣ ё синонимӣ меистанд. Аз ин ҷост, ки онҳо ҷуфтҳои антонимию синонимиро ташкил дода, яке дар ҳиссаи яқум ва дигаре дар ҳиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб ҷойгир мешаванд:

Дар миёна созандаи Тилло рақс мекард, ду доирадаст дар поён доира мезаданд (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Дирўзакак велосипед харидани деҳқон фақти барҷаста буд, имрӯз колхозчиён «Победа», «Волга», «Москвич» мехаранд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Лекин дар он вақтҳо аз пеши ин тахтасанг бо роҳи оббурдамонанде гузашта ба дара даромада мешуд, ҳоло дар ин ҷо роҳи автомобилгузар пайдо шудааст* (С. Айни, Куллиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ дар зарбулмасалу мақолҳо бештар дида мешаванд:

Дарахт аз об месабзад, одам — аз тарбия (Зарб.). *Дар замини шўр найшакар набояд кишт, аз ноҷинсон чашми вафо набояд дошт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як ангушт ангушт аст панҷ ангушт мушт мешавад* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Аз мо итбуи сиёсат, аз шумо панду насиҳат* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ муносибати барҷастаи хилофӣ дида мешавад. Ин муқобилгузорӣ дар байни ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб ба таври мумӣ ё бо роҳи ба ҳам муқобил гузоштани аъзоҳои ҷудоғонаи ҷумлаҳои содда воқеъ мегардад:

Гуселкунандагон ба аробаҳо часпида мебаромаданд, казакҳо, полицияҳо онҳоро ба зўри мефароварданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳамроҳхонро шумо чилбурпўш карда будед, ҳукумати шўро ба вай мўзаву ҷомаи нав пўшонд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Вай дарахти зардолуро сабзонд, меваашро шумо мехўред (М. Начмиддинов, Даръё...). *Дар артели мо аввал ягон нафар зан набуд, ҳозир 25 нафар занон аъзо шуда даромадаанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ман ин корро ба рафиқ Қалоншоҳ гуфтам, он кас ҳам чорае надиданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дарро тела дод, дар қулф буд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

аз бозор — шумоён ба бозор (С. Улуғзода, Навобод). Мурдан осон — зиндагӣ кардан мушкил (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Дарро задам — девор кафид (Зарб.).

Муносибати сабабу натиҷа. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати сабабу натиҷа доранд, ҷумлаи соддаи якум сабабро ва ҷумлаи соддаи дуюм натиҷаву хулосаи онро ифода мекунад:

Роҳи Туркистон аз тарафи Оренбург аз Россия бурида шуд, меҳнаткашони ин ҷо танҳо бо қуввати худ ба ҳифзу нигоҳдорӣ Ҳукумати Советӣ маҷбур шуданд (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дарду аламе дили Восеъро фишурд, нафрату ғазабаш нисбат ба душманонаш ҷӯш зад* (С. Улуғзода, Восеъ). *Борон монд, ҳозир бачаҳо расида меоянд* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Осмон тира буд, ягон ситора наменамуд* («Садои Шарк»).

Воситаи асосии грамматикӣ алоқаи ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа интонацияи сабабу эзоҳӣ мебошад. Ҳангоми талаффузи ин қабил ҷумлаҳои мураккаб қисми якуми онҳо бо оҳанги тадриҷан баландшаванда гуфта шуда, зади мантиқӣ ба калима ё иборае меафтад, ки нуктаи сабабро ташкил медиҳад, дар охири ҷумлаи соддаи якум, пеш аз саршавии ҷумлаи соддаи дуюм паузаи муайян ба вучуд меояд, ки аз саршавии ҳиссаи дигари ҷумлаи мураккаб дарак медиҳад. Ҷумлаи соддаи дуюм бо оҳанги паст ва ҳамвори якрағ талаффуз меёбад:

Пиёда ба гарнизон расида омад, дигар ба касе дар бораи Дохунда будани ин пиёда шубҳае намонд (С. Айнӣ, Куллийёт). *То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт меконад, дар ин муддат дар ин ҳаво ин роҳи вазнинро тай карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Муносибати эзоҳӣ. Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак муносибати эзоҳӣ низ дида мешавад. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи соддаи дуюм барои шарҳу эзоҳ додан, муайяну конкрет гардонидан ва ё тафсил додани маънои умумии ҷумлаи соддаи якум ва ё яке аз аъзоёни он меояд:

Корҳои киштории Ятим ҳам хеле пеш рафт, ӯ алафҳои бегонаро дасткаш карда кишторро чун гулзор аз хасу хошок пок кард (С. Айнӣ, Ятим). *Мо имрӯз ид дорем, мо аввалин азамати металлургии республикаро ба кор андохтем* («Садои Шарк»).

*Мешавад дар пойтахт имрӯз барпо анҷуман,
Беҳтарин фарзандҳои халқ маҷлис мекунанд.*

(М. Фарҳат)

Воситаи асосии ифодакунандаи муносибати синтаксисии байни ҳиссаҳои таркибии ин хели ҷумлаҳои мураккаби пай-

васти бепайвандак низ интонация мебошад. Оҳанги гуфтор дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб бошиддат ва баландтар сар шуда, дар охири ҷумлаи соддаи яқум паст мешавад ва пеш аз оғози ҷумлаи соддаи дуҷум як фосилаи андак дарозтар ба миён меояд ва он воқеъ гардидани ҷумлаи соддаи эзоҳиро ногузир мегардонад. Ҷумлаи соддаи дуҷум нисбатан ором ва бо оҳанги нисбатан пасти якранг сурат мегирад:

Мақтаби нав китобхона дорад, мо аз он ҷо китоби дилхоҳамонро гирифта метавонем (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Радиоузел доранд, ба якҷанд нуқта овоз медиҳад* (С. Улуғзода, Навобод).

Дар таркиби ҳиссаи дуҷуми ҷумлаҳои мураккаб калимаҳои нисбӣ омада, муносибати эзоҳии байни ҷумлаҳои соддаро ишора мекунад:

Сари Қалъа ҷои дӯстдоштаи бачагони деҳа буд, мо ба он баромада, дар сояи тоқ бозиҳо мекардем, деҳаи худамонро тамошо мекардем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Беҳтарини иҷорадорҳо Орифи рангубор аст, ӯ одами бисъёр бобарақат аст* (С. Айнӣ, Фуломон). *Ҷиғатой бадтарин ва хунхортарини писарони Чингиз буд, ӯ дар ҳамаи сифатҳои ваҳшиёна ва золимона вориси ҳақиқии Чингизи хунрез буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин баҳори аввалини ҳаёти нав буд, мардум озодона нафас мегирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут).

Дар як гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ ҳиссаи дуҷум ба ҳиссаи яқум маълумоти нав илова мекунад ва ҳамчун ҳиссаи иловагӣ воқеъ мегардад:

Аҳмад 12-сола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мардум фарзандони худро ба мақтаби шӯроӣ мефиристанд, як қисми меҳнаткашон фиристодаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Якумаш Саидаборори Тартиб аст, вай бисъёр кам ва ботамкин гап мезанад* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Фирӯза оҳиста аз ҷо бархосту берун баромад, дар чашмони вай ашк меҷӯшид* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Як гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ барои шарҳу тафсили аъзоҳое меоянд, ки бо артикли е ва ё калиман як омадаанд:

Шунидани саргузашти Ёдгор ба ин шахс таъсири аҷибе бахшид, ба чашмонаш нур пайдо шуд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мо ӯро одатан дар суфачаи назди хонлаш бо коре машғул мидедем, вай ё досу каландашро сӯҳрон мезад, ё арғамчин тоб медуод, ё ҷуволӣ даридашро медӯхт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар дили Максим Макарович нисбат ба ҳамсӯҳбаташ ҳисси ногуворе боло мегирифт, вай ба асли мақсаду нақшаи ӯ торафт чуқуртар сарфаҳм рафта, аз бадбахтии модари Давлат дилаш пора-пора мегашт* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). *Гардам, ман дар ҷамадони Баротов як миёнбанди шоҳии аҷиб дидам, ба гирдаш байтҳо дӯхтагӣ* (С. Улуғзода, Навобод).

ЧУМЛАҲОИ ТУФАЙЛӢ

Чумлаҳои туфайлӣ мисли чумлаҳои дигар алоҳида истифода намешаванд, онҳо дар таркиби чумлаҳои содда ва мураккаб воқеъ мегарданд. Чумлаҳои туфайлӣ аз воситаҳои муҳими ифодаи муносибатҳои модалӣ мебошанд:

1. Муносибати субъективии гӯянда ба предмети муҳокимаи нутқ:

а) боварӣ ва қатъият. *Табиист, ки посбон аз тарси чони худ хомӯш монд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рост мегӯянд, гарданда дарёро монад, нишаста бурёро* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё). *Вақте ки ин мактубро яке аз талабагони мактаб ба дастам оварда дод, ман гумон карда будам, ростиш. умед ҳам доштам*, ки ин аз шумо бояд бошад (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) нобоварӣ, гумон, шубҳа, эҳтимол:

Қозикалон, намедонам бо чӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (С. Айнӣ, Куллиёт). *Садои паровозҳо, мастана ғазал хонда гузаштани кӯчагардҳо ва гоҳ-гоҳ ҳунгос зада гиристанӣ зане (шояд аз хонаи ҳамсоягӣ бошад) ба гӯш мерсид* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Чун он маҳбубаи дилором наздик расид, ман аз сари хомаи рег шорида фуromaда дар пасхамие, ки Ситора ба ман нишон дода буд (бояд Ситора ҳам ин қоро нишондоди он офтоб таъин карда бошад) дароз кашидам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вай инро ба забони ўзбекӣ пурсид, аммо лаҳзааш тоҷикӣ буд (аз дили ман гузашт, ки вай ҳам бояд самарқандӣ бошад), бинобар ин модарам ба забони тоҷикӣ ҷавоб дод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба гурӯҳи чумлаҳои туфайлӣ ҳамчунин чумлаҳои дохил мешаванд, ки дар шакли саволи риторикӣ ифода ёфтаанд: *Кӣ медонад, аз он одамҳое, ки «қофир» гуфта бо дасти мо кушонда истодаанд чӣ қадарашон он бечорагон бошанд, ки ба ҳамин гуна корҳои амир ва амалдорони ӯ муқобил баромада бошанд ё ин ки бар болои хироҷ, закот ва андоз ҷанҷол бароварда бошанд?..* (С. Айнӣ, Куллиёт).

в) тасдиқи фикр:

Дуруст аст, ки Саъдӣ ихтироғкунандаи шакли хуби ғазал аст; дуруст аст, ки Анварӣ дар қасидаи дурӯғгӯиро ба осмонҳо баровардааст; дуруст аст, ки Фирдавсӣ, дар роҳи зинда кардани афсонаҳои Эрони қадим як ҷаҳон адабиёти номурданӣ — «Шоҳнома»-ро ба вуҷуд овардааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

г) зарурат ва таъкид:

Лекин, рафиқ Пӯлод, маъданҳое, ки мо аз ин ҷо ёфтем, сухан дар байни мо монад, бағоят зарур буда, захираи калондоранд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қатор колхозу совхозҳо ва управлениҳои истеҳсоли аз захира-имкониятҳои худ самаранок истифода бурда натавонистанд* (Инро набояд фаромӯш кард). («Садои Шарқ»).

д) умедворӣ, орзу, хоҳиш:

...худатон пир шудаед, **чӣ мешавад**, ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хӯред... (С. Айнӣ, Қуллиёт). **Чӣ мешуд**, ки ҳеч набошад, ҳафтае як бор ба чойхона барой ва ҳамин хел сӯҳбат кунем (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Чӣ мешуд, тезтар бо як баҳона
Ба дидораи бидӯзам дидаву ҳуш.*

(А. Шукӯҳӣ)

е) навозиш:

«Ин абераиш, гардам аз саратон, — гуфт Қорӣ (С. Айнӣ, Қуллиёт). — Хайрият омадед, гардам оим, — гуфт кайвонии кекса ҳамирро мушт карда шуда, — ба шумо чашим дар роҳ шуда мондем (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

ж) Ҷумлаҳои туфайлии модалие, ки барои ҷалб кардани диққати шунаванда истифода карда мешаванд. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои **медонед чӣ, мефаҳмед, тасаввур кунед, ба шумо маълум аст** ва монанди инҳо дохил мешаванд:

Чӣ тавре ки мебинед, қишлоқамон боз ҳам ободтар шуд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Чунон ки медонед, ман бо падарам дар як дӯкон менишнам (С. Айнӣ, Қуллиёт). Мо, шахтиёрҳо худат медонӣ, ошпаз ё қассоб нестем, ки шикам монем (Р. Ҷалил, Шӯроб).

2. Ҷумлаҳои туфайлие, ки сарчашмаи фикрро нишон медиҳанд:

Шумо, арбоб, чунон ки худатон гуфта будед, дар муомила саг нашавед! (С. Айнӣ, Қуллиёт). — Хуб, — гуфт, — ба қавли домолло гӯям, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танга танзил дорад (С. Айнӣ, Қуллиёт). Наход ки Нуралӣ, чунон ки аз ҳикояи модар мебарояд, ҳамин гуна одами дилсаҳту дилсиёҳ бошад? (С. Улуғзода, Навобод). Чӣ тавре ки тӯтаҷонаш ба вай фаҳмонид, ин Ҷуломалӣ устои моҳири гулдаст ва бофандаи бемисл будааст (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). Пётру Акбари бечораро, чунон ки дар афсонаҳои тоҷикӣ гуфта мешавад, дар ҳамин ҷо монему ду калима аз Дашаю Давлат шунавам (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои туфайлии фразеологӣ.

Дар забони тоҷикӣ як гурӯҳ ҷумлаҳои туфайлии фразеологӣ ҳастанд, ки бо ҷумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандакҳо ва баъзан бе пайвандакҳо алоқаманд мешаванд. Ҷумлаҳои туфайлии фразеологие, ки бо ҷумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандаки «агар» алоқаманд мебошанд, ба фикри асосӣ тобиши шарту маҳдудӣ медиҳанд:

Агар рости гапро гӯям, корҳои вакили мухтор кайфи маро парронда истодааст (С. Айнӣ, Қуллиёт). Ака Шариф ба мо меҳмони азиз аст, агар бемалол бошад, таоме тайёр мекардӣ, хуб мешуд, агар палов пазӣ, боз беҳтар (С. Айнӣ, Қуллиёт). Агар

кӯтоҳ карда гӯем, зани хурдии бой ба Соро мисли як палонҷ муомила мекард (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ин гуна чумлаҳо бе пайвандак ҳам меоянд:

Ҳаққи гапро гӯям, ман аз омаданам пушаймонам (Х. Карим, Хикояҳо). *Росташиро гӯям, ниятам ҳам ҳамин буд* (Х. Карим, Хикояҳо). *Рости гапро ба ту гӯям, ба ин кор бисъёр орзуманд будам* (Х. Карим, Хикояҳо).

Чумлаҳои туфайлии фразеологӣ ба фикр тобишҳои зарурат, илоҷӣ, эҳтимол, узр, ҳасрат ва ғайра мебахшанд:

Маро сарзаниши накунед, чӣ кор кунам, ки дигар илоҷ надоштам (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Чӣ мегӯӣ, ки ҳар кас барои мурдаи худ мегиряд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мактуб ҳақиқатан ҳам ғалатӣ буд, ҳатто, гуфтан мумкин аст, ки таълимомез буд* (Х. Карим, Хикояҳо). *Хайр, чӣ мегӯед, ки, падари чонам, дар ҳамсоияи ҳамин зан истиқомат дорам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаҳои туфайлии фразеологӣ аз қабилӣ *чи тавре ки мегӯянд, чунон ки мегӯянд, чи хеле кам мегӯянд* сарчашмаи фикр ва ба умум тааллуқ доштан, ё забонзад шудани онро далолат мекунанд:

Рафта-рафта калимаи «Исмат»-ро партофта «Қорӣ-Ишкамба гуфтаанду мондаанд ва, чунон ки мегӯянд: «Лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳои афтода, дар байни мардум бо унвони «Қорӣ-ишкамба» шӯҳрат ёфтааст (С. Айнӣ, Куллиёт). *У зане буд, харобак ва, чунон ки мегӯянд, нозукниҳол* (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

Чумлаҳои туфайлии фразеологӣ амсоли *чунон ки маълум аст, чи хеле ки равшан аст, менамояд, чи тавре ки маълум аст, чунон ки аён аст* боварӣ, асосу далел ва тасдиқи фикрро ифода мекунанд:

Қасида, чунон ки маълум аст, яке аз шаклҳои асосии адабиёти давраи феодализм мебошад («Адабиёти тоҷик»). ... ёрдамчи сардори уезд, *чунон ки худагон медонед, дам нишахта дар ин ҷо аз қору гапҳои мо барои худаш ким-чӣ хел хулосаҳо мебаровард* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Чумлаҳои фразеологӣ амсоли *гирем, қисса кӯтоҳ, дур наравем* тартиби фикр, хулосаву иловаҳоро ифода мекунанд:

Ё ки, гиред, ҳамин падари ман кулак-мӣ? Не! Гирем, шумо кулак-мӣ? Не, албатта (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дур наравем, ҳамин ҳамсоия худамонро гӯед* (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲӢ

Чумлаи эзоҳӣ дар шароити объективӣ (ба туфайли фикри асосӣ) ба вучуд омада, барои додани маълумоти иловагӣ ва эзоҳӣ ба мазмуни чумлаи асосӣ хизмат карда, мундариҷаи чумлаи асосиро пурра ва асоснок менамояд; нутқро бо иловаҳо, ғайриасосӣ ҳам бошад, мукамал ва аниқу равшан меку-

над, ба он ислоҳу тавзеҳот мебарорад. Чумлаҳои эзоҳӣ одатан дар қавсайн меоянд ва ё бо тирею вергул, дар нутқи шифоҳӣ бо оҳанги пасту суръати тези талаффуз аз фикри асосӣ чудо карда мешавад, ки ин характери истисноии онро нишон медиҳад:

Шарифзода ғайр аз падари ғамхор ва муаллими хубу обрӯ-манд будани худ фазилатҳои дигар ҳам дошт (муаллими хуб будани ӯро Толиб борҳо аз забони дигарон шунида буд) (Р. Амонов). *Ҳарифи ман байти мазкурро бо қалами қариндош бо хати худ ба қоғазе навишта гирифт (хаташ хеле хуб буд)* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Мо ҳаммаи душманони синфҳои худро, ки шумтарини онҳо Мулло Маҳмуд буд (дар ин вақт ба рӯи духтарак аломати шодӣ намоён шуд), нест кардем* (С. Айнӣ, Куллийёт). Муносибати чумлаҳои эзоҳӣ бо чумлаи асосӣ гуногун аст, аксар вақт он характери муайянкунандагӣ ва ҳоли дорад.

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ МУАЙЯНКУНАНДА

Агар чумлаҳои эзоҳӣ яке аз аъзоҳои бо исм ва ё зонишин ифодаёфтаи чумлаи асосиро муайян кунанд, баъди чумлаҳои туфайлӣ ва асосӣ ба маънои нисбӣ муносибати муайянкунандагӣ ба вучуд меояд, яъне чумлаҳои туфайлӣ ба воситаи муайян кардани хусусият ва аломати аъзои мазкур чумлаи асосиро шарҳу эзоҳ медиҳанд:

Баъд аз ду ё се соли воқеа, вақте ки ман дар пеши домӯлои мазкур «Шамсия» (китобчае, ки ба маъниқ оид аст) мехондам, як мисол рост омад (С. Айнӣ, Куллийёт). *Он кас чӯби ғафси дарози сафедори самарқандиро (сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд), рост арра карда, ҳар кадоми онҳоро ба шакли нова кофта: боз дуяшро бо ҳам бо елим ҷафс карда, ба тарзе ки дар ин наф дидӣ, сохта буданд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дев маро заданӣ шуд, лекин ман ба шарофати ин бозубанд (зери бағали худро кушода, бозубанди калонеро нишон дод), ки ба ман раҳматӣ эшонӣ Баракатхоҷа дода буданд, халос шудам* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дар ҳамин фабрика вай бо Зиёкомандир шинос шуд (вай ба он ҷо командировка шуда рафта буд) ва баъд аз чанд гоҳ тӯй карданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ САБАБ

Чумлаҳои эзоҳӣ сабаб серистеъмоманд. Онҳо барои ба тарзи илова асоснок кардани фикри асосӣ, кушодани сабаби амали он истифода мешаванд. Чумлаҳои эзоҳӣ сабаб ба тамоми чумлаи асосӣ ва ё ба яке аз аъзоҳои он мансуб шуда метавонанд.

1) Чумлаҳои эзоҳие, ки чун илова омада, сабаби ҳақиқии воқеъ гардидани ҳолати чумлаи асосиро ифода мекунад:

Ман торик шудани ҳаворо мунтазир нашуда (чунки аз бе-тоқатӣ дар даруни ҳуҷра нишаста наметавонистам, ба дари партави мазор баромадам ва дар дами дар ин сӯ-он сӯ қадам зада гаштам (С. Айнӣ, Куллиёт). *Боровиков бештарини вақт-ҳо бо вай тоҷикӣ гап мезад (вай дар давоми хизмати даҳсо-лааш дар Тоҷикистон забони тоҷикиро ёд гирифта буд)* (С. Улуғзода, Навобод).

2) Чумлаҳои эзоҳии сабаб аъзоҳои гуногуни чумлаи асоси-ро эзоҳ медиҳад:

Модари вай кампираки қаднастак ва мижморуқак, ки дар қишлоқ ҳама ӯро «баказул» мегуфтанд (зеро ки ҳамеша хӯ-рокҳои умумии колхозчиёнро хоҳ дар сари замин ва хоҳ дар мавриди маърақаҳо вай мепухт), духтарашро пешвоз гирифт (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Вай бефоида будани ин кор ва аз тадби-ри он очиз будани ҳудро ҳис карда (зеро ки дар завод кор то-рафт зиёдтар ва адади коргарон афзунтар мегардид), гоҳо ба танг меомад ва ба падарам шикоят менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Боровиков ба ҷӯбдаст такъя карда ва пе-шонӣ чин намуда (зеро ки пояш ҳанӯз тамоман сиҳат нашуда буд), аз машина фурмад* (С. Улуғзода, Навобод).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ШАРТ

Чумлаҳои эзоҳии шарт шарти воқеъ гардидани амали чум-лаи асосиро ба таври илова нишон медиҳанд:

Сохти мадрасаҳои кӯҳна бо ҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва нобобии дарунаш, агар ин ташбеҳро хонандагон муносиб до-над, ба соҳти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ХИЛОФ

Чумлаҳои эзоҳии хилоф бо чумлаҳои асосӣ муносибати хи-лофӣ доранд:

У қади баланд, бадани лоғар, чеҳраи гандумгун, риши миё-наш на он қадар сафед (бо вуҷуди ин ки худ 90-сола буд) ва абруҳои баланди дарозмӯ дошт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Иброҳим ғайр аз дарси дарсхонагӣ, ки дар ҷамоаи мо мехонд, дарсҳои дигарашро ҳам (агарчи дар он дарсҳо ман ба вай шарик на-будам) бо ман тайёр мекардагӣ шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Чумлаи мураккаби тобеъ аз бобҳои калонтарин ва басо душвори синтаксис мебошад. Хусусиятҳои хоси чумлаҳои му-раккаби тобеъ, тафовути онҳо аз чумлаҳои мураккаби пай-

васт, хусусиятҳои асосӣ ва тафовути сарҷумлаву ҷумлаҳои пайрав, тасниф ва таҳлили онҳо муҳимтарин ва душвортарин масъалаҳои синтаксис ба шумор мераванд.

Маълум аст, ки ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ мустақилтар мебошанд. Баробарҳуқуқии нисбии байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайваст дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ мушоҳида намешавад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз ҳиссаҳо асосӣ буда, дигаре ба вай тобеъ мешавад, онро аз ягон ҷиҳат шавқу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи тобеъкунанда сарҷумла ва ҷумлаи тобеъшаванда пайрав ном дорад.

Ақидае, ки гӯё мазмун ва маънои асосӣ ба воситаи сарҷумла ифода мешавад, ҳақиқати ҳолро ифода намекунад, чунки ин фикр ба ҳамаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, алалхусус, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ва хабар, рост намеояд, зиёда аз ин хилофи табиати ҷумлаи мураккаб бошад, ки як воҳиди томи синтаксис ба шумор меравад. Пайрав будани ҷумла на ба ҳама гуна ҷумлаи содда, балки танҳо нисбат ба ҷумлаи тобеъкунанда ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар забон ҷумлаҳои пайраве низ ҳастанд, ки ҷумлаҳои соддаи дигарро ба худ тобеъ мекунад. Масалан, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби дараҷа ҷумлаҳои содда тарзе воқеъ мешаванд, ки ба ғайр аз ҷумлаи якуму охирин дигар ҳамаи ҷумлаҳо ду вазифаро иҷро менамоянд, ҳам вазифаи ҷумлаи пайрав ва ҳам вазифаи сарҷумларо: онҳо нисбат ба ҷумлаи пеш аз худ, ки тобеъкунанда аст, пайрав буда, нисбат ба ҷумлаи сонӣ, ки тобеъшаванда мебошад, сарҷумла ба шумор мераванд:

«Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд; зеро медонист, ки ин қорқоро бе ман анҷом додан мушкил аст («Садон Шарқ»).

«Одил розӣ нашуд, ки маро гирифта баранд, чунки хуб медонистем, ки рафтани ман ба марги модараш баробар буд (ҳамон ҷо)».

Сарҷумла ва ё ҷумлаи пайрав на аз рӯи он муайян карда мешавад, ки вай қадом маънову мазмуноро ифода мекунад, балки аз рӯи он таъин карда мешавад, ки вай ҷумлаи тобеъкунанда аст ё тобеъшаванда. Пас, мустақилияти сарҷумла ва тобеияти ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати маъно ва сохт як буда, маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил ва тадқиқ металабад.

Хусусиятҳои ҷумлаи пайрав танҳо дар алоқамандии он бо сарҷумла муайян карда мешавад, чунки мавҷудияти ҳар дун онҳо ба туфайли якдигар ба амал меояд. Аз ин рӯ, муайян ва аниқ кардани муносибати ҷумлаи пайрав ва сарҷумла дар таҳлилу тадқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ масъалаи асосӣ ба шумор меравад.

Воситаҳои алоқа ва таснифи ҷумлаҳои пайрав гуногунанд. Асоситарини онҳо аз инҳо иборатанд.

1. Пайвандак.

Ўмлаҳои пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои тобеҷунанда алоқаманд мешаванд, пайвандакҳо нишонани асосии грамматикӣ ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд. Пайвандакҳои тобеҷунанда ҳамеша бо ҷумлаи пайрав меоянд, бинобар ин ҷои онҳо ба мавқеи истифодаи ҷумлаи пайрав во-баста мебошад.

Пайвандакҳои тобеҷунанда ба ду гурӯҳи калон: пайвандакҳои ҳоси ин ва ё он ҷумлаи пайрав ва пайвандакҳои муш-тараквазифа тақсим мешаванд. Масалан, пайвандакҳои **аз-баски, ҷунки, зеро, зеро ки** ҳоси ҷумлаи пайрави сабаб: **вақте ки, ҳангоме ки, пеш аз он ки, пас аз он ки** ҳоси ҷумлаи пай-рави замон: **агар, ба шарте ки** ҳоси ҷумлаи пайрави шарт; **бо вучуди он ки, ҳарчанд, ҳарчанд ки, гарчанд, гарчанде ки, гарчи** ҳоси ҷумлаи пайрави ҳилоф: **чи тарзе ки, дар ҳолате ки, бе он ки** ҳоси ҷумлаи пайрави тарзи амал; **ҷунон ки, мисли он ки, монанди он ки** ҳоси ҷумлаи пайрави монандӣ; **ба андозае ки, ба дараҷае ки, ба қадре ки** ҳоси ҷумлаи пайрави андозаву миқдор мебошанд. **Чи хеле ки** мебинем, пайвандакҳо дар тас-нифоти ҷумлаҳои пайрав низ яке аз воситаҳои асосӣ ба шумор мераванд. Вале пайвандакҳо дар муайян намудани ҷумлаи пайрав меъёри ягона ба ҳисоб намеравад, ҷунки дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои муштараквазифа кам нестанд. Масалан, танҳо пайвандаки **ки** бо ҳамаи ҷумлаҳои пайрав омада мета-вонад. Дар ин гуна мавридҳо воситаҳои дигари грамматикӣ ёрӣ мерасонанд.

2. Калимаҳои ҳамнисбат.

Дар робита ва таҳлилу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеҷ-мақоми калимаҳои ҳамнисбат низ бузург аст. Аз ин нуқтаи назар ҷумлаҳои мураккаби тобеҷ ба ду гурӯҳи калон ҷудо ме-шаванд: дар як гурӯҳи онҳо калимаҳои ҳамнисбат оянд, дар гурӯҳи дигар истифода намешаванд. Калимаҳои ҳамнисбат асосан барои таъкид ва равшанӣ барҷаста ифода ёфтани фикр истифода мешаванд. Ҷунончи: Ин кор барои он иҷро нашуд, ки шумо дар вақти таъиншуда наомадед («Садои Шарк»). **Шакли дигари ин ҷумла ҷунин аст: Ин кор иҷро нашуд, ҷунки шумо дар вақти таъиншуда наомадед. Аммо дар ҷумлаи дуюм он таъкиде, ки дар ҷумлаи якум ба воситаи воҳиди ҳам-нисбати барои он ифода ёфтааст, мушоҳида намешавад.**

Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла меоянд ва ҳамчун аъзои он истифода мешаванд. Ҷумлаи пайрав одатан пас аз сарҷумла ва ё калимаи ҳамнисбат омада, онҳоро шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати вазифаи синтаксисӣ бо калимаи ҳамнисбат баробар мебошад, калимаи ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла ба кадом вазифа ки ояд, ҷумлаи пайрав низ ба ҳамон вазифа меояд. Агар калимаи ҳамнисбат мубта-до бошад, ҷумлаи пайрав низ ҷумлаи пайрави мубтадо, агар калимаи ҳамнисбат хабар бошад, ҷумлаи пайрав низ хабар,

агар калимаи ҳамнисбат пурқунанда бошад, ҷумлаи пайрав ҳам пурқунанда ва амсоли инҳо мешавад. Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат асосан ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд:

1) Ба ҳамаи мо ин ҳам маълум шуд, ки Шумо тарафдори кистед (Раҳим Ҷалил).

2) Мақсади ҳукумати коргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикию нодонӣ халос шавад (С. Улуғзода).

3) Ин ҳамон шеър буд, ки ба Латифҷон Маҳдум нишон дода будам (С. Айнӣ).

4) Ман ба шумо ҳаминро мегӯям, ки мо ғалаба мекунем (Ҳаким Карим).

5) Шаб ҷунон торик буд, ки каси рӯ ба ҳам омада ҳамдигарро шинохта наметавонист (Ҷ. Иқромӣ).

6) (Азимшоҳ) — Ин таомулро барои ин кардаанд, ки бештари чӯпонон мардумони пасти ҳақношинос мешаванд (С. Айнӣ).

7) Ман ба ин ҷо барои он омадам, ки аз саломатии Шумо хабардор шавам (С. Айнӣ).

Ҷи хеле ки мебинем, калимаҳои ҳамнисбат ба вазифаи 1) мубтадо, 2) хабар, 3) муайянқунанда, 4) пурқунанда, 5) дараҷа, 6) сабаб ва 7) мақсад омадаанд, ки мазмуни конкретии онҳоро ҷумлаҳои пайрави ҳамномашон эзоҳ медиҳанд.

Албатта, ҷумлаҳои пайрав дар бисёр таркибҳои синтаксисӣ бо калимаҳои ҳамнисбат аз ҷиҳати грамматикӣ ҳамвазифа мешаванд. Вале таркибҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо муносибати синтаксисии ҷумлаи пайраву сарҷумларо аз заминаи калимаи ҳамнисбат муайян кардан мумкин нест. Масалан, калимаи ҳамнисбати **ҷунон** дар таркиби сарҷумла вазифаҳои гуногунро иҷро менамояд. Дар вазифаи муайянқунандагӣ вай бо ҷумлаи пайрав ҳаммаънову ҳамвазифа аст, вале дар вазифаи ҳоли тарзу дараҷа аз ҷумлаҳои пайрав моҳиятан тафовут дорад. Калимаи ҳамнисбат дар ин таркибҳои синтаксисӣ ба вазифаи ҳоли тарзу дараҷа ва хабару пурқунанда меояд, вале муносибати ҷумлаи пайраву сарҷумла сабабу натиҷа ва мақсадро ифода менамояд: Гирди бинои пасти мадрасаро аз ҳар тараф иморатҳои баланди сершуморе ҷунон печонда «қалъабандӣ» карда гирифта буданд, ки ба ягон хучраи ин мадраса аз ҳеҷ ҷо шамол намевазид, офтоб намерасид (Ю. Ақобиров). Бузургии ин вазифа ҷунон буд, ки Бадриддинхӯча низ имрӯз, қатъӣ назар аз ҳамаи аламҳо, дардҳо ва гилаҳои дар дилаш қабат-қабат хобида, аз нав ба домолло Қутбиддинмаҳдум, ба азми беҳамто ва фидокории беназири ӯ ихлосу эътиқод пайдо намуд (Ю. Ақобиров).

Мақому мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла як хел нест. Дар як гурӯҳ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ калимаи ҳамнисбат унсурҳои созмони сарҷумла ба шумор мера-

вад, сарчумла бе он ташкил намеёбад. Ин хел чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ба ду гуруҳ чудо мешаванд: 1) чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки сарчумлаи он бе калимаи ҳамнисбат ташкил намеёбад. Ба ин гуруҳ танҳо чумлаи пайрави хабар дохил мешавад, вай бар эзоҳи ҷонишинҳои ишоратие меояд, ки вазифаи хабари сарчумларо иҷро менамоянд; 2) чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки дар сарчумлаи онҳо калимаи ҳамнисбат як хел вазифаро адо намекунад: а) дар як қисми онҳо калимаи ҳамнисбат унсурӣ созмони чумла ба шумор меравад ва онро аз сарчумла ба ҳеҷ вачҳ истисно кардан мумкин нест; б) дар қисми дигари чунин чумлаҳо калимаҳои ҳамнисбат унсурӣ созмони чумла ба шумор намераванд, онҳо хусусияти факултативӣ дошта, аз истиснои онҳо созмони чумла осеб намебинад. Дар чунин чумлаҳо зарурати он аз ҷиҳати услуб буда, барои ифодаи муносибати субъективии гӯянда, таъкиди мағлаб истифода мешавад, дар баъзе мавридҳо ба таҷзияи ақтуалии сарчумла низ таъсир мерасонад.

Калимаҳои ҳамнисбат аксаран абстрактмаъно ва сервазифа мебошанд. Ҳам ҳамин сабаб дар таркиби сарчумла ба қадом вазифа омадани онҳоро на ҳамеша аз муносибати онҳо ва эзоҳи дигари чумла муайян кардан мумкин аст. Дар ин гуна таркибҳои синтаксисӣ на танҳо барои кушодану равшан намудани маънои конкретии калимаи ҳамнисбат, балки барои муайян намудани вазифаи синтаксисии он ҳам чумлаи пайрав ёрӣ мерасонад. Масалан, дар чумлаи соддаи ман барои он ба ин ҷо омадам таркиби ҳамнисбати барои он нотамомии чумла ва нуғузирии чумлаи пайравро далолат мекунад, вале дар ин ҳолат, яъне бе чумлаи пайрав вазифаи синтаксисии онро муайян кардан мумкин нест, чунки бар эзоҳи он ҳам чумлаи пайрави мақсад омада метавонад, ҳам чумлаи пайрави сабаб. Агар бар эзоҳи ин воҳиди ҳамнисбат чумлаи пайрави мақсад ояд, вай ҳоли мақсад ва баръакс, агар чумлаи пайрави сабаб ояд, ҳоли сабаб мешавад. Чумлаҳои зеринро муқоиса кунед: Ман барои он ба ин ҷо омадам, ки ба шумо хабари хуш расонам. Ман барои он ба ин ҷо омадам, ки дигар ҷои рафт надоштам.

3. Мутобиқати шаклҳои феълӣ. Дар ташкили чумлаи мураккаби тобеъ мақоми мутобиқати шаклҳои феълӣ басо қалон аст. **Хабари феълии чумлаи пайрав бо тақозои хабари сарчумла** дар шаклҳои гуногуни сифавию замони феъл омада метавонад, дар шаклҳои гуногуни феъл воқеъ шудани хабари чумлаи пайрав ба ифодаи маъно ва тобишҳои маъноии худ ин чумла низ марбут аст.

Шаклҳои феълии чумлаҳои пайрав мисли дигар воситаҳои алоқа дар таснифи чумлаҳои пайрав низ ёрӣ мерасонад.

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави гуногуне ҳастанд, ки пайвандак ва калимаи ҳамнисбаташон як хел буда, ҳатто, ба як савол ҷавоб мешаванд. Чунинчи: 1) Дилбар ба-

рои он баҳои бад гирифт, ки вақтҳои охир аз дарс мегурехтагӣ ва дарс тайёр намекардагӣ шудааст («Пионери Тоҷикистон»); 2) Ман барои он омадам, ки ба модарам дар пахтачинӣ ёрӣ расонам («Машъал»).

Чунон ки мебинем, дар ҳар ду ҷумла ҳам калимаҳои якхела ҳамнисбат ва пайвандаки тобеъкунандаи ки истифода шудааст ва ҳар ду ҷумлаи пайрав ба саволи **барои чӣ?** ҷавоб мешавад. Оё ҳар дуи онҳо як хел ҷумлаи пайраванд? Барои ба ин савол ҷавоб додан ва муайян кардани ҷумлаҳои пайрав ба мо сиғаҳои феълӣ низ ёрӣ мерасонанд. Хабарҳои ҷумлаи пайрав дар мисоли якум бо сиғаи хабарӣ, вале дар мисоли дуюм бо сиғаи шартиву хоҳишмандӣ ифода гардидааст. Маълум аст, ки хабарҳои ҷумлаи пайрави сабаб одатан бо сиғаи хабарӣ, вале хабарҳои ҷумлаи пайрави мақсад бо сиғаи шартиву хоҳишмандӣ ифода меёбад. Пас, ҷумлаи якум пайрави сабаб буда, ҷумлаи дуюм пайрави мақсад мебошад.

4. **Интонация.** Дар робитаи ҷумлаи пайраву сарҷумла интонация воситаи муҳим ба шумор меравад. Ҷумлаи мураккабе нест, ки ҳиссаҳои он бе интонация ба ҳам алоқаманд шаванд. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор ҳам интонация мавқеи муайян дорад, аммо дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак воситаи асосии робита интонация мебошад: *У* намеҳост, мо бо онҳо ҳамроҳӣ кунем (*Фотех Ниёзӣ*). Шодӣ наомад: кор доштааст («Машъал»).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдари сарҷумларо муайян менамояд. Дар байни ҷумлаи пайрав ва қалимаи муайяншаванда муносибати атрибутӣ мавҷуд буда, гоҳо вобаста ба омилҳои гуногуни луғавию грамматикӣ тобишҳои дигари маъноӣ низ ифода мешавад. Дар ифодаи тобишҳои модальӣ мақоми воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ, алаҳхусус сиғаҳои феъл, басо қалон аст.

Аломати асосии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ин аст, ки вай ба яке аз аъзоҳои субстантии сарҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ дорад. Ин гуна аъзоҳои сарҷумла аксар бо исм, қисман ҷонишинҳои шахсӣ ва аҳённан масдар ифода мешаванд:

а) **бо исм:** Аҳли хонаводае, ки ин боғро обод карда буданд, дар қатори дигар боғдорон ва деҳқонони он гирду пеш дар он деҳаи қалъамонанд зиндагонӣ мекарданд (*Айнӣ*);

б) **бо ҷонишин:** Ман, ки баробари *ӯ* аз ҷо хеста дар рӯ ба рӯяш рост истода будам, дастони ларзони худро ба гардани латифи атласи сафедмонанди *ӯ* андохтам (*Айнӣ*). *У*, ки поҳояшро ба замин васеъ гузошта ва дастонашро аз кисаи пиджакаш нагирифта меистод, сарашро баланд бардошта, чашмо-

нашро нимроғ карда, аҳли чойхонаро як-як аз назар гузаронид (Толис);

в) бо масдар: Баъд аз ин ман бо сухани ин одам аз чоям ҳаҷ намеҷунбам: аз ин гуна беасос аз марғ тарсида гурехтан, ки рӯзе чанд бор воқеъ мешавад, бо шамшери аскарони сурх кушта шудан ҳазор бор бехтар аст (Айнӣ).

Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи сарҷумла ҳамаи навъҳои луғавию грамматикӣ исмҳои истифода мешаванд, вале дараҷаи истифодаи ҳамаи онҳо баробар нест. Масалан, ба вазифаи муайяншаванда исмҳои ҷинси конкрет нисбат ба исмҳои ҳос фаровонтар меоянд, доираи истифодаи исмҳои маънӣ ҳам нисбат ба исмҳои конкрет маҳдудтар аст. Ин ҳодиса ба маънои моҳияти луғавию грамматикӣ исмҳои вобаста аст.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда аломату ҳосияти бевосита ва ё бавоситаи предметро нишон медиҳад, яъне ҷумлаи пайрав аломати ҳоси предмети муайяншаванда, ё ки ҳолату вазъияти онро мефаҳмонад, дар бораи вай маълумот медиҳад:

Ба рӯи ин ҷорпо, ки се оршин дарозӣ, як оршин бар ва ним оршин баландӣ дошт, як ҳодиршаби сафедро паҳн карда буданд (Айнӣ). Аз паси ӯ ҷавони хандони миёнакад, ки низ каланд дар китф дошт, падидор гашт (Толис). Дар ҳамин вақт ҷашми ӯ ба пирамарде афтод, ки ба тарафи вай меомад (Раҳим Ҷалил).

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда вобаста ба маънои вазифаи ҷумлаи пайрав ва хусусияти исми муайяншаванда ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. тавсифӣ: Фармондеҳ, ки як шахси қоматбаланди шоҳбурутдор ва зардинаи формаи туркипӯш буд, пас аз болонокӣ тоб додани бурутҳои гуфт (Айнӣ);

2. ташбеҳӣ: Дар пешонааш як қашқаи сафед дошт, ки мисли ситораи рӯз медурахшид (Айнӣ). Баробари ба замин фаровардани ғалтак аз паси нимҷазираи дарё, ки ба забони дароз монандӣ дошт, заврақи хеле калон намудор гардид (Толис). Онҳо дар осмони соф, ки монанди оинаи шаффофи бо ранги кабуд ранг кардашуда медурахшид, чунон менамуданд, ки гӯё ҷароғҳои электрикӣ бешуморро дар он ҷо овехта бошанд (Айнӣ);

3. ҳолий: Донаҳои ашки алмосгун, ки аз ҷашмони дурахшонаш ба рӯи рахшонаш мечакиданд, намуди шабнами сахариро ба рӯи гулбарги сурхи таре ҷилва медоданд (Айнӣ). Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаш бо ҳафт поҳса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд (Айнӣ). Ҷашмаш ба расми шавҳараш, ки бар девор, болои сари каравотча овехта шуда буд, афтод (Толис);

4. таъинӣ: Ман дар 22-юми октябр аз Тошканд баргашта ба Самарқанд омада, дар он ҷо дар як мактаби миёнае, ки барои баҷағони халқҳои маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Советӣ

кушода шуда буд, муаллим шудам (Айнӣ). Мебоист дар он чо бо Файзулло Хоҷаев, ки барои аз назар гузаронидани корҳои хоҷагии вилоятҳо рафта буд, зомехӯрд (Икромӣ);

5. **соҳибӣ**: Дарвозаи пешгоҳи паскӯча, ки аз он хавлии ман буд, аз беҳу бунъёдаш канда... дидам (Ирфон). Ба ин боғи сабзу хуррам ва сердолу дарахт, ки аз он колхозии ба номи Ленин мебошад, мӯйсафеди ҳафтодсолаи бардаму бақувват назорат мекунад («Тоҷикистони советӣ»);

6. **баёнӣ**: Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимбегим, ки ҳолаи Одина буд, парвариш ёфт (Айнӣ). Дар тумани Вобканд як деҳа ҳаст, ки онро деҳаи «Шириниҳо» меномиданд (Айнӣ). Аҳмад-маҳдуми муҳандиси Доғиш, ки ўро Аҳмади Қалла меғуфтанд, дар он мадраса хучра дошт (Айнӣ);

7. **тавзеҳӣ**: Дар вақти кофтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду қадоқ чои кабуд баромад, ки ба як нуха рӯзномаи кӯҳна печондагӣ буд (Айнӣ). Вай духтари ҷавони пуррарӯ буд, ки дар китфаш каланд дошт (Толис). То ба расидани мо дар ин кӯча як-ду ҳазор одам чамъ шуда истода буданд, ки аксарияти онҳо фӯрсоҳо ва эронӣҳои Бухоро буданд (Икромӣ).

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда калимаи муайяншаванда ро аз ҳар чихат шарҳу эзоҳ медиҳад ва ба ин восита маъноҳои зиёдеро ифода менамояд. Дар ҳамаи ин мавридҳо муносибати ҷумлаи пайраву аъзои муайяншавандаи сарҷумлаи атрибутӣ (муайянкунандагӣ) мебошад. Ин муносибати асосии ҷумлаи пайрав вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ ва мавқеи исми муайяншаванда, ба вазифаи исм дар таркиби сарҷумла, вобаста ба тарзу шаклҳои ифодаи хабари ҷумлаи пайрав ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ таркиби ҷумлаи мураккаб тобишҳои зиёди маъноӣ пайдо мекунад, ки асоситарини онҳо ин чо дарҷ мешаванд:

1) **тобиши шарт**: Каманде, ки бо дасти устози камандандоз партофта шавад, ҳаргиз хато намекунад (Ирфон);

2) **тобиши сабаб**: Абдураҳимбой, ки аз суханони ба ӯи худаш форами бон тотор қадре кушода шуда буд, ба сухан даромада гуфт (Айнӣ). Аз ҳавлии сари кӯча, ки ба дарёи Бисёр наздиканд, ҳатто об мебарояд (Толис). Лекин кабинети Фирӯза, ки хонаи рӯ ба боло ва барҳаво буд, салкин ва оромбахш буд (Икромӣ);

3) **тобиши натиҷа**: Аммо дар он миён воқеае рӯй дод, ки ин ақидаи маро зеру забар кард (Айнӣ). Дар он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки зиндагонӣ ва осоиши ҳамаи зеру забар кард: ин вабои умумӣ буд (Айнӣ). Дар он чо,

аз поёнтари домани кӯҳҳо, хандақи дароз канда шуда буд, ки вай пеши селҳоро бурида, навзаминро аз хавфи селзеркунӣ эмин мекард (Толис);

4) **тобиши хилоф:** Ман, ки як умр ба шеърнависӣ кӯшиш мекардам, аввалин гонорари худро аз наср гирифтам (Айнӣ). Қурбони пудратҷӣ, ки коргарон то ҳол ўро яке аз худашон ва дилсӯзӣ худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард (Айнӣ). Аммо маро, ки ҳеч изҳори талаб накардаам ва ба болои ин дар таҳти таъкиби сиёсӣ ҳастам, мударрис кардаанд (Айнӣ);

5) **тобиши ҳолату вазъият:** Сайёра, ки хомӯшона кори ўро тамошо карда меистод, ба дастони ў дуздида нигоҳ мекард (Толис);

6) **тобиши замон:** Солҳое, ки ман ба таърихомӯзӣ шуруъ кардам, таҳқиқоти илмӣ як кори пурнуфуз ва ифтихорӣ ба ҳисоб мерафт (Ақбар Турсун). Ин корро то он даме, ки нусхаи қадимтарини китобат ва ё дастхати устод Рӯдакӣ пайдо мешавад, бояд қард (Аскар Ҳаким). То ба он рӯзе, ки падарам ба ман ин суханҳоро гуфта ба насиҳат сар қард, ман яке аз беғамтарин махлуқон ва яке ва шӯхтарин ва баттолтарин дӯхтарони қишлоқ ба шумор мерафтам (Иқромӣ);

7) **тобиши макон:** Акнун вай ба шаҳри худ, ба диёри худ мерафт, ба диёре мерафт, ки дар он ҷо ҳеч таҳлука вайро дунбологири намекунад (Айнӣ). Ва ба хобгоҳи худ, ки дар хавличаи сари долони арк буд, рафт (Айнӣ);

8) **тобиши мақсад:** Босмачиёро маҷоли он намонд, ки рӯй-рост ба майдон бароянд (Айнӣ). Давлат... аз онҳо фармон гирифт, ки бо тамоми рота ба ҳар эҳтимол ҳозир бошад (Ниёзӣ). Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап занед! (Айнӣ);

9) **тобиши миқдору дараҷа:** Сохиби он қадар либосҳое шуд, ки ягон дугона ё хешу табораш надошт (Раҳим Чалил). Баробари ин садо пасу дунболи якдигар ба фосилае, ки шунавандагон он қадар фарқ карда наметавонистанд, аз дуру наздики кӯҳсор ин фаръёд такрор ёфт (Айнӣ). Ин вақтҳо ман як одами қаноатпешае шудаам, ки бо нони ҳалоли косибиам қаноат мекунам (Ирфон);

10) **тобиши монандӣ:** Мӯйсафедде, ки мисли ҷавонҳо ҷолокона қадам зада меояд, нафақахӯри шахсӣ мебошад («Садои Шарқ»). Ваъдан падарам он қадар дили маро ба он хона, ки гуё барои азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда натавонист... (Айнӣ).

Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайвандак ба шумор меравад. Интонация бештар ба таҷзияи ақтуалии исми муайяншаванда ва ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб

хизмат мекунад. Воситаҳои дигари алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда: артикли **-е**, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбӣ (коррелятаҳо), мутобиқати шаклҳои феълӣ, мавқеи ҷумлаи пайрав омилҳои ёрирасони алоқа ва ташкили ҷумлаи мураккаб ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда танҳо бо пайвандаки муштарақвазифаи **ки** ба сарҷумла тобеъ мешавад. Вай ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрав омада, танҳо барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат мекунад, дар ифодаи маъно ё тобишҳои маъноӣ саҳме намегузорад. Сабаби серистеъмоли артикль, калимаҳои ҳамнисбат ва воҳидҳои нисбиرو ҳам аз абстрактмаъно будани пайвандаки **ки** бояд донист.

Артикли **-е** аломати муҳимми созмони ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, дар алоқаи ин ҷумлаи пайрав бо сарҷумла иштирок менамояд, чунки ҳам артикль ва ҳам ҷумлаи пайрав вазифаи ҷудокунӣ доранд ва барои ҷудо намудани исми муайяншаванда аз гурӯҳи ҳамчинсон ва конкрет намудани он хизмат мекунад:

1. Муллое, ки навбати қабулро ба ман дода буд, маро дар роҳрав дида гуфт (Айни).

2. Бо ин боронҳои дам ба дами баҳорӣ хомаҳои реги равон, ки дар айёми гармии тобистон монанди кӯҳи оташ гардида, бо андак боде ба ҳар тараф ҳаракат мекарданд, ҳоло вазнин шуда ором гирифта буданд ва оташи тугъёнашон фуру нишаста буд (Айни).

Дар ҷумлаи якум исми муайяншаванда аз ҳамчинсонаш ҷудо карда шуда, бо аломате, ки ҷумлаи пайрав дарбар мегирад, аз онҳо фарқ мекунад, вале дар ҷумлаи дуюм ҷумлаи пайрав аломатеро ифода мекунад, ки ба предмети муайян мансуб аст, бинобар ин исми муайяншаванда бе артикль воқеъ гардидааст. Азбаски вазифаи асосии артикли **-е** ҷудо кардан аст, вай асосан бо исмҳои ҷинс меояд. Ҷонишини шахси сеюми ҷамъ ҳам маънои умумӣ дорад, бинобар ин артикли **-е** доираи онро маҳдуд ва ҷумлаи пайрав аломати ҳамин гурӯҳи маҳдудро возеҳ мекунад:

Деҳқононе, ки ба сари оббурда баргашта омада буданд, дар ним соат он ҷоро бо хок гӯрсиданд... (Айни). Афсонае ба ёдам мерасад, ки дар бачагӣ падарам гуфта буд (Мухаммадиев). Онҳо, ки лаб-лаби ҷӯй мерафтанд, ба ҷое рост омаданд, ки об аз ду ҷой рои ҷӯйро бардошта, тамоман ба тарафи киштзор гузаштааст (Айни).

Бо исмҳои ҳос ва ҷонишинҳои шахсӣ омадани артикли **-е** дар забони тоҷикӣ маъмул нест, фақат бо ягон нияти услубӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна мавридҳо муайяншаванда задаи мантқӣ гирифта, аз байни дигар аъзоҳои ҷумла ҷудо шуда меистад:

Одинае, ки ду дақиқа пештарак барои фаҳмидани хабаре шахси ношиносро бо тадбире бар сари матлаб овард, ҳозир

бо як нигоҳ ба ӯ ошнои дерина шуда баромада буд (Айнӣ). Онҳое, ки пеш-пешӣ даста меоянд, роҳро хеле хуб медонанд («Садои Шарк»).

Дар ҷудо кардани исми муайяншаванда ва ба ин восита ба қавитар гардидани алоқаи калимаи муайяншавандаю ҷумлаи пайрав мақоми ҷонишинҳои ишоратӣ, ки ҳамчун **калимаи ҳамнисбат** хизмат мекунад, калон аст. Ба ин вазифа ишора-ҷонишинҳои **ин, сн, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, ин (он), гуна, ин (он) хел, ҳамин (ҳамон) хел, ҳамин (ҳамон) гуна** истифода мешаванд. Ҷонишинҳои ишоратии ҳамнисбат аз ҷонишинҳои ишоратии дигар бо ин хусусияти худ фарқ мекунад, ки муайяншаванда бо артикль ё ишораҷонишин ояд, сарҷумла хусусияти номустақилии созмонӣ ва маъноӣ пайдо мекунад, шарҳи аломати муайяншаванда ҳатмӣ мегардад:

Ин одам, ки омада истодааст, ба ман шинос менамояд (Айнӣ). Дар ин ҷо танҳо он воқеахоро ёд мекунам, ки дар он асар баён наёфтаанд, ё ин ки ба тарзи кӯтоҳ қайд шудаанд (Айнӣ). Аз тарафи ҳамсафарон боз ҳамон муомилаи нарми мӯътадилро мебинам, ки дар Маскав, дар меҳмонхонаи Выставка медидам (Мухаммадиев). Вай ба чунин қарор омад, ки ба акааш ягон тӯҳфаи хубе тайёр карда монад (Толис). Ба даруни ғулмон чунон одамоне хастанд, ки аз мову шумо зиёдтар ба ҷаноби олии ҷонсупорӣ карда истодаанд (Айнӣ). Инҳо он гуна бачагон буданд, ки дар шароити замони гузашта насибаи бештарини онҳо аз ифлосӣ, бадхӯроқӣ, беҳӯроқӣ ва бепарасторӣ дар хурдсолӣ мурдан буд (Айнӣ).

Калимаи **як** низ чун воҳиди ҳамнисбат бо исмҳо омада менамояд. Ин тарзи ифода дар хамаи услубҳои нутқ, бештар дар гуфтугӯ истифода мешавад: Автобус дар пешӣ як кишлоқи навобод, ки кӯча ва биноҳояш ба тарзи аврупоӣ сохта шуда буданд, истод (Айнӣ). Қорвонбошӣ Асоро бо як ҷавони сисола, ки дар танаш аз зери ҷомаи нимдошти сатини сиёҳи пахтанок шалвори хокистарранги аскарӣ дошт, шиносонид (Икромӣ).

Ҷои ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Ҷои ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбатан маълум аст. Вай пеш аз калимаи муайяншаванда намеояд. Аз ин ҷиҳат ҷумлаи пайрави муайянкунанда пеш аз сарҷумла воқеъ намегардад, балки дар дохили сарҷумла ва пас аз он меояд. Дар дохили сарҷумла ва ё пас аз он воқеъ гардидани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба муносибати маъноиву грамматикӣ ҷумлаи пайраву сарҷумла, инчунин ба он вобаста аст, ки ҷумлаи пайрав кадом аъзон сарҷумларо муайян мекунад.

Ҷумлаи пайрави муайянкунандае, ки аломату вазъияти предметро мефаҳмонад, пас аз калимаи муайяншаванда ва ё

пас аз калимаҳои тобеи он воқеъ мегардад. Ин усули маъмул ва серистеъмоли ин навъи чумлаи пайрав мебошад: Аввалин суоле, ки бе ҳеҷ муқаддима ба мо дода шуд, ҳамин буд (Икромӣ). Ба идораи Совети кишлоқ як ҷавони хушқаду қомате, ки дар бар либоси оддии сафарӣ, дар даст ҷамадони ҷилодоре дошт, даромада омад (Раҳим Ҷалил).

Чумлаҳои пайраве ки мубтадои муайяншавандашон бо феълҳои ҳаст, нест, буд, набуд омадааст, пас аз сарҷумла меоянд ва ифодакунандаи маънои асосии чумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Охир, шояре нест, ки дар васфи баҳор, ишқу муҳаббат, орзуи умедҳои ширин, тинҷию амонӣ шеър нанависад (Шукӯҳӣ).

Чумлаи пайраве, ки хабари номии сарҷумларо эзоҳ медиҳад, низ пас аз он воқеъ мегардад:

Дар Бухоро ин аввалин зани маҳаллие буд, ки бефаранҷию ҷашмбанд ва бепарда ба кӯча мебаромад, аз ҳеҷ кас боқе надошт ва ба ҳеҷ кас аҳамияте намедод (Икромӣ). Ин ҷо кишлоки қалоне буд, ки мирони Ҳисор тобистонҳо ба боғу бӯстони он манзил карда, худро аз гармии тоқатфарсои шаҳри Ҳисор эмин мегардониданд (Икромӣ).

Чумлаи пайраве, ки пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта-ро муайян мекунад, пас аз сарҷумла меояд, чунки ин гурӯҳи пурқунандаҳои бевосита ҳамеша дар шафати хабари феълӣ воқеъ мегарданд ва барои муайян намудани маънои онҳо низ хизмат мекунанд. Ҳангоми чумлаи пайрав қабул кардан онҳо задаи мантиқӣ мегиранд ва феъл як андоза мустақилтар мешавад:

Ман аз дастони нозуки ӯ гуле гирифтаам, ки рангу бӯи онро ягон гули дигар надошт (Толис). Аммо пушаймон нахӯрдан асло ҷунин маънӣ надорад, ки гӯё ҳама ҷиз ва ҳамеша бароям ба осонӣ муяссар шуда бошад («Адабиёт ва санъат»).

Чумлаҳои пайраве, ки 1) тобиши натиҷа доранд, пас аз сарҷумла ва, баръакс, 2) чумлаҳои пайраве, ки тобиши сабаб доранд, дар мобайни аъзоҳои сарҷумла воқеъ мегарданд:

Гӯё оташе бар сарам рехта буд, ки ҳама ҷои баданамро сӯхта, обҳои ҷашмамро хушконида фиристода буд (Айнӣ). Ҷавоне, ки дар наздикии мо нишаста буд, ҳамаи гуфтаҳои моро шунидааст («Садои Шарқ»).

Аъзоҳои гуногуни сарҷумларо муайян кардани чумлаи пайрав

Чумлаи пайрави муайянкунанда ягона чумлаест, ки бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои сарҷумла меояд. Аз ҳамин ҷиҳат муайян намудани калимаи муайяншавандаи чумлаи пайрав яке аз масъалаҳои муҳим буда, ба таснифоти дурусти чумлаи мураккаби тобеъ ёрӣ мерасонад, чунки дар забоншиносии тоҷик ба чумлаи пайрави муайянкунанда омехта кардани чумлаҳои пай-

рави дигар бисъёр вокеъ шудааст. Ҳамчуни дуруст таъин кардани аъзои сарчумлае, ки чумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад, барои муайян намудани маънои умумии чумлаи мураккаб, мавқеи чумлаи пайрав ва маънои асосию тобишҳои маъноии он, сабаби истифода гардидан ё нагардидани артикль, калимаҳои ҳамнисбат, пасоянди-ро аҳамияти нлмиву амалӣ дорад, чунончи:

муфтадо: Дар рӯ ба рӯи Низомиддин марди кӯсаи ғалча, ки дар танаш камзули дароз ва дар сараш каллапӯши ироқии чуқуре пӯшида буд, рост меистод (Иқромӣ);

хабар: Ин марҳамате буд, ки ба бисъёр кам одамон муяссар мешуд (Айнӣ). Вай қорҳое мекунад, ки ҳеҷ як бегичон накардааст (Иқромӣ);

муайянкунда: Баъд аз ду-се дақиқа ин хомӯшӣ ва оромиро тақар-туқури аробаҳое, ки омада ба дарвозаи ҳавлича қатор шудаанд, вайрон кард (Айнӣ). Чӯраҳо дар сояи дарахти садае, ки дар як қанори замин рӯида буд, ба болои рош нишастанд (Иқромӣ);

пуркуанда: Мехҳои чӯбинро, ки дар таҳхонаҳо барои ҳайвонбандӣ кӯфта шуда буд, кашида гирифт... (Айнӣ);

ҳол: Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи чумлаи пайрав аз ҳама бештар ҳоли макон, замон ва монандӣ истифода мешаванд, дигар ҳолҳо камтар воқеъ мегарданд: Дар бешаи зебои қарибии шаҳр, ки ҷои сайру саёҳати аҳолии Оренбург буд, ҳоло касе дида намешуд (Иқромӣ). ... дар рӯзе, ки дар шаби гузаштаи он қультиватор гум шудааст, ҷӯй вайрон шудааст (Айнӣ). Он аз поён — аз роҳ ҳамчун қабутари сафеди менамуд, ки барои дамросткунӣ ба замин фуromaда бошид (Толис). Қорғарони завод ба ҳолат ва тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байрақҳои сурхи революциониро бардошта шодона ба намоиш баромаданд (Айнӣ). У ягон ним соат, ки барон мо як рӯз барин намуд, сӯхбат кард (Раҳим Ҷалил);

муҳотаб: Замин — Эй марде, ки маро бо дасти чапу рост, бо дасти рости чап кишту қор мекуни, ман ҳамвора хӯроқҳои ҳар гуна ва меваҳои фаровон мебахшамат («Газетани муаллимон»).

Чумлаи пайрави пуркуанда

Чумлаи пайрави пуркуанда барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарчумла омада, маънои онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад. Вобаста ба ҳамин чумлаҳои пайрави пуркуанда ба ду гурӯҳи қалон ҷудо мешаванд: 1) чумлаҳои пайрави пуркуанда, ки барои пурра намудани хабари сарчумла меоянд ва 2) чумлаҳои пайрави пуркуанда, ки барои эзоҳ додан ва қушодани мазмуни аъзои пайрави пуркуандаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодаёфтаи сарчумла истеъмол меёбанд.

Чумлаҳои пайрави пуркунанда, ки хабари сарчумларо пурра мекунад

Чумлаи пайрави пуркунанда ба чунин сарчумла тобеъ шуда меояд, ки хабари он ба зикри объекти амал эҳтиёҷ дорад. Чунончи, дар чумлаи «Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода ҳис кард» аъзое, намерасад ва хабари «ҳис кард» аз ҷиҳати маъно нопурра ва эзоҳталаб аст, онро аъзои пайрави пуркунанда ва ё чумлаи пайрави пуркунанда пурра мекунад: Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода ҳис кард, ки арзашро ба вай гуфта наметавонад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи хабари сарчумла меояд, ки объекти амали он зикр наёфта бошад:

Захро тасаввур карда наметавонист, ки чӣ тавр бо Алӣ писари кӯри Чалил дар як хона зиндагӣ хоҳад кард ва дар як болин сар хоҳад монд (Ҳаким Қарим). Акнун фаҳмидам, ки осиеби инҳо аз кадом ҷӯй об гирифтааст (Ирфон).

Феълҳо аз рӯи муносибаташон ба объект гузаранда ва монда мешаванд. Феълҳои гузаранда ҳамеша объект бевосита талаб менамояд. Аксарияти феълҳои гузаранда бо тобеъ намудани аъзои пайрави пуркунандаи бевосита маҳдуд мешаванд, барои пурра намудани инҳо чумлаи пайрав истиъмол намеёбад. Вале чунин феълҳои гузаранда низ ҳастанд, ки на танҳо пуркунандаи бевосита, балки чумлаи пайрави пуркунандаро ҳам тобеъ менамоянд. Феълҳои **гуфтан, дидан, шунидан, фаҳмидан, пурсидан, навиштан, гузоштан, таклиф кардан, фаромӯш кардан** аз ҳамин қабиланд:

Ман хозир гуфта будам ва боз меғӯям, ки деҳқонон маро заданд, ҳақорат доданд, ҳосилоти вақфро ба ман надода, маро пеш карданд (Айнӣ). Устобобом пурсид, ки Юнусҷонҷонии нусхазан дар кучо мешинад (Ирфон). Бо вучуди ин Сирочмаҳдум тангии аҳволи маро дида, таклиф кард, ки чизҳоямро дар хучраи ӯ монам (Айнӣ). Нуралӣ дид, ки Қаромат ба вай нигоҳ карда оҳиста Шодигулро ниҳта карда монд ва чизе ба ӯ гӯшақӣ кард (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда на танҳо барои пурра намудани феълҳои гузаранда, балки барои пурра намудани феълҳои монда низ меояд:

Ман метарсам, ки хонаи тиреза ва печкадори оинанок, кривати симин, куртаҳои шохин бухороӣ, рӯймолҳои ғичими гулобӣ, пайпоқҳои абрешимӣ ва ботинкаҳои локӣ... дили туро ба ӯ гарм карда бошанд? (Айнӣ). Аҳмадҷон ҳатто хурсанд буд, ки бо раис дар кабинети ӯ гуфтугӯ хоҳад кард (Улуғзода). Шумо Маҳдум, ҳақ доред, ки ҳамин тавр фикр кунед (Айнӣ). Вай аз ин пеш ҳам умед надошт, ки падару модари Шодигул интиҳоби духтарашонро писанд хоҳанд кард (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда ба гурӯҳи муайяни семантикии феълҳо тобеъ мешавад.

1. Феъли гуфтор, муомила ва муносибат: гуфтан, нақл кардан, хабар додан, эълон кардан, маълум кардан, таъкид кардан, илтимос кардан, хохиш кардан, таълиф кардан, огоҳ кардан, такрор кардан, илова кардан, эзоҳ додан, арз кардан, таъриф кардан, хотиррасон кардан, манъ кардан, зид баромадан: ...Шодитул бо шавки тамом хикоя мекард, ки чӣ сон вай аз ин чанд рӯз пеш дар театри Опера «Евгений Онегин»-ро тамошо кард (Улуғзода). Ноиби қозикалон ба аробакаш маълум кард, ки Қали Қурбонро вакили мурофияи худ гардонад... (Айнӣ). Ман бовар намекунам, — гуфт бойбача, — ман ҳеҷ бовар намекунам; ки шумо пул харҷ карда, дар хонаатон ош пазонда хӯред! (Айнӣ). Аз ту хохиш мекунам, ки на худатро дар азоб монон ва на маро (Ҳаким Қарим).

2. Феълҳое, ки дарку эҳсос ва процессҳои фикриро ифода менамоянд: дидан, шунидан, хис кардан, донистан, ёд кардан, дарк кардан, пайҳас рафтан, фаҳмидан, фикр кардан, фаромӯш кардан, гумон кардан, шубҳа кардан, пай бурдан, мулоҳиза кардан, тасаввур намудан ва ғайра.

Лекин шунидам, ки шумо аз дунболагирӣ дар ҳақки ман бадгумон шудаед (Айнӣ). Ман донистам, ки овозаи мардум рост будааст (Иқромӣ). Вай дарк кард, ки ҳам ин кӯрпай мулоим ва гарм, ҳам ин болишти пари ку, ҳам ин бистар ва ҳамаи хонаю чизҳои он аз они Анвар аст (Иқромӣ). Аммо фикр кардам, ки «шояд ба дафъаи аввал ордро аз қадри даркорӣ зиёдтар бирӣён карда бошам» (Айнӣ). Қалонҳо гумон мекунам, ки мо, бачагон, нодон ҳастему ба фаҳми ин корҳо намеравем (Ирфон). Дигар Мухтор шубҳа намекард ки масъала дар бораи духтари директор меравад (Иқромӣ).

3. Феълҳои хурсанд шудан, шарм доштан, ҳайрон шудан, дудила шудан, афсӯс хӯрдан, тааҷҷуб кардан, одат кардан, чуръат кардан ва монанди инҳо: Ман шарм доштам, ки дигар шикоят кунам (Айнӣ). Ман хеле афсӯс мехӯрам, ки ин ҷанҷол имрӯз яктарафа нашуд (Айнӣ). Холо Зайнаб метавонист ва муҳайё буд, ки ҳар як кадоми ӯро, ҳатто дағалиҳои ӯро низ чун изхори ишқу муҳаббат ба худаш талқин кунад (Иқромӣ). Ҳар нафаси интизор буд, ки Боровиков ӯро ҳеҷ мезанад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда, ки ҷонишинҳои ишоратиро эзоҳ медиҳад

Чунон ки дар боло қайд шуд, дар ҷумлаҳои мураккабе, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад,

яке аз аъзоҳои сарчумла дарҷ намеёбад ва ҷумлаи пайрав ва-зифаи ҳамон аъзои дарҷнаёфтгаро иҷро менамояд. Аммо дар сар-ҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрави пур-қунанда ба эзоҳи ҷонишинҳои ишоратӣ меояд, ҳамаи аъзоҳо дарҷ меёбанд, вале яке аз аъзоҳои сарҷумла — пайрави пур-қунанда ба воситаи ҷонишини ишоратӣ ифода меёбад, ки аз маънои предметӣ холи буда, танҳо хусусияти ишоратӣ дорад. Маънои ҷонишинҳои ишоратиро ҷумлаҳои пайрав конкрет ме-қунанд: Ту ҳаминро нағз дон ва аз хотират набарор, ки хан-дидан, завқидан ин хиёнат кардан нест (Ҳаким Қарим).

Ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарҷумла ҳам пурқу-нандаи бевосита ва ҳам пурқунандаи бавосита мешаванд. Пур-қунандаҳои бевоситаи суратёфта бо ҷонишинҳои ишоратии х а м и н, и н, х а м о н, о н ифода меёбанд:

Ман ҳаминро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ кар-дам, паст фаромадам (Иқромӣ). Дигар ба он тоқат кардан мумкин нест, ки бинокорон аз бачагон қарздор шуда монданд («Маориф ва маданият»). Як навъ рамзи китобдӯстии ӯ дар ҳамин ҳам аён мешавад, ки рӯзи фавташ бастаи калони ки-тобро ба хонаамон оварданд («Комсомоли Тоҷикистон»). Дар айни ҳол дар бораи он фикр мекард, ки Шодигул меравад ва ё бо бачагони хурдсолар танҳо мемонад (Улуғзода). Ин хо-лати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маълум мешуд, ки падар вақти гуф-тани ин суҳбати афсӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост ме-кард, магар ӯ ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он фоидаи сангинро ҳисоб карда медид (Айнӣ).

Ҷонишинҳои ишоратие, ки дар таркиби сарҷумла меоянд, аз ҷиҳати муносибаташон ба хабар ва устувору ноустувори-ашон ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) ҷонишинҳои, ки беш-тар аҳамияти услубӣ дошта, дар таркиби сарҷумла наомада ҳам метавонанд. Муқоиса кунед:

а) Аз ин воқеа ман ҳаминро пай бурдам, ки барон дар Бу-хоро шӯҳрат ёфтанд ва шогирд чамъ кардан он қадар муллои хуб буданд шарт набуда, балки як дараҷа хунарманд ва фи-ребгартар буданд ва худситоӣ карда, худро мулло нишон до-дан ё ин ки хучраи бисёреро ба даст дароварда ба муллоба-чагони беҳучра дода, онҳоро ба ин восита ба худ шогирд кар-да гирифтанд шарт будааст (Айнӣ).

б) Кам-кам пай бурдам, ки ҳаким ва файласуф будани до-муллои ман танҳо дар ин аст, ки худро ба ҳакимӣ ва файла-суфӣ шӯҳрат додан мехоҳад (Айнӣ).

2) ҷонишинҳои, ки дар таркиби сарҷумла омадани онҳо хатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабари сарҷумла низ ёрӣ мерасонанд: иборат аст, иборат буд, мо-нанд аст, монанд буд, на мемонад ва хабарҳои, ки ҷонишини ишоратӣ ба қисми номии он бо изофат(-и) тобеъ шудааст: Баёни воқеа аз ин иборат будааст, ки дар он солҳо Семории тоун дар сарзамини Хоразм паҳн мегардад (Ирфон).

Дар оғӯши ин табиати зебо сайр карда гаштани ду кас, ки нисбат ба ҳамдигар нияти баде надоштанд ва сӯхбати шармгинонае мекарданд, ҳеч ба он наместонд, ки ахлоқи советиро вайрон карда бошад (Икромӣ).

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда

Тобишҳои бисёрӣ маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пурқунанда ба се чиз вобаста аст: 1) хабари ҷумлаи пайрави пурқунанда бо ҳамаи сифатҳои феълӣ ифода ёфта метавонад ва ин имконият медиҳад, ки ҷумлаи пайрав тобишҳои зиёдеро ифода намояд; 2) ҷумлаи пайрави пурқунанда хабархоеро эзоҳ медиҳад, ки онҳо маъноҳои басо гуногунро дарбар мегиранд ва вобаста ба онҳо ҷумлаи пайрав бо сифатҳои матлуба омада тобишҳои зиёд пайдо мекунад; 3) дар таркиби ҷумлаи пайрав калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҳои омада, боиси ифодаи тобишҳои гуногуни маъно мегарданд.

Ҷумлаи пайрави пурқунанда тобишҳои зерини маъноӣ дошта метавонад:

1) **тобиши мақсад.** Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки феълҳои талаб кардан, розӣ шудан, нишон додан, фармудан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, кӯшиш кардан, гуфтан, хоستانро эзоҳ медиҳанд ва хабари онҳо бо аорист ифода мешавад, тобиши мақсад доранд:

Ӯ ба ман фармуд, ки аз лой ба шакли чароғҳои сиёҳи қадимӣ чилиме созам (Айнӣ). Баъд аз як поси шаб соҳиби ҳавлӣ аз пушти хучра, ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд, маро ҳеҷ зада илтимос намуд, ки як сари қадам ба базми ӯ биравам (Айнӣ);

2) **тобиши сабаб.** Ҷумлаҳои пайрави пурқунандае, ки дар эзоҳи хабарҳои ҳолии мисли афсӯс хӯрдан, тарсидан, ранҷидан, ҳайрон шудан, шарм доштан, маҷбур шудан меоянд, тобиши сабаб мегиранд. Хабарҳои ин гуна ҷумлаҳои пайрав ҳам бо аорист ва ҳам бо сифати хабарӣ ифода мешаванд:

Ман дар бораи Рустамча ва Азими деҳчагӣ маълумоти кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хӯрдан, ки Азими деҳчагии номард гурехта рафтааст (Айнӣ). Мо тарсидем, ки агар босмаҷӣ ба деҳаи мо ояд, молҳои моро ҳам тороҷ хоҳад кард. (Айнӣ). Ман ҳайрон шудам, ки тирезаи дутабақаи хона кушода аст (Икромӣ);

3) **тобиши натиҷа:** Ҳамаи ин камбудӣ ва норасоиҳо ба он оварда расониданд, ки нимсолаи якуми соли хониши 1965—1966 як ҳазору 526 нафар хонандагонро программаи таълимиро аз худ накарданд («Маориф ва маданият»).

Воситаҳои грамматикии алоқаи ҷумлаи пайрави пуркунанда

Воситаи асосии робитаи ҷумлаи пайрави пуркунанда пайвандаки **ки** мебошад. Бо ин пайвандак ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайрави пуркунанда меояд. Ин пайвандак на танҳо нутқи мазмун, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарҷумла тобеъ менамояд.

Ҷумлаи пайрави пуркунандае, ки калимаҳои ҳамнисбати сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ба сарҷумла танҳо бо пайвандаки **ки** тобеъ мешавад:

Инро доништа монед, ки халифа ин қадар пулро барои шуморо ба ҳудаш зан кардан сарф накардааст (Айни). Аммо ҳаминро ба шумо мегӯям, ки вақте ки ба колхоз мебаромадам, сурхӣ сари биниам, бозёфти бечорагиам як майдон буд халос (Ҳаким Қарим).

Бо пайвандаки **дар бораи он ки (ин ки), дар хусуси он ки (ин ки), аз хусуси он ки (ин ки)** ба сарҷумла ҷумлаҳои пайрави пуркунандае тобеъ мешаванд, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд:

Шодӣ аз рӯ ба рӯи хона ба стул нишаста, бо вай гап саркард, дар бораи он ки қорҳои то ба ҳол қардашуда ўро қаноат наметунанд, дар бораи он ки фақат «планро иҷро қардам» гуфта нишастан ва қаноат ҳосил кардан нағз нест ва боз дар бораи бисёр чизҳо (Иқромӣ). Дар хусуси он ки ҳоло мардум ба ҷӣ қор машғуланд, касе чизе нагуфт («Садои Шарқ»). Аз хусуси он ки ҳозир ҳам ақлу ҳуши онҳо аз ақлу ҳуши мо, падаронашон, расотар аст, ман ба шумо гап зада намэшинам (Ҳаким Қарим).

Калимаҳои пайвандакии **гуфта ва гӯён** аслан феълӣ ҳол мебошанд, вале онҳо барои ба ҳам тобеъ намудани сарҷумла ва як қатор ҷумлаҳои пайрав низ истифода мебаранд. Дар чунин вазифа аз хусусиятҳои феълӣ ва ҳолии онҳо қариб ҳеҷ чиз боқӣ намонанд, онҳо вазифаи пайвандакиро адо мекунанд:

— Ман, — гуфт Ашӯр ба дастаи каланд такъя қарда, — баъд аз ба қалъа рафтани бой як қадар осуда мешавем гуфта гумон қарда будам... (Айни). Ятим тақлифи туркманро қабул қард ва дар дили худ «дер» ҳам шавад, мақсадам аз ин ҷо ҳосил хоҳад шуд гӯён хурсандӣ қард (Айни).

Пайвандакҳои **гуфта ва гӯён** ба гуфтугӯ хос мебошад. Сабаби дар асарҳои бадеӣ бо нутқи айнан нақлшуда омадани онҳо низ дар ҳамин аст.

Интонация дар алоқамандии ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла воситаи муҳим ба шумор меравад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак бо ҷумлаи пайрави пуркунанда асосан ду ҳел интонация ҳис қарда мешавад: 1) интонацияи эзоҳӣ. Дар ин ҳолат дар охири сарҷумла оҳанги талаффуз каме суст шуда, паузаи лаҳзагӣ ба амал

меояд ва сарчумла бо ҳамон оҳанг ибтидо меёбад: Одам дар кӯҳистони баланд зиндагонӣ мекунад, аммо барои он ки ба худ ризку рӯзӣ пайдо кунад, маҷбур аст, **боз ҳам баландтар барояд** (Улуғзода). Бо ҳамаи ин дилам намехост, аз шиносо шудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамоман канам (Айнӣ);

2) интонацияи баёнӣ. Дар интонацияи баёнӣ сарчумла бо оҳанги қатъӣ ва қадре баланд якбора бурида мешавад ва чумлаи пайрав бо оҳанги қадре пасттар оғоз меёбад: Инро ҳукумат барои он қорӣ кардааст, ки нишон диҳад: дар ин ҷо, дар мактаб, ҳамаи шумо якранг ва баробар ҳастед ва ҳеҷ яки шумо аз дигаре бартарӣ ва зиёдатӣ надоред... (Икромӣ). Баъд шундаам, ки Шарофатхола ба Сураӣ гуфтааст, гӯе ман дар кабинет хеле роҳ гаштаам, дар назди тирезаи кушод чун хумориҳо кайф карда нишастаам, ким-чиҳо навиштаам, чизе дар зер лаб хондаам... (Икромӣ).

Ҷои чумлаи пайрави пуркунанда

Аксарияти чумлаҳои пайрави пуркунанда пас аз сарчумла меоянд ва ин табиист, чунки чумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабари сарчумларо пурра мекунад, ки вай бештар дар охири чумла меояд:

Вай дар болои машинаи боркаш ба Таги Чинор равон шуда аз дур дид, ки Мунира аз баландӣ фурумада истодааст (Улуғзода). Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шахрии дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғули карда наметавонанд (Айнӣ).

Ҷумлаҳои пайрави пуркунандае, ки ба сарчумла ба воситаи калимаҳои гуфта ва гӯён тобеъ мешаванд, ду ҳел воқеъ мегарданд:

а) чумлаи пайрави пуркунанда пеш аз сарчумла меояд: Амлоқдор ҳамин ҷо фурумадаанд гуфта шунда будам, он касро ё ин ки Ҷумон Полворро дидани будам (Айнӣ);

б) чумлаи пайрави пуркунанда дар байни аъзоҳои сарчумла меояд: Дар ин аҳвол Қорӣ-Ишқамба... «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳӯрд (Айнӣ).

Ҷои чумлаҳои пайраве, ки ҷонишинҳоро эзоҳ медиҳанд, низ ҷолиби диққат аст. Ин гуна чумлаҳои пайрав аксар вақт пас аз хабари сарчумла меоянд. Азбаски ҷой ва тарзи ифодаи ҷонишинҳо дар таркиби сарчумла мухталиф аст, баъзан пас аз ҷонишинҳо, дар байни аъзоҳои сарчумла омадани чумлаи пайрави пуркунанда мушоҳида мешавад. Мисол:

— Ба ин, ки дигарон бурда нобуд кунанд, дилат мешавад? — гуфт бой (Айнӣ). Ба Абдулло маълум шуд, ки масъа-

ла аз он, ки модари Мухтор мегӯяд, хеле нозук ва муҳим аст (Икромӣ).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки чумлаи пайрави пуркунанда бе пайвандак тобеъ шудааст, агар мақсад ва мазмуни асосӣ дар чумлаи пайрав ифода ёфта, он таъкид карда шавад, пеш аз сарчумла меояд:

— Чор таноб буданаш дар ҳамин хати тарака навишта шудааст, гуфтам-ку (Айни). Хонда метавонед, мегӯям, нашунидед? — гуфт Сафар шурида ба Мирзо (Айни). Зани ман касал шуда монд, духтур ба касалхона бар, гуфт (Улуғзода).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чумли пайрави мубтадо соҳиби аломати сарчумларо ифода мекунад. Чумлаи пайрави мубтадо ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** алоқаманд мешавад: Аз рамузи гап маълум шуд, ки Расулбобо танҳо мондаасту раис ба ҷои он ду ҷавони хирманкӯб одам меҷӯяд (Насриддинов).

Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби тобеъ сарчумла танҳо зоҳиршавии аломатро мефаҳмонад, вале соҳиби аломат дар чумлаи пайрав ифода меёбад. Агар чумлаи пайрав ба ибора табдил дода, дар мақоми мубтадои сарчумла гузошта шавад, чумлаи соддаи дутаркиба ҳосил мегардад: Аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум шуд, ки падари онҳо баққоли деҳаи худ буд (Улуғзода). — Баққоли деҳаи худ будани падари онҳо аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум шуд.

Хабари сарчумла бештар дар тарзи мафъулии феъл меояд. Ин яке аз аломатҳои муҳимми чумлаҳои мураккаби тобеъ аст, ки дар таркибашон чумлаи пайрави мубтадо доранд: Ҳукм шуд, ки аввал Котиби қасидаи ҳудро хонад (Айни). Пас аз бартараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки дар майдон ғайр аз ҷасади як-ду одам чизи дигаре намонда будааст (Айни). Аниқ гардид, ки ниҳолҳо хеле хуб сабзида, даре нагузашта гул қарданд ва бор овардаанд (Икромӣ).

Ин гуна чумлаҳои пайрави мубтадо ро ба гурӯҳи аналитикӣ дохил кардаанд. Чумлаи пайрави мубтадои синтетикӣ чунин аст, ки сарчумла дутаркиба буда, дар вазифаи мубтадо ишорачонишинҳои **ин**, **он**, **ҳамин**, **ҳамон** ва ғайра омада, ба соҳиби аломат танҳо ишора кардаанд. Мазмуну маънои чунин мубтадо ро, ки вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо мекунад, чумлаи пайрав ошкор мекунад: Аз таҷрибаи ҳудам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин қисми аз миён болои бадаи одамӣ, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд (Айни).

Чумлаи пайрави мубтадо вақте ҳамчун иҷрокунандаи вазифаи мубтадои сарчумла воқеъ мегардад, ки хабари сарчумла танҳо саволи ҷӣ талаб мекунад ва моқиссия эзоқталабии

он ба набудани мубтадо алоқаманд аст. Ин гуна хабарҳо бо чанд калимаҳои феълӣ ву номӣ маҳдуд мешавад.

Хабари ин гуна сарҷумлаҳои бо феълҳои мондаи шахси сеюми танҳо, ибораҳои феълӣ устувори ба хотир омадан аз хотир баромадан, ба ёд омадан, аз ёд рафтан, аз дил гузаштан, ба назар намудан, ба ғӯш расидан, дар хотир доштан ва амсоли инҳо ифода мешавад:

Пас аз баргараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки дар майдон ғайр аз ҳасади як-ду одам чизи дигаре намонда будааст (Айнӣ). Ба назараш менамуд, ки одамони чека барои дастгир кардани вай омада истодаанд (Иқромӣ). Холо дар ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар (Айнӣ). Аз дили Шодӣ гузашт, ки вай эҳтимол дар майдони чанг ҳам бо ҳамин намуди ҳайбатнок ба душманҳо ҳамла карда бошад (Улуғзода).

Ҷумлаи пайрав бар эзоҳи хабарҳои меояд, ки бо калимаҳои модалӣ лозим, зарур, даркор ифода шудаанд. Дар сурат гирифтани хабар бо ин калимаҳо бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда мадад мерасонанд, бе бандаку феълҳои ёридиҳанда ба вазифаи хабар омадани калимаҳои мазкур хоси гуфтугӯ мебошад:

Охир ба падарон зарур аст, ки хешро пурқувват вонамуд кунанд («Маориф ва маданият»). Фақат ба ӯ лозим буд, ки аз пуштибони худ руҳсат гирад (Айнӣ).

Хабари сарҷумлаи ин гурӯҳи ҷумлаи пайрави мубтадо бо исмҳои маънии қонун, мазкур, табиӣ, ор, номус, айб, шарт, мардӣ, номардӣ, гуноҳ, муқаррар, фарз, вочиб, ҳайф, гумон ва амсоли инҳо, ки муносибати мефаҳмонанд, бо ёрии бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда ифода мешавад:

Дар китобҳо мазкур аст, ки фарзанд ба гардани падар чанд ҳақ дорад (Айнӣ). Шарт нест, ки ин корро худат кунӣ (Раҳим Ҷалил). Ба ман ор аст, ки бузи «бинчок»-и худро ба хари маслуҳи ӯ давонам (Айнӣ).

Хабари сарҷумлаи ҷумлаи пайрави мубтадо бо сифатҳои ифода мешавад, ки муносибати субъектро ифода мекунанд ва тобиши модалият доранд: нағз, хуш, хуб, бад, вазнин, зӯр, мумкин, сахт, душвор, маҳол, муҳим, ҷоиз, ноҷоиз, имконпазир, имконнопазир, мумкин, муносибат, мувофиқ, раво, нораво, мафҳум, фаҳмо, муайян, равшан, аён, дуруст, рост, беҳуда, бедарак ва монанди инҳо. Барои ташаккули ҷунин хабарҳо бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда истифода мешаванд:

Харчи хуб шудааст, ки онҳо хушбӯӣ карда на ба тарафи мақтул барои хабар гирифтани аҳволи ӯ, балки аз дунболи қотил барои дастгир кардани ӯ давидаанд. Дар ҳуди ҳамин

чо муайян шуд, ки ба пешвози хола Шариф, Дилбар, Нико-
лайҳо мебароянд (Икромӣ).

Қалимаи **маълум** ба ин вазифа хеле серистеъмол мебошад:

Маълум аст, ки бо ин усул монда намешуд (Айнӣ). Маълум буд, ки мунтазам фикр мекард, афкораш низ муносиби холаш парешону ноором буданд (Кӯҳзод).

Қолиби маъмули ин қабил чумлаҳо ҳамин аст, ки дар таркиби сарчумлаи онҳо қонишини ишоратӣ ҳамчун қалимаи ҳамнисбат намеояд. Вале бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди матлаб дар таркиби сарчумла омадани онҳо мумкин аст. Дар ин гуна мавридҳо қонишини **ҳамин** низ истифода мешавад ва пас аз қонишини ишоратии **ин** ҳиссаҳои таъкидии **ҳ а м** низ меояд, ки он ба чумла тобиши иловагӣ низ ҳамроҳ мекунад:

Аз таҷрибаи худам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин кирм дар қисми аз миён болои бадани одамӣ, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд (Айнӣ). Ин ҳам маълум аст, ки дар ин атроф аз колхозии мо пеш колхоз нест (Айнӣ). Лекин ин ҳам аҷаб нест, ки ба касофати ҳамин мешанка дар ягон дом афтода бошад (Айнӣ).

Чумлаи пайрави мубтадо бе пайвандак низ меояд. Дар ин қабил чумлаҳо роли интонация ва мутобиқати шаклҳои феълӣ қалон аст.

Яке аз қолибҳои машҳури чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак бо чумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки чумлаи пайрав бо таркибҳои қонишинии ҳ а р кӣ, ҳ а р чӣ, о н кӣ, о н чӣ, ҳ а р о н кӣ, ҳ а р о н чӣ воқеъ мегардад:

Ҳар чӣ пеш омад, хуш омад (Зарб). Дар ин айёми гарми тобистон аз бошандағони шаҳри Бухоро ҳар кӣ имконият медошт, ба беруни шаҳр, ба деҳа ва боғоти худ мерафт (Икромӣ).

Бисёр тадқиқгарон қалимаҳои кас ва чизро ҳамчун қонишин ба қалам дода, таркибҳои ҳ а р кас ва ҳ а р чизро бо таркибҳои ҳ а р кӣ, ҳ а р чӣ дар як қатор мегузоранд. Ва ҳол он ки ин ду гурӯҳи чумлаҳои мураккаби тобеъ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Қалимаҳои кас ва чиз исми буда, ҳангоми бар эзоҳи онҳо омадани чумлаи пайрав артикли **е** қабул мекунанд, бо қонишинҳои ишоратӣ меоянд ва чумлаи пайрав ба воситаи пайвандаки **ки** ба онҳо тобеъ мегардад. Исмиҳои кас ва чиз мисли ҳама гуна исмиҳо бе қонишини ҳ а р низ ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрав меояд, ки дар ҳамон ҳолат ҳам онҳоро чумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳад.

Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави мубтадо

Чумлаҳои пайрави мубтадо аз ҷиҳати ифодаи маъно як хел нестанд. Маъноии асосии чумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки ҳамчун субъекти сарчумла воқеъ мегардад ва дар ин шакл

вокеъ гардидани он ба тачзияи актуалии чузъҳои чумлаи мураккаб вобаста мебошад. Азбаски субъекти сарчумла дар шакли чумлаи пайрав вокеъ мегардад, вай барои ифодаҳои мазмунҳои объективию субъективи қодир мебошад. Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави мубтадо ба муносибати қисматҳои он, ба тарзи ифодаи сарчумла ва чумлаи пайрав вобаста мебошад.

1) **тобиши натиҷа ва хулоса:** Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ нон аз мо меҳӯрд ва ба хуни мо теги худро тез мекунад; пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ шарикӣ сармоядорон ва гумоштагонӣ соҳибони корхона ва заминдорони қалон будааст; ба иборати дигар, маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ сардори дуздон ва панҷьякхӯри роҳзанон будааст (Айнӣ). Аз ин мебарояд, ки духтаратон ба он мардак даъво кардан намехоҳад (Иқромӣ);

2) **тобиши шарт:** Ҳар кӣ аз он гузарад, моро медид (Толис). Ҳар кӣ ба мо дастдарозӣ кунад. Бо хуни хеш, албатта, бозӣ кунад (Турсунзода). Ҳар кӣ бо душмани халқ раво аст чу баҳр, Зуд бошад ки сари хеш чу гирдоб хӯрад (Сайидо). Хеле хуб мешуд, ки аз аҳволи ӯ хабар гирифта менстод (Мухаммадиев);

3) **тобиши сабаб:** Сазовори таҳсин аст, ки вай пеши роҳи онхоро гирифта тавонистааст (Раҳим Чалил). Чои таассуф аст, ки шумо, дӯсти азиз, инро вазифаи дуюмдараҷа шумурдаед («Садои Шарқ»). Бинобар ин чои табрик аст, ки шумо ба чои фарзанди вафотъёфтаатон фарзанди навхези ба камолрасидае доред (Айнӣ).

4) **тобиши мақсад:** Аз ин ҷиҳат лозим меояд, ки пули қарздорӣ худро ба ғойдаи муайян гардонем (Айнӣ). Лекин ба мо ғуломонашон фарзу вочиб аст, ки ҳамеша дар боран хуши табъи он ҳазрат кӯшиш кунем (Иқромӣ).

Чумлаи пайрави хабар

Чумлаи пайрави хабар хабари сарчумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтааст, шарҳу эзоҳ медиҳад. Ба вазифаи хабари сарчумлаи чумлаи пайрави хабар ҷонишинҳои ишоратӣ **ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, ҷунон, таркибҳои ин хел, ин ҷо** меоянд. Ба ин вазифа калимаҳои таркибҳои мазкур ба воситаи бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда истифода мешаванд, бевосита омадани онҳо ба нутқи гуфтугӯ мансуб аст: мураккаби ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинӣ, ки ба вазифаи хабари сарчумла омадаанд, далолат мекунанд. Аз ин рӯ чумлаҳои пайрави хабар маъно ва муносибатҳои зиёдеро ифода менамоянд:

1) **маъноии муайянкунанда:** Одами хуб он аст, ки аз қори бад рӯ метобад, ба ҳама дасти ёрӣ дароз мекунад, манфиати мардумро ҳимоя мекунад («Қомсомоли Тоҷикистон»). Бехта-

рин хусусияти вай ҳамин аст, ки аз сахтию машаққат харосида, рӯ ба ноумедӣ намекунад;

2) **тобиши сабаб**: Бади кор дар ин аст, ки вай аз ҳамаи асрори давлати мо, аз қорҳои ҳарбӣ, аз захира ва яроқҳои мо хабар дорад (Иқромӣ). Сабаби «обхона» номидани ин ҳабсхона ин буд, ки инҳо ҳам монанди обхона — ҳалоҷоҳо ҳамеша мартут, бадбӯӣ ва мулававас буданд (Айнӣ);

3) **маъноӣ мақсад**: Орзуи ягонаи мо ин аст, ки фарзандонамон хушбахт бошанд («Машъал»). Мақсадаш ин буд, ки дар роҳи ду занро ба навбат ба марқаб савор мекунонад ва худаш пиёда меравад (Айнӣ). Омадани Мухтор маҳз барои ҳамин буд, ки ба хонаи онҳо ин мори захрнокро — рашкро дарорад (Иқромӣ);

4) **маъноӣ қиёс**: Фарқи ин ду бародари дугоник аз якдигар танҳо ҳамин буд, ки яке серғап буду дигаре камғап («Машъал»). Тафовути ин ҷумла дар ҳамин аст, ки фикр дар он равшантар ифода шудааст («Садои Шарқ»);

5) **маъноӣ монандӣ**: Рақси ин духтари симбар чунин аст, ки гӯё тобус мехиронида бошад («Садои Шарқ»);

6) **маъноӣ шарт**: Шарти ман ҳамин, ки ба ҳеч кучо наравад (Ҳаким Қарим);

7) **маъноӣ натиҷа**: Натиҷаи кор ҳамин шуд, ки дар хусуси бетавҳир сохта шудани станцияи дизелии қалонтаре қарор қабул карданд («Садои Шарқ»). Таъсири дигари ин байтбарак ва ин мусоҳиба ба ман ин шуд, ки ҳамаи монетҳоро пешпо зада, дигарбора қазм кардам, ки ба Бухоро рафта хонам (Айнӣ). Хулосаи гап ҳамин шуд, ки пагоҳ боз ҳама дар ҳамин ҷо чамъ мешудаем (Раҳим Ҷалил);

8) **маъноӣ тарз ва дараҷа**: Аз рӯи қавли онҳо, тариқани ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ чунин будааст, ки гунаҳгори дар майдоне то миёнаш дар замин мегуронидаанд (Айнӣ). Идораи мактаб дар хонаи тайёр ҷой гирифта бошад ҳам, тартиби даруни он чунон буд, ки дили кас зик намешуд (Иқромӣ);

9) **маъноӣ пурқунанда**: Аҳамияти матни «Варианти Б» (Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам) боз дар он аст, ки муқоисаи он бо «Варианти А» ва ҳатто муқоисаи он бо китоби яқум ва дуввуми «Ёддоштҳо»-и муаллиф ҷузъиёти усули баён ва ҳунари нависандагии Айниро дар ҳаракат, дар таҳаввул нишон дода метавонад (Қамол Айнӣ). Аммо таҷҷуб дар ин ҷост, ки муаллим ҳам таҳсин кард ва ҳеч гумон накард, ки ман аз вай сохтакорӣ омӯхта, ба қор дароварда бошам ва маро дар рӯзи дуввум ба сархати дуввум гузаронид (Айнӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва чӣ қадар иҷро шудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад: *Вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйкани, мӯйкани оғоз кард, ба андозае мӯи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйкани, мӯйкани оғоз кард сарчумла ва мӯи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид пайрави миқдору андоза мебошад, ки ба воситаи пайвандаки **ба андозае ки ба сарчумла тобеъ** гаштааст.

Мисоли дигар: *Ман забони тоторино ба воситаи матбуот, ба қадре ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи ман забони тоторино ба воситаи матбуот ёд гирифта будам сарчумла ва тарҷима карда тавонам чумлаи пайрави андозаю миқдор мебошад, ки ба воситаи пайвандаки **ба қадре ки ба сарчумла тобеъ** гаштааст.

Мисолҳо: *...Онҳо як қисми бандиёро дар ҳамин «регона», ба қадре ки ҷо ғунҷош медод, андохтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳар қадар ки молашон зиёд шудааст, ҳамон қадар ҳам зиёдтар одам кор фармуда, зиёдтар заминро ба даст даровардаанд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳар қадар ки ғоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначаш ҳамон қадар зиёд мегардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаҳои пайрави андозаю миқдор пеш аз сарчумла бо пайвандакҳои **ба андозае ки, ҳар қадар ки, ҳар чӣ қадар ки, ба қадре ки** меоянд:

Ҳар қадар ки ман мехоридам, талаби хориш ҳамон қадар зиёдтар мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба қадре ки рӯзи тӯй наздик омада, хароҷот зиёд шудан мегирift, қарзи вай ҳам зиёдтар мешуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

Баъзан чумлаҳои пайрави андозаю миқдор дар мобайни сарчумлаҳо меоянд: *Баҷагон, чӣ қадар ки дар дилашон хоҳанд, бозӣ ва даводав мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ҳалқҳои ба ӯи одам андохта мешудагӣ он, ба дараҷае ки рони одамро ғунҷонад, васеъ буд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Чумлаи пайраве, ки чӣ тарз ва дар кадом ҳолату вазъият иҷро шудани амали сарчумларо мефаҳмонад, чумлаи пайрави тарз номида мешавад. Чунончи, дар чумлаи *Урмон-Полвон*

дар ҳолате ки тарафи ба пеши худаш партофташудаи дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меод, сухани худро давом кунонид (С. Айнӣ, Ғуломон). **Тарафи ба пеши худаш партофташудаи дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меод чумлаи пайрави тарз буда, тарзи воқеъ гаштани амали сарчумла — Урмон-Полвон сухани худро давом кунонд-ро шарҳ додааст.**

Мисоли дигар: **Шахси ношинос аз ин даръёфти ногаҳонии ҷамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтода, бе ин ки ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ нигоҳ карда истод** (С. Айнӣ, Қуллиёт).

Дар ин чумла шахси ношинос аз ин даръёфти ногаҳонии ҷамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтода ба ӯ нигоҳ карда истод сарчумла ва ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад чумлаи пайрави тарз мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандкаи тобеъкунандаи **бе ин ки** тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави тарз асосан бо пайвандакҳои дар ҳолате **ки, бе он ки ба** сарчумла тобеъ мегардад: **Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯшташ шод буд, ба модарам гуфт** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакҳои дар ҳолате **ки бе он ки, бе ин ки** дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо омада ба онҳо тобеъ мешаванд: **Дар ҳолате ки бо таъсири ин сухани охири дар башараҳошон аломати андӯх намоён буд, ҷамагӣ аз меҳмонхона баромаданд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Дар ҳолате ки худаш дастахро ба оби сард намезад, Ғуломон, ятимон, ҷӯнон ва чорьяккоронаширо хар барин кор мефармуд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Бе ин ки сари худро бардорад, вай ба гирду пеши худ назаре андохт** (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакҳои дар ҳолате **ки, бе он ки** дар мобайн ва охири чумла меоянд: **Бибиюша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯи оташдида ба худ мепечид** (С. Айнӣ, Қуллиёт). **Ман, дар ҳолате ки аз ҳалвои моқши дар дасташ будагӣ ғазиди гирифта, қатар-қатар меҳондам, ба падарам гуфтам** (С. Айнӣ, Еддоштҳо). **Ятим дар даруни даръё ба гунсар савор шуд, дар ҳолате ки худаш бо банди дасташ ба вай бастагӣ буд** (С. Айнӣ, Ятим).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Чумлаи пайраве, ки предметро бо предмети дигар бо роҳи монандкунӣ нишон дода, иҷрои амали хабари сарчумларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ ном дорад.

Вай ин духтарро, ба тавре ки каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, ба тарафи худ мекашид (С. Айнӣ, Дохунда). Дар ин ҷумла *вай ин духтарро ба тарафи худ мекашид* сарҷумла ва *каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад* ҷумлан пайрави монандӣ буда, ба воситан пайвандаки тобеъкунандаи *ба тавре ки* ба сарҷумла тобеъ гаштааст.

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **ки**, **монанди он ки**, **мисли он ки** ва ғайра ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд: *Ҷавон, монанди он ки ӯро каядуме неш зада бошад, печу тоб меҳурд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Вай ба бозича остин афшонда худро ақиб мекашид, мисли он ки ин бозича каядум, ё ин ки ягон газандаи дигар бошад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **ба тавре ки**, **ба тарзе ки**, **чунин ки** ва **гӯё ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд: *Худ, ба тарзе ки ягон хизмати муҳиро бомуваффақият адо карда омада бошад, қамчинаширо бозӣ дошта, ба сарой даромад* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **монанди он ки**, **мисли он ки**, **чунон ки**, **чи тавре ки** ва ғайра дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Чи тавре ки сари бачагонро сила мекунад, ӯ кафи худро ба дами мӯҳраи он молид* (Шарки сурх). *Чунон ки хоби саҳт бурда бошад, он беқаророна аз паҳлу ба паҳлу мегардид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Монанди он ки ба ман чизе гуфта аз ман нигарони ҷавоб бошад, вай ҷашмони худро ба ман дӯха меистод* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Гӯё ки аз дидори Сир ҳанӯз сер нашуда бошад, вай ба панҷараи тарафи шарқии кӯпрук такъя карда аз он ҷо ҷароғи оби дарёро тамошо мекард* (Т. Усмон, Қашфи асрор). *Ба тарзе ки маҳмаддоно нишон дода буд, вай думи харро бурида ба хӯрчин андохта роҳи бозорро пеш гирифтааст* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои **монанди он ки**, **мисли он ки**, **чунон ки**, **ки** дар мобайн ва дар охири сарҷумлаҳо омада, ба онҳо тобеъ мешаванд: *Аз даҳонам, чунон ки аз нӯли офтоба бирезад*, (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаи пайрави замон вақту ҳангоми иҷро шудан ё нашудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад: *Вақте ки Азизхон ду рӯз-се рӯз бедарак шуда мерафт, ҷӯраҳояш ӯро ба хонаҳои ҳешовандони худ мебурданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъд аз он ки Қозичон-Махдум ба район қозӣ шуда, аз шахр рафт, додари маро Дониёлхоча ном бародари калони ӯ ба дастгирӣ худ гирифт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ҳамин ки вай модарамро ёд кард, ман худамро ба рӯи палоси айвон партофта, ҳунғас зада мегиристам** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар раҳрав ба ман рӯ ба рӯ омад** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Шамол ором нагирифта буд, ки борони барфолуд ба боридан даромад** (С. Айнӣ, Ятим).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеи мазкур чумлаҳои пайрави замон ба воситаи пайвандакҳои тобеқунандаи **вақте ки, баъд аз он ки, чун ва ки** ба сарчумлаҳо тобеъ шудаанд.

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои «вақте ки», «дар вақте ки», «ҳангоме ки». Дар чумлаҳои пайрави ҳоли замон бо пайвандакҳои **вақте ки, дар вақте ки** пай ҳам воқеъ гардида ни қору ҳаракат ифода меёбад. **Вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард, шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид** (С. Айнӣ, Ятим).

Дар чумлаи мураккаби боло **вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард** чумлаи пайрави замон ва шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид сарчумла буда, амали чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: **Дар вақте ки мо аз ағба фууромадем, рӯз торик шуда меомад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

а) Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки **ҳангоме ки** қору ҳаракат пеш аз амали сарчумла воқеъ мешавад.

Ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт, гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд (П. Толис, Ҳикояҳо). Дар ин чумла **ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилат-хола — Саид ба фронт рафт** чумлаи пайрави замон ва **чумлаи гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд** сарчумла мебошад, қору ҳаракат дар чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба охир расидааст.

б) Бо пайвандаки **ҳангоме ки** қору ҳаракати сарчумлаву чумлаи пайрав дар як вақт содир мешавад: **Ҳангоме ки ҷавонмард шинелро аз болояш дур карда хест, офтоб ба жанори шарқии осмон гилеми лолагунаширо паҳн мекард** (П. Толис, Ҳикояҳо). **Ҳангоме ки кори ба ҳавзаи ГЭС бетонрезӣ сар мешавад, коргарони участкаи дуҷумлаи плитаҳои бетонӣ тайёр карда медиҳанд** (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки. Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои **баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки** амали чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба анҷом мерасад:

Баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ **баъд аз он ки ман аз ош**

ҳаққи худро гирифтаи чумлаи пайрави замон ва ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ сарчумла мебошад.

Мисолҳои дигар: *Баъди ин ки ҳар ду як стакани оби маъдании шӯртаъми хунуқро нӯшиданд ва пиразан — зани Данилов дари қабулгоҳро нӯшида ба хонаи хоб даромада рафт, Данилов сухан сар кард* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд, пиразан аз роҳравӣ бозистода, ба қафо нигоҳ кард* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Баъд аз он ки аз шаб ду нос гузашт, садои пое аз берун баланд шуд* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пас аз он ки». Қору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пас аз он ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир мерасад; *Пас аз он ки саворон гузашта, кӯча ором гирифт, вай хост ба як тарафи бозор паси харидорковӣ, биравад* (С. Айни, Ғулумон). *Пас аз он ки дастурхони палавро ғундошта ба чойнӯшӣ даромаданд, Ҳаит Амин ба гап даромад* (С. Айни, Ғулумон). *Пас аз он ки закотӣ ба ҳатори дигар гӯсфанд-ҷаллобони зақоти калондода ба Азимшоҳ ҳам як ҷомаи подшоҳӣ нӯшонда, «ба ҳаққи ҷаноби олии дуо гуфт», ӯ қадре хурсанд шуда ба қўшхонаи худ рафт* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «ҳамин ки». Қору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки ҳамин ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ва баъзан дар як вақт анҷом меёбад: *Ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест чумлаи пайрави замон ва ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест сарчумла мебошад. Маълум шуд, ки амал дар чумлаи пайрав пеш аз ба вучуд омадани амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳо: *Ҳамин ки овози қарсози мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонқоҳи «вой мурдам» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Арбоб Носир, ҳамин ки ин шахсро дид, беҳавсалагии аввалаширо гузошта гарму ҷўшон пешвоз ва пурсупос кард* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пеш аз он ки». Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пеш аз он ки қору ҳаракат баъд аз ба анҷом расидани амали сарчумла ба вучуд меояд: *Пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд, Қудрат аз сари дастархон хест* (С. Айни, Дохунда). Дар ин чумла пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд чумлаи пайрави замон ва Қудрат аз сари дастархон хест сарчумла буда, амали он пеш аз амали чумлаи пайрав ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Пеш аз он ки тамом шудани маҷлис эълон карда шавад, раиси колхоз дар саҳна намоён шуда гуфт* (С. Айни, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «чун (чу)». Қору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки *чун (чу)* пеш аз сар шудани амали сарчумла ба анҷом мерасад: *Чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем, хар ба канори роҳ баромада, дар зерӣ як дарахти бед истод* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла *чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем*, чумлаи пайрави замон ва *хар ба канори роҳ баромада*, дар зерӣ як дарахти бед истод сарчумла мебошад.

Чанд мисоли дигар: *Чун чаши чӯпонписар ба рӯи зебои духтарак афтодааст*, вай ба ҳусну ҷамоли ӯ мафтун шуда ба ӯ нигариста рост истода мондааст (С. Айни, Ёддоштҳо). *Чун ба гузаргоҳи даста наздик расида чашмон ба рӯи онҳо афтод*, ман ва Пирак қариб буд аз даҳшат беҳуш гардида, ба замин ғалтем (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «аз бозе ки». Амал дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки *ки* ва сарчумлаҳои онҳо дар як вақт рӯй медиҳад:

Аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад, бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳӣ афтода аз парвариши молҳо бисъёр бепарво шуда рафтанд (С. Айни, Дохунда).

Дар ин чумла аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад чумлаи пайрави замон ва бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳӣ афтода аз парвариши молҳо бисъёр бепарво шуда рафтанд сарчумла мебошад. Чумлаи пайрави замон ба воситаи пайвандакӣ аз бозе ки ба сарчумла тобеъ гаштааст. Мисолҳо: *Аз бозе ки ба қатори нависандагони советӣ даромадам*, ман ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда ба хонандагон, хусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз бозе ки худро медонам*, ман худро озод нигоҳ доштам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои «акнун ки», «ҳоло ки». I. Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои *акнун ки*, *ҳоло ки* қору ҳаракат пеш аз сар шудани амал дар сарчумла ба анҷом мерасад: *Акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишкамба дар бораи ошнои деринаам — бойбача қадре сухан ба миён омад*, дар болои ӯ ман васеътар истам (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар мисоли мазкур *акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишкамба дар бораи ошнои деринаам — бойбача қадре сухан ба миён омад*, чумлаи пайрави ҳоли замон ва дар болои ахвли ӯ ман васеътар истам сарчумла мебошад. Қору ҳаракат дар чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳои дигар: *Акнун ки маро ба болои ин кор дастгир кардӣ*, ман ҳамаашро бояд ба ту ҳикоят карда диҳам (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшгӯӣ дилгир шуда ба замин ҳзида чаши худро пӯшид*, ин ҳаёлот аз аз пештара зиёдтар сарашро фаро гирифт (С. Айни, Дохунда).

II. Чумлаҳои пайрави замон бо таркибҳои ҳар бор, ҳар гоҳ,

ҳар вақт омада маротиба ва каратро мефаҳмонанд ва қору ҳаракат дар онҳо пеш аз сар шудани амали сарҷумла рӯй медиҳад ва ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегардад:

Ҳар боре ки чойҷӯи холӣ мешуд, Пирак давон рафта аз самоворхона чои тоза мевард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳар гоҳ ки модарам хӯрок мепухт, ман аз хӯрок як коса ба ҳамҷишлоқиёни худ бурда меодам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳар вақт ки ба ҳавлии ботурҷаҳо барои барфрӯбӣ ё тарошакафонӣ мерафтам, духтарча аз ман намегурехт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

III. Дар чунин ҷумлаҳои пайрав бо пайвандаки ки қору ҳаракат ба охир нарасида, амали сарҷумла сар мешавад: *Ман ҳақӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам, ки Қорӣ-Ишқамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадрасои Кӯкалтош, намоён гардид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ин ҷумла ман ҳанӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам ҷумлаи пайрави замон ва Қорӣ-Ишқамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадрасои Кӯкалтош намоён гардид сарҷумла мебошад.

Мисолҳо: *Ду таноби боқимондаашро ҳам фуруҷта писарамро тӯй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ҳанӯз ҳаво бо садои ин милтиқҳо дар ларза буд, ки ду милтиқ аз ду паҳлуи дарвозаи милицияхона андохта шуд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Баъзан ҷумлаи пайрави замон ва пайвандаки ки ба тарзи зерин воқеъ мегардад: *Аз роҳрав ки гузаштед, рӯи ҳавлии хеле васеъ... ба назари шумо намудор мешавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ин мисол аз роҳрав ки гузаштед ҷумлаи пайрави замон ва рӯи ҳавлии васеъ ба назари шумо намудор мешавад сарҷумла мебошад. Дар ҷумлаи мураккаби мазкур пайвандаки ки дар дохили ҷумлаи пайрав омадааст.

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои ки, вақте ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, баъд аз он ки, ҳамин ки, чун дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меоянд: *Ҳанӯз дастархон паҳн нашуда буд, ки аз тарафи шаҳр як нафар харсавор намудор шуд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, вай лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, пас аз ин ки, дар вақте ки байни сарҷумлаҳо меоянд. *Бандии нав, баъд аз он ки қадре*

чаши худро ба чаши Едгор дӯхта истод, гуфт (С. Айнӣ, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айнӣ, Дохунда). *Арбоб, пас аз он ки ба ҳавлии дарун рафта зани худро ба ошпазӣ фармуд, боз омада пеши меҳмони худ дар сари гулхан нишаст* (С. Айнӣ, Дохунда). *Тӯта Маша, ҳар гоҳ ки ба хонааш меомад, албатта, аз ману Муҳтор хабар мегирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман, дар вақте ки бо аскарони сурх ин ҷо омада будам, пурсуков кардам* (С. Айнӣ, Дохунда).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаи пайрави макон ҷои иҷрои амали сарҷумларо шарҳ медиҳад. Дар дохили ин гуна чумлаҳои пайрав таркибу ибораҳои ҳар ҷо, он ҷо, дар он ҷо, ин ҷо, дар ин ҷо меоянд. Чумлаи пайрави макон ба воситаи пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ мешавад. *Ҳар ҷо ки илму дониш бошад, манзили ман ҳамон аст* (С. Улуғзода, Ибни Сино).

Дар чумлаи мазкур ҳар ҷо ки илму дониш бошад чумлаи пайрави макон ва манзили ман ҳамон аст сарҷумла мебошад. Ин чумлаи пайрав ба сарҷумла бо пайвандаки ки тобеъ шудааст.

Мисолҳои дигар: *Ҳар ҷо ки хуни ноф рехт, он ҷо ватани ширин* (фольклор). *Он ҷо ки аён аст, ҳоҷати баён нест* (фольклор).

Баъзан дар сарҷумлаи чумлаи пайрави ҳоли макон мубтадо ифода намеёбад. Ин хел ҳодисаҳо дар мақол ва зарбулмасалҳо бештар рӯй медиҳанд: *Он ҷо ки намак хӯрдӣ, намакдон нашикан* (фольклор).

ҶОИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаҳои пайрави макон дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Ба ҳар ҷо ки ӯ қадам гузорад, вай ҳама ҷоро мунаввар месозад* (Ш. Рашидов, Таронаи Қашмир). *Ба ҳар ҷо ки Тӯфон мерафт, вай ҳамон ҷоро ба харобазорон табдил додан мегирифт* (Р. Рашидов, Таронаи Қашмир).

Чумлаҳои пайрави макон баъзан дар мобайни сарҷумлаҳо меоянд: *Мо, кучо ки кор бошад, ба ҳамон ҷо ҳозир мешавем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ

Чумлаи пайрави сабаб сабаби иҷро шудан ва ё нашудани амали сарҷумларо ифода мекунад:

Ин хабар моро бисъёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст, зеро ки ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадаро тўтивор ёд гирифтааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар чумлаи якум ин хабар маро бисъёр парешон кард сарчумла, ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам чумлаи пайрави сабаб буда, бо пайвандаки чунки ба сарчумла тобеъ шудааст. Дар чумлаи дуюм рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст сарчумла ва ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадро тўтивор ёд гирифтааст чумлаи пайрави сабаб мебошад, ки бо пайвандаки зеро ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави сабаб калимаҳои ишоратиро эзоҳ медихад:

Хадича барои он аз хона баромада натавонист, ки дар берун беист борон меборид (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави сабаб ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои азбаски, чунки, зеро, зеро ки, модом ки, ки, ба сабаби он ки, ба сабаби ин ки, аз сабаби он ки ва чун тобеъ мешаванд.

Азбаски дар ду канори рӯд дарахтони тут сабзида буданд ва дар ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз рӯд об мегузафт, бошишгоҳи ман дар шароити онвақтаи Бухоро манзараи хубе дошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман дар ин ҷо барои таъмини машаққат ба хизмати сиёҳи касе мӯхтаҷ набудам, чунки Абдулхалил-Маҳдум ба муқобили хизмати илмӣ ва ёрии маънавии ман, ба ман ёрии моддӣ мекард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман тарсида қадамамро тез-тез мондам, зеро ки онҳоро овозгард ва дузд гумон карда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Модом ки фош гардидани он сир ба худам зарарнок будааст, ман ҷаро фош кунам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман, ки бо таҷрибаи порсола ин ҳолро аз сар гузаронида будам, дар дили худ гуфтаҳои усторо тасдиқ кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Шофёр, аз он сабаб ки дар сари рули ин гуна машинаи азамат нишастааст, фаҳркунон ба роҳи худ равон мешавад (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Чумлаи пайрави сабаб ҳам дар таркиби чумлаи мураккаби тобеи бепаивандак бо интонация ба сарчумла тобеъ мешавад: *Хоби Ятим намебурд, ҳаво гарм ва дилгир буд* (С. Айнӣ, Ятим). *Офтоби пагоҳӣ онҳоро дар ҷои дишаба пайдо нанамуд: онҳо рафта буданд* (П. Толис).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ САБАБ

Ҷои ҷумлаҳои пайрави сабаб дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ гуногун мебошад.

Ҷумлаҳои пайрави сабаб ба сарҷумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи **ҷунки, зеро, зеро** ки тобеъ шуда оянд, ҳатман баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуомеоянд: *Ман аз ин ҷой ба шумоён намениҳам, ҷунки қобили нӯшидани шумоён нест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Диламонро ваҳм гирифта буд, зеро мо ҳам монанди падару модарамон ба хобҳои бад бовар мекардем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои **азбаски ва модом ки** асосан дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Азбаски муҳандис (ҳандасадон) буд, нозуқиҳои ин ҳунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Модом ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо бо вучуди иштирок кардани худат маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додани мо бефоида аст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандаки **ки** дар мобайн ва пас аз сарҷумла низ меоянд: *Вай хурсанд буд, ки акнун ба дом афтондани Дарья осон мешавад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Асп ҳам, ки дар кучо будани мақсади соҳиби худро надониста аз давиданҳои беҳосил ба ҷон омада буд, нишонро гирифт* (С. Айнӣ, Дохунда).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаи пайрави мақсад мақсади иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад:

Мо бояд дар оянда ҳамаи роҳҳои мамлакатро созем, то ки аз хазинаҳои рӯизаминӣ ва зеризаминии Тоҷикистон меҳнаткашонӣ Тоҷикистон ба хубӣ фоида баранд (С. Айнӣ, Куллийет).

Фавран аз асп фаромада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунед (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ҷумлаи пайрави мақсад калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад. М и с о л:

— *Қариб аз хотир фаромӯш кардаам, — гуфт ӯ, — ман барои ин омада будам, ки Ҳайдарро ёфта ӯро хору мол карда, ба ӯ гӯшту нон хӯронда, ӯро бо Мирзо ошти кунонам* (С. Айнӣ, Куллийет).

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **ки, то, то ки, то ин ки, барои он ки, барои ин ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд:

*Бишнава овози маро мурғи саҳар,
То ки аз рози дилам ёбӣ хабар.*

(М. Тирсунзода)

Дар баробари ба хона дохил шудан сатилро дар пойгаҳ гузошта, зуд ба сандалӣ менишастам, ки поямро гарм кунам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *У, барои он ки ба назари мастон нанамояд, дар паси дари яктабақаи ба тарафи берун кушодашавандаи заминкан меистод* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Барои ин ки Мухтор аз хоб бедор нашавад, ман сарамро ба кӯрпа печонда бесадо мегиристам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **ки, то, то ки, то ин ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ шуда бошанд, одатан баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуюм меоянд: *Вай бардурӯғ худромонда шудагӣ барин нишон додааст, то ки қувваи худаширо сарфа ва дармони ҳарифро хушк кунад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Мепарам рӯ ба ҷанубу ба шимол,
То ки орам ба сари хасм завол.*

(М. Тирсунзода)

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **барои он ки, барои ин ки** дар аввал ва мобайни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо ва ё дар мобайни онҳо меоянд:

Барои он ки ҳаллоҷӣ дар ҳаво худро нигоҳ дорад ва ғалтида сарнагун нашавад, дастӣ онро муттасил тоб дода истодан лозим будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Командир, **барои ин ки** ба мурофиа ҳалал нарасонад, ба қозихона ҷамоадан нахост (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Ҷумлаи пайрави шарт шартӣ иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад.

Агар ба Сари Ҷӯй баромада, аз даруни кӯҳсор ба Кӯрғонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дарай Ниҳон меафтад (С. Айни, Дохунда). Дар ин ҷумла агар аз **Сари Ҷӯй баромада аз даруни кӯҳсор ба Кӯрғонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед** ҷумлаи пайрави шарт мебошад, ки бо пайвандакҳои агар ба сарҷумла — **роҳи шумо аз даруни Дарай Ни-**

ҳон меафтад тобеъ гашта, шарти воқеъ шудани амали онро эзоҳ додааст.

Чумлаи пайрави шарт калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад.

Аъзои оилаи кулак ба шарте кулак мешавад, ки бо вай дар як ҷо бошад, дар таъминоти ӯ зиндагӣ кунад ва дар таъсири ӯ бошад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт ба сарчумла ба воситаи пайвандҳои ки, агар, ба шарте ки тобеъ мешавад.

Мисол: *Агар дарахтони канори ҳавзи Ғозин монеъ намебуданд, бошандагони ин ду ҳуҷра якдигарро дида ва бо имою ишорат суханони якдигарро фаҳмида метавонистанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Вай аз ин роҳаш бармегардад, ба шарте ки дигарон ёрӣ расонанд* (Р. Чалил, Ҳикоя ва очеркҳо).

Пайвандаки агар дар назм дар шакли гар ва ё ар низ ба қор бурда мешавад:

*Қуллаи тобон тӯй, гар назм бошад ҳамчу кӯҳ,
Ёфт аз шеъри ту назми халқҳои мо шукӯҳ.*

(М. Тирсунзода)

Чумлаи пайрави шарт дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарчумла ба пайванд, танҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегардад. Ин ҳел чумлаҳо бештар дар мақол, зарбулмасалҳои халқӣ ба қор бурда мешаванд: *Қор кунӣ — нон мехӯрӣ* (фольклор). *Бародари ман бошӣ, баробари ман бош* (фольклор).

Дар чумлаи якуми мисолҳои номбаршуда қор кунӣ чумлаи пайрави шарт ва нон мехӯрӣ сарчумла мебошад. Дар чумлаи дуюм бародари ман бошӣ чумлаи пайрави шарт ва баробари ман бош сарчумла мебошад.

Дар ҳар ду чумлаи мазкур мубтадо (ту) зикр наёфтааст. Ин ҳолат хусусияти мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ мебошад.

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Чумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки агар, гап дар аввал, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Агар чашии Ёдгорро андешаи ояндаи сиеҳ торик накардагӣ мебуд, ӯ ин ҳолати Гулнорро дида аз аввал ҳам зиёдтар волаву шайдои вай мегардид* (С. Айни, Дохунда).

Ғоҳо чумлаҳои пайрави шарт дар мобайни сарчумлаҳо низ меоянд: *Ҳарифони ман, агар дар зӯштингирӣ маро ғалтонда ҷатавонанд, аз кокулам гирифта мекашиданд* (С. Улуғзода, «Субҳи ҷавонии мо»).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Чумлаи пайраве, ки дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, акси (муқобила) мазмуни сарчумларо ифода мекунад, чумлаи пайрави хилоф номида мешавад: *Вай, ҳарчанд дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам, дод нагуфт* (С. Айнӣ, Ятим). Дар ин чумла **вай дод нагуфт** сарчумла ва **дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам** чумлаи пайрави хилоф мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ҳарчанд** тобеъ гаштааст.

Чумлаҳои пайрави хилоф ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои агарчи, бо вучуди ин ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки, агарчанде ки, гарчанде, ба ҷои он ки тобеъ мешаванд.

Бо вучуди он ки аз гӯшаки телефонро ба ҷояш мондани Содиқов чанд сония гузашта буд, Ҳабиба ҳанӯз дар даст трубка чизе мегуфт (Т. Усмон, Қашфи асрор).

Содиқ ҳарчанд ки аз ин паҳлу ба он паҳлу мегашт ва чашми худро мепӯшид, ҳеҷ хоб намекард (С. Айнӣ, Фуломон).

Агарчи бештарини вакилони слёт бо сару либоси нимдошту обшуста омада буданд, вале ҷомаю курта, тоқию рӯмолҳои ранг ба ранги парчагули онон баҳри касро мекушоданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Агарчанде ки дар очеркнависӣ чандон маҳорат надошта бошам ҳам, ман ин хоҳиширо бо хурсандӣ қабул кардам (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Гарчанде кайҳо вақти рафтан шуда бошад ҳам, Азимҷон боз таги гапро фаҳмидани шуда, бо ҷӣ баҳонаҳое дар атрофи экскаватор мечунбид (Т. Усмон, Қашфи асрор).

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз, ба ҷои он ки дар киштзор буда, ба кори ҳосилгундории машғул бошанд, дар пеши ҳавлии Арбобрӯзӣ гирд омада буданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Чумлаҳои пайрави хилоф ба сарчумлаҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегарданд: *Барф акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Даштҳо, дараҳо-роҳҳо, кӯчаҳо, бомҳо, теппаҳо — ҳама ҷо пур аз барф бошад ҳам, онҳо ҳавлии васеи Полвон-Арабро рӯфта, тоза карда буданд* (С. Айнӣ, Фуломон).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Чумлаҳои пайрави хилоф бо пайвандакҳои ба ҷои он ки, гарчанде ки, агарчанде ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки дар аввал — пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Бо вучуди он ки имшаб ҳама бояд дар сари дастархони идӣ бошанд, касе намерафт* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Гарчанде ки ҷароҳаташ вазнин аст, ӯ хатари маргро надорад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои пайрави хилоф баъзан бо пайвандакҳои ба ҷои

он ки, гарчанде ки, ҳарчанд ки, бо вучуда он ки дар байни сарчумла меоянд: *У бо вучуди ин ки аз кор бевақт мегашт, ҳезум мекафонд, об меовард* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Шарофатхола, ҳарчанд ки аз танҳои шабҳои дарози зимистон ба танг ояд ҳам, аз сандалӣ дил канда наметавонад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИЧА

Чумлаи пайраве, ки натиҷаи кори ҳаракати сарчумларо ифода менамояд, чумлаи пайрави натиҷа номида мешавад. Чумлаи пайрави натиҷа ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ мегардад.

Вай сездаҳ дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудогона» бахшида, сип-сиёҳ карда фиристода буд, ки сӯзан заданӣ ҷои сафед надошт (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи **Вай сездаҳ дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудогона бахшида», сип-сиёҳ карда буд сарчумла буда, чумлаи сӯзан заданӣ ҷои сафед надошт** пайрави натиҷа мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ шудааст. Мисоли дигар:

Бар хилофи ҳучраҳои дигар мадрасаҳои Бухоро ҳучраҳои ин мадраса ҷои дастурӯшӯӣ надошт, ки дар бом ё дар рӯи ҳавлӣ шустушӯ кардан лозим меомад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарчумла бо интонация тобеъ мешавад: «Қариндошкалам»-и оддӣ хати нозеби маро нозебтар мекард: харфҳои **бенур** ва **бесалика мебаромаданд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мӯйҳои сараш арақ шорида, ба тахтапушташ медавид (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ НАТИЧА

Чумлаҳои пайрави натиҷа пас аз сарчумлаҳо меоянд: Аммо **ӯ дар роҳ рафтани ҳар қадам аъзои баданашро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда қадам мепартофт, ки дар вақти рафтани ӯро маст гумон кардан мумкин аст** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

БА ИБОРАИ СИФАТИ ФЕЪЛИ ТАБДИЛ ДОДАНИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ибораҳои сифати феъли ба чумлаҳои пайрави муайянкунанда наздиканд, бинобар ин чумлаи пайрави муайянкунандаро ба ибораи сифати феъли табдил додан мумкин аст.

Барои ба ибораи сифати феъли табдил додани чумлаи пайрави муайянкунанда: 1. Пайвандаки **ки** партофта мешавад.

Пеш аз пайвандак пасоянди **-ро** ва аломати **е** омада бошанд, онҳо ҳам партофта мешаванд ва ҷои онҳоро бандаки изофӣ (**-и**) гирифта пасоянди **-ро** ба охири сифати феълӣ мегузарад.

2. Феъли ҷумлаи пайрав ба сифати феълӣ бармегардад:

1. Ҷавонг, ки милтиққошонро ба даст гирифта буданд, даста хеста аз хона баромада, давон-давон ба кӯча рафтанд (С. Айни, Ғуломон).

2. Таклифе, ки раис ба миён гузошт, ҳама қабул карданд.

3. Қитобхоеро, ки аз китобхона гирифта будам супурдам.

1. Ҷавонони милтиққошонро ба даст гирифтагӣ часта хеста. аз хона баромада, давон-давон ба кӯча рафтанд.

2. Таклифи ба миён гузоштаи раисро ҳама қабул карданд.

3. Қитобҳои аз китобхона гирифтаамро супурдам.

БА ИБОРАИ МАСДАРӢ ТАБДИЛ ДОДАНИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВ

Баъзе ҷумлаҳои пайрав мувофиқи вазифа ва аҳамияти худ ба ибораҳои масдарӣ наздиканд, бинобар ин онҳо ба ибораи масдарӣ табдил шуда метавонанд.

Дар вақти ба ибораи масдарӣ табдил додани ҷумлаҳои пайрав: а) пайвандак намеояд, б) хабари ҷумлаи пайрав ба шакли масдар меояд, в) агар дар ҷумлаҳои пайрави мақсад, сабаб, пешояндҳои **барои**, **бо** мақсади набошанд, дар вақти ба ибораи масдарӣ табдил додан ин пешояндҳо оварда мешаванд. Масалан:

1. Ӯ маро Ҳамид-Саша меномид, то зеҳни ман ҳам нақоҳад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Аз мӯйсафед ҷавоб нашуд, чунки ӯ маънии ҳазъёнро намефаҳмид (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандакҳо:

1. Ҷумлаи пайрави пуркунанда:

Талабагон диданд, ки ниҳолҳо сабз шуда истоданд (журн. «Занони Тоҷикистон»).

2. Ҷумлаи пайрави тарзи амал:

1. Ӯ барои нақоҳидани зеҳни ман маро Ҳамид-Саша меномид.

2. Аз мӯйсафед барои маънии ҳазъёнро нафаҳмиданаш ҷавоб нашуд.

Ҷумлаҳои пайрави ба ибораҳои табдил додашуда:

Талабагон сабз шуда истодани ниҳолҳоро диданд.

Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯсташ шод буд, ба модарам гуфт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

3. Чумлаи пайрави хабар:

Ягона саховати вай ин буд, ки ба дардичашмшудагон бепул дору медод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Падарам дар ҳолати аз дидори дӯсташ шод будан бо модарам гуфт.

Ягона саховати вай ба дардичашмшудагон бепул дору додан буд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРКИБ

Чумлаҳои мураккабе, ки аз се ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфтаанд, сертаркиб ном доранд. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: **пайваст**, **тобеъ** ва **омехта**.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби пайвасте ҳастанд, ки се ва зиёда чумлаҳои соддаи баробархукукро дар бар мегиранд. Ин гуна чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои мураккабе, ки аз чумлаи содда ташкил ёфтаанд, бо як қатор хусусиятҳои фарқ мекунанд. Ин ҳолат дар тарзи ҷой гирифтани чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб, воқеаҳои алоқа ва муносибати рангоранги чумлаҳои содда ба назар мерасад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб мувофиқи муносибати чумлаҳои соддаи таркибашон гуногун мешаванд.

1. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб хусусияти шумур, номбаркунӣ доранд. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ба воқеаҳои чумлаҳои содда ҳодисаю воқеаҳо як навъ шумурда мешавад. Ин қабил чумлаҳои сертаркиб бештар ҳангоми тасвири табиат, манзара, портрет, ҷои воқеъ гардидаи ҳодисаю воқеаҳои асарӣ бадеӣ истифода мешаванд:

Дар ин ҷо на об буд, на алаф, на деҳ буд, на дарахт (С. Айнӣ, Куллийёт). *Қадаш паст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони кӯтоҳмижғони бенур дошт* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Дар миёнаи инҳо Ёзбек ҳам аст, тоҷик ҳам ҳаст, араб ҳам ҳаст, ғулом ҳам ҳаст* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб инчунин нияту орзу ба тарзи ҷида воқеъ мегардад:

— *Илоҳӣ, теги ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон бехатар шавад, ҳазрати шеро худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд* (С. Айнӣ, Куллийёт). — *Илоҳо, ҳамаи шумоён дар даврони ин ҳукумати камбағалпарвару ятимпарвар зин-*

даю беғам бошeton, — гуфт ӯ дастони ғуроқинги худро ба пеш баровардаву кафҳояширо табақча карда, — коратон пешрав шавад, рӯзи камиро набинед, асло саратон дард накунад, илоҳо, ин ҳукумата душманҳояш зери по шавад, дӯстҳояш зиёд шавад, обрӯяш рӯи олама гирад, илоҳо омин, — гӯён пиразани ҷуссадори тезнигоҳ даст ба рӯ кашид (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

2. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб, ки ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ба ҳам дар муносибати замони мебошанд. Муносибати замони ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба сохти умумии ҷумлаи сертаркиб, ба тарзи ифодаи хабарҳои ҷумлаҳо, ба шаклҳои феълҳои хабарҳои ҷумлаҳои содда вобаста мебошад. Азбаски ин масъалаҳо дар боби «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст» муфассал таҳлил шудаанд, дар ин ҷо мавриди таҳлил қарор намегиранд.

Муносибати ҳамзамонӣ. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар ҷумлаҳои содда рӯйдода дар як вақт воқеъ шудаанд ва ба якдигар муносибати якхела доранд, бинобар ин ҷойҳои онҳоро баъзан иваз кардан мумкин аст:

Дар кӯчаҳои қишлоқ бачаҳо ба давутоз буданд, бузғолачаҳо маъосзанон хез карда мегашанд. мардум кайҳо ба қору бори зиндагӣ ва рӯзмарра сар карда, рафтҳои мекарданд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Дар ин ҷо бӯи зодгоҳи ӯ ба димоғ мерасид; дар ин ҷо насим аз Боғистони ӯ мевазид; дар ин ҷо ҳамон осмон, ҳамон хок ва ҳамон долу дарахт, ҳамон обу рӯдхонаҳои Боғистон ҷорист (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд (С. Айни, Қуллӣёт).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар ҷумлаи содда баёншуда паси ҳам воқеъ мегарданд, бинобар ин ҷои ҷумлаҳои содда дар ин маврид устувор аст:

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба саҳна баромаданд ва пас аз 15 дақиқа тайёри парда бардошта шуд; садои қарсаки дуру дароз дару девори клубро дар ларза овард; Дохунда бо дасти худ ишорат карда қарсакро базӯр хобонид ва чоркаса ба таронаҳои даромаданд (С. Айни, Қуллӣёт). Бо одати муқаррарӣ, як рӯз пагоҳони нахӯдшӯрбо овардам, хӯрдем ва баъд аз хӯрдани вай ба ман як гарони рӯй дод (С. Айни, Қуллӣёт). Он ҷавону духтар маро ҳамроҳ гирифта буданд, баъд ҷавон аз ҷӯй гузашта даст боло кард, як мошина омада истод (С. Улуғзода, Навобод).

Тарзи ифода ва истифодаи хабари ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб як хел нест. Дар баъзе мавридҳо, махсусан ҳангоми бо ҳиссаҳо омадан

хабари якхелаи чумлаҳои содда такрор намешавад, танҳо хабари яке аз чумлаҳои содда меояд:

Лекин бо иғвои ин бойҳои шумнафас дар деҳа ни мурғ монд, на модагов ва на коҳдон (С. Айни, Куллиёт). Ба ҳамин тариқа мо босмаҷиёро тамоман маҳв мекунем, шумо ҳам халос мешавед аз онҳо, тамоми мамлакат ҳам (С. Айни, Куллиёт). Дар зери ҷўпонҳо ба ҷои бистар ҷулҳои шутур, дар зери сарашон ба ҷои болишт тўқумҳои хар, ба болоҳояшон ба ҷои кўрпа корҷомаҳои худашон буд (С. Айни, Куллиёт).

Агар чумлаҳои содда таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб ба тариқи ҷуфт омада, ҳар ҷуфт банди алохидаро ташкил дода, бо оҳанги махсус ба тарзи мавзун воқеъ шуда бошад, хабари якхелаи яке аз чумлаҳои соддаи ҷуфтҳои ихтисор мешавад. Ин ҳолат бештар ҳангоми бо ҳиссаҷаи такрори **на... на** омадани чумлаҳои содда ба вуқӯъ меояд:

Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на киштзор (С. Айни, Куллиёт).

Хабарҳои якхелаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи нутқ, таъкиди матлаб ихтисор намешаванд, такрор ба такрор оварда мешаванд:

— Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд (С. Айни, Куллиёт).

Феълҳои ёридиҳандаи хабарҳои чумлаҳои содда якхела бошад, аксар вақт такрор намешавад, вай бо чумлаи соддаи охири он меояд:

Абр сиёҳ, офоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи борону барф буд (С. Айни, Куллиёт). У як одами лоғарбадани миёнақад, сабзинаҷеҳра, ришаш миёна ва сафед ва абрӯҳояш монанди абрӯҳои амакбобои ман ғафс ва дарозмӯ буд (С. Айни, Куллиёт). Пиёлаҳо холӣ, сарҳа тафсон, забонҳо гардон ва гӯшти табақ раҳна мешуд У. Кӯҳзод, Қини Хумор).

Бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи нутқ ва таъкиди матлаб такрор омадани феълҳои якхелаи ёридиҳанда мумкин аст:

— Тамоми молу мулки падарам мусодира шуд; худаш ба модарам ва бародарам бадраға гардид; ҳавлиҳомо мактаб шуд, дар хонаҳои қабзафурӯмони гачқориамон печҳои сиёҳ шинонда шуд (С. Айни, Куллиёт).

3. Чумлаи соддаи якуми таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб хусусияти чамъбасти ва ҳулосавӣ дошта, чумлаҳои соддаи дигар онро як навъ шарҳу эзоҳ медиҳанд:

— Як вақт, — гуфт ӯ, — ман бо Сиярқул-акем рафта заводи пахтаро тамошо карда будам, дар он ҷо ҳама кор бо мошина карда мешавад, коргарон танҳо аз мошинҳо хабардорӣ мекунанд, пахта ва ғўзаро ба даҳони чин машина медиҳад, кокула ва пунбадоноро мошина мекашонад, пахтаро мошина тоза ме-

кунад, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебарад, тойро машина мебандад ва ҳоказо... (С. Айнӣ, Куллиёт) Суратҳо манзараҳои гуногуни зиндагиро акс мекунанд: дар саҳрои васеъ колхозчиён — зану мард пахта мечинанд, дар роҳ қорвон равон аст, ба уштурҳо қанорҳои пахта бор кардаанд ва дар муқобил бачагон дастгоҳҳои заводро тамошо мекунанд, пионерон ба муносибати иди Октябрь синфҳо ва бинои калону баланди мактаби худро бо шиору байрақчаҳо оро медиҳанд (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Аммо модари ӯгай ҳамаи қорҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто қоҳи ногуфтаниро... тоза мекардам (С. Айнӣ, Куллиёт).

4. Чумлаҳои соддаи аввал хусусияти якхела дошта, чумлаи соддаи охиринаи онро эзоҳ медиҳад:

Гапи бад нест, барои ту хеле хуб аст, хабари хурсандист, ман туро муборакбод карданӣ будам (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба ҳам дар муносибати хилофӣ мебошанд. Тарзи воқеъ гардидани ин муносибат гуногун аст:

а) ҳар як чумлаи содда бо чумлаи соддаи пеш аз худ муносибати хилофӣ дорад:

— *Ман ба чилу панҷ даромадам, — гуфт Рӯзӣ, — аммо маро умр пир накардааст, балки меҳнати сиёҳе риши маро сафед кардааст* (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) яке аз чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб бо ҳаман чумлаҳои соддаи дигар дар муносибати хилофӣ мебошад:

Дар болои кати ҷӯбин палос паҳм карда, кӯрпачаҳо густурда буданд, аммо касе набуд, садое намебаромад (А. Шукӯҳӣ, Садаф ва Гавҳар). *Ҳадича дар дасти Хўҷаназар мисли як канизаки зархарид қор мекард, бо вучуди ин танаш як либоси дурустро намедид, гўшаи аз дашном ором намегирифт ва баданаш аз шаллоқ халосӣ надошт* (С. Айнӣ, Куллиёт);

в) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба ду ва ё зиёда бандҳои синтаксисӣ тақсим мешаванд, ки ҳар кадом банд ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаро дар бар мегирад. Муносибати чумлаҳои соддаи таркиби бандҳо гуногун бошад ҳам, муносибати бандҳо хилофӣ шуда метавонад. Дар ин гуна мавридҳо ду ва ё зиёда чумлаҳои содда ба ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаи дигар муносибати якхелаи хилофӣ пайдо мекунанд:

— *Не, — гуфт он даридаҷома, — ҳиндуҳо саёҳчехра ва чашму абрӯшон сиёҳ мешавад, рӯи инҳо бошад, тунуки малламӯй, чашмонашон кабудча аст...* (С. Айнӣ, Куллиёт);

г) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб чуфт-чуфт дар шакли хилоф меоянд. Чунончи, дар чумлаи зерин, ки аз шаш чумлаи содда иборат мебошад, чум-

лаҳо аз рӯи шумор чуфт (2, 4, 6) хилофи чумлаҳои аз рӯи шумор тоқ (1, 3, 5) буда, се чуфт чумлаи мураккаби пайвасти хилофро ташкил медиҳанд, ки ҳар кадом дар навбати худ чузъҳои асосии чумлаи сертаркиби пайваст ба шумор мераванд, ки байни худ муносибати шумур доранд:

Ман арақи ҷабин мерезам, донаҳои гандуми тиллоранг насиби ин одам мешавад: ман меҳнати сиёҳ мекунам, ғӯзаҳои сафеди пахатро ин кас ба анбори худ меандозад; ба сабаби бисёр кор кардан иликҳои ман хушк мешавад, зағиру кунҷит ба ҷувози ин одам даромада равшан мегардад (С. Айни, Куллиёт).

6. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар муносибати ҷудой доранд. Ин қолиб камистеъмол аст. Тафовути ин чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз дигар навъҳои он дар ин аст, ки онҳо бе пайвандак намеоянд, нишондиҳандаи асосии муносибати чумлаҳои соддаи таркиби ин гуна чумлаҳои сертаркиб пайвандаки ҷудой мебошад:

Шояд ӯ аз роҳи дур омада бошад, ё дилаш аз парвоз бехузур гаши ё сараш дард мекунад (Т. Нурмуҳаммад, Тасодуф).

7. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якигар дар муносибати сабабу натиҷа мебошанд:

Борони дирӯза маро ба ташвиш андохт, имшаб хобам набурд ва дар ҳақиқат ҳам пахтаҳо тар, замин лой, пахтачинҳо дар хоб мондаанд... (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). *Тобистон ҷуд, роҳи нурбарфи миёнаи Ҳисор ва Самарқанд кушода гардид, вақти сафари Самарқанд даррасид* (С. Айни, Куллиёт).

ПАЙВАНДАК ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб низ ҳамон пайвандакҳои истифода мешаванд, ки дар чумлаҳои мураккаби дутаркиба омадаанд, аммо мавқеъ ва вазифаи пайвандакҳо дар ин ду воҳиди синтаксис аз ҳам тафовут низ доранд.

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб пайвандаки серистеъмолтарин «ва» ба шумор меравад. Пайвандаки пайвасткунандаи «ва» (инчунин «-у-») унсури ногузири чумлаи мураккаб, аз чумла чумлаҳои сертаркиб ба шумор намеравад. Тафовути вай аз дигар пайвандакҳои пайвасткунанда дар ин аст, ки маънои вай басо умумӣ ва абстракт буда, барои алоқаи қариб ҳама гуна чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст истифода мешавад. Пайвандаки «ва» дар чумлаҳои мураккаби пайваст барои алоқаи чумлаҳои соддае, ки муносибати шумур, замонӣ, сабабу натиҷа доранд, истифода мешавад. Дар муносибати хилофӣ ин пайвандак ягон-ягон ба назар мерасад.

Яке аз хусусиятҳои асосии пайвандаки «ва» дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз он иборат аст, ки вай дар

аввали чумлаи охирин омада, хотима ёфтани чумлаи сертаркибро ишорат мекунад. Дар ин маврид пайвандаки «ва» бо пайвандаки «-у» (-ю, -ву) ҳамвазифа ба шумор намеравад;

Ду писараш ба мирзохонаи қушбегӣ котиби дараҷаи паст буданд писари саввумаш — Мирсолеҳ дар мадраса мехонд ва писари аз ҳама хурдаш — Мирҳикмат дар хона хизмат мекард (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳофиз мисли бистариён косаро дошта на-тавонист, дастонаш ларзида коса афтид ва атола ба рӯи дастархон рехт* (Сорбон, Ҷўғӣ. Буд, набуд). *Тирамоҳ хушк омад, ҳамаи ҳосилот ғундошта шуд ва заминҳо шудгори обӣ карда шуданд* (С. Айнӣ. Куллиёт).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб чумлаҳои соддаи ҳоли асосан бе пайвандак меоянд; дар ин гуна мавридҳо пайвандак пас аз чумлае меояд, ки хабари он дар шакли тасрифӣ омадааст, дар ҳамин ҳолат ҳам пайвандаки «ва» ба хотимаӣ будани чумлаи соддаи охирин ишора мекунад:

Аз нав чароғи зал хомӯш карда шуда, тамошо сар шуд ва ба монанди аввала мардум ором нишаста, бозиҳои актёрҳои колхозиро ба шавқ тамошо мекарданд (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). *Ана бо ҳамин сабабҳо нархи хучраи ин мадраса нисбат ба сернақфиш гаронтар буда, ба толибони пулмасти айшта-лаб ба даст даровардани он хеле душвор буд ва бештарин бо-ришва додан ба калонони ин ҷо ин матлаб ба дасти онҳо ме-даромад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ғоҳ барои таъкиди хусусияти хотимавии чумлаи соддаи охирин ва тобиши иловагии он бо пайвандаки «ва» ҳиссаҷаи «ҳам» низ меояд:

Дар соли дуввуми ҷанг нӯсти бадани Қорӣ-ишкамба та-ранг, ғӯшти зерӣ занаҳаш овезон ва шикамаш ҳам аз пешта-рааш калонтар шуд (С. Айнӣ. Куллиёт).

Ғоҳ барои таъкиди тамомшавии чумлаи содда пас аз пай-вандаки «ва» дигар калимаҳои таъкидӣ низ меоянд:

Дар колхоз сол аз дувоздаҳ моҳ ҷӯшу хурӯши кор аст; зи-мистон ба саҳро порую хок мекашонем, ҷӯй, канал мекобем, баҳор ҳам ахлоту пору, хошоку беда мекашонем, кишт меку-нем, тобистон долу зарби ғаллаву дона ва сабзавоткашонӣ аст, кори байни қаторҳои пахта аст ва ниҳоят дар тирамоҳ мавси-ми сертарвиши пахтаву мева, шоливу беда мебошад «Тоҷи-кистони советӣ»).

Пас аз чумлаҳои охирин бо калимаи «инчунин» омадани пайвандаки «ва» мумкин аст. Дар ингуна чумлаҳо ба замми он ки ҳиссаи охирин будани он чумлаи содда ишора карда мешавад, хусусияти иловагии он дарҷ мешавад:

— Ин саллаи ман дастори ертишгиру тӯйхӯр аст, — гуфт Қо-рӣ-ишкамба дар ҷавоб, — вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи серғӯш-ту рағани палав ба пеши ман меояд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо пайвандаки «ва» чумлаҳои содда чуфт-чуфт низ меоянд. Дар охири чумлаҳои чуфт, мумкин аст, ягон чумлаи хулосавӣ ва эзоҳӣ ояд, дар он сурат пайвандаки «ва» пеш аз он низ омада метавонад:

Дар ин дафтъа нимаи чаҳ-чаҳакбозон гузаштанд ва нимаи дигарашон афтоданд, дар навбати чорум ҳеҷ кас гузашта натавонист ва ҷамаашон афтоданд (С. Айни, Куллиёт). *У як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҷамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байт-барак кардем* (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо ҳаман чумлаҳои содда ба якдигар ба воситаи пайвандаки «ва» алокаманд шудаанд. Дар ин гуна чумлаҳои пайвандаки «ва» яклухтии чумлаи мураккаб, оҳанги ягона ва наздику ягонагии он чиро, ки дар чумлаҳои содда гуфта шудааст, мефаҳмонад:

Ин суханони деҳқон ба одамони амлокдор саҳт мерасад ва онҳо худшошонро таҳқиркардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба сари деҳқон бо қамчин мезанад (С. Айни, Куллиёт). *Лекин он ҷой ба ҳар кас муяссар намешуд ва талабаҳои калонсолтар ва зӯртар он гуна ҷойҳоро соҳибӣ мекарданд ва насибаи ман барин талабаҳои хурдсол ва навхон рӯи саҳни болокушода буд* (С. Айни, Куллиёт). *...ба ғуши асп об даромад ва бо ҷамин кори асп шуд ва ҳам худи ӯ нобуд гашт* (Сорбон, Ҷўғӣ. Буд, набуд).

Ин усули чумлабандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик кам ба назар мерасад, вале дар забони адабии классикӣ хеле фаровон аст. Ин тарзи истифода ба пайвандаки «-у» низ мансуб аст. Дар ин маврид ҳамвазифагии ин ду пайвандак мушоҳида мешавад:

Ба рӯи Наҷмиддин компресси тафсон ҳам зер карда шуду борони атр ҳам бориду чанги пудра ҳам пошида шуд (Р. Чалил, Хикояҳо).

Дар ин қабил чумлаҳои пайвасти сертаркиб яке аз чумлаҳои содда бо пайвандаки «ва», дигаре бо пайвандаки «у» алокаманд мешавад. Пайвандаки «-у» дар байни ду чумлаи соддаи аввал, вале пайвандаки «ва» дар байни чумлаҳои охири меояд:

Лекин ҳамон вақтҳо як ҳодисаи аҷибе рӯй доду Очил-батраки бенаво ба Оиша ном духтари шахрӣ хонадор гашт ва тақдирашон ба ҳам омад (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам). *Хайрият, сафсатахони зағмарӯи серманаҳ дигар тӯл нақашиду аз берун шарфаи пой ба ғуш расид ва ӯ шамшерро зуд ба наёмаш андохта аз ҷой бархоста, чашмонашро ба торикӣ дӯхт* (Р. Чалил, Шӯроб).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДА

Чумлаҳои пайрав ба сарчумла ба тарзи ғайричида низ алоқаманд мешаванд. Алоқаи чумлаҳои пайрави ғайричида ба сарчумла бо ёрии воситаҳои гуногун ба амал меояд. Дар байни чумлаҳои пайрави ғайричида ҳеҷ гуна муносибати маъноиву грамматикӣ мавҷуд нест.

Чумлаҳои пайрави ғайричида аз рӯи мансубияташон ба ин ё он гурӯҳи чумлаҳои пайрав ду хел мешаванд: **якхела** ва **ҳархела**.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричидаи якхела ба чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида танҳо аз як ҷиҳат монанд мебошанд: дар ҳар ду гурӯҳ ҳам чумлаҳои пайрав як хеланд ва онҳо метавонанд ба як савол низ ҷавоб шаванд. Аммо тафовути онҳо ҷиддист, дар байни чумлаҳои пайрави чида алоқаи пайваст мавҷуд аст, вале дар байни чумлаҳои пайрави ғайричида ҳеҷ гуна алоқа дида намешавад, онҳо ба ҳам ҳеҷ гуна муносибати синтаксисӣ надоранд. Чумлаҳои пайрави ғайричида бар хилофи чумлаҳои пайравӣ чида на танҳо ба як аъзои сарчумла ё ки ба тамоми сарчумла, балки ба аъзоҳои гуногун, чида ва такрори сарчумла низ тобеъ мешаванд.

1. Чумлаҳои пайрави ғайричида тамоми сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Дар канори ҷӯйҳо ниҳолҳои навхез сабзида бошанд ҳам, азбаски ҳанӯз паҳлу кушода, бисёр соядор нашуда буданд, аз тобиши офтоб монанди ҷадвали симин тофтани оби равноро монев намешуданд (С. Айнӣ, Куллиёт)

2. Чумлаҳои пайрав ба аъзоҳои гуногуни сарчумла тобеъ мебошанд. Чумлаҳои пайраве ки аъзоҳои гуногуни сарчумларо эзоҳ медиҳанд **якхела** ва **ҳархела** шуда метавонанд. Тарзи якхелаи истифода асосан ба чумлаҳои пайрави муайянкунанда мансуб аст, чунки чумлаи пайрави муайянкунанда исми сарчумларо эзоҳ медиҳад, исм бошад, ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои чумла омада метавонад. Аз ин рӯ, чумлаи пайрави ғайричидаи муайянкунанда бар эзоҳи аъзои гуногуни сарчумла ба тарзи зерин омада метавонад:

1) **мубтадо ва хабар:**

Он иморатҳо, ки мебинед, мактаб, клуб, қироатхона ва машинахона аст, ки мувофиқи зиндагонии нав сохта шудаанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Роҳе, ки дар ҳаёти шахсияш тай кардааст, он роҳе набудааст, ки инсон соҳибқибол тай мекунад* (Ф. Муҳаммадиев. Палатаи кунҷакӣ);

2) **мубтадо ва муайянкунанда:**

Ин сатрҳо, ки дар дафтари хотираҳои Давлат навишта шудааст, садои дилест, ки як вақтҳо ғарибу маънос буд, макони дарду алами ҷудой аз падару модар буд... (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...);

3) мубтадо ва пуркунанда:

Чавононе, ки ҳанӯз хонадор нашуда буданд, ба нияти фоли нек косаи оби никоҳро, ки дар пеши имом истода буд, гирифта талош карда нӯшиданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

4) мубтадо ва ҳол:

Кӯҳсоре, ки ин дараро печонда гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як кӯҳпорае менамояд, ки аз дарунаш шикофе ва сӯрохе надошта бошад (С. Айнӣ, Куллиёт).

5) хабар ва муайянкунанда: Садои мошине, ки аз паҳлӯи идора гузашт, овозе буд, ки чанд бор шунида будам («Садон Шарқ»).

6) хабар ва пуркунанда: Боғи падар барои писар, ки фарзанди ягона буд, ишратгоҳе буд, ки ҳамаи дӯстонаш дар он меғунҷиданд («Садон Шарқ»).

7) хабар ва ҳол: Дуртар аз ин боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободони мардумнишин деҳае буд, ки атрофи ин деҳаро монанди калтаҳои шаҳр бо девори баланде иҳота карда гирифта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

8) муайянкунанда ва ҳол: Солдатҳои немис бо фармони командири худ, ки форми оберлейтенантӣ дошт ва химчаи ғафс дар дасташ аз болои хокӯда истода ба онҳо супориш медод, захмдорони советиро гоҳ тела дода, гоҳ аз гиребонашон кашола карда, ба лаби чуқуриё, ки ҷои ахлотпарто буд, меоварданд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

9) пуркунанда ва ҳол: Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдтар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман дар он сол ба касе вонахӯрдм, ки аз шеърӯ адабиёт гап занад (С. Айнӣ, Куллиёт).

10) ҳолҳои гуногун: Амир ба асосаву дабдабае, ки гӯё аз арки Бухоро баромада ба чорбоғи Ситорамаҳхоса мерафта бошад, баромада дар лаби даръёи Панҷ ба наздикии гузаргоҳи «Дарқад» омада фурумад ва ба хонаи сиёҳе, ки гулханаширо гарм карда бо чули асп ва кӯрпачаҳои палтарӣ хобгоҳе тайёр карда буданд, даромада нишаст (С. Айнӣ, Куллиёт).

3. Чумлаҳои пайрав аъзоҳои чидан сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Ин сухан як дег оби ҷӯшон буд, ки ба сари ман рехт ё санги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзои баданамро ордвор соида партофт (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ин якранги рофақат дарактони тут, ки шоҳаҳои сабзи качу килеби худро ба болои баъзе бомҳо ёзондаанд, тӯбсадаҳои сиёҳтобе, ки дар байни бомҳо, ҷо-ҷо гунбазвор қубба шуда истодаанд ва якта-нимта, чинорҳои баланде, ки дар болоишон албатта лаклак хона андохтааст, халалдор мекунад (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

4. Чумлаҳои пайрав калимаҳои такрори сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Намедонист, ки-то тамои шудани ин озуқа аз поён боз озу-

қа мерасад ё не: наредонист, ки рӯзи аз ин нӯги кӯҳ поён фармадан мерасад ё не (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Дар ин рӯзи таърихӣ, ки киштии умеди Фузайл ва соҳибони он ба мавҷи пурнашъаи ҳаёти хушбахтонаи мо, ба талотуми пурғурури тӯдаи меҳнат тобоварӣ карда натавонист, пора-пора шуд ва ғарқ гардид, дар ин рӯзе, ки мо ба ҷароҳатҳое, ки аз дасти разилонаи онҳо ба тани Қаротегини шӯроӣ расидааст, марҳам мемолдем, дар ин рӯзе, ки чанд дона барғҳои дарахти азими бемисл чанд нафар рафиқони беназири худро ба хок месупоридем, ман дар пеши тобути Домулло Саид меистодам (Ҳ. Карим. Оқшуда).

5. Аз чумлаҳои пайрав яке тамоми сарчумларо, дигаре яке аз аъзоҳои сарчумларо эзоҳ медиҳад:

Азбаски мақсади мо як маст шуда базм тамошо кардан буд, ба яке аз «корхона»-ҳои қисми аввал даромада ба айвони болохонаи ӯ, ки нақшин буда ба тарафи кӯча нигоҳ мекард, ҷой гирифтём (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман қариб ду соат ин маҷлиси дилгиркунандаи маstonро тамошо карда истода бошам ҳам, дар миёни онҳо он касеро, ки ман дидан ва шинохтани ӯро меостам, дида наметавонистам (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави ғайричида, чунон ки зикр шуд, аз ҷиҳати мансубияташон ба хелҳои чумлаи пайрав якхела ва ҳархела мешаванд. Албатта, дараҷаи истифодаи чумлаҳои пайрави якхела нисбат ба чумлаҳои пайрави ҳархела басо маҳдуд аст. Дар қолиби чумлаҳои мурккаби тобей сертаркиб бо чумлаҳои пайрави ҳархела ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд, вале дар қолаби чумлаҳои мураккаби тобей бо чумлаҳои пайрави якхела на ҳамаи чумлаҳои пайрав имконияти иштирок кардан доранд. Ҳамчунин, дар ин қолиб бо чумлаҳои пайрави хабар ва пуркунанда омадани чумлаи пайрави натиҷа, бо чумлаи пайрави хабар омадани чумлаи пайрави пуркунанда имкон надорад, чунки ин чумлаҳои пайрав одатан пас аз сарчумла меоянд ва ин мавқеи истифода барои дар қолиби ғайричида омадан имконият наредид.

Дар қолиби чумлаҳои мураккаби тобей сертаркиб бо чумлаҳои пайрави ғайричида чумлаҳои пайрав муайянкунанда, замон, шарт, хилоф, сабаб ва мақсад хеле фаровон истифода мешаванд, дигар чумлаҳои пайрав низ каму беш меоянд, вале чумлаи пайрави макон, ки худ камистеъмол аст, хеле кам меояд.

Мо ҳоло қолибҳои маъмулро бо мисолҳо нишон медиҳем.

1. Сарчумларо чумлаи пайрави мубтадо ва чумлаи пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда: Аз рӯи ситораҳое, ки гоҳ-гоҳ ва ҷо-ҷо аз зери абр намоён мешуданд, маълум мешуд, ки саҳар наздик расидааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Он далерӣ, ки аз вай ба зери шамшери ясавул дида шуд, маълум буд, ки

вай осон-осон ба зани дигар кас розӣ нахоҳад шуд С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави монандӣ: Мисли он ки дар хоб дида бошам, ба ёдам мондааст, ки гӯё мудири илмӣ ба ман мегуфт,... (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Чумлаи пайрави замон:

Пеш аз он ки Шариф ба Одина аз хонандаи ӯ хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Модоме, ки Нуралӣ ин тарз оромона гап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ кардани ниқоҳи Шодигул ва Туробро медонад (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки маъракаи интихобот муташаккилона, ба дараҷаи баланди идеявӣ-сиёсӣ гузаронида шавад, ташкилотҳои партиавӣ, советӣ, иттифоқҳои касаба ва комсомолиро зарур аст, ки аз рӯзҳои аввал корҳои тайёрии интихоботро вусъат диҳанд («Тоҷикистони советӣ»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар эҷодиёти расом тамошобинро ба ҳаяҷон орад пас маълум мешавад, ки асар замонавист («Мориш ва маданият»).

Чумлаи пайрави хилоф: Сафарғулом, Эргаш, Йўлдошев ва Муҳаббат-апа барин коммунистони пурмотонат сирри даруни худро нафаҳмонда нишаста бошанд ҳам, аз башараи дигарон маълум буд, ки аз дилашон чиҳо гузашта истодааст С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Сарчумларо чумлаҳои пайрави хабар эзоҳ медиҳанд. Ин мавриди истифода ба чумлаи пайрави хабар хос нест. Ду чумлаи пайрави хабари ғайриҷида ба сарчумла танҳо вақте тобеъ мешаванд, ки хабарҳои сарчумла ҷида шуда бошанд:

Мақсади мо он нест, ки шуморо ба кори вазнин фиристонем, балки ин аст, ки бригадаи қафомондари ба бригадаи пешқадам табдил диҳем (Садои Шарқ). ...дар вақти чинаки пахта тӯй кардани бой на аз барои ин аст, ки шиками ту ва дигаронро сер кунед, балки барои ин аст, ки меҳнатқашонро аз кор монанд, ба чинаки пахта халал расонад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави хабар ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда: Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибиониса намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ — Гулбиро ба қатори Одина парварши намояд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Акнун ки ту ба маҷлиси сулҳ ҳозир нашуда, муқобилати худатро рӯйро ба нишон додӣ, бехтар он аст, ки ба пеши мо наист ва ба тарафи Ҳисору Душанбе рафта, аз он ҷо ба сари худ кор сар кун (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: *Азбаски касби ронандагиро дуст медошт, нияташ ин буд, ки шофёр шавад («Садои Шарқ»).*

Чумлаи пайрави мақсад: *Барои ин ки ба дигар корҳа қувваҳои кориро беҳуда сарф накунем, матлаби мо ин аст, ки ҳама ро ба пахтачинӣ сафарбар намоем («Садои Шарқ»).*

Чумлаи пайрави шарт: *Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насихати оқилона ҳамин аст, ки ин савдоро аз сари худ дур кунед (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).*

Чумлаи пайрави хилоф: *Агарчи хеле мушқил аст, вале қасди ман ин аст, ки ақаллан як бор ёро бубинам («Садои Шарқ»).*

3. Сарчумларо чумлаҳои пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳанд: *Поёнтарини ин ҳамворию ба нишебӣ моиле, ки мо ҳанӯз аз тамошоияш сер нашудаем, дараи чуқуре буд, ки девораи он, то канори ҳамворӣ, аз зер ба боло гӯё ки рост баромада буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Доре, ки дар регҳона баста шуд, аз дорҳог, ки дар боло тасвир ёфтанд, дигаргунтар буд (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Сарчумларо чумлаи пайрави муайянкунанда ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави пуркунанда: *Фардои он рӯз яке аз одамони тӯқсаборо, ки ба ман шиносо буд дида аҳволро пурсида фаҳмидам, ки он қадар кори аҷибе нашуда будааст... (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа: *Лекин ашқҳои шодӣ, ки аз чашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани сару рӯяш даркору мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Чашму абрӯ, лабу даҳон, рангу рӯи ин духтар чӣ қадар дилрабо бошад, мӯи сӯяҳи дило-везаш, ки аз баногӯшаи гузашта ба душаи афтода буд, ҳама он қадар зебо менамуд (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави тарзи амал: *Яке аз тамошобинон, ки ин ҳолро дид, бе он ки ба касе шунавонад, худ ба худ зери лаб «бечорагон!» гуфт (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави монандӣ: *Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақади на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурматкорона даст пеш гирифта салом дод (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави замон: *Одина, пас аз он ки аз ҳеҷ кас рӯи ёрӣ ва роҳбарӣ надид, оҳиста аз болои роҳи трамвай гузашта, ба майдончае, ки дар миёнаи гардишироҳи роҳи трамвай ҳаст, даромада, дар он ҷо дар таги дарахте дароз кашида ёзида хобид (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки аз байни қаторҳои вагонҳо мегузаштам, дар чорбоғчаи вокзал дар байни дарахтон касеро, ки шабона дида, кӣ будани ӯро муайян карда на-тавониста будам, дидам (С. Айнӣ, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави макон:

*Ба ҳар кучо ки шавад базм бо баҳонаи вазъ
Нигар ба шайх ки худро дар он миёна занад.*

(С. Айнӣ)

Чумлаи пайрави сабаб: *Азбаски ба таҳқиқу тафтиши сангу тарозу раис мутасаддӣ аст, чизе, ки аз сангу тарозу дуздида шавад, ҳаққи раис аст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Таня аз ваҷҳи он бози нозебе, ки ману алим бароварда будем, моро танбеҳ кард ва Ҳалимро шарм доронд, ки чаро ӯ пул надоштани рафиқашро доништа истода аз ӯ зиёфат талаб кард* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Чумлаи пайрави мақсад: *Ӯ маро ба писари амакбачаи худам, ки ҳамроҳи акаам дар Бухоро мехонд ва дар хушхатӣ машҳур буд, шогирд кард, ки ӯ ба ман хатнависиро ёд диҳад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Абрҳое, ки фақат якчанд дақиқа пеш аз ин заминро сероб намуда буданд, порча-порча аз ҳам канда шуда, сӯи ғарб медавиданд, то ки боз дар ҷое ҷамъ оянд ва он ҷоро ҳам аз оби шифобахши худ хуррамтар созанд* П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави шарт: *Агар шумо пеш нигоҳ карда рафтан гиред, баногоҳ ин об дурахшон монанди моҳи тобоне, ки дар паси абр медарояд, ба зери санге даромада, аз назаратон пинҳон мешавад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: *Ҳарчанд деворҳои ин хонаҳо оҳак ё гач, молида нашуда ҳам аз мағор аз карраҳое ки аз заҳ пайдо шудаанд мунаққаш менамояд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа: *Бар болои ин ҳар чизе, ки аз тарафи бой ба тӯй сарф шуд, нарху баҳои он ба инсофи бой ҳавола шуд, ки ин ҳам сабаби зиёдатии харҷ гардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

4. Сарчумларо чумлаҳои пайрави пуркунанда эзоҳ медиҳанд:

Ман ҳоло дар хотир надорам, ки чанд дона ҳосил гирифтаам, аммо ҳамин қадарашро медонам, ки ҳафтае ду рӯз — дар рӯзҳои бозори Ғиждувон як ҷувол — як ҷувол ба хар бор карда ба бозор бурда мефурӯхтам, дар бозор 5 — 6 тин харҷ мекардам (С. Айнӣ, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави пуркунанда ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа: *Ӯ ҳар қадар ки асабӣ мешуд, ман ҳамон қадар равшантар мефаҳмидам, ки чӣ ният дорад* (Садон Шарқ).

Чумлаи пайрави тарзи амал:... *Ман дар ҳолате ки аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газида гирифта қатор-қатор мехоидам, ба падарам гуфтам: ба ман ҳалвои равшанӣ гирифта диҳад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави монандӣ: Ман мисли он ки ҳеҷ чизро пай набурда бошам, ба ӯ гуфтам, ки фардо ба назди Юсуфҷон меравам («Машғал»).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки Норбой Қаркӣ рафтани шуд, инро тағин қард, ки шабҳо мисли қаровул ин ҷо хобад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски бемории бародарам кашол ёфт, рӯзе хостам, ки номаълум аз қафои ин табиб рафта аз кирду қораи ва ахлоқаш хабар гирам ва дар хонаи худаш ба ӯ дар хусуси саломатии бародарам сухан кунам (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки ба шумо равшантар шавад, ҳаминро илова мекунам, ки мо як сол боз якдигарро надидаем («Садон Шарк»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар даворо дар вақташ ба қор барад, умед аст, ки рӯда ва меъдааш дуруст шавад (С. Айнӣ, Куллиёт. Агар тағи қорро дурусттар кофта бинем, медонем, ин ҳамин асбоб, ҳамин молу мулки инҳо аз мост ва аз меҳнати мост (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Харчанд ки аз рӯи одоб нест, ман маҷбур мешавам, ки аз қори худ як мисол оварам (П. Толис, Повесь ва ҳикояҳо).

5. Сарчумларо чумлаи пайрави андозаву миқдор ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави тарзи амал: Ясавул бе он ки пои худро аз рикоб (узангу барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор парида якҷанд қаддам поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада хомӯш монд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Ҳамин ки талаба номи вилояту деҳаи худро мегуфт, Степанович (номи худ ва номи падари профессор) бо лаҳҷаи маҳаллии он талаба шурӯъ ба гуфтугӯ қардан менамуд ва дар он лаҳҷа чунон покиза гап мезад, ки гумон мекардед, вай тоҷики ҳақиқӣ ва аҳли ҳамон маҳал аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ҳар қадар ки пештар мерафтем, ман маъюстар мешудам, зеро пардаи шаффофи осмониранг кам-кам аз рӯи кӯҳҳо бардошта мешуд ва ман фақат сангу шохҳои муқаррариро медидам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави мақсад: Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисёртар хоҳад, ҳамон қадар нархи ҷойро арзонтар мекард, то ки харидор ба доми ягон судхӯри пули нақд қарздиҳанда наафтад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар мо боз чанд километр болотар бароем, ҳаво ҳамон қадар кам, фишор ва зичиаш тоӣ ҳадде паст мешавад, ки нафас гирифтани ниҳоят мушкил ва дар охир

тамоман номумкин шуда мемонад (Ҳ. Аскар, Ҳ. Очилов, Ноз ва Ғазаб).

Чумлаи пайрави хилоф: У ҳарчанд коғазпораҳоро бо ши-
реш ба ҳам часпонда қаламдон месозад, чунон ҳунар ба кор
мебарад, ки монанди ҷӯб сахт ва обногузар мешавад (С. Айни,
Еддоштҳо).

**6. Сарчумларо чумлаҳои пайрави тарзи амал эзоҳ меди-
ханд:**

*Вай рост шуда, дар ҳолате ки ҷомаи майдалаганда дар киф-
таш буд, бе он ки остинҳои онро пӯшад, болиштро ба пушташ
кашида, ба девор такья карда нишаст* (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави тарзи амал ва чумлаҳои пай-
рави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави монандӣ: Амонбоқӣ, гӯё ки ба меҳмонӣ
меравад, вақти шом сару либоси худро рост карда баромада,
баъд аз соате сарсариёна ба кӯчаҳо гаштан бозгашта ба хо-
наи худ омада, бе он ки овози пое барорад, аз девор ба ҳавлӣ
фууромада, ба гӯшаи коҳона пинҳон шуд ва мунтазири даръ-
ёфтани ҳақиқати ҳол гардида нишаст (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки шоирини ман ва тахаллу-
сам ба ҷавонони шоиртароши он замон маълум шуд, онҳо бе
он ки аз ман шеър пурсанд ва маънии вайро ҷустуҷӯ кунанд,
маънии тахаллусамро пурсиданд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Фотима ки бо ҳикояти Хўҷаназар
як дараҷа димоғаш сўхта буд, аз ин ҳаракат ва сухани Мав-
лон боз ҳам зиёдтар оташин шуда, гӯё ки ин сухани ӯро нашу-
нида бошад, ҷавобе надода гузашта рафт (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мақсад: Занак на барои харидани он ҷо-
ма, балки барои ин ки ямоқи дар домани он ҷома задашуда ба
назараш шинос намуд, онро гирифта ба ҳар тарафаш чашир ан-
дохт ва дар ҳолате ки рангаш парида буд, аз он ҷавон пурсид
(С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ҳол ҳамин бошад, онҳо бе он
ки кореро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва қанор мондари
хӯрда тамом мекунанд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки вай имрӯз омадани
Абдуллоро мунтазир набуд, лекин чунон нишон дод, ки ома-
дани вай ӯро ҳайрон накард (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Чумлаи пайрави натиҷа: Санавбар бе он ки ба касе ё та-
рафе нигоҳ кунанд, дудаста, рост нашуда пахта мечид, ки дар
як дам пешдоманаш пур мешуд («Садои Шарк»).

7. Сарчумларо чумлаҳои пайрави монандӣ эзоҳ медиҳанд:
*Устод... чунон ки дар вақти ҳаяҷони баланд одати ӯ буд,
монанди он ки рақс мекарда бошад, дастони худро боло бар-
дошт ва сари ҷарангушти худро ба сари ангушти шаҳодат сои-
да қарсас занонд* (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави монандӣ ва чумлаҳои пайрави
дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави замон: Вақте, ки Лоҳутӣ маданияти социалистии советии Тоҷикистонро тасвир мекунад, чунон ки худаш ба шавқу шодӣ меояд, хонандагонашро ҳам ба шавқу шодӣ меорад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ман ки харсавори бад набудам ва дар харсаворӣ дастӣ худро шикаста, хеле таҷриба ҳосил карда будам, гӯё ки маро ба болои тўқум елим карда монда бошанд, дар он пешпоҳӯриҳои фиребгаронаи хар аз ҷо намеҷунбидам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд ба соли намонда мемурад, чунон ки як қисми аз мардикорон ба касалии арақӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазмӣ гирифтгор шуда, ба садҳо хорӣ ва зорӣ ҷон доданд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф: ...бо вуҷуди он ки ӯ ба ман мӯҳтоҷ буд, ҳоло ҳам рафтани хонаашро ба ман мефармуд гӯё ки ҳоло ҳам хизматгори бародараш бошам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа: Фарзанд, чунон ки пораи санге дар кон ба зардӣ расида зар мегардад, ба мардӣ мерасад, камол ва ҷамол пайдо мекунад, ки ҷўяндагон дидорашонро меҷўянд ва гўяндагон басфаширо мегўянд (С. Улуғзода. Достонҳои «Шохнома»).

8. Сарҷумларо чумлаҳои пайрави замон эзоҳ медиҳанд:

Акаи вай, вақте ки бобо каландро ба ҳаво мебардошт, ба ҳаво, вақте ки онро поён мефароғвард, ба поён ба назараш кунҷковонаи бачагона нигоҳ мекард (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави макон: Вақте ки Зебо ояд, ҳар ҷо ки фармояд, меравам (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави сабаб: Ҳамин ки меҳмонон омаданд, ба роҳ медароём, чунки рӯз торик нашуда, аз ағба гузштан лозим аст (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави мақсад:

Чу ёр гашт зи ман дўстон, канора шавед,
Ки нақбати мани бадбахт бар шумо назанад.

(С. Айни)

Вақте ки аскарони сурх ва фидоиён ба қишлоқи Басманда наздик омада буданд, дидбони босмачиён барои он ки босмачиёни дар қишлоқ бударо хабардор кунад, тир парронд Р. Ҷалил. Одамони ҷовид).

Чумлаи пайрави шарт: Агар вай одами дуруст мешуд, вақте ки шумо омадед, боэҳтиром салом меод ва баъд арз мекард (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷун).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки ин гуна мактабҳои ба ман маъқул набуд, аммо вақте ки ҳамин мактаб ҳам баста шуд, бисёр димоғи ман сўхт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави натиҷа: *Хамин ки ӯ ба худ омад, лагаде ба шиками Давлат зад, ки ӯ тақон хӯрда ба девори намади утов зада афтод («Шарқи сурх»).*

9. Сарчумларо чумлаҳои пайрави макон эзоҳ медиҳанд:

Ба кучое ки офтоб расад, равшан асту ба кучое ки нарасад, чун шаб торик (Х. Аскар, Х. Очилов, Ноз ва Ғазаб).

10. Сарчумларо чумлаҳои пайрави сабаб эзоҳ медиҳанд:

Чун ба тоҷикӣ ном надишт, падараш дар худӣ ҳамон ҷо, ба эътибори ин ки ҳар бор дикки карда хеста менишаст, Мирзодикак ном ниҳод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави сабаб ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави мақсад: *Барои ин ки чашми одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на бо роҳи қалон, балки аз қанортар, бо кӯчабоғҳои танг дохил шудам, зеро афту башараи ман аз «мусулмонӣ» дур буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Чумлаи пайрави шарт: *Ман гирья накунам, кӣ гирья кунад, ки бародарам Қайтак мурд, ман азодор шудам (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).*

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Шакар ҳарчанд фикр мекард, он духтарро ба хотир оварда наметавонист, зеро духтаракони хӯшачин бисёр буданд (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаи пайрави натиҷа: *Аммо барот ки он вақт хеле пуқувват буд, бе ҳеҷ тарсу бим ба пешвози барзагов рафта ҷолокона аз ҳар ду шоҳи барзагов гирифта, тоб дода бар замин меафтад, ки баъди он барзагов дигар аз ҷой бархеста наметавонад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).*

11. Сарчумларо чумлаҳои пайрави мақсад эзоҳ медиҳанд:

Барои ин ки Ҷаббор ягон чизро баҳона карда маро ҳам дошта назанад, ман кӯшиш мекардам, ки ба чашми вай камтар намудор шавам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави мақсад ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави шарт: *Агар ту ҳам фикри сафар дошта бошӣ, бо зудӣ тайёри бин, то ки аз ҳар гуна хатар эмин шуда, ҳар ду якҷоя ба роҳ бароем (С. Айнӣ, Қуллӣёт).*

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Гарчанде аз ин расм дигар несту фақат якто аст, ман ибро ба шумо медиҳам, то ки падар писарашро бинад (Тоҷӣ Усмон, Муборакқодам, Лаънаткардаи халқ).*

12. Сарчумларо чумлаҳои пайрави шарт эзоҳ медиҳанд:

Агар ҷаноби оӣ ҳуррият надода, ҳурриятталабонро дастгир карданӣ мешуданд, як кас ба даст афтад, даҳ кас меғурехт (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави шарт ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Агар баногоҳ кӯтоҳе аз Одина*

сар мезад, агарчи ин кӯтоҳӣ бе ихтиёри ӯ шуда бошад ҳам Арбоб рӯзи равшанро ба чашми ин бечора шаби торик мекард (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа: Агар Арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, фоидаи ҳарсоларо ба тани пул зам карда ба он низ фоида ме-зоенад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳоят ҳам зиёд меша-вад (С. Айни, Куллиёт).

13. Сарчумларо чумлаи пайрави хилоф ва чумлаи пайрави натиҷа эзоҳ медиҳанд:

Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро канда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бу-хоро рафта хонданам имкон пайдо шуд (С. Айни, Ёддоштҳо).

Микдори чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида бо қолибҳои мазкур маҳуд намешавад, қолибҳои дигар низ ҳастанд, вале қолибҳои мазкур маъмул ва серистеъ-мол ба шумор мераванд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида, ки аз назар гузаронидем, қолиби асосӣ ба шумор меравад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб омадани сева зиёда чумлаҳои пайрави ғайриҷида низ мумкин аст. Истифодаи се ва зиёда чумлаҳои пайрав бештар ба чумлаҳои мураккабе хос аст, ки дар онҳо чумлаҳои пайрави якхелаи ғайриҷида бар эзоҳи аъзо-ҳои ҷидаи сарчумла меоянд. Дар ин қолиб чумлаи пайрави му-айянқунанда басо серистеъмол мебошад. Дар ин гуна чумлаҳо микдори чумлаҳои пайравро бо ягон адад маҳуд кардан мум-кин нест. Чунончи, дар чумлаҳои зерин бар эзоҳи аъзоҳои ҷи-даи сарчумла чумлаҳои пайрави зиёде омадаанд:

1) се чумлаи пайрави муайянқунанда: Риши калони сафед-тобаш, ки чун як банд алафи гулкардаи хушкіда ба сари си-нааш овезон аст, дастори бузургаш, ки монанди гунбази мад-расаи Мири Араб аз дур намоён аст, ҷомаи шайтонтеригии са-феди васеи дарозаш, ки барҳояш заминрӯбон аст, яке аз шайх-ҳои бузург будани ӯро гуфта меистанд... (С. Айни, Куллиёт).

2) чор чумлаи пайрави муайянқунанда: Аммо дар дасту пой-ҳое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузӣ баста шуда бу-данд, дар зонуҳое, ки онҳоро қат карда дар хамаи онҳо калтак гузаронида монда буданд, дар танаҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чирқобҳо ях баста монда буданд, дар сар-ҳое, ки ба зарбаи қундоқи милтиқ кафида буданд, мадори ҳа-ракати кардан ҳеҷ намонда буд (С. Айни, Куллиёт).

3) шаш чумлаи пайрави муайянқунанда: Дар ҷои онҳо ак-нун ҷӯйҳое, ки қадвалдор кашида шудаанд, заминҳое, ки бо раҷҷа тақсим ёфтаанд, пахтазорҳое, ки қатор карда кишти шудаанд, қитъаҳое, ки бо трактор ронда шудаанд, бедҳо ва сафедорҳое, ки дар он биёбони бесояи пештара дар лаби ҷӯй-ҳо қатор шинонда шудаанд, ва бешаҳои навсабзи саксавул,

барои нигоҳдориш пеши роҳи реги равон онҳоро сабзонда-
анд, менамуданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Микдори чумлаҳои пайрави гуногун, ки бар эзоҳи сарчумла-
ву аъзоҳои он омадаанд, низ аз дуто зиёд шуда метавонад, ва-
ле ҳодисаи дар ин қолиб омадани чор ва панҷ чумлаи пайрав
басо кам дида мешавад. Чунончи, бар эзоҳи сарчумла ва аъзо-
ҳои он се чумлаи пайрави гуногун омадааст:

сабаб, муайянкунанда, хилоф: *Бозор, ки аз паи муроду мақ-
сади бисёре мегашт, аз пеши ин бемори барҷомонда бепарво
нагузашт, агарчи панҷ дақиқа аз дунболи рама пас монда бошад
ҳам, ин роҳафтодаро бардошта ба пеши даре, ки вай нишон
дода буд, расонида дуо гирифт ва боз аз дунболи рама раси-
да ба роҳи худ давом кард* (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, муайянкунанда, натиҷа: *Ин ҷавон ба гуфтушунид
қодир бошад ҳам ба сабаби фоҷиае, ки ногаҳонӣ дучор шуда-
аст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт*
(С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, муайянкунанда, мақсад: *...агарчи ин иморатро да-
ри даромад-баромади бисёр бошад ҳам, шумо аз дари пеш-
гоҳ яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, даро-
ед, то ки ин корхонаро аз як сар бояду шояд тамошо карда
тавонед!* (С. Айнӣ, Куллиёт);

хилоф, шарт сабаб: *Агарчи барои ин кор ҳама чиз тайёр
аст, — гуфт ҳоким, — ба фаҳми ман ин корро то шаб мавқуф
монед, бехтар аст, зеро рӯзҳои ғазо рӯзона дар як саҳро ба
пеши чашми ғозӣён ин гуна базм кардан он қадар хуб наме-
шудагист* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАЧА

Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳо ба ҳамдигар асосан пай
дар пай тобеъ шуда меоянд ва ғайр аз чумлаи аввалин, ки ва-
зифаи сарчумла ва чумлаи охирин, ки вазифаи чумлаи пай-
равро иҷро менамояд дигар ҳамаи чумлаҳо ду вазифа доранд:
нисбат ба чумлаи пешина чумлаи пайрав буда, нисбат ба чум-
лаи баъдина сарчумла ба шумор меравад.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа
низ ду хел мешаванд: чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои
пайрави якхела ва ҳархела.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави якхелаи
дараҷа чунинанд, ки дар онҳо чумлаҳои пайрави якхела бар
эзоҳи якдигар меоянд, яъне ҳамаи чумлаҳои пайрави дараҷа ба
як хели чумлаи пайрав мансуб буда, яке бар эзоҳи дигаре ома-
дааст. Дар ин қолиб бештар чумлаҳои пайрави муайянкунанда,
пуркунанда, сабаб ва мақсад истифода мешаванд.

Чумлаҳои пайрави муайянкунандаи дараҷа: *Бехтарин мун-
шӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки муддаоеро, ки*

бо як чумла ифода карданаиш мумкин аст дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад (С. Айни, Куллиёт). Дар ин қалъача онҳо меҳмони як пирамарди тоҷик шуданд, ки вай то сахар ба қирғиз ҷои фомилии талх тайёр карда дода ба забони ўзбекии тоҷикомехта аз замон, аз одамони он аз роҳгузароне, ки меҳўранду менўшанду кам ҳақ медиҳанд, шикоятҳо мекард ва баъзе гузаштагонро ба некӣ ёд менамуд (Р. Чалил Шўроб).

Чумлаҳои пайрави пуркунандаи дараҷа: Ман ҳаминро гуфтан мехоҳам, ки дўстонам, донед, ки ман рафиқи содиқи шумо ҳастам (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳон бадмур). ...вай ҳеҷ гумон надошт, ки Оқчирун барин одам саҳв мекунад ва намедонад, ки саҳв кардааст (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаҳои пайрави сабаби дараҷа: Ба бобоям ин таклиф маъқул афтодааст, чунки бо вучуди ҳунарманд будан дар Соктаре аз касби дуредгарии худ дуруст фоида бурда наметавонист, зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони худаш ҳам якчанд нафар дуредгарони ҳунарманд буданд (С. Айни Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави мақсади дараҷа: Бинобар ин шумоёнро дарди сар дода, ҷеғ зада овардам, ки миёнаравӣ кунетон, то ки он кас оқизаамро ба канизӣ (ба занӣ) қабул кунанд (С. Айни, Куллиёт). Он гоҳ ин ҳолатро дида, Муборакқадам ариза дод ки ўро ба сари аскарони ихтиёрии Исфара гузаронанд, то ки вай ҷазои Ҳасанқўрбоширо диҳад (Т. Усмон, Мубракқадам).

Чумлаҳои пайрави дараҷа бештар пас аз сарчумла воқеъ мегарданд. Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳои пайрав зиёдтар омада метавонанд. Дар забони адабии тоҷик бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравихои дараҷа басо маъмул аст. Дар ин қолиби синтаксисӣ ҳаман чумлаҳои пайрав ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаи якум ва дуюм омада метавонанд.

Чумлаи пайрави мубтадо—дараҷаи якум: Аз тарзи гуфтори Зардодхон аён буд, ки ў гап мезаду дар айни замон аз картотекаи кардиограммаҳо, ки дар ҷевони сербари ба катакҷаҳои бешуморе тақсимишуда ҷой гирифта буд ва дар мобайни кабинет воқеъ гашта, онро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо мекард, ҷиверо мекофт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Он беҳ, ки сабру бардоштро пеша намоӣ, ҷоку пораҳои либоси маро дўзӣ ва маро бо дили сафед ва синаи пурумед фотиҳа диҳӣ, ки дар ин сафар аз хатарҳо эмин монам (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мубтадо — дараҷаи дуюм: Аз пайдоиши ногаҳонии ў ҳайрон нашуданд, зеро ба дарбонҳо амр шуда буд, ки ҳар гоҳ қосид биёяд, фавран ба назди тўра дарорандаш (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави ҳабар — дараҷаи якум: Хубиаш ҳамин буд, ки гарданаиш теппае, ки дар паси он пастхамӣ буд, ҳаракати

чанговарони Сафоевро аз чашми касони дар деҳа буда панаҳ мекард (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).

Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи дуум: Падараш гуфтанд, ки сабаби наомадани ӯ ин аст, ки мағлуб шудани худро пешаки ҳис кардааст («Садон Шарқ»).

Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи якум: Зимистон бо ташкилоти хизмати аҳоли шартнома бастанд, ки воиш бардошта диҳад, то ин ки ҳавозаи толоршакли яклухти хушрӯе сохта шавад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи дуум: Дарвоқеъ, бой аз кучо медонист, ки Восеъ дар кӯхистон, дар байни одамони соддаи дилсофе калон шудааст, ки дуздӣ, қаллобӣ, муттаҳамиро намедонанд ва ба якдигарашон бовар мекунанд (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави пуркунанда — дараҷаи якум: Дуруст гуфта буд боре худаиш, ки табиати ӯ мисли нахлест, ки ба он аз чанд навъи ниҳол пайванд гузаронидаанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ)...

Чумлаи пайрави пуркунанда — дараҷаи дуум:

Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд, зеро медонист, ки ин корхоро бе ман анҷом додан мушкил аст (Садон Шарқ»).

Чумлаи пайрави микдору дараҷа — дараҷаи якум: Шунидани саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд, ба андозае ки қариб буд фоҷиаҳои худро аз хотир баровард ё мусибатхоро, ки то имрӯз ба сараш афтодааст, нисбат ба фалокатҳои Шарифи гирифтромада ҳеҷ ангорард (С. Айни, Куллиёт). Ин сухани падарам маро чунон азоб дод, ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави микдору дараҷа — дараҷаи дуум: Онҳо ба Додоҷон мефаҳмонданд, ки пахтаро ҳар қадар хушк карда шинеб, ҳамон қадар беҳтар аст (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). Он ҳезумкаш ҳанӯз сухани худро тамои накарда буд, ки бо даҳшати аз одат берун ҳаво гулдуррос зад, ба дараҷае ки гӯё аз тамоми биёбон тўпҳои бисёре ба якборагӣ ва пасу пеш холӣ шуда бошанд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи якум: Хиндуҳо... халтаи хатҷӯбро дар бағал чунон ҷой мекарданд, ки қисми номи қарздор навишташудаи ҷўбҳо аз бағал берун ва намоён шуда меистод, то ки қарзхоҳ дар вақти вохӯрданиш ба қарздор хатҷўбӣ ӯро ба осонӣ ёфта барорад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи дуум: Дар ин автомобиль сафаркунанда боварӣ ҳосил карда метавонад, ки бе дарди саре ба манзили мақсуд рафта мерасад ва боз бе он ки дар роҳ дармонд, ба хона бармегардад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи якум: Падар сукут карда меистод, мисли он ки бори вазнине, ки касе бардошта натавонад, ба дӯшаш афтода бошад (С. Турсун, Сукути қуллаҳо).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи дуюм: Ман метарсам, ки ин даҳаншириниҳоро, чунон ки нону мавизи шумо дар гулӯи ман монд, моён дуруст фурӯ бурда натавонем (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи якум: Баъди ба сафар рафтани амирзода амалдор ба пулчинӣ иқдом намуда буд, ки ғиждувониҳо фурӯ писи худро сар карданд, зеро аз он пештар андозҳои давлатиро базӯр адо карда, «дастмояҳои ба ғалтак баромада» монда буд (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи дуюм: Бо супориши худи Анварпоширо дӯсти бухорои ман менависад, ки то лашкари Асад маҳсум зада рафта ба лашкари Анварпоширо ҳамроҳ нашавад, онҳо аз Душанбе ба пеш ҳаракат намекунанд (Ҷ. Икромӣ, Таҳти вожгун).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи якум: Ба ғайр аз вай ҳоло ҳеҷ кас бо ин роҳ намеояд, зеро ин яғона роҳест, ки аз байни кӯҳу кӯта гузафта ба қишлоқи Гулистон меравад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи дуюм: Вағони моро ба қанор бароварда монданд ва моро лозим буд, ки шабро дар вагон гузаронем, зеро ки аввали пагоҳ мебоист намояндагони ҳокимияти маҳаллӣ — меҳмондорони мо расида меомаданд (Ҷ. Икромӣ, Ҳикоя ва очеркҳо).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи якум: Имсол ман туро барои таҷриба фиристода будам, ки донам, чӣ қадар харҷи барзиёд лозим аст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи дуюм: Аз ту мепурсам, ки ягон қор кун, то ки ба ман ягон пули чой рӯяд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт — дараҷаи дуюм: Дар вақти бозгашта рафтаниаш зиндонбон гуфтааст, ки агар ба ҳар омаданат барои ман як коса рағани зард хизматона наорӣ, ба дидани писарат роҳ нахоҳам дод (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи якум: Янгаам ба ман хӯрок ҳам надод, гарчанде медонист, ки ман аз пагоҳ боз ҳеҷ чиз нахӯрдам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи дуюм: Як клуби боҳашамати дуошённа дорад, ки рӯзи дароз тамошо кунед ҳам, аз диданиаш сер намешавед (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи якум: Ин кӯрнамак имрӯз рамаро ба сари худ гузошта ба хоб рафтааст, ё ба бозӣ сарғарм шудааст, ки ин ғӯсфанди шишак дар ҷарӣ ғалтида ба ин ҳол, ки мекинед, омадааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи дуюм: Маълум мешавад, ки ман занҷир кардани дари таҳҳонаро фаромӯш карда будам, ки гурба даромада аз тор ду порча ғӯштро фуруварда, як парчаашро гирифта гурехта будааст (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави дараҷаи пеш аз

сарчумла низ меоянд. Пеш аз сарчумла вокеъ гардидани чумлаҳои пайрав нисбатан маҳдуд буда, ин ҳолат асосан ба тугайли чумлаҳои пайрави микдору дараҷа, тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф имконпазир мегардад, чунки онҳо имконият доранд, ки пеш аз сарчумла омада, дигар чумлаҳои пайравро ба худ тобеъ намоянд.

Дар ин таркиби синтаксисӣ ду ва зиёда чумлаҳои пайрав омада метавонад, ки вобаста ба мавқеашон **чумлаи пайрави дараҷаи якум**, **дараҷаи дуум**, **дараҷаи сеюм** ва ғайра ном мегиранд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави 1) замон, 2) шарт ва 3) хилоф пеш аз сарчумла омада, ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаи якум чумлаи пайрави дараҷаи дуумро тобеъ намудаанд:

1) *Вақте ки ман ба он пир, ки бо дасти чапаш хат менавишт, бо ҳайрат чашм дӯхта истода будам, ӯ қаламашро ба яхдон пок карда, дар гӯшаи саллаи худ аз пеши гӯшаи халонда монда ва саҳифаи китобатиашро бар рӯи болиш гузошту ба ман нигоҳ кард* (С. Айни, Еддоштҳо). 2) *Агар ба дастаи шумо, ки ба кӯҳистон рафтанист, даромаданро хоҳам, қабул мекунанд?* (С. Айни, Куллиёт). 3) *Одина ҳарчанд қувват ва ҳавсалаи он надошт, ки аз сӯроҳ ба кӯча нигоҳ кунад, лекин аз ҷояш нимҳез шуда ба болиш такъя карда нишаста буд* (С. Айни, Куллиёт).

ПАЙВАНДАКҲО ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАҶА

Воситаҳои алоқани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа аз чумлаҳои мураккаби дугаркиба фарқ надоранд. Аммо азбаски дар ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав паси ҳам ё ки яке андар дигаре вокеъ мешаванд, дар истифодаи пайвандакҳо баъзе махсусиятҳо мушоҳида мешавад. Яке аз он хусусиятҳо ин аст, ки гоҳо ду пайвандакӣ тобеъкунанда дар як ҷо вокеъ мегарданд. Ин ҳодиса вақте ба амал меоянд, ки чумлаи пайрави дараҷаи дуум пеш аз чумлаи пайрави дараҷаи якум омада бошад. Масалан, дар чумлаи мураккаби зерин сарчумлаи асосӣ дар аввал омадааст, чумлаи пайрави пуркунанда пас аз он омада, ба воситаи пайвандакӣ «ки» ба вай тобеъ шудааст, чумлаи пайрави шарт бошад, ба чумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандакӣ «агар» тобеъ шуда, пеш аз он омадааст. **Азбаски пайвандакӣ «ки» дар аввали чумлаи пайрави пас аз сарчумла ва пайвандакӣ «агар» дар аввали чумлаи пайрави пеш аз сарчумла — чумлаи пайрави пуркунанда омадааст, ин ду пайвандакӣ ногузир дар як ҷо вокеъ шудаанд:**

Лекин ӯ ба хубӣ медонист, ки агар инро бурданӣ шавад, худаш аз ин дараи «Танғиҷон» ҷон ба саломат бурда наметавонад (С. Айни, Куллиёт).

Пайвандақҳои ҷумлаи пайрави дараҷаи дуум, ки пас аз сарҷумла ва пайвандақҳои ҷумлаи пайрави дараҷаи дуум, ки пеш аз сарҷумла омадаанд, аксар, ҳамин тарз воқеъ мегарданд. Азбаски «ки» пайвандаки серистеъмом буда, бештар пас аз сарҷумла меояд, бо пайвандақҳои дигар, алалхусус бо пайвандақҳои агар, чун, вақте ки, азбаски, модом ки, агарчи, бе он ки, дар сурате ки, барои он ки дар як ҳолат бештар меояд.

Мисолҳо:

Карим фикр кард, ки агар Мирак ба Тошканд рафта, дурӯст хонад, дар байни се ҳор сол одами дарқорӣ ва давлатӣ шуда баргаштаниш мумкин (Ҷ Икромӣ, Тахти воҷғун). *Ва эҳтимол дар ҳайрат ҳам монда бошанд, ки дар сурате ки ин хел одамони оқилу ботадбир ҳастанд, чаро амир ба сифати элҷи давлат чунин як шахси нодони аз сийёсат дурро интиҳоб намудааст* (Р. Ходизода, Аҳмади Дониш).

ҚОЛИҲОИ ГУНОГУНИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРҚИБ

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби тобеъ низ ҳастанд, ки дар онҳо ду ва ё ҳар се қолиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар як таркиби синтаксисӣ меоянд, яъне дар як ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаҳои пайрав ба тарзи чидаву ғайричида, чидаву дараҷа, ғайричидаву дараҷа, чида, ғайричида ва дараҷа воқеъ мегарданд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида ва ғайричида навъҳои зиёде доранд. Қолиби машхуру маъмули онҳо ин аст, ки яке аз ҷумлаи пайрав ба тарзи чида, вале ҷумлаҳои пайрави дигар ба тарзи ғайричида меояд:

Арбоб Камол ки дар муқддати панҷоҳсола айёми зиндагӣ худ чандин нафар монанди Одина бечорагонӣ бекасу кӯро бофиреб ва найранг ба доми хизматгори худ кашида буд ва бисёртарини онҳо ҳам оқибати қор бо гурехтан аз ин доми бало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пайбурда донист, ки Одина гурехтааст (С. Айнӣ, Куллиёт). *Чун гирфтгори ситам бисёр ва зулмдидагон бешуморанд, имрӯз-набошад, фардо бархоста қасонеро, ки маро ба ин рӯз андохтаанд, маҳв ва нобуд хоҳанд кард* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида ва дараҷа низ навъҳои зиёд дорад. Дар он ҷумлаҳои дараҷаи якумро ҷумлаҳои пайрави чида, яке аз ҷумлаҳои пайрави чида, ё чанде аз онҳо ва ё ҳамаи ҷумлаҳои пайрави чидаро як ё якчанд ҷумлаи пайрави дигар эзоҳ медиҳанд; ғайр аз ин ҳам ҷумлаҳои пайрави дараҷаи якум ва ҳам ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дуум ба тарзи чида омада метавонанд ва ниҳоят, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамагӣ ба як сарҷумла тобеъ шуда меоянд.

1). Чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи дуҷум эзоҳ медиҳанд:

Вай, аз афташ, аз ҳаёл меғузарианд, ки агар русҳо ба ягон нағзи шаробашон Кутузов ном меоданд, агар арманиҳо бехтарин коньякашонро Довуди Сосунӣ меномиданд, ё тоҷикон номи Муқаннаъ, ё Темурмалик, ё Восеъро ба шароби ангурӣ меоданд, мардум, ҳатто ҳаводорони бодаву май, оташин мешуданд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ)

Ин чумлаи мураккаби тобеъ аз панҷ чумлаи содда иборат мебошад, ки аз онҳо якумӣ — Вай, аз афташ, аз ҳаёл меғузарианд сарҷумла буда, чумлаи пайрави пурқунанда — мардум, ҳатто, ҳаводорони бодаву май оташин мешуданд онро эзоҳ медиҳад; чумлаҳои пайрави чидаи шарт бар эзоҳи чумлаи пайрави дараҷаи якум омадаанд. Ин қолиб дар забони адабии тоҷик серистеъмол мебошад, дар он қариб ҳамаи чумлаҳои пайрав ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаҳои якуми дуҷум воқеъ мешаванд:

Агар Восеъ хабар меод, ки деҳаро сели азиме паҳи кард ё оташе дар он афтад, ошӯбу ҳаяҷони мардум аз ин зиёдтар намешуд (С. Улуғзода, Восеъ). Фирӯза зуд ҷавоб наод, зеро ки худаи дуруст намедонист ва фақат ҳис мекард ки имрӯзҳо дар чека аз ҳарвақта дида кор бисёртар шудагӣ, дар шаҳр чӣ як нотинҷӣ, чӣ як бесаранҷомие ҳаст (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷгон). Додоҷон бо ин ҳаёлҳо роҳ мепаёмуд, ки аз пас як аробаи чорҷарха расида омад, ки ба он ду аспи пурзӯр баста шуда буд ва онҳоро якҷавони колхозчӣ бемалол идора карда меомад (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур).

2. Чумлаҳои пайрави дараҷаи якум чида буда, яке аз онҳо, чандтоашон ва ё ҳамаи чумлаҳои чидаро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуҷум эзоҳ медиҳанд:

Ман баъд аз ба пой хестан аз беморӣ фарроширо тарк кардам, чунки аз як тараф, баъд аз ин беморӣ саҳт ба он кори зӯр қувватам намерасид, аз тарафи дигар, дардам бисёртар ва зӯртар шуда буд, ки кори фаррошӣ ба ҳозир қардан ва аз худ қардани онҳо манъ мешуд (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Дар ин мисол сарҷумларо чумлаҳои пайрави чидаи сабаб эзоҳ медиҳанд, чумлаи пайрави дараҷаи дуҷум натиҷаи чумлаи пайрави сабаби чидаи дуҷум мебошад.

Чумлаҳои мураккабе ҳастанд, ки дар онҳо ҳамаи чумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуҷум эзоҳ медиҳанд:

Агар донам, ки қангалзор ҷои сайргоҳи туст,
Агар донам, ки ҳусни беша аз лутғи нигоҳи туст,
Агар донам, ки нахли сабз дар пушту паноҳи туст,
Зиёратгоҳ мекардам даруни бешазоронро.

(М. Турсунзода)

3. Чумлаҳои пайрави ҳар ду дараҷа ҳам ба тарзи чида воқеъ мешаванд:

Ман газетаҳоро меҳонам, ки дар хоки Россия бо рухсати цензураи Россия ҷоп мешаванд ва онҳоро почтаи Россия оварда ба хонандагон мерасонад, ки ҳазорҳо одам меҳонад ва дар қатори онҳо ман ҳам меҳонам (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар бораи кори Одина чунин қарор доданд, ки пагоҳӣ Одинаро ба пеши масҷид меоранд, ноиби қозӣ бандӣ карданаширо амр фармуда, ӯро метарсонад, сонӣ калонишавандагон миёнаравӣ карда корро ба ин тариқа сулҳ мекунанд, ки Одина то тамои шудани «ҳаққи» Арбоб Қамол ба ӯ хизмат карданиро ба гардан гирифта аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи ноиб ва мӯҳрони қозиро ҳам аз Одина меситонанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида ва дараҷа чумлаҳои пайрави ғайричидаро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуум эзоҳ медиҳанд.

1. Дар ин таркиби синтаксисӣ сарҷумларо чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд ва ба яке аз чумлаҳои пайрави ғайричида чумлаи пайрави дараҷаи дуум тобеъ мешавад. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави пеш аз сарҷумла дар шакли дараҷа воқеъ шудаанд:

Чун агент мебинад, ки ҷанг мешавад, маҷбур мешавад, ки озод кардани маҳбусонро аз амир талаб кунад (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки калон ва сардори дуздон миришаб бошад, ки онҳоро кор мефармояд, калон ва сардори ҷаллодон амир мешавад ки онҳоро кор фармуда истодааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар чумлаи зерин чумлаҳои пайрави пас аз сарҷумла ба тарзи дараҷа воқеъ шудаанд: *Азбаски Адолат се рӯзи охир дуруст таом намехӯрд, амаки Чамолбек фармуда буд, ки ба вай наботҷой диҳанд, то ки аз гуруснагӣ беҳол нашавад (Ю. Ақобиров. Замини падарон).*

2. Чумлаҳои мураккаби тобеи дараҷа, ки яке аз чумлаҳои пайрави онро чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаи пайрави а) хилофу шарт, б) макону сабаб, в) шарту сабаб эзоҳ медиҳанд:

а) *Гуфта мешуд, ки ҳарчанд онҳо сазовори ҳар гуна ҷазоянд, лекин агар таслим шаванд, Ҳокимияти шӯроӣ аз гуноҳшон мегузарад ва имконияти ҳаёти осудаҳолонро фароҳам меовард (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).*

б) *Хоҳишмандам, ки дар ҳар ҷо бошед маро ёд кунед, зеро ки ман ҳамеша бо ёди шумо мегардам (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳон бадмур).*

в) *Ба илова, шояд чунин мулоҳизае ҳам мекард, ки агар вай ҳозир ба Восеъ итобу сӯёсат кунад мардум таънааш хоҳанд зад, ки ҳақими зolim аввал гуноҳи фалониро бахшиду сонӣ барои як даҳан арзи вай ба зиндонаш андохт (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида, ғайричида ва Дараҷа дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб қолиби мураккабтарин ба шумор меравад. Дар ин қолиб чумлаҳои пайрав ба сарчумла ва ба якдигар ба тарзи ҳам чида, ҳам ғайричида ва ҳам дараҷа тобеъ мешаванд. Қолибҳои ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб хеле зиёд буда, ҳоло мо танҳо чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

1. Ба сарчумла чумлаҳои пайрави ғайричидае тобеъ мешаванд, ки яке аз онҳоро чумлаҳои пайрави чида эзоҳ медиҳанд ва дар айни замон дараҷаи дуум ба шумор мераванд. Ба чумлаҳои найрави чидаи дараҷаи дуум чумлаҳои пайрави дараҷаи сеюм низ тобеъ шуда метавонанд:

Сабза ва себаргаҳое, ки мо онҳоро ҳамқади ин оби нозуқхиром шумурдем, аз варзиши бод ва равизи об ҷунбиши бисъёр нозуқ пайдо карда гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабза ва себарга, сабза ва себарга болои об ғел мезананд, ё ҳукм мекардед, ки сабзаю себарга барои бӯсидани рӯи об ва об барои шустишӯ кардани сару рӯи сабзаю себарга дар ҷавлон аст (С. Айни, Куллиёт).

2. Ба сарчумла чумлаҳои пайрави чида тобеъ мешаванд, ки онҳо ва ё қисме аз онҳоро чумлаҳои пайрави ғайричида, ки дар айни замон дараҷаи дуум ба шумор мераванд, эзоҳ медиҳанд:

Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин диёр меравам, гу то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар касе ки маро бипурсад, «саҳт бемор аст» гӯй (С. Айни, Куллиёт).

3. Чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави ғайричидае эзоҳ медиҳанд, ки ба яке аз онҳо чумлаҳои пайрави чида тобеъ шудаанд ки дар айни замон чумлаи пайрави дараҷаи дуум ба шумор мераванд:

Меғуфтанд, ки амаки Ҷӯрабой, ки марди боору боғурур буд, саҳт хафа шуда гуфтааст, ки домодам ба рӯи ман туф кард, ман ба ҳамин нигоҳ карда, кор мекунам (Р. Амонов, Қосагул).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Чумлаи мураккаби омехта аз дигар чумлаҳои мураккаб бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он чумлаҳои содда бо ду восита алоқаманд мешаванд: ҳам бо роҳи пайваст ва ҳам бо роҳи тобеъ. Дар чумлаҳои омехта бар хилофи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави чида бо роҳи пайваст чумлаҳои соддаи баробархуқуқ ба ҳам алоқаманд мешаванд бо роҳи тобеъ бошад, чумлаҳои пайрав ба сарчумла тобеъ мешаванд. Дар зери истилоҳи сарчумла чумлаи тобеъкунанда фаҳмида мешавад хоҳ вай дар навбати худ ба дигар чумла тобеъ бо-

шад, хоҳ не, аммо мафҳуми чумлаи соддаи баробархуқуқ танҳо чумлаеро ифода мекунад ки ба ягон чумла тобеъ нест, вале вай метавонад, бо дигар чумлаҳо дар муносибатҳои гуногуни алоқаи пайвастӣ бошад ва ё дигар чумлаҳо ба худ тобеъ намуда, чун сарчумла воқеъ гардад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам, хоҳ сарчумла бошад, хоҳ не, онро барои осонтар шудани тарзи ифода шартан **чумлаи соддаи баробархуқуқ** меномем.

Чумлаи мураккаби омехта, ки як ҳиссааш чумлаи содда буда, ҳиссаи дигараш чумлаи мураккаби тобеъ мебошад, аз қолбҳои серистеъмоли ба шумор меравад. Ба ҳиссаи дуҷумлаи мураккаби омехта ки дар шакли тобеъ воқеъ мегардад, ҳамаи чумлаҳои пайрав тобеъ шуда меоянд:

Камарбобо омада истодааст, аз давида омаданаи маълум мешавад ки бо худ ягон, хабари хуш меорад (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Вай ба касе сир наредод вале мақсади омаданаи ин буд, ки аҳволи маро фаҳмида гирад* (П. Толис Повесть ва ҳикояҳо). *Ба ман аҳён-аҳён бозидани рольҳои бачагонро месуғурданд, аммо аксари вақт кори ман аз ҳамин иборат мешуд, ки характери кӯдакони омӯзам («Садои Шарқ»).* *Борони мӣда меборид, шамоле, ки аз дара мевазид, ба ғӯш нолаи шағолонро мерасонд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Командир аз паи кори худ рафт ва бисёр дер нақашда Чавод, дар ҳолате ки дар дасташ дафтар, қалам ва сӯғидон буд, ба пеши Сафарғулом омад ва ба ӯ нигоҳ кард* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Мо ҳамон шаб омадем, ӯ мисли он ки моро бори аввал меидида бошад, ба мо ҳайрон-ҳайрон нигоҳ мекард* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои мураккаби омехта, ки ҳиссаи дуҷумлаи содда буда, ҳиссаи якуми он дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ меояд. Дар ин қолб ҳам дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаби омехта ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд:

Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Сабаби бисёр шудани ҳосил ин буд, ки ҳама коллективона, аз як гиребон сар бароварда кор мекарданд, ӯ бошад инро фаҳмида наметавонист* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Вақте ки шумо барин ҷавонтар будам ба шумо барин насиҳатчиёнаи вонахӯрда будам, набошид дар ин пиронсолағиям хеле ақлам даромада мемонд* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай ки худаш танҳо зиндагӣ мекард, Гавҳарро фарзанди худаш барин дӯст медошт ва Гавҳар ҳам ӯро ба ҷои бобои худ медонист* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои мураккаби омехтае, ки дар бораи баъзе хусусиятҳои маълумот дода шуд, аз ду ҳисса иборат буда, яке мураккаби тобеъ ва дигаре содда мебошад. Дар муносибати ҳиссаҳои ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта баъзе хусусиятҳои қолбӣ диққат мушоҳида мешавад. Ин хусусиятҳо дар он зоҳир мегардад, ки чумлаи соддаи ҳиссаи чумлаи мураккаби омехта ба тамоми ҳиссаи тобеи он тааллуқ дорад ё ки ба

яке аз хиссаҳои он. Вакте ки чумлаи мураккаби омехта аз ин нуқтаи назар дида шуда, ҳолатҳои гуногун мушоҳида гардид.

1) Чумлаи содда бо сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъ дар муносибати гуногуни грамматикӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта будан ва ё набудани чумлаи пайрав барои воқеъ гардидани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ чумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ роле намебозад. Дар таркиби ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта ҳар гуна чумлаҳои пайрав воқеъ мегардад, аммо аз ҳама зиёдтар чумлаи пайрави муайянкунанда меояд, ки ин ба хусусияти хоши он вобаста мебошад:

Мошинае, ки дӯсти маро мебурд, аз назар ғоиб шуд, вале овози ӯ ҳанӯз дар ғӯшони мо садо медод (Ҷ. Икромӣ, Асарҳои мунтахаб).

2) Чумлаи содда ба тамоми чумлаи мураккаби тобеъ таъаллуқ дошта, дар сурат гирифтани муносибати хиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар се чумла ҳам иштирок менамоянд:

Боз як-ду сухани хуши тағоиям ва панду насиҳати мӯйсафедон деҳқонбачаро бовар кунонд, ки савоб аз пул дида авлотар аст ва ӯ ҳамаи бодирингаширо баркашида дод (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи мураккаби омехта, ки аз ду хисса иборат буда, ҳар ду хиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, низ аз қолибиҳои маъмули чумлаҳои сертаркиб ба шумор меравад:

Бародаронаш беҳтар шуда бошанд ҳам, озодона ба по хеста гашта наметавонистанд, аломати беҳтарини аҳволи онҳо дар ин буд, ки кам-кам чиз мехӯрданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар вақте ки Эргаш барои роҳ кушодан ба худ бо дами дос дастаҳои хори дар лаби қӯра бударо ба як тараф мекашид, дасташ хоре ғелида ба даруни қӯра афтод ва ғӯсфандон, ғӯё ки гург худро ба болои онҳо партофта бошад саҳт рамида аз ҷой-ҷошон часта хеста патарросзанон ба тарафи дигари қӯра гурехтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин ва ё он хиссаи чумлаи мураккаби омехта ҳамаи навъҳои чумлаи пайрав омада метавонад, ки таснифоти пурраи ҳамаи онҳо ҳоҷат надорад.

Чумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд ки ҳар ду хиссаи онҳоро чумлаҳои пайрави якхела эзоҳ медиҳанд:

Албатта, дар ин дафтар порчаҳои ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳои ҳам буданд ки баъд аз тамом шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳар ду ҳам нағз ҳис мекарданд, ки хомӯширо барҳам додан зарур аст, аммо ҳеҷ кадоми онҳо ҷуръат намекард, ки аввалин шуда лаб во кунанд* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Муносибати қисмҳои чумлаи мураккаби омехта ки ҳар ду хиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, асосан мисли муноси-

бати ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехта аст, ки як ҳиссааш мураккаби тобеъ ва ҳиссаи дигараш ҷумлаи содда мебошад, ки намунаи онҳоро дар фасли гузашта дидем. Аммо дар ин ғурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби омехта тарзи махсуси ифодаи муносибати ҷудой низ дида мешавад. Маълум аст, ки муносибати ҷудой дар байни ҷумлаҳо маҳз ба туфайли пайвандҳои ҷудой ба амал меоянд, вале дар ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки аз ду ҳисса иборат буда, ҳар кадоми онҳоро дар навбати худ ҷумлаи пайрави шарт эзоҳ медиҳад, муносибати ҷудой на бо ёрии пайвандҳои ҷудой, балки ба туфайли ҳамин ҷумлаҳои пайрави шарт ба амал меояд:

Агар онҳо ёфт шаванд, мо ҳам халос мешавем, агар онҳоро ягон раҳгузар гирифта бурда бошад, мо соати охириңи умри худро гузаронида истодем гуфтан гиретон (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки ҳиссаҳои онҳо аз дуто зиёд бошанд, кам нестанд. Микдори ҳиссаҳои ҷумлаи омехта ба адади ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқи он вобаста аст. Дар ҷумлаи мураккаби омехта ҳар қадар ҷумлаи баробарҳуқуқ бошад, ҳамон қадар ҳисса шуда метавонад. Ҳиссаҳои ин навъи ҷумлаи мураккаби омехта ҳам дар ду шакл: содда ва ё тобеъ воқеъ мешаванд. Инро дар мисоли ҷумлаи мураккаби омехтаи сеҳиссадор равшан дидан мумкин аст:

Дар ин вақт се кас аз даруни ҳавлӣ дартоз баромад, аммо ду нафари онҳо бо се тире, ки аз пеши дарвоза ба якборагӣ андохта шуданд, ғалтиданд ва як нафари онҳо пас гашта ғурехта ба ҳавлии дарун даромада рафт (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Тирезаҳои ҳар ду хона торик буд лекин дар даҳлез чироғ месӯхт, Шодӣ аз ҳавои хунук ба даҳлези гарм даромада, дарҳол ҳис кард, ки дар ин оила дастӣ ғамхор ва рӯзгордоре соҳибӣ мекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ҳиссаҳои ин навъи ҷумлаи мураккаби омехта низ дар ду шакл: содда ва тобеъ воқеъ мешаванд. Ин аст, ки онҳо дар таркиби ҷумлаи мураккаби омехта ба тариқи гуногун меоянд.

НУТҚИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гӯянда ё нависанда дар гуфтори худ гоҳо фикр ва суханони шахсони дигарро меоварад, ки он дар грамматика суханони бегона, ё дурусттараш, нақл номида мешавад.

Гӯянда на танҳо гуфтаи шахсони дигар, балки фикрҳои аз мавриди сухан пеш гуфтаи худро ҳам нақл карда метавонад. Роҳҳои дар гуфтори худ овардани суханони шахсони дигар зиёд аст. Дар ин ҷо танҳо дар бораи ду хели он — нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда сухан меравад.

НУТКИ АЙНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бе тағйирот оварда шавад, нутки айнан нақлшуда номида мешавад:

Сафар аз рӯи ҳавлӣ ба тарафи меҳмонхона рӯ оварда гуфт: «Акои Олим, ҷои ин хоин меҳмонхонаи дигар аст, ҳушёр бошед, ки нагурузад» (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз пеши дари меҳмонхона овози касе баланд шуд: «Улфатов ягон кас зуд духтурро ҷег занад, ки аз даҳону бинии меҳмон хун бисёр рехта истодааст»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутки айнан нақлшуда на танҳо мазмуни суҳанони каси дигар, балки хусусиятҳои луғавӣ грамматикӣ ва услубии он низ айнан нигоҳ дошта мешавад, ҳатто муаллиф бо ифодаҳои бо овози баланд, бо хурсандӣ, бо оҳанги ҳазин, бо овози форам ва ғайра қўшиш мекунад, ки тарзи баён ва оҳанги суҳанони нақлшавандаро айнан ифода кунад.

Нутки айнан нақлшуда аз ҷиҳати синтаксисӣ ҳам мустаклилии худро нигоҳ медорад ва ҳамроҳ шудани суҳанони муаллиф хусусияти грамматикии вайро дигар намекунад. Як хусусияти дигари нутки айнан нақлшуда аз он иборат аст, ки вай дар ҷумла аз суҳанони муаллиф бо интонацияи аслии худ ҷудо шуда меаист. Суҳанони муаллиф, одатан, аз ҷумлаи дутаркиба (хабарӣ феълӣ ва мубтадо) иборат буда, хабар (феъл) воқеияти нутқро ва мубтадо шахси гўяндаро мефаҳмонад.

СУХАНОНИ ШАРҲДИҲАНДАИ МУАЛЛИФ БА ИН ТАРЗ ОМАДА МЕТАВОНАНД:

а) Пеш аз нутки айнан нақлшуда

Қомандир ба отряд нигоҳ карда ба ишорат фармон дод: «Боло баромадан гиретон» (С. Айнӣ, Ғулумон). *Одил саркор хандиду нимҷиддӣю нимшўхӣ гуфт: «Чӣ мехоҳӣ, ки акнун котиби райком ҳам ҳар вақт, ки ба колхоз омадани шавад, бояд пешакӣ ба ту хабар диҳад?»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Баъди нутки айнан нақлшуда:

«Онҳо бояд одамони безарар бошанд, вагарна бой онҳоро ба хонааш роҳ намедод, бо вучуди ин онҳоро аз даҳлез баровард» — гуфт девонбегӣ бо як оҳанги узрхоҳона (С. Айнӣ, Ғулумон). *«Ҳа, ба чӣ меҳандӣ? — пурсид Акои Олим ҷиддӣ ба Саркор нигоҳ карда* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *«Дар ҳамин ҷо ҳам муғамбирии ширинигиро кор фармудед-а, ака Носир!» — гуфт Сафар Ғулом табассумкунон* (С. Айнӣ, Ғулумон).

в) Дар байни нутқи айнан нақлшуда:

«Мебахшед, — гуфт Сафар Фулом бо оҳанги узрхоҳона, — ба шумо гуфтани як қисм маълумотеро, ки ин бача ба ман расонда буд, фаромӯш кардаам» (С. Айнӣ, Фуломон). «Хайр, биё, равем, — гапро кӯтоҳ карданӣ шуд Саркор, — ба кадоми мо чӣ гап шудааст, худо медонад» (Ф. Ниёзӣ, Вафо). «Не дар ин хусус хавотир нақаш», — боз ором бо чеҳраи кушод ҷавоб дод Саркор, — кас намонӣ ҳам, худам меомадам» (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

г) Дар аввал, баъд аз нутқи айнан нақлшуда:

Раҳимдоди ҳафтсола ки аз ҳама дертар бедор шуда буд, модари худаш — Рағноро «Чаро маро зудтар бедор накардӣ» — гӯён коҳиш мекард (С. Айнӣ, Фуломон). Пас аз он оҳиста ва мулоимона аз ҷояш хеста ба меҳмонон, ки ҳанӯз дар пеши дар рост истода буданд, абрӯвони худро нимпӯш намуда нигоҳ карда: «Ҳа, Абдурахмон-сардор, биё, дароетон!» — гуфт (С. Айнӣ, Фуломон).

Дар асарҳои бадеӣ гуфтаҳои касони дигар бидуни суҳанони нақлкунанда ҳам оварда мешавад. Диалогҳо ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

— Газетаи имрӯзаро хондӣ, Одил?

— Не, ҳанӯз фӯрсати газетаҳои ҳам нашудааст, сахарӣ ба фермаи чорво рафта будам, ҳозир рост аз ҳамон ҷо омада истодаам (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

— Бо трактор?

— Ҳа, бо трактор.

— Қавсоби, чиллаоби хурда буд?

— Хӯрда буд.

— Поруи маҳаллӣ андохта шуда буд?

— Хокнури андохта будем.

— Поруи маъданӣ-чӣ?

— Вай ҳам андохта шудааст (С. Айнӣ, Фуломон).

НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бо тағйири баъзе хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубӣ оварда шавад, нутқи мазмунан нақлшуда номида мешавад: Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯи дариҷа, дар болои дарахтӣ зардолу баромада пинҳон шудаанд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Саркор хост пичингомез ба ақои Олим гӯяд, ки ёздаҳ сол дар деги ин қору вазифа ҷӯшида бошӣ ҳам, мебинем, ки ҳанӯз ҳам хом ҳастӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутқи мазмунан нақлшуда суҳанони шахси дигар дар шакли ҷумлаҳои пайрав воқеъ мешаванд. Нутқи мазмунан нақлшуда аз хусусияти ҳаяҷонбахшӣ маҳрум аст. Бинобар ин

вай бештар дар асарҳои илмӣ, публицистӣ ва ғайра кор фармуда мешавад.

Нутқи айнан нақлшударо ба нутқи мазмунан нақлшуда ва, баръакс, нутқи мазмунан нақлшударо ба нутқи айнан нақлшуда баргардонидан мумкин аст. Дар ин вақт аксар бандакҳои хабарӣ, ҷонишинҳо, инчунин шахсҳои ҷумлаи суҳанони нақлшаванда тағбир ёфта, бо шахс ва шумораи хабару муҳтавои ҷумлаҳои пайрав (суҳанони нақлшаванда) мувофиқат мекунанд: *Дар ҳамин вақт аз тарафи Машҳад қорвои расида, хабар овард, ки аз онҳо асарест нест* (С. Айнӣ, Гуломон). *Сарқор бо дасташ ишора кард, ки камтар сабр кунанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
Воситаҳои грамматикӣ алоқа дар ибора ва ҷумла	15
Ибора	22
Ҷумлаи содда	24
Аъзоҳои ҷумла	24
Мубтадо	25
Хабар	25
Муайянкунанда	100
Бағния	108
Пуркунанда	114
Пуркунандаи бевосита	116
Пуркунандаи бавосита	122
Хелҳои пуркунандаи бавосита аз рӯи тобиши маъно	126
Ифодаи пуркунандаи бавосита бо ёрии пешояндҳои таркибии номӣ	132
Бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ ифодаи ёфтани пуркунандаи бавосита	135
Соҳт ва таркиби пуркунандаи бавосита	138
Ҳол	142
Калима ва ибораҳои ҳулосакунанда	188
Аъзоҳои иловагии ҷумла	196
Калимаю ибораҳои туфайлӣ	211
Мухотаб	217
Ҷумлаҳои мураккаб	222
Ҷумлаи мураккаби пайваст	223
Ҷумлаи пайрави ҳол	287
Ҷумлаи пайрави монандӣ	288
Ҷумлаи пайрави замон	289
Ҷумлаи пайрави макон	294
Ҷумлаи пайрави сабаб	294
Ҷумлаи пайрави мақсад	296
Ҷумлаи пайрави шарт	297
Ҷумлаи пайрави ҳилоф	299
Ҷумлаи пайрави натиҷа	300
Ба иборати сифати феълӣ табдил додани ҷумлаи пайрави муайянкунанда	300
Ба иборати масдарӣ табдил додани ҷумлаи пайрав	301
Ҷумлаи мураккаби сертаркиб	302
Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб	309
Ҷумлаи мураккаби омехта	333
Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	338

**СОВРЕМЕННЫЙ ТАДЖИКСКИЙ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК**

Часть 2 синтаксис

(На тадж. языке)

Мудири редакция *Аъзами Худодод*

Мухаррири техники *Б. Юсуф*

Мухаррири ороиш *Г. Шукuroв*

ИБ № 1651

Ба матбаа 4.07.90. супурда шуд. Ба чопаш 14.02.95. имзб шу
Когази типографии № 2. Гарнитураи мактаби Чопи барча
та. Формати 60×90^{1/16}. Чузъи чопии шартӣ 21.0. Чузъи нал
рию хисобӣ 22.26. Теъдоди нашр 3000. Супориши № 1622.

Нашриёти «Маориф»-и Вазорати фарҳанг ва иттилооти Ҷум
рии Тоҷикистон. 734063. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 126.

Матбааи аввалини Вазорати фарҳанг ва иттилооти Ҷумҳури
Тоҷикистон 734025. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 37.